ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ — СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 15 ТОМЕ

СКОПЈЕ — SKOPJE
1963

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ — СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 15 TOME

СКОПЈЕ — SKOPJE
1963

Адреса: Филозофски факултет, поштенски фах 55, Скопје
Adresse: Faculté de Philosophie, boite postale 55 Skopje, Yugoslavie

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје

Книга 15 1963

Тираж 500 примероци

Печатено во Универзитетската печатница во Скопје

Излезе од печат во месец мај 1964

СОДРЖИНА

Pavao Vuk-Pavlović

UMJETNOST I MUZEJSKA ESTETIKA

I

Mnogolikost i raznovrsnost estetskih pojava otežava u neku ruku omeđenje i jednoznačno određenje područja, koje bi neka estetika imala da kao jedinstvena u sebi filosofička disciplina na osnovu stalna stajališta prikaže, ispita i tumači. Očitovanja, koja se mogu doživjeti u vidu estetske vrednote, iskrsavaju u najrazličitijim okolnostima kako na području općenito prirodnoga tako i u okviru svojevrsno ljudskoga nalaza, pa i nastaje pitanje, koliko li se daju uopće svesti na neki isti izvor. Estetska se bistvenost zna međutim objaviti i u intimnom stvaralačkom ljudskom doživljaju, može iskrsnuti u afektivno osebnim načinom prožetu zoru, koji je zanesen tendencijom prema što izrazitijoj jasnoći te goni naposlijed na to, da se priopći posredstvom svojevrsne izražajne pojave, naročita duhovnog objektiviteta, određena kulturnog dobra ili i simbola kao posrednika između stvaraočeva i primaočeva doživljaja. Koliko se u vezi s tim stvaralačkim doživljajem nadaje konkretna datost manje ili više vidljivo žigosana estetskom vrednotom, smjelo bi se kušati upravo s toga osnova postupno prodirati do nekog određenja područja, koje je tu u pitanju.

U nekom bi se prvome približenju k takvu određenju smjelo tako istaknuti, da se filosofičko spoznavanje zna pored ostaloga truditi upravo oko ispitivanja, razumijevanja i tumačenja totaliteta karakteristična ljudskog doživljaja, za koji je kraj raznolikih mogućih njegovih očitovanja odlučna okolnost, da se može prikazati po ljudskim tvorbama, kojih bitne značajke naznačujemo kao „estetske" i koje smatramo i nazivamo „umjetninama". Za filosofičku pak disciplinu, koja kao nauka nastoji oko bistvene raščlambe i spoznaje, oko proziranja i razumijevanja onakva doživljaja i primjerena mu prikaza u okviru čitava vrijednosna područja, kojemu pripadaju, uobičajilo se ime „estetika".

Time se međutim utvrđuje dvoje. Ponajprije je rečeno, da doseg estetskih pojava treba smatrati većim, opsežnijim, nedoglednijim od samoga područja umjetnosti. Za estetski doživljaj nije štaviše ni dovoljno istaknuti, da se može konstituirati, pa se i konstituira i onkraj dometa umjetnosti i izvan umjetničkih djela, njihova prikaza i njihove pobude, njihova poticaja. Estetski doživljaj mora uistinu biti svrh toga stvaran i svjestan prije i ispred

umjetničke tvorbe, jer je očito, da se tek u povodu njegove datosti, njegove opstojnosti i pogledom na nj i može umjetnina izgraditi u istini i istinitosti, da se može kao istinska, što ima da znači kao nečemu stvarnome, nečemu zbiljskome, u ovome slučaju dakako estetskome doživljaju primjerena ostvariti.

Tim se gledištem pored rečenoga utvrđuje međutim ujedno i to, da je doživljaju, koliko se s pravom smije smatrati upravo estetskim, nastao on u promatranju prirode odnosno njezinih pojava ili iskrsnuo ondje, gdje se čovjek zna naći sučelice s neizbježnostima ljudske sudbine, u načelu baš tako, kao što je to i svojstvo estetske stvaralačke pobude, moguće, da se prikaže u umjetnini i objavi njome. Umjetnina u tome vidu i jest djelo, kojim estetski doživljaj biva priopćivim i kojim može to biti na najprimjereniji način, pa ona u svojoj osebnosti s obzirom na ono, što kao takva može da posreduje i za što je upravo zvana, i reprezentira jedno između istaknutih sredstava socijalne komunikacije. A smije se dodati, da se naročito njezino kulturno značenje ogleda u činjenici, prema kojoj je ona po svojoj specifičnosti pogledom na komunikacioni svoj sadržaj i način kao takvo sredstvo nezamjenljiva.

Naznačuje li se međutim tako u prvome naletu estetika kao nauka o doživljaju, kakav se u načelu primjereno da objaviti posredstvom umjetnine, mora estetskome doživljaju i umjetničkome djelu biti bez sumnje nešto u biti zajedničko, kako bi to uopće bilo moguće. I bit će to svakako neka bitnost, po kojoj doživljaj biva upravo estetskim, a umjetnina ispunja svoju svrhu te može da bude prenosiocem nekim specifičnoga doživljaja njezina tvorca, umjetnika, na osjetljiva i raspoložena za to primaoca, dostao se taj pri tome kao gledalac, slušalac, doznavalac ili slično doživljaja, što ga je u njega više ili manje prilično namjeri umjetnikovoj mogla razbuditi umjet nina. Tako se pak i pita, što u najdubljoj jezgri prenosi umjetnina, što naročito u bistvu objavljuje, ili opet, što li je bitno po doživljaj, koji se umjetničkim djelom posreduje, priopćuje. Traži se zajednički elemenat estetskoga doživljaja i primjerena mu duhovnog objektiviteta kao njegova prikaza. Pitanje se, drugim riječima, kreće oko bistva, koje povezuje doživljaj i pojavu, koja mu je izražajnim sredstvom, kreće se oko predmetnosti, koja u bitnome smislu čini doživljaj estetskim, a primjeren, uspio njegov prikaz zbiljskom, istinskom umjetninom.

Ako se tako i pretpostavlja primjerenost i u tome vidi razmjerno neko savršenstvo oblika, kako bi određeno djelo služilo namjeni svojoj i svrsi, ipak način i vrijednosna visina oblikovanja samoga ni, koliko i bila izvrsna, oblikovanost sama za sebe i sama po sebi ne će, kako već iz rečenoga i proizlazi, dostajati nekoj tvorbi, da bude stvarno nesamo estetskim prikazom nego, kako treba, i očitovanjem estetski relevantne opstojnosti. Ona uistinu upravo takva tek i može da nekome prikazu, koliko joj je primjereno izražajno sredstvo, poda svojevrsno estetsko obličje. Kako se naime i pored područja estetskoga može govoriti i o oblicima, strukturi, stilu, recimo primjera radi, mišljenja ili udruživanja ili rada ili i života, bit će kraj očite raznovrsnosti na tome području bez sumnje opravdano zaključiti, da vrijednosno obilježje oblika stoji do nečega izvan ili iznad njega. Smije

se stoga pretpostaviti, da naznačena opstojnost pripada jednako uvjetu, da budu u punoći ostvareni vrijednosni odnosi, po kojima se neki duhovni objektivitet može doista dostati smisla „umjetnine".

Kako umjetnina, kojom će se prikazati odnosno priopćiti svojevrstan doživljaj, ne može već po samoj toj svojoj funkciji biti samosvrha, već samo sredstvo, pripast će joj u bitnosti tek značenje izražajne pojave, kakvom se u najširem smislu može smatrati upravo ljudski govor. Njemu je po svojoj funkciji umjetnički izraz analogan, iako umjetnost, bila to likovna ili muzička, govori jezikom svoje vrste, jezikom osebnih značajki. Koliko se međutim prikaz u svome načinu i prikazano prema svome bistvu i razlikovali, bit će im ipak nadređeno nešta zajedničko. Ne bi se inače dalo razumjeti, kako li uopće znadu biti usklađeni tako, da umjetničko djelo doista i može vršiti bitno svoj zadatak. Traži li se pak neko zajedništvo između tako heterogenih datosti, kao što su „doživljaj" s jedne, a iznadorganska neka tvorba, kao što je „umjetnina" s druge strane, onda se ukazuje, da bistvo i smisao onoga, što bi se imalo smatrati svojevrsno „estetskim", ne može stajati do samog oblika. Oblik, kakav i bio, može tek i mora sveđ biti oblikom nečega ili i pogledom na nešta, koliko se god to neko „nešta" i moglo očitovati na različit način. To pak u slučaju, o kojemu je upravo riječ, i jest tako, kad estetsko bistvo iskrsava u jednu ruku po specifičnom „doživljaju", a u drugu se ruku prikazuje posredstvom djela, koje bi se s pravom smjelo smatrati „umjetničkim". Konstitucija se doživljaja i struktura umjetnine ne daju međutim porediti. Kad bi se staviše prema određenim okolnostima i htjelo pretpostaviti, da je i estetskim doživljajem jednako dano jedinstvo u mnoštvu, kako se to da uočiti pogledom na umjetninu, ipak „doživljaju" ne pripada obličje, prema kojemu bi se smjelo govoriti nesamo, kako bi još moglo biti primjereno i razumljivo, o nekom unutrašnjem skladu, pa i vremenotvornosti i isprepletenu s njome ritmu, nego pored i iznad toga u smislu prostorna razmještaja možda i o „proporcioniranosti" s ozbirom na određenu povezanost rasežnih „dijelova" ili o formalnom odnosu stalnih nekih strukturnih članova ili opet ćutilnih elemenata podvrgnutih odmjerenu trajanju, kakvoj mjeri može da se pokorava djelo umjetnikovo. Stoga treba zacijelo polaziti s gledišta, prema kojemu estetsku bistvenost, koliko se njome određuje kako neki doživljaj tako i primjereno mu umjetničko djelo, ne valja tražiti u samome bilo još kako savršenu obličju, već naprotiv u nekoj datosti, koja oblikovno vezana biva uočljivom u određenoj sadržajnosti.

Put do pronalaska i određivanja svojevrsnoga bistva umjetničkoga djela može međutim biti različit, kako svjedoči mnoštvo i raznolikost estetičkih koncepcija različitih mislilaca, koji su svoje nastojanje upravili na taj zadatak. Jedan će između razloga, da se estetici razmimoilaze na tome putu, biti nesamo činjenica, da su kako doživljaj tako i ljudska tvorba, koja bi mu imala biti prikaz, složene stvarnosti, nego i okolnost, da djelo umjetnikovo, kao sve stvoreno, ne izaziva prema sebi neposredno i isključivo upravo sam odnos kontemplacije, u ovome slučaju estetske, nego se prirodnom nuždom uključuje u područje mnogostruke aktivnosti, višestruko interesirane ljudske prakse, kako je život prema raznolikim svojim potrebama i svrhama traži i u stjecaju prilika izaziva. Sa stajališta će se pak takva aktivna

voljna postavka moći i objekat, koji bi se pod pretpostavkom određenih okolnosti mogao prikazati umjetničkim, shvaćati u vidu višeznačne „stvari", a kako se objekat shvaćen kao „stvar", koja daje neki otpor volji, smatra „praktički" u više smjerova i na više načina „upotrebljivim", već kako iskrsavaju određene ljudske svrhe, vodit će neizbježno i do različitih između sebe jednoznačnijih „predmetnih" određenja. A ipak će napose tu biti utvrđenje bistvenosti to potrebnije, što opet neki objekat može nositi izvanjsko lice umjetnine, a da to zaista istinski, u bistvu ipak nije niti to može biti. Stoga i treba naći svojevrsnu značajku, po kojoj će se na području estetske vrednote lučiti privid od zbilje, opsjena od istine. Traži se, drugim riječima, jednoznačna predmetnost, po kojoj se iz područja mnogoznačne „stvari" izdvaja, izlučuje i po stalnu smislu prepoznaje neka znana ljudska tvorba kao nosilac ili prikaz ili objava „predmeta" istinski pripadna upravo području estetskome.

Kratak primjer neka objasni, što se tu misli.

Pretpostavimo plosnatu neku okruglu kovnatu stvar određene veličine, izvajana lica i naličja, izrađevinu izašlu iz izvjesne kovnice. Ona ovako izrađena, izvajana i iskovana, ne će posjedovati samo prirodna svojstva kovine; moći će joj štaviše pripasti i naročito značenje. Reći će se možda, da je to komad novca. Kao komad određen u takvu smislu ne će ta neka „novcem" naznačena i tako imenovana stvar imati samo cijenu prema kakvoći i količini kovine, od koje je iskovana. Naznačivat će štaviše objekat određene vrijednosti, po kojoj će se smatrati platežnim sredstvom. I tako će se po toj vrijednosti i takvoj svrsi objekat jednoznačno odrediti kao naročit „predmet".

Promjenom se bilo kojih već okolnosti može međutim pomenuti komad novca povući iz prometa, može da bude tako reći lišen specifične svoje „novčane" vrijednosti, može prema tome izgubiti to svoje predmetno značenje i prestati da bude platežnim sredstvom. Ipak time ne će ta i takva neka kovnata stvar biti izbačena iz svijeta svrha, ne mora da promjenom nekom prilika gubi naprosto svaki smisao. Pomenuta iskovana ta stvar pobudit će u istaknutome slučaju možda zanimanje, uzmimo, numizmatika, pa će tako moći da bude „predmetom" njegove zbirke. Kao takav će predmet imati u okviru numizmatičke zbirke određeno svoje jednoznačno mjesto, već prema svojoj vrijednosti i određenoj cijeni, koja će, razumije se, biti drukčija, negoli što je bila ona novčana. „Stvar" je, moglo bi se nekako reći, ostala naoko ista, nije se promijenila; jednoznačni je „predmet" međutim drugi.

Mogao bi zacijelo pored toga tkogod pomenutu tu „istu" neku „stvar" cijeniti i s obzirom na vrsnoću izrade lica i naličja, pa je — i opet jednoznačno — smatrati nakitom i namijeniti joj prema tome predmetnom smislu i upotrebu. No istoga bi „lica i naličja" mogla biti i „kolajna" kakve već bilo namjene. Drugo značenje, drukčija vrijednost, promijenjena i osebna cijena, ukratko drugi smisao, pa prema tome i drugi „predmet". A radilo bi se, dašto, i opet o drugome predmetu, kad bi se ta i takva „stvar" mogla s obzirom na način njene obrade i moguću kakvoću izrade naći možda s nekim

pravom među predmetima, koje nazivamo medaljama ili opet u drugom obliku plaketama, gdje bi se onda dalo govoriti o njoj kao o umjetničkom djelu.

Da se stalna datost u okviru zbilje doista određuje u jednoznačnosti „predmeta" nasuprot mnogoznačnosti „stvari", osvijetliti bi mogao napose slučaj „patvorine". Tako „patvorena novčanica" u oštrome smislu riječi upravo i nije uopće „novčanica", dok joj se nasuprot pravoj u potpunosti poriče i pravo i smisao platežna sredstva, i ona to kao znana patvorina ne će biti, sve da se zamjećajno, vizuelno i haptički, i toliko pokriva s pravom, nepatvorenom, da se jedna od druge gotovo ne bi osjetilima dala razlikovati. Isto tako može i kopija umjetničkoga djela biti savršeno nalik na svoj predložak, pa ipak joj ne će pripasti značaj ni značenje umjetničkog izvornika. Tako izmijenjen taj primjer, prema kojemu opet dvije stvari mogu izazvati privid istovetnosti, čini sa svoje strane i na svoj način jednako vidljivim, kako „stvar" može da bude raznovrijedna, a tako i raznoznačna i u tome pravcu, što može biti izvorna ili patvorena, i „prava" i „kriva". „Predmet" je prema svom određenju u odnosu prema „stvari" tome nasuprot ili ono, što on znači, ili uopće nije taj predmet.

Mogli bi se nadovezati i dalji primjeri slična „preodređenja" dane neke „stvari", koja prividno „ista" ostaje u bitnosti višeznačna te se prema svome značaju i mogućim svojim značenjima i vlada kao da nema svoga jednoznačnog bistva, kako ga imaju predmeti, što mogu — da se to nekako u slici izrekne — biti njome ili u povodu nje ili njezinim posredstvom očitovani, prikazani, objavljeni. Nadat će se međutim istaknutom okolnošću bez sumnje odmah i pitanje, što li nesamo predmetu kao takvu uopće, nego štaviše i što konkretno osobitom, određenom predmetu napose jamči njegovu jednoznačnost, što li ovaj ili onaj, ovakav ili onakav predmet određuje bistveno. Pita se tu, što čini predmet upravo onakvim, kakav se prikazuje, što ga čini onim, što on znači, po čemu se uvrzava upravo u ovo ili ono opstojnosno ili i vrijednosno područje, na osnovu čega li se određuje teorijski jednoznačno prema stalnu u sebi homogenu kategorijalnome nizu. No i ispred toga biva na osnovu istaknuta odnosa između „stvari" (kao elementa „prakse", praktičke upotrebe, obrade i moguće preobrazbe) i „predmeta" (kao elementa „teorijskoga" zahvata i određenja) odmah vidljivo, da nije ćutilna zamjetljivost odlučna po jednoznačnost nečega znanoga, da, drugim riječima, predmetno značenje dane stvarnosti ne stoji do onoga, što se upravo ćutilno i samo ćutilno zamjećuje. Po nečulnu se bistvu dostaje prema tome predmet svoga smisla i jednoznačnoga svog određenja. Iznadćutilna bistvenost, koju od slučaja do slučaja valja otkriti, uočiti, prozreti, odrediti, doznačuje, drugim riječima, predmet određenu homogenome teorijski preglednom nizu, uvrzava ga u jednoznačno zamišljivo područje, koje je kao takvo pristupno teorijskome zahvatu te biva podesno, da se znanstveno, naučno, filosofički ispita i obradi.

Kako prema izloženome stanju stvari sama ćutilna datost, uzme li se u svojoj zasebnosti, može da upućuje na različita predmetna značenja, tako će i s obzirom na stvar, kojom se može prikazati umjetničko djelo, vrijediti slično, što je u smislu navedena primjera bilo rečeno pogledom na iskovani komad novca. U okviru pravoga svog vremenski i prostorno, socijalno i kulturno određena svijeta, iz kojega je nikla i za koji je stvorena, ona

će u mogućoj primjerenosti posredovati izvorni doživljaj, kojemu duguje svoje postojanje, bez obzira na to, hoće li prema prilikama izazvati tu i tamo odobravanje i povođenje ili osudu i otpor. Izmjenom socijalnih odnosa, promjenom kulture i preobrazbom čovjeka, nastajanjem upravo drukčije u sebi organizirana svijeta, kako to sudbinskom neizbježnošću donosi povijesno događanje, može međutim baš kao i iskovani komad „novca" biti i „umjetnina" s obzirom na izvorni svoj vrijednosni značaj lišena aktualnosti. Dalo bi se reći, da i za umjetninu ili i čitavu umjetničku neku vrstu može nadoći doba, kad je čovjek drukčije zbilje, izrastao iz drukčije materijalne i duhovne okoline, drukčijih radnih navika, pogleda, misli, uvjerenja, čovjek druge vjere, drukčijih nastojanja, druge nade i čežnje, ukratko drugog i drukčijeg svijeta ne će naprosto znati — da se to nekako iskaže kratkom riječi — „pročitati". Nadođe li to vrijeme, bit će umjetnina sebi tako reći otuđena. Stvar, koja je bila nosilac umjetničke predmetnosti, moći će da bez obzira, kako je oblikovana, bude podvrgnuta drugim svrhama. Doba, koje nema historičkoga smisla, gdje čovjeku, koji mu pripada, nije stalo do povijesne prošlosti, cijenit će možda tu „stvar", koja bi nekome mogla značiti predmet neprocjenjive umjetničke vrijednosti, tek kao sirovu građu za bilo koju drugu i drućkiju namjenu. Tako će arhitektonska remek-djela stići možda sudbina, da budu razgrađena, kako bi dala materijal za druge umjetnički i bezvrijedne gradnje, nesamo zgrade nego možda i kakve obrambene zidine ili slično, brončane plastike bit će prema prilikama prelijevane u zvona ili topove, gdjekoja će slika biti premazana ili preslikana u duhu i stilu nove epohe, ako ne svrši u kakvoj ropotarnici. Isto tako može sudbina poništiti pjesnička i glazbena djela i ostaviti u cijeni samo materijal, na kojemu su zabilježena. Stvar je, dalo bi se nekako približno reći, mogla i ostati, umjetnički je predmet morao dati mjesta predmetu druge i drukčije vrste.

Ne mora doduše stići umjetninu uvijek tako zla sudbina. Svakako će u historički svjesnoj eposi, kakva je još današnja, i u kultiviranoj sredini naići umjetnina pri gubitku aktualnosti izvorna svog smisla i iskonske, prvobitne svoje funkcije u pravilu na izmijenjen postupak. Doista može „stvar", koliko vrijedi kao umjetnički predmet, biti premještena iz prirodne svoje okoline, tako iz hrama, gdje je mogla naznačivati boga, božicu, heroja, sveca, demona, ili s groba, gdje je bila možda kakav simbol prekogrobna života, ili s javnoga trga, gdje je bila spomenik, ili i iz doma, koji je resila kao krajolik ili čuvstveno nadahnula kao portret. A premještena bi mogla biti, kako se ponajčešće zna i desiti, ne naiđe li na nerazumijevanje s neobrazovanosti ili ne dopadne li divljačkih ruku fanatika, u kakav već bilo muzej.

2

Muzej je općenito uzevši ustanova, koja prima i sabire predmete, kad im s bilo kojega razloga prestaje potreba ili ponestaje mogućnost da služe bitnoj onoj svrsi, zbog koje su nastali odnosno u vidu koje su stvoreni. I odmah se smije nadovezati, da i obrnuto objekat biva lišen aktualnosti u iskonskome svom smjeru, čim bude uvrzen među muzejske izloške. Muzej daje naime predmetima, koji ga u bitnosti sačinjavaju, oseban žig, naročito značenje prema određenoj svojoj svrsi i svojevrsnim svojim ciljevima.

Prema zadacima, koji se namjenjuju muzeju u sadašnjosti, ne može se društvena sredina, kojoj pripada, zadovoljiti time, da bude možda tek sredstvo naučnoga istraživanja i izučavanja u bilo kojemu pravcu. Koliko on i mora da se organizira na znanstvenim osnovima, kako bi uopće mogao uspješno vršiti svoj poziv, ipak se traži, da kao zbirka predmeta, kako se prema potrebama i očekivanjima današnjice shvaća, zamišlja i izgrađuje, bude ustanovom pristupnom svoj javnosti. Takav se pak može u svojim osnovima, zahvaćen u najširem i najbitnijem vidu obilježiti kao sredstvo svojevrsne informacije. S različitih svojih područja i prema različitome svom sastavu i postavu različiti će muzeji već prema specijalnoj svojoj namjeni služiti u prvome redu različitoj, kako kojemu između njih mogućoj i primjerenoj vrsti obavještenja. U vezi se s tom istaknutom i ponajznatnijom funkcijom muzeja može međutim ujedno ustvrditi, da se stvarni utjecaj muzeja vrši u osnovima i prema mogućim mu izravnim pobudama na izrazito intelektualnome, ne na emocionalnome tlu. Smije se smatrati napose značajnim po muzej kao takav, pa se i ne valja u tome podavati možda iluzijama, kako zna za to gdjekad biti naklonosti, da djelovanje njegovo pada u prvome redu, a ne će biti tu izuzetak ni zbirke s područja čiste umjetnosti, nužno u krug obrazovanja i razumijevanja, a ne — da se razlika kratko naznači — u doseg svestrana nekog odgajanja i bilo široke vrste doživljavanja, kao što bi moglo biti „sviđanje" ili „uživanje", pa i na estetskoj razini, bilo dubinskog načina proživljavanja, koliko ga mogu osmisliti duhovne vrednote bistvena značenja. Prema bitno mu pripadnim mogućnostima ne treba da se muzej, koje vrste on i bio, s obzirom na postizavanje emocionalno jače obojenih doživljaja poredi ili možda mjeri s hramom, kazalištem ili koncertnom dvoranom ni onda, kad se — možda baš s takvom ili tome sličnom namjerom — daje na određene izložbe i tome bliske priredbe, kako bi mu se podigao aktualitet i ojačao utjecaj u socijalnoj sredini, u kojoj može da djeluje te hoće da se istakne. Ipak ostaje osnovnim i ponajglavnijim njegovim problemom, kako li će svoje izloške, svoje zbirke, svoj postav i sastav privesti što boljem shvaćanju, što dubljem razumijevanju, a manje i uzgred čak i samo prolaznom uživanju, površnu sviđanju, možda i beznačajnu zadovoljstvu, ako na posljetku ni tome ne treba da štogod baš stoji na putu.

Ima, dašto, istaknuta okolnost svoj razlog, a valja ga tražiti u samom osnovu muzeja, u samoj biti ustanove te vrste. Čim naime stvar neka dospije u muzej, čim se i dok se smatra za to sazrelom, biva ona određena, da bude predmetom, koji treba da bude viđen, gledan, promatran. U prvome se redu privodi svrsi time, što ima biti, dok je to, razumije se, aktualno, komadom za ogled, kako bi se saznalo i znalo za njegovu opstojnost i kako bi se u vidu toga doznavanja i takva znanja mogao taj predmet kao muzejski izložak porediti na omogućene time načine s više ili manje sličnim mu objektima. Izuzevši dakako specijalan slučaj, gdje bi predmet nastao samo zato, da bude izložen u muzeju, u muzejskog izloška kao takva u pravilu nije i — s obzirom na samo mjesto, gdje kao „eksponat" stoji — ne može biti na prvome mjestu značajna ona odlika, u kojoj valja vidjeti svrhu, zbog koje je izvorno zamišljen, iskonski stvoren, sastavljen, načinjen, sagrađen. Tako na primjer ni najnabožnijem vjerniku ne će pasti na um, da pred još tako sugestivnom sa-

kralnom umjetninom, koja bi bila izložena u muzeju, možda klekne ili obavi drugi neki vjerski obred. Ne će tako zacijelo nitko biti spontano nagnan, da bilo i samo svečanom šutnjom oda počast ispred sepulkralna manjeg ili većeg umjetničkog djela, koje je postavljeno u muzej i koje je kao njegov izložak rastavljeno od pokojnika, kojemu je bilo namijenjeno, a s kojim više nema nikakve veze. I tako redom. Svoga se muzejskoga značenja ne dostaje izložak po onome, što on po svojoj iskonskoj namjeni i svrsi izražava, što mu je specifično upravo po izvornome njegovu izrazu, koji se primjereno ne da zamijeniti drugim i drukčijim. Na vidjelo dolazi tu i ističe se naprotiv napose obilježje, koje se s obzirom na objekat dade racionalnim načinom priopćiti. Muzejski je izložak, drugim riječima, stavljen na svoje mjesto, kako bi ponajprije i u bitnosti služio umješnome znanju. Ako doduše tim zadatkom i nijesu iscrpene mogućnosti njegove djelovnosti, ipak je to najopćenitija njegova namjena i upravo je toj svojoj svrsi, koja mu je kao izlošku doista primjerena, u izravnu odnosu prema svome promatraocu potpuno i dorastao. Tako i hoće učitelji s raznolikih područja kulture, svi oni, koji upućuju u bilo koje zvanje, nalaziti služeći se muzejskim zbirkama neprocjenjivo i često bezuvjetno potrebno pomagalo pri izvršavanju svojega poziva. I nesamo sami školnici računaju danas tako na pomoć muzeja, i liječnici, graditelji, tehničari, obrtnici i njima slični uzdržavaju specijalne zbirke, za koje se bez sumnje smije reći, da u prvome redu i najprimjerenije služe upravo pouci. Pa bilo možda gdjekome i čudno čuti, može se ipak bez sustezanja reći, da će i ondje, gdje se koji muzejski izložak — ako to i ne mora biti estetskim kriterijem, a još manje mjerilom vrijednosti — baš i „sviđa", kako to svakako gdjekad i biva, napose u muzejima umjetnosti, umjetnog obrta, pa i etnografije ili i onima istaknutijeg povijesna karaktera, a možda i zbirkama druge vrste, biti takvo „sviđanje" manje više popratna pojava zamjećivanja „zanimljivih" u prvome redu elemenata, dakle i opet izrazito intelektualno odlučnih momenata objekta, i ti će stvarno zaokupiti pažnju muzejskoga posjetioca i bit će od značajnijeg i trajnijeg utjecaja, negoli izvorne „predmuzejske" svrhe i vrednote izložena predmeta. Ne valja u toj vezi izgubiti s vida ni činjenicu, da će se jednim između najobičnijih i ponajčešćih pokretala, što navode na posjećivanje muzeja, smjeti bez sumnje smatrati nespecifično zainteresirana radoznalost. To svakako može da dolazi otud, što objekti, kad budnu muzejskim izloškom, gube — otuđeni svojoj prvobitnoj predmuzejskoj namjeni i svrsi — svoj izvorni značaj, mijenjaju iskonsko svoje značenje te tako s obzirom na svoju specifičnu bitnost upravo reći ogoljeni bivaju svi bez razlike naprosto predmetima, koji traže primjeren, a to ovdje znači u stvari privlačan i što privlačniji „postav" s razloga, što treba da budu zapaženi, što hoće da budu gledani i upoznati, već zato, što su tu.

Muzej je u prvome redu gledalište, promatralište, doznavalište, pa prema svojim mogućnostima čak i poučavalište, i takvim ostaje to više, što mu je za tu svrhu potrebniji često i golem kako naučni istraživalački tako i tehnički uzdržavalački napor i rad, kako bi u tome svom svojstvu mogao biti na visini vremena i kulturnih prohtjeva društvene sredine, za koju postoji, za koju se izgrađuje i treba da se sveđ ponovljenim zalaganjem obnavlja.

Potreba je naime obnove muzeja bitna, a ta okolnost iznosi i opet na vidjelo usredotočenost njegovu na obavještajnu funkciju. Jer kako u muzejskome postavu „stvar" mijenja svoje predmetno značenje u jednoznačnome smjeru i smislu jedne iste upravo muzejske svrhe, nastaje i potreba, da se sami postavi mijenjaju s promjenom glavne usmjerenosti interesa, ukusa, gledišta društvene sredine i vremena. Muzejski izložak treba svеđ nanovo „osvježiti", kako mu ne bi ponestala sposobnost da privuče na sebe pažnju. Određeni postavi mogu s vremenom gubiti potrebnu snagu, da učine predmete privlačnima, „zastaruju", pa ih treba preudesiti.

Po muzejsku je zbirku uopće značajno, da se njezinim izlošcima nekako zamagljuje ona upravo njihova svojstvenost, koja ima značaj neponovljivosti, značaj, što ga valja bez sumnje smatrati osnovom mogućnosti ne toliko sama spoznajna, koliko štaviše puna doživljajna odnosa prema predmetu. „Muzejnost" objekta, da se to drugom riječi kaže, ništi u neku ruku savršenu njegovu „individualnost" u tome smislu, što mu nameće značenje „primjera" ili i „predloška", a to i onda, kad bi slučajno bio i jedini primjerak svoje vrste. I u tome bi naime slučaju već po značaju muzejskoga „sastava" nužno zastupao svoju vrstu, bio bi svakako, i svejedno s kojega gledišta, sadržinskog ili stilskog, više ili manje značajan, odličan, skupocjen, bolji ili lošiji njezin zastupnik. A ne može ni biti drukčije, kad se je otuđio svršnome svom izvoru, kad mu je upravo reći ponestalo bistvena poziva, za koji e iskonski bio stvoren.

Tako bilo koji objekat — da se uteknemo primjeru — u svojoj „muzejnosti" i po njoj uistinu nije ono, za što se nazivom izdaje. Onome muzejskom „topu" nije svrha, da se njime puca bilo na koga. Kad bi za tu svrhu bio potreban i sposoban, ne bi bio u muzeju. Ali stvar, koja ne služi kao ratno sredstvo niti to u svome postavu i po njemu može, nije zbiljski top, nego samo nešto nalik na nj, samo priviđenje njegovo ili slika njegova. Isto će vrijediti za „stolac", koji nije u muzeju zato, da bi tkogod mogao na nj sjesti, vrijedit će i za „čašu", koja iza stakla vitrine čeka, da je tko pogleda i ogleda, ali nikako da iz nje pije i da se okrijepi, a vrijedit će slično tako redom. Tako, da se doda još jedan primjer, ni spravu, kojom se ne mjeri vrijeme i kojoj nije svrha, da ga kazuje, ne će nitko ni smatrati ni zvati urom, pa ipak „ura" u muzejskome sastavu nije na svome mjestu, da bi ikome otkucala sate. Stoga ona ni po bistvu ni u zbilji nije, kakvom se prikazuje. Stvarno je — bila riječ možda i paradoksna — sama svoja slika. Sve te i takve „muzejnošću" žigosane stvari nijesu predmeti, kakvima se uobičajenim nazivima obilježavaju, nijesu ono, što im ime veli. U zbilji i prema istinskome svom bistvu upućuju na određen nemuzejski, upravo predmuzejski predmet, oni su stvarno svoje vrste „slike" po „sličnosti", znakovi, simboli, pa se doista i dostaju primjerena značenja pod vidom naročite, osobite, zasebne, upravo svojevrsne neke „muzejstvene" simbolike. S toga su gledišta muzejski izlošci kao predmetnosti izjednačeni.[1] Svi su oni — da se to u prvi mah

[1] S drukčijom ocjenom posljedaka skreće pažnju na tu okolnost navlastito André Malraux, Le musée imaginaire, u okviru svoje Psihologije umjetnosti. — Por. u vezi s tim pitanjem i: Max Dessoir, Über die Verbindung zusammenhangloser Kunstwerke. U „Beitr. z. allgem. Kunstwissenschaft", Stuttgart 1949.

izloži daljim primjerima — s obzirom na istaknutu značajku jednaki onim „guslama", što su se namjestile negdje iza stakla, a koje nijesu tu, da se njima svira, da budu sredstvo glazbenoj produkciji ili reprodukciji, nijesu uopće tu zbog uha, već u prvome redu zbog oka i, koliko bi se i čuo njihov zvuk, ne će to u pravilu biti zbog doživljavanja glazbena djela, nego poradi bliže, točnije informacije o osebnosti njihova zvuka i zveka, da se zadovolji interes, koji ide za proširenjem znanja. Ne će u načelu biti zacijelo drukčije ni s onom biljkom u herbariju, koja ne zna za cvat, ili udešenom za muzej pticom, koja niti pjeva niti leti, ili nabodenim kukcem između nebrojenih sličnih mu jednako nabodenih, kojima tu nije svrha, da plešu na uzduhu pod suncem, baš kao ni s onim reptilom u boci, koji nikome nije opasan, ili — da završimo s primjerima — onim srcem u žesti, koje ne kuca i koje nikome ne održava život. Ipak ta neka jednakost, kojom podliježu smislu „muzejstvene simbolike", ne otima takvim predmetima kulturno značenje, ne oduzima im osobitu „muzejsku" svrhu, kojoj jedino određuje mjeru.

Nema sumnje, da su predmeti u muzejskome svom smještaju u pravilu i u prvome redu tu, da se vide, da budu pristupni promatranju i da, koliko je moguće, posluže znanju i pouci, da prošire i prodube vidokrug u pravcu kako individualne tako i kolektivne svijesti. Da se pak funkcija muzeja oživljava doista na izrazito intelektualnome tlu, potvrđuju i opet između ostaloga i muzejske „legende", svojevrsne upute, kojima je izravna svrha, da omoguće ili i prodube razumijevanje u muzejskoga posjetioca, da ga, ukratko, koliko je za to primljiv, intelektualno zadovolje. Odlučno je međutim u toj vezi, da se i to zadovoljenje može, a prema tome možda i treba ostvariti u granicama, koje određuje upravo ta značajka muzejskog objekta, prema kojoj se na osnovu dosad rečenoga smije utvrditi, da je on u bitnosti nadomjestak za predmet, u koji smjera, na koji upućuje, da, drugim riječima, zastupa na neki način viziju predmeta, a nije simbolizirani, simbolom mnivani ili vizirani ili, kako bi se možda također smjelo reći, evocirani predmet sam. Posjetilac muzeja uostalom i dopire, koliko stoji do mogućnosti baš samoga muzeja, samo do te i takve vrste obavještenja i navikao je da se njome zadovolji, pa u toj namjeri u glavome i dolazi u muzej.

Takvo je neko prema životnoj praksi razmjerno neutralno obavještavanje kao i vezano uza nj saznavanje, indiferentno u neku ruku prema vrelima ljudske emocije, to shvatljivije, što je napose značajno po izložak, da kao svojevrstan predmet slabi, ako ne i odbija u svoga promatraoca voljni odnos prema sebi. I valja naročito istaknuti, da on to čini upravo kao muzejski izložak i jer je takav izložak, čini to već po svojstvenoj mu specifičnoj muzejnosnoj distanciji prema svome promatraocu, a nikako i nipošto, kako bi tkogod znao misliti i pretpostaviti, koliko bi možda bio baš estetski značajan objekat, koliko bi se očitovao upravo kao umjetničko djelo, kao „umjetnina", s obzirom na koju se je na istaknut način uobičajio upravo dogmatski pretpostavljati odnos „bezinteresnosti". Smjelo bi se štaviše pitati i, da li se takav odnos može s pravom smatrati specifično estetskim, i, da li je on pogledom na estetsko područje doista opće valjan. S obzirom su na pomenutu značajku oslabljena voljna odnosa izjednačeni naime muzejski izlošci, izjednačeni naprosto kao takvi i bez obzira na moguću možda neku

estetsku kakvoću. I valja u toj vezi ponoviti, da rečena značajka u načelu doista ne pogađa određen objekat, koliko bi bio možda „umjetnina", već upravo, koliko je muzejski izložak. Jednako izjednačuje istaknuta značajka muzejske predmete već po samoj njihovoj smještenosti, već po samoj činjenici da su maknuti s mjesta, za koje su iskonski i u svojoj zbilji određeni, već time, što su — budi dopušteno reći — izgubili legitimno svoje sjedište i pravo svoje vrijeme, što su lišeni položaja izvorne svoje aktualnosti, djelovnosti.

Vrijedit će rečeno za sve muzejstveno zahvaćene predmete, pa tako i za umjetnička takva djela napose. Ujedno pak s druge strane nema ni o tome sumnje, da izvorna svrha i iskonski smisao umjetničkih objekata, bili oni značenjem sakralni, sepulkralni ili profani, nije, da budu muzejskim izloškom.

U pravilu dobiva umjetnički objekat, učini li ga sudbina muzejskim predmetom, drugi život, drugu djelovnost i drugo značenje, upravo drugu zazbiljnost, negoli je to bilo, dok mu se je predmetnost određivala i očitovala u vremenu, u kojemu i za koje je nikao, u određenom i značajnom po nj vremenu, a tako i na mjestu, za koje je s obzirom na namijenjenu mu društvenu ulogu bio zamišljen i stvoren, u prostoru, u kojemu mu je bilo određeno pravo mjesto. U svoje vrijeme i na svome mjestu objavljuje umjetničko djelo svoju „životnu istinu" i tamo je treba tražiti, pogledom na to vrelo i samo tako treba je, gdje se za to s bilo kojega razloga ukaže potreba, zamišljati, prikazati, razumjeti, tumačiti, usvojiti. Stoga se i ne može prihvatiti mišljenje, kakvo se je pojavilo, a prema kojemu bi muzej mogao ili pače imao svoga posjetioca neposredno povezivati s umjetninom i u tome pravcu posredovati između njih. Treba naprotiv napose za djela predmuzejske epohe, koja su i bila sredstva nemuzejske komunikacije, izrijekom istaći, da ih današnji posjetilac muzeja ne doživljava u iskonskome njihovu punom značenju, koje se sa stajališta isključivo muzejskoga promatranja ne da naprosto prozreti. Muzejna je veza između umjetničkog objekta i njegova promatraoca posredne naravi. Izuzevši možda ona i onakva djela same muzejske epohe, koja se stvaraju s ambicioznom namjerom, da budu upravo muzejski izlošci, sve je, što muzej izlaže, prema samome mogućem svome muzejskom pojmu promatraocu tek palik izvorna lika. I približiti samo tu živom izvoru, nije dano neposrednome muzejskom susretaju. Put će do tog izvora zavisiti nesamo od obrazovanja nego i od sposobnosti intuitivna pronicanja. Varati se mora, tko misli, da muzejsko ujednačivanje izložaka pogledom na njihovu funkciju vodi i do mogućnosti jednakoga shvaćanja i doživljavanja svih njih u svoj raznolikosti njihova stilskog izraza. Htjeti sve estetsko stvaralačko oblikovanje bez razlike promatrati na osnovu pretpostavke bezuvjetne suverene dominacije stila i prema tome pod zajedničkim vidom artizma onkraj izvorne epohalno uvjetovane komunikativne funkcije, kud takvo promatranje na posljetku izlazi, bilo bi, provedeno do krajnosti, približno isto, što i prosuđivati pisana djela sa stajališta kaligrafije, bez obzira na značenje predočaba, smisao misli, sadržaj zamisli i viđenja, što se tim djelima iskazuju, i smatrati, da bi takvo gledište, u kojega se povodu sve bitnosti i osebnosti izjednačuju i tako reći neutraliziraju, bilo moguće kao osnov sveobuhvatna proziranja i razumijevanja. Razumjeti sve, znači tu ne razumjeti ništa.

Valjat će se ovdje skloniti možda ispred nesporazumaka i nadovezati, da se objektima, koji se stavljaju u muzej kao njegovi eksponati, ne poriče određeno njihovo kulturno značenje, koje može da bude kako opsežno tako u okviru današnje civilizacije zamašno, pa na ovom ili onom području i odlučno. No unatoč bi tome bila zabluda misliti, da bi predmeti kao izlošci u muzeju mogli očitovati izvornu bistvenost, po kojoj se objavljuje sva njihova iskonska punoća. Trebat će međutim ipak i opet skrenuti pažnju na neke vrste izuzetak, gdje se muzejski izložak prikazuje kao takav u pravome bistvu po namjeri svojega tvorca. Samo u specijalnu je slučaju, pojavi upravo suvremenoga svijeta novovjekim muzejem obdarena to izuzetno moguće, ondje naime, gdje je neka tvorba po samome stvaralačkom aktu, kojemu duguje postojanje, namijenjena svjesno upravo muzeju i samim njegovim svrhama. Doista je jedna između osobitosti suvremene umjetnosti, da se zna stvarati i oblikovati pod vidom upravo muzejskog izloška i svojstvene mu funkcije. Kao takav se izložak i hoće umjetnički objekat dostati estetske djelovnosti. Kolikome je umjetniku danas san, kojega ispunjenje smatra najvidljivijim uspjehom i najvećom počasti, da mu djelo pripadne među izloške uvažena muzeja! A ne treba se tome ni čuditi, dok istaknuta „muzejstvenost" i daje suvremenom umjetničkom stilu određenu njegovu aktualnost.

Zasebne su okolnosti odlučne po svrhu, vrijednost i smisao onako zamišljene i izvedene, izrađene tvorbe, okolnosti, koje su se i same nadale tek u novije doba, kao što uostalom ni suvremeni muzeji nemaju dugu povijest, već su prema svome današnjem zadatku i pozivu produkat novije kulturne situacije. Ali i pored te izuzetne mogućnosti vrijedi za djelo, pa i suvremeno, a napose za umjetničko, da općenito uzevši pripada svojoj eposi i svome kulturnom krugu, živi punim životom u određenoj nezamjenljivoj okolini, određuje se bistveno, vrijednosno, smisleno, pa je i u izvornome smjeru djelovno i po tome značajno prema onome zasebnom svijetu, u kojemu je i za koji je niknula. Tu je u bitnosti svoj istinskoj umjetnini i izvor njezine izravne sugestivnosti i neposredne fascinantnosti.

Dolazi to naprosto otud, što isto tako kao što za umjetninu, koja je sveđer, i ne na posljednjem mjestu, sredstvo socijalne komunikacije, podvrgavala se ona inače bilo kojim kulturnim i bilo kakvim životnim funkcijama, valja jednako i za određen prostor, pa i za određeno vrijeme, za određeno mjesto kao i za određeno doba svom odlučnošću i jasnoćom istaknuti, da su na stalan svoj način socijalno žigosani, zasebnosti svojoj primjereno društveno obilježeni, druževno prožeti. Ta je okolnost bitna po predmetni bitak ljudskih tvorbi, kao što je neprijeporna i činjenica, da u određeno povijesno doba i u okviru određena prostora žive ljudi u sasvim određenim društvenim odnosima, izvan kojih im nema i ne može biti duševno-duhovna opstanka. To i takvo je mjesto na tom i takvu prostoru u toj i takvoj eposi u egzistencijalnu smislu povezano tim i takvim i nikojim drugim, nikakvim drukčijim čovjekom, koji društveno povezan i obvezan stvara i postavlja i umjetnine za svoje individualne i socijalne svrhe, u vezi s takvim svojim potrebama i prema ukusu njima primjerenome. Zbog toga se i događa, da duhovno stabilizirana društvena sredina određuje nepogrešivom upravo sigurnošću i nepokolebljivom odlučnošću predmetima, a tako napose i umjet-

ničkim, njihovo mjesto, a ne manje i njihovo vrijeme. Da, i vrijeme, kako to god i zvučilo možda neobično. No mijenjaju se ponekad — i to nuždom, jer se živ život ne da pretvarati sav u muzej — i pročelja zgrada i opet unutrašnji njihov uređaj, kad je odslužio koji stil, kad mu je ponestala aktualnost, kad je tako reći zanijemio ili najednom nije bio pravo razumljiv oblikovni im izraz. S istoga se razloga znadu odstraniti umjetnički objekti sa svoga mjesta, a jednako se događa, da im se ne nalazi ili ne daje mjesto, ako za njih „vrijeme" nije dozrelo. Kipovi se i slike vladara mijenjaju, uklanjaju se s dodijeljena im mjesta, kada se mijenjaju ili uklanjaju oni. A ako bi objekti neki i ostali, znadu se mijenjati pečatnici, atributi, znakovi njihovi, ako bi to „vrijeme" tražilo. I nije to nipošto slučajno ili proizvoljno, nije upravo stoga, što se tu, kako bi već rečeno, radi o sredstvima socijalne komunikacije, pa i o to uvjerljivijim, privlačnijim, pa i uzbudljivijim umjetninama, što im je komunikativna moć življa.

Kako ljudska djela, a nijesu, razumije se, izuzeta ni umjetnička, pripadaju određenome svom svijetu, žive s njim i oživljavaju ga, tako jednako znadu nestajanjem toga svojega „svijeta" zamrijeti i ona. Nestajanjem aktualnosti stalne kulture, preživjelošću određene civilizacije tonu u tamu i najsvjetlije, najosebujnije, najfascinantnije umjetnine i prestaju da u potpunu i savršenu smislu budu žive te da prema izvorno im danoj usmjerenosti ostanu pobudne i utjecajne, prema iskonskoj svojoj namjeni uspješno djelovne. A izgubljen im jednom zbiljski njihov puni „pravi" život ne mogu u takvu slučaju povratiti ni muzeji. Muzej kao strano mjesto u zakašnjelo vrijeme ne obesmisluje doduše svoje izloške, ali im svakako nuždom, koja ne poznaje izuzetka, mijenja značenje, bistvenost i predmetni bitak. Sabirući i pribirući ih čini on od njih — uz osebne neke izuzetke djelā za sam muzej ili u duhu njegovih svrha stvorenih — otuđene sebi, gdjekad pače i obezdušene stvarnosti. Kako muzej kao ustanova svoje vrste daje stvarima novo mjesto, smještava ih prema naročitim načelima na oseban svojstven si način, pa im već time izmjenjuje društvenu funkciju, koliko ih god i činio pristupnim javnosti, tako ih na okupu u svojim prostorijama obilježava neizbježno novim i za njih nekako neočekivanim, neobičnim, u oštrome smislu upravo „muzejnim" značenjem. I to novo značenje prema novoj socijalnoj funkciji može doduše temeljiti nov neki smisao, nove pobude, nove poticaje, što mogu bez sumnje biti primjereni novoj nekoj kulturi, novoj civilizaciji, kojoj predmeti kao muzejski izlošci i zahvaljuju na posljetku izmijenjenu svoju neku bistvenost i novo tumačenje, pa po tome i produženu, osvježenu u neku ruku egzistenciju, no jednako nema sumnje, da ta i takva preobrazba lišava umjetničko djelo u stvari bitnoga po nj svojstva, da bude sredstvom one upravo izvorne socijalne komunikacije, zbog koje je stvarano pored slično nadahnutih djela i kojom se je odlikovalo u „svoje" vrijeme i na „svome" mjestu, gdje je u odgojena, sklona i primljiva za to osjetljiva gledaoca ili slučaoca u povoljnim u tome pravcu prilikama moglo izazvati, razbuditi, uskrisiti doživljaj, koji bi svojom konstitucijom bio pravi onaj očekivani odgovor na onu „iskonskim" smislom zadojenu komunikaciju te bio uz nju doista i bistveno vezan. Novi svijet s novom svojom kulturom i novom civilizacijom određuje tako i nameće svoje novo stajalište prosuđivanja i doživljavanja svemu zamrlome

i prošlome, koliko bi mu živi po kakvoj već bilo nuždi dali da produži svoj vijek.

U iznesenim ovdje i istaknutim okolnostima valja međutim tražiti i razlog, zašto je oštro uzevši nezamišljivo, da bi određena umjetnička djela mogla opstojati stvarno u svako vrijeme na svakome mjestu. Ne mogu to, radilo se i o ljudskim djelima, koja bi s formalne i tehničke strane bila još tako savršena, i to manje bi im to bilo moguće, što bi s artističkoga gledišta bila vrednija, značajnija, nezamjenljivija, a prema tome i djelovnija. I da se nesamo različiti prostori i različita povijesna razdoblja ne mogu slagati s istom nekom umjetninom, nego da ni isto mjesto ni isto doba niti podnositi mogu prihvatiti sve i svako umjetničko djelo, može uvjeriti i najpriprostiji primjer.

Ako se u nekoj društvenoj sredini ne podnosi i ne trpi određeno umjetničko djelo, ne mora se razlog tražiti uvijek u nekome nedostatku estetske kulture. Može naprotiv biti baš obratno, da naročita estetska osjetljivost povlači konsekvencije s neslaganja nekoga djela s prilikama, u kojima bi se moglo neprilično očitovati. Da pak do konsekvencija u tome pravcu dolazi neizbježnom nuždom pored svih mogućih i neporečnih pozitivnih artističkih kvaliteta djela, samo je znak, da se formalno-tehničkim vještaštvom ne iscrpljuje estetska djelovnost umjetnine, kojom se umjetnička ličnost u svakome slučaju izjašnjava u okviru ljudske zajednice i ispred nje.

Nemoguće je tako, da bi se na skupu bilo koje političke organizacije istakao možda barjak ili drugi koji simbol protivnikov, radilo se o još tako savršenoj rukotvorini, kojoj s artističke strane ne bi bilo prijekora. Nitko ne bi isto tako mogao podnijeti, da se u nekoj sabornici postavi portret tuđega vladara, bio on i najskupocjenije umjetničko djelo. Ni u koje se krščansko ili muslimansko svetište ne bi mogla smjestiti ni umjetnički najsavršenija klasična Afrodita, kao što ni u starogrčki hram ne bi mogao dospjeti kip kakva faraona. Ne treba ni podsjetiti na poznatu činjenicu, da su crkve i te kako vodile računa o umjetničkim tvorbama, radilo se o likovnim, glazbenim ili pjesničkim, kojima i kakvima bi se smjela otvoriti vrata, što vode u njihove prostorije. I kao što se u crkvi vjerojatno ne će izvjesiti bilo i još tako umjetnički uspio akt kurtizane, tako ne će na zidu kavane ili varijetea pristajati svetačka slika, bila ona i od neprocjenjive umjetničke vrijednosti. Jednako se ne će moći prigodom sprovoda slučati napjev obijesne igranke ili za svečane neke akademije šaljiva napitnica, a u plesnu dvoranu ili igračnicu ne pripada ambrozijevski ili grgurovski pjev. I kad ne bi po prosuđivanje umjetničkih djela bila od značenja društvena sredina i primjerena joj i smještenost i suvremenost objekta, ne bi se zacijelo govorilo, i opravdano, o crkvenoj, dvorskoj, salonskoj i tome sličnoj umjetnosti, i ne bi bilo odlučno, da se odredi doba njihova nastanka i njihove stvarne neprevladane još aktualnosti. Moglo bi se nanizati mnoštvo daljih primjera vremenske i prostorne vezanosti estetski djelovna i estetički relevantna objekta, no moći će dostajati i navedeni, da se uvidi, kako takva vezanost ne bi bila razumljiva, kad bi prikaz estetske predmetnosti bio po samoj svojoj formalno-tehničkoj sagradnji, u svojoj artističkoj osebnosti i osobitosti sam sebi svrhom, i kad bi umjetnički opći oblik, kad bi stil imao da očituje sam sebe i kad bi doista

naznačivao bitnost djela, a ne bi uistinu primao svoje opravdanje i mogućnost, da se i shvati i u punoći doživljajno obuhvati, od zasebne, estetski obilježene predmetnosti, koju takav, kakav jest, ima i može da u sklopu sredstava socijalne komunicakije na svojevrstan i zasebnome svom zadatku primjeren način pomogne objaviti.

Ima okolnosti, pod kojima se djela umjetnosti na određenu mjestu uopće ne podnose. Primjer su za to ikonoklasti, bez obzira, kakva pokretala određuju njihovo stajalište. Nije ni takav ljudski postavak bezrazložan i on dokazuje samo, da se ni estetski doživljaj ne ostvaruje izvan određene dominantne vrijednosne hijerarhije. Korjenito je odbijanje nazočnosti bilo kakvih, pa i razmjerno primjerenih umjetnina s određena mjesta ili beskompromisno i općenito nijekanje njihova prava na opstanak usred stalne društvene zbilje međutim samo jedna krajnost. Na drugu nailazimo ondje, gdje se najvećom slobodom, gdjegdje pače nekom beznačelnošću smještavaju djela umjetnosti bez obzira na vrijeme njihove aktualnosti, bez obzira na mjesto, kojemu su iskonski bila namijenjena i kojemu su prema značenju, zadatku, oblikovnim svojstvima, načinu prikaza i unutrašnjem smislu pripadala, i gdje se štaviše znadu gdjekad naći u istoj prostoriji, jedno pokraj drugoga, djela, koja bi se u eposi iskonske svoje aktualnosti na nekom istom mjestu naprosto isključivala, kako bi to primjerice moglo biti između gdjekojih sakralnih i profanih ili opet s druge strane alegoričkih, fantazijskih, legendnih, historičkih prikaza.

Ta se druga krajnost ostvaruje doista smještavanjem raznolikih umjetničkih objekata u prostorije suvremenoga muzeja. Pa ako se na tome novom prostoru umjetnine i smještavaju dakako po stalnu nekom redu prema određenim primijenjenim, ako i stvarno privremenim načelima, one se lišene svoje prvobitne funkcije, funkcije osmislene po njihovoj socijalnoj uvjetovanosti, pretvaraju tamo uistinu dosljedno u ,,obezmještene" i ,,obezvremenjene" predmete. U odnosu prema iskonskoj punoj estetskoj funkciji u svome prvobitnom smještaju bivaju tako nekako krnjima, ne očituju se i ne mogu se prikazati u punoj izvornoj cijelosti. No karakteristično je, da to na muzejskome tlu i u vidu muzejstvene duhovnosti i njoj primjerena shvaćanja uopće i ne trebaju, kako to čini očitim nazočnost torza i skica u muzejskim prostorijama, gdje se dostaju svojevrsna značenja, pa onamo i samo onamo i pripadaju i pravo im je tamo mjesto. Kako naime nijesu cjeloviti ili zaokruženi prikazi sadržine ili potpuna mnita predmeta, ne mogu izvan muzeja ni ispuniti u punoći pretpostavke specifična sredstva socijalne komunikacije. Tek muzejstvenome gledanju naviknutu i u tome smjeru obrazovanu oku imaju svoje da kažu.

Ako se prema osebnosti svrha i ciljeva muzeja i mogućnosti, da pogledom na njih bude djelovan, znade u muzejskim prostorijama okupiti veći broj bilo raznovrsnih bilo istovrsnih umjetničkih izložaka, koliko se upravo radi o muzeju za umjetnost, protivi se u bitnosti već i takvo neko skupno smještavanje unutrašnjemu smislu umjetničke tvorbe. Umjetnina se ne stvara, da drugim takvim djelima bude takmac. Prema svome je bistvu svaka između njih jedinstven, jedanput dan lik, upravo individualitet, i ne će i ne treba da se, kako na to potiče muzejski sastav, poredi s kulturnim očitovanjima sebi

sličnima, s tvorbama i prikazima svoje vrste, da bi se u njezinu povodu razbudio doživljaj u skladu s iskonskom njenom namjenom i izvornom svrhom, koja je bila razlog, povod, prilika, da se stvori.

Ne da se izbjeći konsekvencijama, koje nastaju nužno i bez izuzetka smještavanjem djela umjetnosti u muzej. Konsekvencije su te štaviše s gledišta povijesti nesamo umjetnosti same nego i opće duhovne kulture od odlučna značenja već i zbog toga, što bez obzira na vrstu, način i opseg njegove funkcije, kao i moguću njegovu ocjenu valja muzej smatrati jednom između upravo konstitutivnih epohom uvjetovanih sastavina civilizacije današnjice, ustanovom, koja je pored svojih specijalnih zadataka vremenu svom potreban podržavatelj kulturnoga naslijeđa, a koju sadašnji čovjek, pošto mu je izblijedjela uvjerljivost komunikativnih elemenata i očitovanja pređašnjih nekih središnjih kulturnih činilaca i oblikovatelja kulturne svijesti, nije ni znao ni mogao prevladati, nego se u prosjeku hoće upirati u nju nuždom duhovna samoodržanja. Razumljivo je, da i s neprevladanim još historizmom, koji u vezi s uzrocima svoga nastanka i ustrajanja pripada među najznatnije značajke kulturne svijesti sadašnjega čovjeka zapadne civilizacije, ide nužno uporedo i potreba za muzejem, zanimanje za nj, njegova izgradnja kao kulturne ustanove i njegov cvat. Time se međutim ne mijenja okolnost, da se u povodu funkcije i značenja suvremenoga muzeja, a napose muzeja posvećena umjetnosti, nadaje na samome području estetske stvarnosti prevrednovanje, koje za filosofičku estetiku ne može da bude irelevantno, nego za nju ima štaviše značenje osobita problema, koji zadire duboko u bit opće estetske kulture epohe, njezine izgradnje i njezina razvoja.

Bilo je već istaknuto, da umjetnički objekat gubi kao muzejski izložak prvobitan svoj izvanmuzejski i predmuzejstveni značaj. Tako primjerice slika, koja u obiteljskome domu znači oca, majku, ženu, čedo ili drugo koje ljubljeno, štovano, omiljelo biće, biva u muzeju stvarno bezličnim „portretom" uopće, pa ni bliža naznaka, da se radi o portretu „muškarca" ili „žene" ili „djeteta" ili čak „toga i toga lica toga i toga imena" ne mijenja činjenicu, da individualan i konkretan i u tome pravcu doživljavan lik biva shvaćan kao općen i apstraktan, tako da se zna i sasvim gubiti znatnost i značajnost sadržine, koja hoće da tom nekom umjetninom bude na određen način prikazana, pa na posljetku napose „poznavalac" prema svome duhovnom postavku tu naprosto stoji pred „platnom", „uljem", „temperom", „akvarelom", „pastelom", „drvorezom", „bakrorezom", „linorezom" ili i „mozaikom", pa „broncom" ili drugom kojom takvom građom ili tehnikom, na koju se je upravo namjerio. A može se takva muzejska umjetnina dostati u muzejskoga posjetioca značenja samo kao primjer načina stvaranja i stvalačke snage umjetnika, pa će mu djelo i biti tek jedno umjetnikova stila i imena. Vrijedit će rečeno dakako nesamo za portret, nego u analognome smislu i za druge i drukčije umjetničke objekte izložene muzejnome promatranju. I neka se ne ustvrdi preuranjeno, da se baš muzejno i samo takvo svladavanje i usvajanje umjetničkoga djela i može i smije smatrati zaista „estetskim". Ako bi naime gledanje muzejski obrazovana oka i bilo možda umjetnini pogledom na stalna njezina svojstva i određene njezine kvalitete primjereno i prosuđivanje, koje se po tome gledanju povodi, više ili manje

točno, ne mora ipak i bez obzira na dopušteno pitanje, nije li to i takvo gledanje u posljenjem vidu jednostrano ili nekako krnje, biti isključena mogućnost, da je i svojevrsni „estetski" postavak svijesti socijalno i epohalno uvjetovan, pa će za nj vrijediti i posljeci, koji se otud nadaju.

Hoće li se međutim porediti mentalni postavak znalačkoga promatraoca muzejskog izloška s psihičkim reagiranjem doživljavaoca umjetničkoga djela u prilici izvorne njegove objave izvan muzeja, prema iskonski danoj mu svrsi, smjelo bi se — uz ograničenja dašto, kakva pristaju svakoj poredbi — pomišljati na odnos glazbene partiture prema ostvarenoj izvedbi zamišljena djela tom partiturom naznačena i pogledom na način prikaza njegovih dijelova i povezanosti njihove u cjelinu propisana. Znalac će partituru znati da čita, u duhu će štaviše i „čuti" zvučni i zvečni sadržaj te u istini nečujne glazbe, koju je stvarno „slušao" i sam skladatelj kao onu istinsku dubinsku estetsku predmetnost, onu posljednju estetsku supstanciju, bez koje ne bi moglo biti ni skladanja ni skladbe, a ne bi bilo ni partiture. Tako će stručnjak moći da na osnovu partiture „čitanjem" upoznate stvori sud o značenju, primjerenosti i vrijednosti djela, pa ako takav sud i ne mora biti konačna neka dogma, jer će sva partitura biti čitana na način svojstven čitaocu, moći će slušača te nečujne glazbe, koliko to djelo dopušta, privoditi nekako shvaćanju, poimanju, saznanju i naposlijed možda duhovnu neke vrste uočenju ili zrenju osebna sklada, jedne i jedine jedinstvene u sebi „ljepote". I takvu će u bitnosti inteligibilnu načinu doživljavanja biti i samo glasovno, čujno izvođenje djela od sporedna značenja. A ne će se uostalom na temelju same partiture ni moći apodiktički utvrditi izvodljivost njegova. O njoj odlučuje iskustvo.

Očito je, da će odnos prema umjetničkoj tvorbi biti skroz drukčiji u onoga, kome nije do poimanja partiture, a možda je uopće i ne zna čitati. Htjet će on skladbu slušati i čuti, a radi li se slučajno o djelu, kakvo je balet, pantomima ili opera, htjet će bez sumnje također gledati i vidjeti samo izvođenje. Umjetnina mu se mora očitovati upravo utjelovljena, treba da mu se razotkrije u ćutilno zamjetljivu prikazu, što će ujedno reći, sa svojega mjesta i u svoje vrijeme. Neposredno se i izravno doživljavanje umjetničkih djela ne će tako iscrpsti ulaženjem u sferu inteligibilno dohvatne ljepote, nego će se različito prema komunikativnim svojstvima i dosegu utjecajnosti prikazanih takvih tvorbi ispunjati pojavom estetske vrednote u raznovrsnim njezinim modifikacijama i kako slijedom tako prema prilikama štaviše i mogućim sukobljavanjem raznolikih afektivnih popratnih pojava, sukobljavanjem, kakvo pri svemu prirodnom afektivnom popraćaju zahvaćanja intelegibilne vrste u pravilu ne nastaje niti uzbuđuje promatraoca.

Muzejni postavak, o kojemu je govor, nije dakako slučajan. Svojevrsno muzejstveno stajalište prema muzejskom izlošku ima svoj razlog, koji se može tražiti u bistvu i značaju muzeja samoga i unutrašnje njegove organizacije, iako mu je, dašto, posljednje korijenje u čovjeku epohe, koja stvara, pridiže i uzdržava muzej kao potrebnu joj ustanovu, kojoj već zato ne valja umanjivati značajnost ni znatnost po sredinu, u kojoj je djelovna, što upravo po zasebnom, a u bitnosti istovrsnom odnosu, do kojega nužno vodi muzejske posjetioce prema skupu izložaka, biva u povodu razmjerno

jednoznačnih pobuda i poticaja na svojemu mjestu i za svoje vrijeme elementom u smjeru svrhe joj i zadataka određene uporedne društvene djelovne upravljenosti, a s tim u vezi prema snazi i jačini svoje privlačnosti i jednim između činilaca socijalne kohezije. Ta se mogućnost nadaje to više, što muzej prema duhovnim okolnostima kulturne svijesti svoje epohe obrazuje i vodi stvarno užu ili i širu sredinu prema bitnim mu ciljevima u pravcu njemu pogodnoga specifično muzejstvenog estetskog promatranja i shvaćanja te koliko biva time promicateljem i u neku ruku regulatorom umjetničke kulture, gdje se radi o muzeju posvećenom umjetnosti, toliko će pri sinergiji kulturnih funkcija znati i iznad toga neizravno suutjecati manje više i na opće duhovno stanje, koje će karakterizirati i šire područje cjelokupne kulture.

Karakteristična je međutim osebnost u organizaciji muzeja, a vrijedit će to i za sastave zvane galerijama, zbirkama, pa i izložbama, koliko se povede za muzeološkim smjernicama, da se ta organizacija temelji na skupu ili i skupovima predmeta, koji se povezani prema određenu načelu izbora muzejskim svrhama služnome mogu smatrati s ovog ili onog gledišta nekako supripadnima. To je pak ujedno vezano s potrebom, da se s obzirom na djela različitih kulturnih epoha, svjetova različitim duševno-duhovnim značajkama i svojstvenostima konstituiranih, djela različitih komunikativnih namjera i usmjerenosti ili i u drugome kojem pravcu između sebe heterogena, koja su otuđena legitimnome svome mjestu, nađe u skladu s novim njihovim muzejskim smještajem, koji ih neočekivano dovodi u neposredno međusobno susjedstvo, obuhvatno jednoznačno gledište, koje bi dopuštalo, da se sva takva muzejno izložena mnogolikost predmeta na jedinstven i dosljedan način motri, razumije, tumači, shvati. A ta se potreba ne da zadovoljiti drukčije nego tako, da se promatranje usredotoči na datost, veličinu, svojstvenu im osebnost, koja im je u njihovu skupu onaj zajednički temelj, što omogućuje promatraocu, da ih međusobno poredi prema nekom objektivnom općeno uočljivom estetički relevantnome činiocu. Razumije se, da to ne će biti nerazdvojna u sebi iracionalna jezgra umjetnine sadržinski dohvatna intuitivnome zrenju u neposrednoj doživljajnosti, ali u bistvenome svom jedinstvu nepristupna racionalnome analitičkom postupku s jednostavna razloga, što bilo kako metodički dobiveni produkti takve analize ni u kakvoj naknadnoj sintezi ne mogu zamijeniti ni ravnopravno prikazati izvornu cjelinu u doživljenu njezinu jedinstvu. Tako ne ostaje drugo, nego da se umjetnički objekti muzejskoga skupa ogledom njihove estetske ljuske, zamjetne njihove pojave, s izvanjštine njihove svedu na zajednički nazivnik dobiven apstrahiranjem kako od dubinske njihove bistvene jezgre, tako i od površinski istaknutih imitativnih, narativnih, ilustrativnih momenata, ukratko neobaziranjem na dubinsku sadržinsku i površinsku sadržajnu njihovu komponentu. Takav je pak jedini mogući osnov poređenja, koji ostaje iza onakve apstrakcije, sam oblik djela, i to, koliko se radi upravo o umjetničkom i u tome vidu estetski utjecajnom djelu, oblik, kako biva pojavom u povodu svojevrsne stvaralačke vještine, umijeća osebne vrste i kakvoće. Artistički dakle oblik, artizam kao metoda tehničke primjene i obrade sredstava, s pomoću kojih se postizava očitovanje određena oblika, kristalizacija stalna

obličja čini se tako muzejski obuzetu i u tome pravcu orijentiranu i zaokupljenu promatraocu bitnim, pa i jedinim svojevrsnim estetskim činiocem umjetničkoga kulturnog dobra. Na osnovu toga činioca i samo po njemu biva muzejno upravljenome znaocu djelo estetički zanimljivo, biva mogućom umjetninom. Tako pak oblik odriješen od sadržine, zamišljen onkraj nje, biva sam sadržinski shvaćen, biva u stvari oblikovnom sadržinom, koja prema takvu shvaćanju i ne oblikuje, nije djelovan neki elemenat umjetničke cjeline, već je i sama podvrgnuta oblikovanju. Oblik tako zamišljen i u odnosu prema sadržaju osamostaljen može da bude tek posljedak stvaralačke djelatnosti, nije njen usmjeravatelj. On je, smjelo bi se kazati, forma formata, nije forma formans. I koliko bi se pogledom na to moglo govoriti o stvaralačkoj namjeri samoobjavljivanja gole stilske mogućnosti, očituje se tu doista estetički princip iskrsao tek svijetu novijega vijeka. Prihvati li se pak tako shvaćen činilac za osnov poređenja estetski značajnih objekata, onda u krajnjem vidu ne će uopće više biti znatno ni od kakva bitna značenja, što se, već samo, kako se što prikazuje ili iskazuje.

Apstrahiranjem dakle kako od prostornovremenske uvjetovanosti umjetničkoga djela tako i od sadržine prostoru njegovu i vremenu primjereno iskazane iskrsava poimanje oblika kao osamostaljene i usamljene datosti, poimanje, kojim se nužno mijenja sav odnos prema umjetnosti uopće i mogući način proziranja i proosjećanja pojedinih umjetnina i umjetničkih vrsta i stilskoga njihova izraza napose.

Otuđenjem umjetničkoga djela od prostora njegova i vremena nestaje mogućnosti izravna doživljavanja iskonske njegove komunikativne funkcije.[2] Apstrahira li se tako od nje, vodi taj postavak nužno i do daljeg apstrahiranja od svojevrsno oblikovane, prema komunikativnoj svrsi osebnim stilom prikazane sadržinske cjeline, koja je, sveđ duševno prožeta, u stvari bitan elemenat komunikativne radijacije. Kako međutim bez komunikativne funkcije nema i ne može biti umjetnosti, mora prema takvu osnovnom postavku oblik sam preuzeti sadržinsko značenje i komunikativni zadatak, što će djelu podati traženu aktualnost. No takav pojam oblika, forme, kojim se obezvremenjuje djelo, koje je stvarno bilo ipak posvećeno određenu vremenu, svojemu nekom doba, i koji tako s tog osnova izjednačuje najednom umjetnine raznolike epohalno uvjetovane komunikativne usmjerenosti, a s time ujedno i stilske osebnosti, naznačuje korjenitu promjenu estetičkoga stajališta u samome njegovu bistvu i mijenja s temelja estetski odnos prema umjetnosti te prirodno i sam epohalno uvjetovan izaziva — i ne najmanje silom izmijenjenih društvenih prilika, u kojima ima služiti sredstvu socijalne komunikacije — novu epohu estetskoga doživljavanja, estetičkoga shvaćanja i umjetničkoga stvaranja.

Novi pojam oblika te nove — muzejske — epohe ne znači više mjeru, poredak, red upravljene prema zbilji, stvarnosti, sadržini, pogledom na koju se ima podvrgnuti građa obliku oblikovatelju, koji bi međutim na sadržajno određen predmet bio bistveno vezan tako, da se onkraj njega kao takav

[2] O komunikativnoj funkciji umjetničkoga djela vidi: P. Vuk-Pavlović, Deluvanjeto na umetnosta. U: Sovremenost, god. XI., br. 3. Skopje 1961.

i ne da zamišljati. Ta vezanost ima i svoj jednoznačan posljedak. Prema njemu nije naime dovoljno, da se bilo koja ili bilo kakva sadržina prikaže na osnovu ili posredstvom estetski oblikovane građe; i sama prikazana sadržina treba da kao umjetnički jednako bitan činilac bude vrijedna, sa svoje strane vrijednosno prožeta, kako bi i smjela i mogla biti doista djelovnim članom u strukturi prave umjetnine. I značajno je, da se s osnova takve estetike i uporedna s njom shvaćanja i načina doživljavanja upravo po vrijednosnu skladu između reda i sređanoga, smjera i usmjerenoga, oblika i oblikovanoga hoće da razlikuje prava umjetnina od djela, koje se takvom samo čini.

Novi pojam oblika čini međutim pomenutome nasuprot obličje sámo estetskom bitnošću, pa si tako i traži u sebi mjerilo. Prema takvu je pak poimanju samo dosljedno, ako se sami artistički momenti primaju za jedine estetički relevantne i ako baš ti momenti bivaju odlučni pri poređenju umjetničkih objekata lišenih izvorne svoje komunikativne funkcije, uz apstrahiranje dakle od sadržine, koja toj funkciji znači podlogu, apstrahiranje, kakvo se nužno traži i nadaje po svome posljetku kao postavak, koji omogućuje intelektualno snalaženje u mnoštvu i mnogolikosti izložaka specifično muzejskoga postava. A u vezi se s upravo takvim snalaženjem i potrebom njegovom pojavljuju i estetike, koje nalaze tu i svoj izvor i koje svoja načela utvrđuju velikim dijelom na osnovu takva muzejstvena načina promatranja i doživljavanja umjetnosti. I nije slučaj, ako epoha te muzejske estetike ili možda bolje takvih muzejskih estetika nastaje s traženjem i prvim svjesnim pokušajem sustavne i u filosofičku cjelinu uvrzene estetike upravo u doba, kad se i u širim društvenim slojevima pojavljuje potreba za preglednim zbirkama umjetničkih djela, kad se ta djela počinju ispitivati s obzirom na stvaralačke njihove osnove i s tog aspekta poređivati između sebe, kad uporedo s time biva aktualnim zahtjev da budu pristupna javnosti, kad, ukratko, iskrsava zamisao izgradnje muzeja u suvremenome smislu, zamisao, koja uz shvatljive vremenski uvjetovane preobrazbe doista i vodi do postupna njezina ostvarenja, do muzeja današnjega tipa u svoj njegovoj diferenciranosti i do njegova uvažavanja u okviru suvremena svijeta. Kako muzej biva zasebnim živim elementom civilizacije, tako i estetika ulazi kao odjelita disciplina u cjelinu filosofičke sinopse. Tako međutim i nije neobično, što će estetika te kulturne epohe u razvojnim svojim fazama slijediti nekako put, koji joj omogućuje ili i propisuje ili u nje u bilo kojem smjeru, konvergentnom ili divergentnom, izaziva muzej po svome sastavu i svojim razvojnim mogućnostima, pa da u muzejstvenome duhu, kako je počinje prožimati, i njemu u prilog utječe na umjetničke stvaralačke pobude, kao što s druge strane i sama prima poticaje od umjetničkih djela upoznatih u postavu muzejskih i zložaka.

Epohe se ljudske kulture izmjenjuju neizbježno i bez sustajanja, pa se mijenjaju i s obzirom na vrhunsko mjerilo, na osnovu kojega se utvrđuje moguće jedinstvo na području estetske vrednote, koliko se radi o umjetničkome prikazu ili iskazu i njegovoj komunikativnoj svrsi u okviru duhovna života vremena. Ima tako epoha umjetničkoga djelovanja, kojemu je mjerilo i polazište orijentacije bio pretpostavljen univerzalni kosmički sklad i zakon Logosa, koji tim kosmosom vlada. A znalo je tako i predmnivanje i shva-

ćanje stalna i zakonita odnosa između mikrokosma i makrokosma biti za svoje epohe i u okviru svojega svijeta odlučno po namjeru, namjenu i način umjetničkoga stvaranja. Živa je priroda bila i značila tako određenome svojemu doba središte estetskoga zrenja, a isto je tako bila za drugoga razdoblja odlučna u tome smjeru unutrašnja napetost duševno-duhovne zbilje, da usredotočenost te vrste bude opet zamijenjena orijentacijom prema svijetu povijesnoga događanja i čovjeku kao povijesnu biću. I bistvenost je svijeta u mehanističkoj njegovoj slici imala isto tako svoju umjetničku i estetičku epohu, baš kao još i druga slična mjerila, kakva su kao orijentaciona središta odlučivala o značaju umjetničkoga stvaralaštva i estetske kulture svojega doba i kakva će se i u budućim vremenima mijenom društvenoga života i promjenom čovjeka pojavljivati nova i nepredviđena. Tim se i takvim mjerilima, koja su napose odgovorna za razmjerno najutjecajnije estetičko shvaćanje i dominantni umjetnički stil određene epohe pridružuje, kad za nj sazre svijest i nadođe vijek, na sve istaknutiji način upravo muzejski svijet sa svojim muzejstvenim mentalitetom.

3

Duh muzejstva vrši u kulturi novoga doba kako na umjetničke smjernice i estetičku problematiku tako napose i na međusobni odnos između umjetnosti i estetike i uzajmičnu im djelovnost utjecaj, koji zadire bitno u svijest epohe, estetsku svijest, na kojoj se temelje i slaganja i razmimoilaženja u shvaćanju umjetničkih vrednota, zadaća i svrha. Naročito će prevlast artističkoga činioca nad sadržajnim pri umjetničkom ocjenjivanju pod dojmom muzejstvena shvaćanja voditi samo estetsko zrenje u nove kolotečine.

Ako je bilo dugih epoha, gdje su se djela umjetnosti doživljavala promatrala i prosuđivala u odnosu prema pretpostavljenoj ljepoti, kojo se je izvor i uzor nazirao u zazbiljnosti univerzalna duha, a primjer tražio i nalazio u djelovnome krugu žive prirode, u životnoj njezinoj sadržajnosti, pogledom na koju se je i pitalo, koliko joj po nasljedovanju njezina stvaralačkoga djelovanja može umjetnički prikaz biti ravan, ulazi čovjek najednom u doba, gdje se priroda hoće promatrati očima umjetnikovim. Simptomatično je za to sasvim drukčije doba upravo iskrslo i iznijeto shvaćanje, prema kojemu se priroda odnosno stalno omeđeni njezini isječci trenutnu zoru pristupni mogu pričinjati esteski značajnima, koliko se promatraju i doživljavaju na naročit i oseban način, kako to traži umjetničko djelo. Kakvo se god kritičko stajalište i htjelo zauzeti prema tome shvaćanju, ono u svakome slučaju otkriva doista prava estetska smjeranja vremena. Nastaje epoha, gdje u početnoj njezinoj fazi priroda, i fizička i psihička, biva predloškom umjetničkoga prikaza s namjerom, da joj se otkrije inače nevidljiva „ljepota", stvarno joj, objektivno — kako se predmniva — nesvojstvena, no subjektivno ipak moguća estetska djelovnost. A umjetnik je pravi stvaralac ljepote te vrste, on otvara oči i odgaja za nju. On uči gledati carstvo prirode u obojenim plohama i obrisima stvaralačkim okom i slušati mu zvukovlje stvaralačkim uhom nadahnuta umjetnika.

Očito je, da je takav postavak potpuno u skladu, a i shvatljiv je samo u vezi s muzejstvenim ocjenjivanjem umjetničkog oblika i priznatom vrijednosnom pretežitošću same artistike na području umjetnosti. Tako se u toj eri dominacije muzejstvena duha i mijenjaju istaknute značajke oblikovne sadržine i traže sveđ nove izražajne mogućnosti stilova, koji dosljedno hoće da sami sobom, bez obaziranja na sadržajnu neku predočljivu i prema artističkoj obradi indiferentnu građu, prodru u bistvo prirode odnosno do onih bistvenih odnosa u strukturnom jedinstvu svijeta, do kojih stoji estetska srč prirodne zbilje. U umjetnosti te epohe stil sam tako stegnut na sama sebe, zamišljen u nezavisnosti od predmetnih veličina, mniva i hoće takav da naznači osobit svijet, njegovu bistvenost, njegov skroviti smisao. I razvitak teče prirodno prema meti, gdje će sadržina i predmetni smisao zavisiti na posljetku od oblikovnih činilaca i njihova jedinstva, ne obrnuto, da napokon razvojni taj tok ne svrši u umjetničkome prikazu stila zbog sebe samoga, u prikazu, gdje će umještvo oblikovanja i ostvareni oblik biti sebi predmet i sadržina. Od sve se obliku neimanentne stvarnosti u posljednjoj krajnosti tako nužno apstrahira po dosljednosti umjetničkoga procesa i s njime povezana estetičkoga shvaćanja, dosljednosti, koja je u bitnosti uvjetovana dubljim osnovima i elementarnijim činiocima. S tih osnova i u tome vidu vodi razvitak neizbježno do apsolutna, besprogramna očitovanja nesamo muzičke nego i čiste likovne umjetnosti, do umjetničkoga samoprikaza stila, kojega se komunikativna funkcija izjednačuje u neku ruku načelno s estetskom upravljenošću apsolutne glazbe i apstraktna pročelja arhitektonskog objekta s jedne strane, a primijenjene umjetnosti, koje se načelima i stilovima podvrgavaju od pamtivijeka upotrebni predmeti bez razlike, tako objekti obrta, a od početka njihova povijesna razdoblja nužno i bez izuzetka i produkti industrije, s druge strane.

Uporednim putem ide međutim u toj muzejnoumjetničkoj eposi i estetika, nova sustavna filosofička disciplina, svojim shvaćanjima estetskoga postavka, određivanjima estetske bitnosti i tumačenjima umjetničkoga stvaralaštva i osobitosti umjetničkih djela.

Bilo je već pomenuto, da muzejski postav pogoduje napose intelektualnu odnosu prema izloženim predmetima. Smjelo bi se štaviše možda dodati, da čak i muzej čiste umjetnosti zahvaljuje svoju privlačnost više historičkome odnosno kulturnohistoričkome i prema tome navlastito spoznajnom interesu negoli izrazito estetskome i smjeranju u tome vidu upravljenu prema neposrednu doživljavanju. Tako pak i novovjeka sustavna estetika smatra prema prvobitnim svojim postavcima estetski doživljaj u bitnosti spoznajnim činom, iako ćutilno ograđenim, pa prema tome krnjim, spoznajom dakle niže vrste. Spoznajni odnos vezan na ćutilnost samu zahvaća međutim prema onakvu shvaćanju upravo izvanjštinu ili izvanjski sloj estetski zreta objekta, a to je njegova zamjetljiva ljuska, koja se nadaje u prvome redu bojama i njihovim sastavom, volumenima i plohama u strukturnom njihovu jedinstvu, masama u prostornoj njihovoj dispoziciji, zvukovima i njihovim ritmičkim, dinamičkim, melodičkim, harmoničkim odnosima. Izrazito intelektualni odnos prema objektima, koji se u dosegu primjerena tome shvaćanja smatraju u punome smislu umjetninama, vodi s takva polazišta nužno

do naročita interesa za onaj umjetnički faktor, koji je dostižan racionalnoj analizi, svođenju na elementarne svojstvenosti, poređenju, pojmovnom određivanju i prosuđivanju. A taj je činilac, zajednički raznovrsnim i raznolikim promatranim estetski utjecajnim i estetički relevantnim djelima stvarno oblik, forma, u proširenu smislu „stil", što kao da je, iako u mogućoj raznolikosti, ipak jednoznačan kalup neki za mnogo kojekakve različite između sebe sadržaje.

Estetika se svoga vremena ne orijentira dakako podjednako prema svim umjetničkim vrstama, iako i muzejska estetika, o kojoj je ovdje riječ, vrši utjecaj na umjetničku kritiku, a po njoj postupno — u pravcu svojega pretežito na oblik upravljenoga stajališta — iza likovne umjetnosti, koja joj je s početka osnovnim primjerom, i na ostala područja estetskog iskaza i prikaza svoje epohe. Koliko je pak pri estetičkom istraživanju pažnja skrenuta navlastito na krug likovne umjetnosti, a i tu pretežito na djela određena stila, odlučivat će kraj različitih inače mogućnosti pri određivanju pojma oblika, forme, u prvi mah čist obris, kontura, pa obojena ploha, i to u vidu, kako se dade svesti na elementarna geometrička obličja (figure) i njihove odnose. Upravo se s toga osnova i pomiče estetičko istraživanje i umovanje epohe od prvobitna shvaćanja estetike kao umijeća lijepa mišljenja prema estetici lijepa oblika s jedne strane, a koliko se radi o duševnome dojmu izazvanu oblikom i oblikovnim odnosima do estetike estetski značajna stanja ćudi s druge strane. Tako prikovane za oblik i oblikovne momente umjetničkoga djela, kako bivaju djelovni pri promatranju i odlučni pri prosuđivanju priličnu muzeju i muzejstvu, izniču i formalna i kriticistička i psihologička estetika. I napose je baš za estetiku kriticizma značajno u toj vezi, da se temelji na svjesnoj pretpostavci, prema kojoj sudovi izvedeni pogledom na čuvstvo potaknuto sadržajem predodžbena predmeta mogu biti samo subjektivni. Tek u slučaju, gdje čuvstvo izvire iz oblika, iz forme predmeta, ima mogućnosti apriorna suđenja, na kojemu se jedinome i može prema shvaćanju kriticističke filosofije graditi estetika dostojanstva znanosti. Tako je za sva ta pomenuta metodički različito usmjerena naučanja samo oblik pretpostavka objektivnom prosuđivanju estetske stvarnosti; sadržaj je prema njihovu osnovnom postavku vezan za psihički subjekat i više je ili manje od njega zavisan, koliko se god možda tu i tamo i dopuštalo, da je u ovom ili onom smislu objektivno uvjetovan.

Pojavljuje se doduše već u početnome razdoblju te kulturne epohe spekulativna, sa cjelinom metafizičke koncepcije usklađena estetika, prema kojoj dobiva baš umjetnina estetsku svoju posvetu od određene objektivno usidrene sadržinske pojave, no njezina je aktualnost u doba, kad izlazi na javu, kratka vijeka i nauka joj kraj odlučne, spekulativnoj metodi i metafizičkom umovanju nesklone duhovne usmjerenosti i dominantna mentaliteta vremena, koje je nadolazilo, pada upravo reći u zaborav. Isto se tako u suvremenoj eposi izgrađivanja i unapređivanja muzeja, u eri muzejstva i njime nadahnuta estetičkoga promatranja i prosuđivanja nijesu mogle dostati istaknutijeg uvažavanja ni prava utjecaja ni kasnije iznesene neke estetičke doktrine, koje gradeći na drugim pretpostavkama hoće da pridaju sasvim određenoj predmetnosti kao umjetnički prikazanoj ili, kako bi se možda

također smjelo reći, izazvanoj i iskazanoj sadržini samoj određeno objektivno estetsko značenje. Njihovo vrijeme nije, čini se, sazrelo. Tome nasuprot gone međutim formalna i psihologička estetika osnovne svoje poglede i metode s vremenom i u krajnost formalističkoga i psihologističkoga, upravo dakle i preko mjere u svome smjeru nategnuta estetičkoga shvaćanja i određivanja, krajnost, koja u svoj jednostranosti zna napose biti na djelu te se i da lako utvrditi u ekspertizama suvremene umjetničke kritike. Opći pak taj postavak po svemu s njime povezanu, na određene granice neizbježno stegnutu dosegu razumijevanja i mogućem načinu prosuđivanja vodi do posljedaka, koji su jednako znatni po dalji razvoj estetičkoga razmatranja, istraživanja i zaključivanja, kao što su odlučni i po mijenu samoga stilskog izražaja na području umjetničkoga stvaranja.

Prema misaonim posljecima, što se nadaju u provođenju osnovnih njezinih načela, biva sama formalistička estetika napose u vezi s potrebom tumačenja stila i stilskih razlika prinuđena, da sve više produbi shvaćanje i proširi određenje onoga, što naziva oblikom. Zamišlja li se naime umjetnički oblik apstraktan, poima li se takav kao usamostaljena, od samih oblikovanih elemenata otkinuta, skroz nevezana veličina, ostat će mu pojam lebdeći u praznome. Misli li se prema načelima estetičkoga formalizma pod oblikom u najopćenitijem vidu način, kako se ostvaruje odnos između zamjetnih dijelova konkretne cjeline, valjat će dosljedno misliti i te „dijelove" kao sadržaj samoga pojma oblika. Koliko se radi o umjetnini, mogu ti dijelovi zadržati svoje značenje upravo umjetničkih, umjetničkome djelu pripadnih dijelova samo u njihovu jedinstvu, u njihovoj povezanosti. Izvan umjetničke cjeline, bilo kako izdvojen iz nje ili zamišljen onkraj nje gubi svaki takav bilo kako zahvaćen ili shvaćen zamjetni „dio" nužno ono estetsko značenje, koje mu je pripadalo i pristajalo u umjetnički oblikovanome jedinstvu, drugim riječima u okviru samog oblika, ne izvan njega, ne kao nešto od njega odijeljeno. Oblik biva kao umjetnička forma uočljiv samo zajedno sa zamjetnim datostima, kojima se ostvaruje. One pripadaju njemu. Lišen njih oblik je apstrakcija bez estetskoga značenja, baš kao što istrgnuta iz okvira umjetničkog oblika, koji bi umjetnini zajamčivao jedinstvo, prestaje neka zamjetna datost biti umjetničkim dijelom i time estetski djelovnom predmetnošću. Puti li dakle polazna pretpostavka formalizma na to, da se ćutilno zamjetne datosti pri mišljenju oblika ne izoliraju od njega, već da se pod njim razumijeva i jedinstvo i mnoštvo njihovo, vodit će razvoj estetičkoga mišljenja i mijena primjerenih mu teorema prirodno do toga, da se problematični taj pojam produbi od shvaćanja njegova kao prazna obrisa (konture) preko sređana obličja (figure) sve do ispunjena lika (kompleksa).

Traženje primjerena pojma oblika, kojim bi se u svojoj problematici dala tumačiti estetska stvarnost, koliko se na nju osvrće upravo muzejski orijentirana estetika, skreće određivanje njegovo na put, pri kojega će kraju biti pod pojmom umjetničkog oblika obuhvaćeni svi zamjetni elementi i njihovi odnosi u jedinstvu umjetničkoga djela kao cjeline. Istaknutim je pak slijedom naznačen u bitnosti razvoj od formalističke estetike, koja se u osnovima hoće da upire o shvaćanje oblika kao čista obrisa pojmovno odijeljena od ćutilne datosti kao građe, preko eksperimentalne, na asocijacionoj pri-

rodoznanstveno fundiranoj psihologiji izvedene, koju metoda nagoni, da pojam oblika svrh apstraktna mu stava shvati shematički, prema ćutilno zamjetnoj pojavi ovako ili onako idealnom ogradnjom sređanoj, sve do one deskriptivne, koja izvodeći tumačenja u vezi s procesom asimilacije s jedne, a apercepcije s druge strane dodjeljuje na tom osnovu svu ćutilno zamjetnu i kao takvu razmjerno samostalnom zamišljivu datost u lik vezanu obliku, a predodžbeno značenje sadržaju umjetničkoga djela. Značajno je pak pri tome, da se je tako došlo do pojma oblika, koji će doista biti u skladu s onim estetičkim postavkom, koji obliku pridaje značaj estetske samobitnosti i samosvršnosti, a prema kojemu se umjetničko djelo prihvaća i shvaća u svojstvu muzejskoga predmeta. I kako takvo određenje toga pojma pristaje svome svijetu, vršit će prirodno i utjecaj na umjetničko stvaranje svoje epohe.

Kako se prema istaknutom estetičkom stajalištu umjetnička građa svodi na ćutilni zamjećaj, koji se opet zamišlja sadržajem pojma oblika, čime se oblikovni odnosi u bitnosti psihologiziraju, mijenjat će se u tome smjeru tako i samo shvaćanje umjetničkoga stvaralačkog procesa. U smislu istaknutoga pojma ne će se, prihvati li se onakvo njegovo određenje, moći oblik zamišljati zavisnim od bilo kakva sadržaja, kojega bi saopćenju trebao da bude primjerenim sredstvom. Pripada li k njemu ono, što je u okviru umjetnine ćutilno zamjetno, može i da se sam po sebi konkretizira; nije mu prema onakvoj pretpostavci za to potreban smislonosan sadržaj. Taj je u tome vidu od sporedna značenja. Oblik biva tako nezavisan od sadržaja i s njime će se postupati kao autonomnim elementom estetske zbilje. I kako se, tako shvaćen i tako cijenjen, nema prilagoditi nekome sadržaju iznad sebe, nema da se prema njemu iskaže primjeren, nema mu više ni prava objektivna mjerila, koje bi po nj bilo odlučno. Kako međutim bez nadređena mjerila nema estetskog oblika, ne može biti umjetničkoga stila, biva prema samoj konsekvenciji sve takve novovjeke muzejske estetike, a i na području same umjetničke djelatnosti te epohe takvim mjerilom prirodno sam stvaralački subjekat, umjetnički nadaren pojedinac. I napose je pri tome značajno, da se s obzirom na takav opći postavak te prema autonomno shvaćenom artizmu usredotočene estetike ne postavlja pitanje, koliko li je doista razložan. Umjetnik stvaralac čini ga naprosto samim svojim djelovanjem epohalno točnim, za svijet svoje kulture valjanim. Umjetnička ga namjera i mogući put do njezina shvaćanja stvarno pretpostavlja.

Umjetnički se problem svodi tako na pitanje stila. Kako pak oblikovna građa pri tome odlučna ima svoj izvor u psihičkome subjektu, bit će estetičko prosuđivanje prinuđeno osloniti se na predmnivu, prema kojoj se estetska djelovnost pomenute građe ima na bilo koji već način „ućutjeti", nekako čuvstveno prebaciti u oblikovani objekat, kako bi se on mogao doživjeti kao svojevrsna umjetnička tvorba, kao kulturno dobro estetskom vrednotom žigosano. Time se međutim daje mjesta neograđenoj slobodi oblikovna izražaja, suverenoj razradi sve mnogolike ćutilne datosti, što se veže u jedinstvo umjetničkoga djela. Uporedo s takvim posljetkom estetičke teorije i vlada uistinu tendencija, da se umjetnički iskaz s prikazom primjerene mu odnosno snošljive s njim predmetnosti (i upravo tako, ne obratno, s obzirom na pridavanje primata obliku sa stajališta artizma) prepusti sasvim suverenosti

stvaralačkoga subjekta. U razvoju se te tendencije odražava i umjetničko htijenje muzejske njegove epohe. Stoga valja smatrati sasvim prirodnim, ako se ćutilna neposrednost u bilo kakvoj već umjetničkoj razradi gleda prikazati bez obzira na bilo kakve programske predrasude, potpuno nevezana na bilo kakve imitativne predoblike.

Nema sumnje, da zauzimanje takva stajališta oslobađa do krajnosti umjetničku stvaralačku maštu. Ona može nastojati da se objavi onkraj svih prirodi svojstvenih ili bilo kojom izvanumjetničkom svrhom određenih oblika. Ona ih može razbiti, svesti na geometričke figure ili bilo kakve njihove kombinacije, sukcesivan slijed prevesti na simultan niz (kao što glazba to može i obrnuto), a može ih pored ostalih mogućnosti lišiti u određenoj krajnosti svega, što bi moglo i samo podsjećati na nešto pojmu ili svrsi slično. U toj se po likovnu umjetnost značajnoj krajnosti nadaje mogućnost, da se umjetnička cjelina i njoj primjeren estetski doživljaj ostvari isključivo čistim specifičnim slikarskim odnosno kiparskim činiocem uz apstrahiranje od imitativnih, narativnih, ilustrativnih i tome sličnih momenata. Iako sam princip nije nov, način i doseg njegove primjene proistječe u suvremenome svijetu iz muzejske estetike, koja u svojim konsekvencijama goni likovnu umjetnost doista na put prema apsolutnome slikarstvu i takvu kiparstvu, na put sličan onome, što ga je apsolutna glazba iza nemalih borbi već otprije ostavila iza sebe. Da li međutim raspon neke apsolutne likovne umjetnosti može da bude približno jednak ili sličan onome apsolutne glazbe, o tome može odlučiti dakako samo sam tok stvaralačkoga događanja.

Može se ipak nadovezati, da kraj krajnjega povlačenja djela likovne umjetnosti na sam čist oblik, kojim bi se u posljednjem vidu imala očitovati smislovitost neka „bez pojma" i „svrhovitost bez svrhe", može da se osvijesti samo jedna između vrsta afektivnih popratnih pojava, kako se nužno nadaju u punoći estetskoga doživljaja: „bezinteresno sviđanje", koje bi, da bude „bezinteresno" u smislu izbivanja voljna pokretala, imalo ostati ravnodušno prema svemu sadržaju izabranu za ostvarenje umjetničkoga zadatka, sadržaju, što bi se dao pojmovno zahvatiti ili u svrhovno usmjerenoj vezi poimati. Doista se umjetnina u tome pravcu i zna prozirati, koliko joj se kao muzejskom izlošku bitnost svodi na artistički elemenat pristupan analizi i poređenju, pa je prema tome muzejska estetika samo dosljedna, dok joj je prosuđivanje usredotočeno na oblik, kojega ostvarivanje smatra estetski bitnim zadatkom i ciljem umjetničkoga stvaralaštva. I koliko se s toga promatralačkoga stajališta još može tražiti, da umjetnički prikaz bude ljudski značajan, ipak za te vrste estetiku ono, što se prikazuje, sam prikazani sadržaj gubi specifično estetsko značenje. Po kakvoću afektivne popratne pojave nužno uključene strukturnoj cjelovitosti estetskoga doživljaja nije međutim taj sadržaj beznačajan. Baš do njega će naime stajati sva šarolika upravo mnogolikost afekata, onkraj kojih se možda može ostvariti određen slijed spoznajnih zahvata, ali bez kojih nema niti može biti estetskoga doživljaja. Pretpostavljajući djela iste visine, jednake savršenosti artističke obrade, s oblikovna aspekta vrijednosno izjednačena, ne će s obzirom na uskrisivanje afektivnoga momenta biti svejedno, hoće li promatralac djela likovne umjetnosti, ako je estetski primljiv i doživljajno dovoljno suptilan, stajati ispred

prikaza mrtve prirode ili, uzmimo, strijeljanja boraca za slobodu, ispred ornamenta čipke, pokućstvene prikovice, ćilima, kakve arabeske, koje maureske ili tome nasuprot opet slike majke nad lešem ljubljena sina, portreta ljupka djeteta, kipa mislioca i mnogo koječega tome sličnoga. A vrijedit će isto na svoj način i na području drugih umjetničkih vrsta. Pa ako izolirani, izvan umjetničke cjeline zamišljeni imitativni, narativni, ilustrativni činilac prirodno i nije izravno, oblikom netaknut, „estetski" odlučan, ipak će u svakome slučaju suuvjetovati po cjelinu estetskoga doživljaja značajnu afektivnu popratnu pojavu, jer je stvarno također nosilac ili simbolički poduporanj prikazane, iskazane, obljavljene duševne bistvenosti, koja se kao prava, isključivo estetski objavljiva i uočljiva jezgra istinskih umjetničkih tvorbi onkraj te pojave ili bez nje ne da ni estetski primjereno zahvatiti, u svojoj jednoznačnosti nazreti, prema bitnoj unutrašnjoj usmjerenosti duhovno ugledati, u punoći doživjeti.

Samo sa stajališta muzejskoga promatranja, koje je oštro usredotočeno na artističku vrijednost umjetničke tvorbe te se i doživljajno ograničuje na nju, mogu djela raznolikih sadržaja izazvati sveđ isti razmjerno skučeni afekat sviđanja, „uživanja", koje se u glavnome da svesti na čuvstvo funkcione ugode. Tako je sve „bezinteresno sviđanje" u bitnosti estetski primjereno tek specifično muzejstvenome duhu u okviru estetskoga promatranja i estetičkoga prosuđivanja. Ono nije nipošto jedini estetski legitiman postavak, kako to hoće naučati i kako to traži muzejska estetika, pa doista i ne iscrpljuje mogućnosti estetske afektivne popratne pojave.

Hoće li se tkogod uvjeriti o uskoj epohalnoj uvjetovanosti istaknutoga muzejstvu prilična stajališta, trebat će samo na čas uroniti u prošlost i posjetiti, recimo, crkvu u doba aktualnosti stvaranja bizantijskih mozaika, pa pitati odlučnijega kojeg mislioca one sredine, kako i estetski obrazovani suvremenici njegovi doživljavaju umjetnost i što on sam kao znalac smatra estetski primjerenim postavkom. Čuo bi tad, da čovjek, kojemu su umjetnine pomenute epohe pratioci života i koji na njih odgovara stvarno im pripadnom afektivnom popratnom pojavom, ne smatra one umjetnički izrađene crkvene likove, pa ni samoga Bogočovjeka pojavno „lijepima", takvima naime, da bi mu se „sviđali", niti bi uopće želio ili smatrao dostojnim, da budu tako prikazani, kako bi bilo prikaze, prikazane likove, bilo prikaz, način prikazivanja mogao „uživati". I čuo bi, da istome tom čovjeku, koji umjetničko djelo shvaća znajući, što prikazuje, ne će, radi li se o sakralnome djelu, pasti na um, da bilo koju između tih pojava u velebnim umjetninama oživjelih promatra „bezinteresnim sviđanjem". I mjesto da „uživa", on će naprotiv „uzdisati" za duhovnim zajedništvom s tim likovima prikazanima u stanju spasenja i „klicati" jedva dostižnome nebeskom sjaju duše, sjaju, u koji bi želio utonuti svim srcem u ljubavnoj čežnji i nadi. A vrijedit će isto i za glazbena djela. „Uživati" u ambrozijevskome pjevu značilo je isto što i „griješiti". Afektivna je popratna pojava imala nasuprot „uživanju" bilo koje vrste izazvati katartički učinak, kako bi se duša mogla uzviti iznad pojavne draži do supstancijalne jezgre, u kojoj se je vidjela i cijenila jedina prava ljepota, uzvišena divota čiste duhovne sfere. To i jest bila po zamisli stvaraočevoj svrha — prema slučajno uzetim primjerima — crkvena takva umjet-

ničkoga djela, upravo ,,umjetničkoga", estetički relevantna, jer je za čovjeka jednako socijalno uvjetovana, kao što je bilo umjetničko mu sredstvo komunikacije, baš taj i takav način poniranja u bitnost umjetnine značio i zahvaćanje ,,ljepote", pravo uzdizanje do najvišega čara, sublimne krasote, značio ulazak u estetsko područje, bio dakle estetsko doživljavanje, kojim nije imala vladati, već mu je trebala služiti sva artistička snaga, sva oblikovna moć u nastojanju, da mu bude dorasla.

Mogao bi možda tkogod reći, da se pri istaknutim slučajevima ne radi o estetskome, već o religioznome doživljaju. Takvome se je shvaćanju moguće međutim prikloniti samo ondje, gdje se preko mjere razdvajaju i autonomiziraju vrijednosna područja, gdje se, smjelo bi se štaviše ustvrditi, nasuprot mogućem njihovu dodiru osamostaljuju do potpune odriješenosti produkti racionalne analize izdvojeni iz jedinstva i moguće punoće vrijednosna doživljavanja. Moguće je doduše udubiti se pretežito intelektualno ili opet izrazito emocionalno u određeno kulturno dobro u pravcu sasvim izolirane neke vrednote i u nastojanju, da se ona u okviru doživljaja odvoji korjenito od drugih vrijednosnih područja, koja se hoće potisnuti i izlučiti iz životne cjeline. Tako ima doista način religiozna ostvarenja i shvaćanja, prema kojemu sva ostala kultura gubi vrijednost i smisao. No jednako je očito, da tako neprijateljska prema ostalim kulturnim dobrima niti jest niti mora biti sva moguća ljudska religioznost. Isto se je tako na drugome vrijednosnu području dostala ugleda nauka, prema kojoj vršenje dužnosti gubi značaj etičnosti, ako mu je pobuda odnosno pokretalo nagon ili čuvstvo. Koliko međutim možda tu i tamo može biti moralnosti i mimo čuvstvene pobude, pa i po unutrašnjoj nuždi, ipak će i sućut, milosrđe, ljubav i pored poštovanja moralnoga zakona biti mogući odlučni činioci pogledom na etički habitus ličnosti i dosljednost i vrijednost njezina djelovanja. Isto će se tako teško moći održati postavak, prema kojemu bi kontemplativni spoznajni odnos prema biću morao isključivati aktivni moralni ili obrnuto. Možda će baš naprotiv jedno podupirati i jačati drugo. A upravo takav će biti zbiljski životni teorijskom analizom netaknuti odnos između estetskoga doživljavanja i područjâ drugih vrednota. Tako i jest moguća simbioza između estetske i religiozne vrednote, što biva očito samim postojanjem sakralne umjetnosti. Koliko je ona umjetnost, njezina je svrha estetski doživljaj, a samo te osobitosti, da se može prikučiti religioznome i u estetskoj kontemplaciji zahvatiti ili zreti duševnost stopljenu s njim. No to ne znači, da će se u njemu morati i izgubiti. Jer i takvo će neko doživljavanje biti samo ondje moguće, gdje već ima sklonosti k religioznome doživljaju i sposobnost za nj, što s druge strane vrijedi za estetski postavak, iako će prijelaz između ta dva vrijednosna usmjerenja biti teško odrediti usred punoće zbiljskoga doživljaja. No bit će razumljivo, bude li afektivna popratna pojava estetskoga doživljaja pri punoj djelovnosti takve umjetnine u njezino doba i na njezinu mjestu, ukratko u povezanosti sa svojim svijetom, skroz drukčija negoli ondje, gdje bi kao muzejski izložak služila promatraču za oblikovnu analizu, promatraču neinteresiranu na komunikativnoj izvornoj njezinoj funkciji, koji bi tu funkciju možda i hladno registrirao, ali nije sposoban da je u svoj punoći i oživi. Ostaje mu samo ,,bezinteresno sviđanje". No kako je istina, da je ta i takva

estetska afektivna popratna pojava upravo oprečna bistvu i smislu onog umjetničkog djela, koje je tu imalo služiti za primjer, tako će stajati i to, da muzejska estetika ne može da tumači umjetninu onakve vrste niti može da bude osnovom za njezino shvaćanje, razumijevanje i ocjenjivanje. A isto će vrijediti i za umjetnička djela — kako sakralna tako i profana — drugih nemuzejskih epoha, drukčijih socijalnih uvjetovanosti, drugih svjetova.

Muzejska je estetika pod pretpostavkom, da je samo oblikovna odnosno artistička strana odlučna po smisao i vrijednost umjetničkoga djela i okupivši pod tim vidom objekte najrazličitijega sadržaja, djela i najraznolikijih, pa i oprečnih između sebe usmjerenosti socijalne komunikacije, došla do otkrića ili možda bolje do izuma „bezvremene umjetnosti". Ta je estetika, koja očito ni sama nije bezvremena, nego je kao i svaka druga određenome svom epohalno uvjetovanome svijetu pripadna i njime ograđena, zaboravila međutim, da mijena stilova mora imati uzrok, da dakle ne može biti ni slučajna ni s obzirom na namjenu djela beznačajna. Isto je tako pušteno tu s vida, da se činjenica različnosti umjetničkih stilova mora moći svesti na neki razlog, koji, ne će li mišljenje zaći u beskonačan regres, ne može zacijelo stajati i opet do postojanja samoga stila. Smjelo bi se kratko reći, da „bezvremene" umjetnosti ne može biti naprosto već zato, što čovjek, koji umjetnost stvara, i sam nije niti može biti bezvremen. Bit će naime, da promjena određena vremenskog stila stoji do promjene čovjeka epohe, kao što će promjena čovječje svijesti i opće duševne dispozicije biti bez sumnje povezana s izmjenom životnih uvjeta i socijalnih odnosa, u kojima čovjek živi i u kojima zasebna shvaćanja, mišljenja, namjerenja, smjeranja dolaze do dominantna utjecaja. Prema tome će se morati i razlog različnosti stilova tražiti u izmjeni sadržaja, koji će čovjeka izmijenjena svijeta i uporedo s time promijenjene duševnosti zaokupljati, a koji ne bi mogli primjereno ni uspješno izvršavati svoje svrhe u okviru estetski djelovna prikaza, kad bi se to činilo istim umjetničkim sredstvom, koje je bilo u skladu sa sadržajima drukčijega svijeta i interesima drukčijega čovjeka. Bit će tako bez sumnje razumljivo, da će primjerice ondje, gdje bi se umjetničkim djelom htjelo, kako je to u okviru sakralne sfere, uputiti na neki transcendentni spiritualni svijet, koji ima da čovjeku otvori oči za kosmičku njegovu vezanost i obvezanost, trebati to učiniti svakako skroz drukčijim artističkim načinom izražavanja negoli, uzmimo, ondje, gdje će se htjeti očitovati čovjek, koji ne poznaje transcendencije ni stvarnosti, koja ne bi bila usidrena u ćutilnu neposredno zamjetnu elementu. Tako će, hoćemo li kratko u najširim razmjerima ogledati različita u bitnosti razdoblja evropske umjetničke djelatnosti (ne gubeći pri tome s vida, da starija duševno-duhovna smjeranja znadu ustrajati pri rađanju novih), iskazivati drugu duševnost i drukčijim će se artističkim sredstvima morati da služi, kao što će i namjerno umjetninom svojom izazivati drukčiju afektivnu popratnu pojavu čovjek usidren (od nove ere) u svijetu teizma, svijetu transcendentne duhovnosti apsolutnoga, najvišega dobra, drukčija će biti u samoj svojoj srči, kako pogledom na duševni osnov tako i po oblikovnim konstrukcijama, umjetnost (od renesanse) pretežito panteistički nadahnuta i ostvarivana u svijetu zretu i shvaćenu pod vidom imanentnosti apsolutnoga vrela i osnova zazbiljnosti (deus sive natura), a do bitno drukčijega

će se stilskog izraza morati bezuvjetno uzvinuti umjetnost čovjeka, koji je pored kompromisnoga deizma (od prosvjetiteljstva) negacijom i transcendencije i imanencije apsolutna dobra stao postupno stavljati sebe u položaj, ako ne stvoritelja, a to svakako suverena preobražavatelja svijeta inaugurirajući tako suvremenu epohu nihilizma s jedne, a ateizma s druge strane. Nema sumnje, a i ne može biti drukčije, nego da u krajnjoj konsekvenciji čovjek takva ogoljena antropocentričnog namjerenja ne će doista prihvatiti nikakav pretpostavljen mu predoblikovan sadržaj, ne će, koliko se doživljava kao stvaralačko biće, priznati konačnu valjanost ni kulturno značenje ničemu, čemu nije on sam odabiratelj ili i izumitelj i preobražavatelj. I upravo se na području i likovne i muzičke suvremene umjetnosti gomilaju sve više i češće za to primjeri.

Trebat će u vezi s upravo istaknutom činjenicom nadovezati, da valja smatrati naročito simptomatičnim onaj smjer suvremenog umjetničkog nastojanja, gdje se umjetnik hoće u svome stvaralaštvu nekako izjednačiti s tehničkim izumiteljem. U likovima se svojim ne će smjer taj da kao sadržajem služi elementima, kakve je umjetnik pređašnjih epoha više ili manje vjerno preuzimao s područja poznate mu okoline, svijeta prirode i njegovih datosti ili uobičajenih upotrebnih i ukrasnih predmeta. U likovnoj se umjetnosti zaobilazi tako u krajnosti sadržaj, koji bi mogao podsjetiti na nešto izrazito pojmovno ili svrhovito. Zadovoljava oblikovanje samoga nekog lika i dostaje iskaz duševnih ugođaja jedva još vezanih na intelektualni (u nezapaženo utonuli) svoj osnov, koji ima da izazove nesvakidašnju, neočekivanu afektivnu popratnu pojavu. Tako se i skladatelj hoće da služi zvukovljem, kakvo se još nije čulo. On će te zvukove upravo stvoriti novim instrumentima ili i aparatima za tu svrhu izumljenima i ostvarit će s pomoću njih novu glazbu samostalnu prema prirodnim zvukovima, pa prema mogućnosti i onima dosadašnjih glazbala, kako se to očituje najrazličitijim modifikacijama elektronske glazbe, pa upotrebom šumova i ritmova, kako ih odvojeno od prirode samo čovjek i napose čovjek industrijske epohe može da dočara.

Došlo se je pogledom na te vrste umjetnost ili za te umjetničke pokušaje doduše do tvrdnje, da je to u biti dehumanizacija kako umjetnosti same tako i njezina djelovanja. Ipak je međutim neshvatljivo, kako bi se čovjek u bilo kojemu svom možda i još tako neobičnom, na kontemplativnom doživljaju osnovanom duhovnom očitovanju mogao sav izbaciti iz svojega stvaranja, odvojiti od njega i lišiti svojega djela. On stoji štaviše i ispred i iza njega. Nerazdružno je vezan za nj. Teško je i zamisliti, da bi drukčije bilo moguće, gdje se radi o specifično ljudskoj tvorbi i napose takvoj, u kojoj se ništa izvanljudsko, ni podljudsko ni nadljudsko ne će da nasljeduje, ništa naime, što čovjek rođenom svojom stvaralačkom snagom ne bi nezavisan od predaja, predrasuda, predoblika mogao oblikovati ni smio preobraziti. Pretpostavka dehumanizacije ne pogađa i ne tumači ni namjeru ni smisao onakve vrste umjetničkoga nastojanja. Kako je ono sveđer još u početnoj, upravo reći eksperimentalnoj, pokusnoj svojoj fazi — nekoliko decenija ne mora pri prekretnicama na područjima duhovne kulture značiti mnogo — nije doduše često moguće razlikovati uspjelo djelo od neuspjeloga, duboko od plitkoga, odgovorno od neodgovornoga. A nije, kako je poznato, ni samo vrijeme tu svuda dosljedno. Nije to međutim ništa novo ni neobično. Mnogi je odlučan

nov stil, koji je naznačivao buđenje nova svijeta, započeo tako. Valja se samo sjetiti bilo kojega primjera, kao što su između drugih gotika, barok, noviji stilovi obarači akademizma, sjetiti se sudara i shvaćanja i ćudi pri novim pokretima na području glazbe gotovo svih epoha, pa i najnovije, i razumijet će se, da se ni u sadašnjosti ne treba čuditi, ako se sudbina umjetničkoga stvaranja sveđ ponavlja. Pogledom se na to može zaključiti, da ne pogađa bitnost mišljenje, prema kojemu bi umjetničke tvorbe, koje hoće da budu izrazom i dokumentom čovjekove emancipacije od pretpostavljenih ili nametnutih sadržaja i prirodnih ili predajom zastalih predoblika, bile simptom ili znak neke dehumanizacije. Bit će naprotiv prema velikim prekretnicama umjetničke kulture, kako su se ovdje kratko naznačile, bolje reći za suvremenu umjetnost onih smjernica, koje je gone prema krajnjoj autonomiji oblika, upravo reći krajnjoj nekoj konsekvenciji muzejske estetike, da je po čovjeku, koji je stvara, u bistvu svome dedivinizirana.

Uoče li se, kako se je to ovdje nabacilo, bilo i u najširim rasponima goleme promjene umjetničkoga htijenja, preobrazbe u samome shvaćanju umjetničkoga bistva i svrhe umjetnosti, prekretnice u očitovanju same duhovne jezgre, koja se iskazuje umjetničkim djelom, različita značenja, koja se kao kulturnome dobru nužno pridaju umjetnosti za različitih epoha, a pogledom na njihov socijalno uvjetovani položaj u okviru različitih između sebe duševno-duhovnih svjetova, onda valja zaključiti, da razlika između umjetničkih djela pripadnih različitim svjetovima nejednakih kultura nije samo graduelne, nego je štaviše principijelne, bistvene naravi. Pa ako to stoji, valja i zaključiti, da isto tako, kao što nema i ne može biti umjetnine izvan bilo kojega određenog svijeta i životnih odnosa u njegovu okviru ostvarenih, ne može ni pojam umjetničke „bezvremenosti" biti drugo ni ostati više nego fikcija.

Ipak ni takva fikcija nije beznačajna ni nekorisna. Kako upravo muzejska estetika uči, može ta fikcija održavati određeno estetičko namjerenje i služiti osobitu načinu umjetničkoga shvaćanja. Gdje se primjenjuje, oslobađa donekle od teškoća, koje se isprečuju ispred nastojanja, da se umjetničko bistvo prozre u svoj svojoj povijesnoj uvjetovanosti, teškoća napose, što ih zadaje sadržajna komponenta umjetnine zbog načelne razlike prema sadržajima i njihovim odnosima, kako su uključeni drugim i drukčijim svjetovima negoli je svijet, kojemu sama pripada, a kojega duševnoj sadržini ima da bude trajnim svjedokom i spomenikom. Ne obazirući se naime na elemente vremenske povezanosti umjetničkoga djela naznačuje estetika, koja podržava istaknutu fikciju, svjesno nastojanje, da se sve umjetničko stvaralaštvo ogleda pod jednim istim zajedničkim vidom autonomno shvaćene umjetnosti, pod vidom, koji bi se imao osloniti na samu artističku komponentu estetski djelovne ljudske tvorbe. No ako u načelu i nema zapreka, da se tako svijet umjetnosti nekako izolira, izdvoji iz cjeline života te promatra i prosuđuje kroz prizmu muzejstvene fikcije, ipak se teškoće u bitnosti preskaču, problem se bistva umjetnine u njezinoj konkretnosti i pitanje estetskoga njezina značenja ne rješava. Na posljetku plaća naime ta muzejska estetika pokušaj „bezvremena" promatranja žrtvom sadržajnih datosti kao smislonosnih veličina, koje umjetnini ne možda slučajno, već bezizuzetno i nužno daju i osiguravaju mjesto u povijesno usidrenu svijetu, kojemu ona pripada i

kojemu duguje izvor i čas neposredne svoje aktualnosti, a koje i dopuštaju, da se umjetničko djelo, koliko je moguće, doživi u konkretnoj svojoj punoći. Stoga se muzejskoj estetici, koliko u vidu svojega shvaćanja i usmjerenosti svoga tumačenja miče umjetničko djelo s njegova povijesnoga mjesta te ga oslobađa socijalne njegove uvjetovanosti nastojeći da ga prozre s ahistoričkoga i apstraktno monističkoga stajališta, može staviti nasuprot uvažavanje historičkoga promatranja. Jer oko druge epohe i drukčijega svijeta gleda drukčije i uho sluša drukčije, kako i čovjek drugog i drukčijeg konkretna bića živi, doživljava i stvara drukčije.

Bit će možda u ovoj vezi dovoljno skrenuti pažnju na očitu činjenicue da će čovjek kasnijih vremena doživljavati i prosuđivati umjetnine neke epohdrukčije negoli njihov suvremenik naprosto već i zato, jer je mogao preglei dati razvoj, koji je suvremenicima pređašnjih stilskih ostvarenja morao bit, nepoznat. Tako kasniji umjetnički promatralac može provesti i poređenja, koje pređašnji nije mogao ni naslutiti, pa ako čovjek svijeta kasnije epohe s jedne strane nema iste mogućnosti doživjeti umjetninu prevladana povijesna razdoblja u izvornu njezinu djelovanju, u iskonskoj njezinoj aktualnosti kao i njezin suvremenik, za kojega je stvorena, ipak će s druge strane zahvaljujući određenoj distanciji prema prošlim vremenima i svjetovima moći donekle prozreti kako prednosti tako i predrasude i ograđenosti ili bar osnovne razlike pogledom na minulo kulturno, a tako i umjetničko očitovanje. Uistinu se tako svaka epoha i svaki svijet gradi na drukčijim pogledima i shvaćanjima, kako nas uči mnogolikost struktura duhovne kulture, jer čovjek drugoga svojeg nekog ljudskog svijeta ima naprosto i drugu stvarnost da vidi, čuje, doživi. I gdje je tu još moguće ukovati umjetnine različitih epoha i kulturnih svjetova u neku „bezvremenost" i ne obazirući se na načelne razlike i izjednačujući neizjednačivo dostati se puna razumijevanja?

Nema sumnje, da će i historički orijentirano promatranje i vezano uza nj konkretno pluralističko razumijevanje umjetničkih djela imati svoje teškoće, kao što će to biti uostalom i s drugim područjima kulture, teškoće, koje će valjati kušati pogledom na svako između tih područja svladati na svojevrstan primjeren mu način.[3] Koliko se pak hoće zauzeti historički postavak prema umjetnosti, kako bi se, koliko je moguće, doprlo do spoznaje bistvenosti konkretne umjetnine ili bar određene stilom povezane istome nekom svijetu estetskoga zora i uvida pripadne umjetničke vrste, ne će biti dovoljna sama neka stilska analiza odnosno ogled neki artističkih elemenata i načina njihove primjene, kolikogod to može biti i potrebno i korisno, jer takav postupak pogađa na posljetku ipak samo općenito sredstvo umjetničkoga stvaralaštva i ne dopire do bitne svrhe, kojoj s obzirom na komunikativnu funkciju djela to sredstvo ima da služi u svojemu, a ne tuđemu kojem epohalno usidrenu svijetu. Ako artističkoj komponenti umjetničkoga djela i pripada možda prednost, da je izravno dostupna zoru i tako saznanju i uvidu nekako prva na udaru, ipak je to opet stoga, što je samo pročelje umjetnine.

[3] S obzirom na to pitanje por. moju raspravu „Filosofije i svjetovi". Zbornik Filosofskog fakulteta univerziteta u Skopju, knjiga 14, Skopje 1962.

Za dubinsko shvaćanje, pa tako ni za historičko razumijevanje nikako ni još tako temeljita spoznaja njezine svojstvenosti nije dovoljna.

Javlja li se potreba i htijenje, da se iza pročelja prodre u dubinu, do bistvene jezgre umjetničke tvorbe, trebat će svakako uzeti u račun sve činioce povijesno odlučne. U prvome će pak redu biti to sadržajni sastavi umjetnine. Na njih ne upućuje doduše muzejska estetika, koja je, razumije se, samo jedna između estetika i tako estetika svojega doba i svojega svijeta, no moći će kazivati nešto u tome pravcu estetika, koja je po epohalnoj i socijalnoj uvjetovanosti spoznajno upravljena na svijet, kojemu pripada umjetnina ili umjetnička vrsta, o koje se razumijevanju radi, a moći će to takva estetika kao nauka doista, koliko je i sama usidrena u istome svijetu. Suočavanjem umjetničkoga djela s estetičkom naukom iste socijalne uvjetovanosti nadaje se prilika poređenja i ocjene njihova slaganja odnosno neslaganja, a na osnovu toga i mogućnost približiti se dubljem smislu kako umjetničkoga prikaza i iskaza u stanju pune njihove aktualnosti tako i estetičkoga rasuđivanja, estetičke misli. A istaknuto je suočavanje moguće, jer će se estetička naučanja svoga doba nužno protezati na umjetnost, koja im je bila na dohvatu, i mogla su bez sumnje proizlaziti iz poznavanja svojevrsne djelovnosti umjetničkih djela svijeta, što su ga ona naučanja mogla obuhvatati. Ne će takvo međusobno poređenje smjeti doduše biti nekritično ni neoprezno, jer se utvrđenja takvih estetika ne moraju protezati stalno na djela za njih suvremena. Ona mogu biti skrenuta i prema prošlim umjetničkim kulturama isto tako kao i prema aktualnoj njihovoj sadašnjosti. I kao što s obzirom na suvremenu za nju aktualnu umjetničku djelovnost može neka estetička misao biti dijagnostička, tako može da upravljena prema budućnosti bude po zamisli svojoj i prognostička. Povijest estetike nailazi na sve te usmjerenosti. Razumije se, da će razlike njihove ulaziti u račun pri suočavanju estetičkih rasuđivanja, misli i zamisli s umjetnošću svijeta, na koji se protežu. No pri primjerenu će takvu suočavanju moći estetika značiti otkrivanje i tumačenje i estetskoga bistva i načina estetskoga doživljavanja umjetnine u aktualnoj njezinoj utjecajnosti, a očito je, da će isto tako i umjetnost moći sa svoje strane učiniti shvatljivima ili shvatljivijima estetičke poglede i estetičku nauku svoje epohe.

Mogućnost naznačena suočavanja određene estetike s objektima određene umjetničke kulture kao i određenih umjetničkih djela s određenim estetičkim gledištima ukazuje na razložnost historičkoga shvaćanja i ocjenjivanja umjetnosti. Time se doduše ne poriče razmjerna mogućnost i ahistoričkoga stajališta i promatranja umjetnosti usmjerena na artistiku. Ipak historički postupak upućuje na određen osnovan uvid. Različite estetike ne naznačuju proizvoljne domišljaje. One su štaviše oštro i jednosmjerno upravljene na određen svijet umjetničkoga stvaralaštva i na stvaralački doseg moguć u okviru zbilje misliocu dohvatne i shvatljive. Teško da bi inače izlaganje stajališta i uvida moglo ostati jednoznačno. Tako će pak jednako i umjetnička djela određene umjetničke epohe i kulture opravdavati naučanje određenih njima primjerenih estetika ili i samo stalnih estetičkih shvaćanja i doumljaja. Ta činjenica vodi međutim nužno do zaključka, koji ne veli

ništa manje ni više, nego da je nemoguće mjeriti umjetnost mjerilima neprimjerene joj estetike. Svaka umjetnina određena stilskog izraza ima svoju mjeru i svoju estetiku. Nemoguće je tako napose starom estetikom mjeriti novu umjetnost.

Nemogućnost primjene istoga mjerila i jednake mjere na svu umjetnost, kako se je tokom poznate nam ljudske povijesti razvijala, biva to očitijom, ako se uvidi, da ne može biti točno smatrati oblik sam specifičnim estetskim ili estetski djelovnim činiocem umjetnine. Oblik naime ne nosi svoje mjerilo u sebi samome niti se njime samim u procesu stvaranja takvo mjerilo rađa ili nekako uskrisuje, nego mu se ono određuje prema sadržinskoj veličini, koja se objavljena ili iskazana umjetničkim djelima pripadnima različitome kulturnom htijenju po takvim iskazima načelno i razlikuje te ih čini neuporedivima. Sadržaj umjetnine, bio kakav bio, pa bio on i samo momentom stvaralačkoga pokretala estetske svijesti umjetnikove, prima s oblikovanjem svojevrstan estetski značaj, a dobiva ga po mjerilu, koje ne duguje svoje značenje obliku, već biva aktualnim, odlučnim i djelovnim po estetskome doživljaju, do kojega na posljetku i stoji sva mogućnost, da se neko djelo stvori i iskaže kao „umjetnina". Kad ne bi bilo doživljaja žigosana i prožeta estetskom vrednotom, ne bi bilo ni djela estetski djelovnih. Estetski pak oblikovani sadržaj umjetničkoga djela ne može već stoga biti beznačajan, što upućuje upravo na srč, na jezgru estetskoga doživljaja, na bistvenost, koja doživljaj određuje kao upravo estetski, a to je duševnost u smislu i vidu psihičke funkcije uključene totalitetu doživljaja, koliko funkcija kao komponenta doživljaja naznačuje nasuprot samoj predmetnoj njegovoj komponenti iracionalnu sadržinu svijeta. Estetski je doživljaj podvrgnut upravo — da se to nekako u slici kaže — dominaciji te i takve duševnosti, od nje mu svojevrstan značaj, koliko je upredmećena i kao takva doživljiva.[4]

Upravo se upredmećena duševnost (ne dakle — kako bi se pogledom na „upredmećenost" kratko dalo naznačiti — subjektivno življena, već prema značaju objekta doživljena) iskazuje tako zajedničkim mjerilom kako estetskoga doživljaja tako i umjetnine, koja mu duguje ostvarenje. Tako međutim umjetničko djelo niti nosi svrhu u sebi kao samosvrha niti može stajati izvan svršnosti, „sviđati se bez svrhe". Opravdanje se njezina postojanja razotkriva u okolnosti, što je ona stvarno posrednik između doživljaja svoga stvaraoca kao ličnosti vezane po bistvu za zajednicu i doživljaja primaoca, na kojega se obraća. U tome je vidu umjetničko djelo svojevrsno sredstvo socijalne komunikacije, a jezgru estetske komunikacije valja upoznati upravo u određenoj individualizaciji upredmećene duševnosti. Kako pak duševnost može biti u različitim pravcima vrijednosno usmjerena i obilježena, bit će jasno, da sadržaji s različitih vrijednosnih područja mogu jednakim pravom ući u stvaralačko kulturno područje estetske komunikacije.

[4] Pobliže o tome vidi u mojoj raspravi „O izlazištu estetike". Zbornik zagrebačke klasične gimnazije, Zagreb 1957.

Različita će umjetnička djela upućivati tako na različitu duševnu svojstvenost, na osobitu duševnu upredmećenost. Tako se međutim ne će ni određeni umjetnički oblik moći do kraja shvatiti ni tumačiti samim sobom. On će u svakome slučaju, gdje se radi o pravoj istinitoj i iskrenoj i tehnički savladanoj umjetnini, biti u ovom ili onom vidu zavisan i od estetske duševnosti, koja traži estetsko svoje očitovanje ili objavljenje, zbog kojega i na koje će usmjeren u pravilu oblik zahvatiti i sređati sadržaj pogodan za upravo tu svrhu. Tako će i umjetnina sama biti toliko estetski djelovna i s obzirom na estetsku vrednotu zbiljski utjecajna, koliko primjereno može da očituje, da objavi i posreduje estetski doživljaj i duševno bistvo, koje ga osmisluje. Otud će međutim biti razumljivo, da će živo izvorno i puno djelovanje umjetničkoga djela biti u svoj primjerenosti najvjerojatnije i zacijelo najlakše moguće ondje, gdje mu je osnov aktualnosti: u svijetu, u kojega okviru i za koji je djelo ostvareno, gdje čovjeka više ili manje naklona i vješta odgonetanju svoje umjetnosti zna privlačiti, ali i izazvati. Možda čak kao izazov još i snažnije vrši komunikacioni svoj poziv.

I bit će bez sumnje smislovito, pa s obzirom na stvaralački napon svoga doba možda i razumno, stati na čvrsto tlo, razlikovati aktualni umjetnički stvaralački život i suvremeni estetski svijet od prošloga, usidriti se u sadašnjosti i brinuti se prije o budućnosti negoli o prošlosti te boraviti tako punim bićem u svojemu svijetu. Ostvariti u praksi takav odnos prema području estetske vrednote značilo bi stvarno zaobići teorijski iskrsnulu odlučnu i nemalo odgovornom odlukom opterećenu alternativu između historičkog i ahistoričkog shvaćanja, promatranja i tumačenja estetske zazbiljnosti, a na posljetku dosljedno prema tome i samoga stvaranja umjetničkoga djela. I nije onakav praktički odnos prema umjetnosti ni neobičan ni nov. Od renesanse se je sve do prosvjetiteljstva napose muzikalni čovjek, kako teoretik tako više još skladatelj i izvodilac glazbenih skladbi kretao na tom estetskom području u vremenskoj ogradi svojega pokoljenja. Najviše je neko četrdesetak godina glazbena života unazad doista uvažavao. Svjesno je ostalome dao da izmakne njegovoj pažnji. Bio je praktički svakako nezainteresiran za ono, što je prošlo i izgubilo snagu neposredne aktualnosti. Tako je pak bio i neopterećen potrebom da traži tegobne često putove odgonetavanju i razumijevanju nečega, što je smatrao sebi tuđim.

Mogu doduše i iz stranih svjetova tu i tamo biti primljena shvatljiva estetska obavještenja, koliko su oko i uho za njih primljivi i koliko se je duh raspoložen prijateljski prema umjetnosti dao poučiti kako od estetika određena takva svijeta tako i od toka i preobrazbi kulture uopće. Ali koliko i bilo tu shvaćanje pojedinosti i razumijevanje cjeline moguće, svjetovi različite duševno-duhovne konstitucije, različita društvena temelja i različita vrijednosna središta odjeljuju različite načine estetskoga doživljavanja, a u povodu toga i umjetničkog izražavanja, rastavljaju različitu moguću sadržinu estetske njihove komunikacije, pa se prema njima i može da mijenja i određenje bistva i sam smisao umjetnosti. No ni muzej ni muzejska estetika ne će moći naprosto preskočiti bistvene ograde tih svjetova.

Pavao Vuk-Pavlović

KUNST UND MUSEALÄSTHETIK

Zusammenfassung

Mit der Entstehung des neuzeitlichen Museums kam auch eine ästhetische Auffassung auf, gemäss welcher das Kunstwerk als blosses einem Museum einverleibtes Schaustück in Betracht gezogen wird. In diesem Sinn kann von Musealästhetik gesprochen werden. Solch einer Betrachtungsweise erscheint die künstlerische Form, des weiteren die Artistik zuletzt allein ästhetisch relevant. Dem gegenüber ist das Kunstwerk jedoch ausnahmslos epochal und sozial bedingt; es steht in dieser Hinsicht in fester Beziehung zu Zeit und Ort. So kann es auch aus der blossen Form heraus seinem vollen Wesen nach nicht verstanden werden. Auch kann man selbst vom ästhetischen Standpunkt aus keineswegs davon absehen, dass das Kunstwerk im Augenblick, wo es seinem innern Gehalt, seiner Bedeutung und seiner ursprünglichen Bestimmung nach sinngemäss an Ort und Stelle aufgestellt oder aufgeführt wird, notwendigerweise als besonderes, eben ästhetisches Mittel sozialer Kommunikation erscheint. Es vermittelt erlebte seelische Wesenheit. Diese ist es auch, die mehr oder minder bewusst als höchster Masstab der Kunst über alle Form hinaus eigentlich gilt.

Д-р Андрија Лаиновић

АРХИВСКИ МАТЕРИЈАЛ ЗА ИСТОРИЈУ НАШИХ НАРОДА У ШАТИЈОНУ НА СЕНИ

У малом француском граду Шатијону на Сени налази се неколико споменика који потсећају на историјске догађаје који су се десили у прошлости овога градића. У њему се налази и један добро уређени археолошки музеј са изванредно значајним предметима из далеке прошлости који су нађени у оближњем насељу Викс (Vix). Посебну пажњу привлаче неки предмети који су припадали маршалу Мармону (његов маршалски шешир, палица, декорације, ручна торба итд) а нарочито његова архива коју је он завештао Шатијону као свом месту рођења. Ова архива или Мармонови папири ((Papiers Marmont), како се друкчије зове, сачињавају документи који су у вези са војничком каријером и војним походима овог Наполеоновог војсковође, који је носио титулу војводе од Дубровника (Duc de Raguse) и био за неко време гувернер Илирских провинција.

Мармоново име везано је за један период историје наших народа у коме је он одиграо видну улогу, о чему у овом Архиву има доста података. Кроз њих се даде јасно сагледати каква је била ситуација у у оним нашим крајевима које је била окупирала француска војска почетком прошлог века. Према томе, Архив садржи важну грађу за нашу историјску науку која није довољно ни проучена ни искоришћена. Међутим садашње стање Архива је прилично занемарено. Архив није научно обрађен и сређен за проучавање. Штавише није довољно ни заштићен. Налази се на спрату једне прилично запуштене средњевековне грађевине, међу старим књигама и часописима, који такође нису сређени и заштићени, а саставни је део доста богате и уређене позајмне Градске библиотеке, која се налази у приземљу исте зграде. Сав тај стари материјал лежи по полицама или једноставно на поду изложен свим неугодностима које долазе од оваквих зграда. Због свега тога је рад у Архиву отежан, а нарочито у зимско доба, када смо се ми у њему нашли.

Архив су веома мало користили и француски историчари. То се може рећи и за наше научне раднике што зачуђује утолико више што је питање француске окупације наших земаља и питање Илирских провинција, о чему у овом Архиву има доста података, било предмет многих радова на српскохрватском, словеначком и француском језику. По

једном нашем рачунању о овом је питању већ до сада објављено преко 120 радова од преко 50 разних аутора почев од Пол Пизанија (Paul Pisani. Les journaux français dans les Provinces illyriennes pendant l'époque impériale, Paris 1887) па до најновијих радова (Rudolf Maixner, Charles Nodier et l'Illyrie, Paris 1960, и Midhat Samić, Les voyageurs français du 18e siècle et au début du 19e et les pays tels qu'ils l'ont vu, Paris 1960). Сви ти радови, наравно, нису подједнако на научној висини. Има међу њима доста површних, публицистичких и пригодних краћих и дужих прилога у којима се понављају или парафразирају већ познате чињенице али им је заједничка црта што су рађени без консултације шатијонског архива. Изузеци су веома ретки. Француз Огист Боп (Auguste Boppe) послужио се овим Архивом само за неке податке чисто војног карактера у свом раду: La Croatie militaire 1809—1813, Paris—Nancy 1900. Шатијонски архив користио је и д-р Петар И. Поповић за неколико својих чланака који су објављени у предратном цетињском часопису „Записи" и за своју студију „Француско-српски односи за време Првог српског устанка, Наполеон и Карађорђе", Београд 1933. У Архиву је дуже радила и највише га користила д-р Мелита Стеле-Пивец за своју изванредно добро документовану и научно обрађену студију: „La vie économique des Provinces illyriennes", Paris 1930. У новије доба Архивом се послужио и Француз Marie Saint-Marc за свој рад: „Le maréchal Marmont, duc de Raguse, 1774—1852", Paris 1957.

Шатијонски архив није довољно ни познат у научним круговима. Код нас су о њему писали, али доста кратко: д-р Мелита Стеле-Пивец у свом чланку: „Illyrica v Châtillon-sur-Seine, Ljubljana 1924—1925, Čas, страна 24—26; д-р Петар И. Поповић у својим поменутим чланцима и д-р Рудолф Мајкснер у приказу „Izvještaj o naučnom radu u Francuskoj", — Ljetopis JAZU, knj. 63, страна 443—445, Загреб 1959.

Архив није велик. Он сада има 86 дебелих свежњева — фасцикла, које су веома давно увијене и сређене на административни начин. На полеђини сваке фасцикле обележено је оловком име земље о којој дотични документи говоре. Од тих 86 фасцикла 24 садрже материјал који се односи на наше земље и обележене су речју Illyrie. Оне нас у овом приказу једино интересују. Документи у тим фасциклама садрже разне податке економске, војне, политичке, просветне, административне и друге природе. Ипак, то је само један део великог архивског материјала из Наполеоновог доба који се налази у другим Архивима, код нас и у иностранству, а посебно у париским архивима: министарства рата, спољних послова и француског државног архива. Зато је потребно да се проверавају подаци и врше поређења са материјалом који се налази у свим овим архивима кад се проучава неко питање из овог периода историје наших народа. Шатијонски архив садржи углавном ориганалне документе али има и нешто концепата, дупликата и копија чији се оригинали налазе у другим архивима. Сав тај материјал је у добром стању и читко писан на француском језику а нешто мало на италијанском и немачком. Уз неке извештаје и друге званичне списе има нешто прилога на нашем језику. У неким фасциклама материјал је испретуран и то ствара тешкоћу

при раду, али већином он је груписан по предмету и годинама и увијен у посебне омоте на којима је кратко назначен предмет и година којој припада. То даје могућност да се добије општа представа о садржини овог Архива. Ми ћемо то покушати да овде урадимо излажући садржај сваке фасцикле редом по бројевима који су на њима означени, али не улазећи у детаље или у било какав коментар и обраду, јер је то предмет посебног рада.

Фасцикла број 1

Садржи разне документе који нису сређени. Међу њима као најважнији налази се: Rapporto generale sopra la Provincia delle Bocche di Cattaro del Delegato di Governo Luigi Paulucci, 1810. — Овај рукопис има 134 странице са 19 страница прилога. Писан је веома читко на италијанском језику и повезан је у облику књиге.

Фасцикла број 2

Садржи разне испретуране документе. Овде су: извештаји из Книна, Трогира, Сплита, Задра, Шибеника, Дубровника, Котора. Затим подаци о подизању путева кроз Далмацију, о дувану и контрибуцијама. Ту су и разна писма шефа штаба „илирске" војске из 1809 године и нека писма које је Мармон добијао, као на пример: Мустафа бег, командант тврђаве Вакуфа, пише му 25 Rebu-ul-Evvel 1225 године. Истичући склопљено пријатељство са Мармоном бег јавља да му не може осигурати тражену стоку за војску и шаље му на поклон једног оседланог коња и лулу са амбром. — Капетан Биже (Bigex) шаље му пет опширних извештаја о ситуцији у Србији, и то: из Ниша од 22 марта и из Видина 8, 9, 17 и 18 априла 1807 године. — Командант Меријаж (Mériage) шаље извештај на четири странице из Видина од 21 марта 1809, а Nicol, chargé d'Orient, пише из Јањине 5 и 9 априла 1807.

Фасцикла број 3

Између осталог овде се налази и писмо архимандрита Герасима Зелића које је послао из Париза 25 марта 1810 године кнезу Куракину и маршалу Мармону у вези са црквама у Далмацији. Писмо је на српском језику, писано старословенским писмом и преведено на италијански.

Фасцикла број 4

1. — Lettres du Chef d'Etat Major de Ljubljana
2. — Administration militaire. Стање и снабдевање војске.
3. — Разна кореспонденција. Многи концепти писама.
4. — Lettres de Mr Stratico, Résident de la Dalmatie à la cour de Milan (1810).
5. — Lettres de Mr Davide, Consul général à Travnik (1810).

6. — Lettres du Ministre des finances
7. — Lettres du Ministre de l'Intérieur et de la Police du Royaume d'Italie
8. — Lettres du Consul général Marc-Bruère de Scutari (1810)

Фасцикла број 5

1. — Извештаји генерала Клозела (Clausel) о побуни у Боки
2. — Опширни подаци о Трсту
3. — Lettres du proveditore generale Dandolo (1809)
4. — Копије наређења 1809—10 године уз деловодни протокол

Фасцикла број 6

1. — Lettres de Mr Davide, janvier-février—mars 1809
2. — Lettres de l'administration Générale de Raguse et de Cattaro
3. — Correspondance du Provéditeur Général Dandolo de 1809
4. — Commissaires Généraux de Police (1810)
5. — Lettres des Intendants de Provinces (1810)
6. — Commission Générale de Justice (rapports divers)

Фасцикла број 7

1. — Administration générale de Raguse et de Cattaro, septembre 1810 (има само 4 неважна писма)
2. — Direction de la loterie (1810). — Организација илирске лутрије
3. — Postes civiles (1810).
4. — Intendance générale (août 1810)
5. — Administration générale de Raguse et de Cattaro (1810)
6. — Lettres du Provéditeur générale (1808)
7. — Relations extérieures. — Lettres de Marc-Bruère de 1809
8. — Instructions publique. Projets d'arrêtés

Фасцикла број 8

Садржи велики број докумената који нису сређени. Међу њима налазе се извештаји Павла Томића, генералштабног француског официра и предестинираног француског конзула код Црногораца из 1808 године.

Фасцикла број 9 маркирана је двапут

1. — Autorités communales 1810
2. — Préfet d'Istrie
3. — Rapports divers
4. — Trésorerie

Друга фасцикла под овим бројем није сређена и садржи углавном материјал за Црну Гору, Боку, Босну и Далмацију. Поред тога овде су и ови мемоари:

Mémoire sur la Bosnie de 1806 на 16 страна и још један из 1808.
Mémoire sur la Dalmatie de 6-VIII-1806 на 30 страница
Mémoire sur l'Herzégovine de 28-VII-1807 на 5 страница
Rapport sur l'état politique et militaire de la Province des Bouches de Cattaro од 16 страница.

Овде су и извештаји Марк-Бриера из Скадра из 1807 године.

Фасцикла број 10 маркирана је такође двапут

1. — Projets italiens
2. — Budjet, — janvier 1810
3. — Douanes
4. — Travail du Secrétaire général du Gouvernement.
5. — Commissaire de guerre à Zara.

Друга фасцикла под овим бројем садржи:

1. — Концепте разних писама и наређења из 1808 године
2. — Intendance générale, janvier, février, mars 1810
3. — Lettres des généraux, janvier 1810.

Фасцикла број 11

1. — Rapport sommaire des événements qui ont eu lieu à Scutari et les pays adjacents, depuis la mort de feu Ibrahim Pacha jusqu'à la fin de mars 1810, — adressé à S. E. Monsieur le Maréchal Duc de Raguse par Marc-Bruère, Consul général de France à Scutari, du 25 mars 1810.

Извештај има 25 странице које су лепо писане, добро очуване и повезане у облику свеске.

2. — Rapporto del Delegato di Governo nella Provincia di Cattaro о раду и организацији della Congregazione di Carita Cr istiana од 12 октобра 1808 године.

3. — Текст одлуке о оснивању Комисије за школе у Котору са постављеним задацима и текст говора који је том приликом одржан са потписом Буровића и датумом 23 октобра 1808 године.

4. — Brouillons de lettres из 1806 године (има их много)

5. — Lettres et status de dépenses de l'administration Générale de Raguse et de Cattaro.

Фасцикла број 12

Садржи велики број Copies de lettres за сваки месец 1810 године и Brouillons de lettres.

Фасцикла број 13

1. — Lettres des intendants de provinces
2. — Forêts
3. — Administration générale de Raguse et de Cattaro
4. — Conseils d'administration et Consuls
5. — Lettres des Généraux, févr ier 1810
6. — Lettres des Consuls de France et des Pachas de 1808 (Овде

су извештаји Томића, Марк-Бриера, пуковника Манжена, (Mengin) пуковника Виале де Сомијера (Vialla de Sommières), писма црногорског владике Петра I и неких других лица.

Фасцикла број 14

1. — Lettres de l'ordonnateur et du Payeur général, 1808
2. — Comptabilité de l'Employé aux réparations des routes
3. — Разни планови, цртежи и признанице о путевима
4. — Mines
5. — Lettres de Mr Davide, Consul général en Bosnie (1808)

Фасцикле број 15 и 16 не постоје

Фасцикла број 17

1. — Lettres des Généraux de 1810 (два омота)
2. — Lettres du Ministre de la Guerre du Royaume d'Italie, 1810
3. — Lettres des Intendants de provinces, 1810
4. — Délégués du Gouvernement en Dalmatie 1810
5. — Marine 1810 (садржи доста папира).

Фасцикла број 18 не постоји

Фасцикла број 19

Садржи доста несређених докумената из Будве, Котора и Скадра.

Фасцикла број 20

Садржи многе документе из 1806 године

Фасцикле број 21 и 22 не постоје

Фасцикла број 23

1. — Relations extérieures
2. — Tribunaux
3. — Evêques. — Овде се налази писмо Венедикта Краљевића из Шибеника којим се захваљује на наименовању за епоскопа у Далмацији и Боки Которској од 4 маја 1810 године.
4. — Intendance générale
5. — Lettres de Mr Davide, Consul général en Bosnie de 1811.
6. — Lettres diverses.

Фасцикла број 24

Није сређена.

Фасцикла број 25 не постоји

Фасцикла број 26

1. — Lettres diverses. — Овде су два писма адмирала Сењавина из Котора од 28 јула и 22 августа (3 септембра) 1806 године
2. — Lettres de Provéditeur général de 1807
3. — Lettres de Mr Pouqueville, consul général de France près du Pacha de Janina de 1807
4. — Lettres Ministerielles
5. — Lettres du Ministre de la Guerre de 1806
6. — Lettres de Provéditeur général de 1806
7. — Intendance générale, juin, juillet, novembre 1810
8. — Lettres de Mr Davide, consul générale en Bosnie de 1807

Без броја су ове фасцикле :

I

1. — Концепти многих писама
2. — Lettres des généraux, 1810
3. — Administration générale, — Raguse et Cattaro, 1810
4. — Lettres d'Administration générale de Raguse et de la Province de Cattaro, 1808.

II

1. — Intendance générale, 1810
2. — Lettres des généraux, 1810.

За наше земље има докумената и у фасцикли која носи назив: Pièces justificatives aux Mémoires.

Овде су сакупљени документарни прилози за оно што Мармон излаже у својим објављеним „Мемоарима". Од интереса су међу њима извештаји које су му послали његови потчињени генерали Лористон (Lauriston) и Лоне (Launey) о борбама са Црногорцима и Русима код Никшића и Требиња 1807 године.

Конзулски извештаји

У читавом овом архивском материјалу посебну пажњу привлаче оригинални и до сада непознати конзулски извештаји француских конзула: Марк-Бриера из Скадра, Павла Томића из Будве и један број непознатих извештаја конзула Давида из Травника. О њима, нарочито о извештајима прве двојице, изложили смо нешто детаљнији приказ у раду: „Монтенегрина у Шатијону на Сени" који је објављен на Цетињу у „Библиографском вјеснику" за 1963 годину. Зато ћемо овде о њима изложити само основне податке.

Од Марк-Бриера успели смо да пронађемо 134 извештаја из 1806, 1807, 1808, 1809 и 1810 године. У њима се углавном говори о приликама у Скадру и Албанији, али има помена и о догађајима који су се збивали и у нашим народима, посебно у Црној Гори и Боки. Приказаћемо овде њихов број по годинама и датумима кад су писани.

Из 1806 година има само 1 извештај, и то од 6 фебруара.

Из 1807 има их 18, и то: 6 и 7 јануар, 12 и 22 фебруар; из априла су од 1, који је пола у шифрама, онда још један од 1 априла, затим од 7, 12, 20, 21, 22, пола је у шифрама, и од 23 априла; од 6 и 31 маја; 2 јуна (цео је у шифрама); 9 септембра (пола је у шифрама); 9 и 19 децембра.

Из 1808 године има 91 извештај нумерисани од броја 1, датиран са 11 јануар, до броја 96 од 5 децембра. Извештаји од 25 маја и 1 јуна означени су са бројем 43. Један је без датума. Извештај од 15 марта има четири прилога о обиству француских официра у Бару. Фале бројеви: 4, 7, 13, 16, 39, 40, 55, 76 и 81.

Из 1809 године има 13 извештаја, и то: два од 8 јануара, и од 9 15 и 22 јануара; затим од 1, 6, 8, 13, два од 19, 26 и 29 марта. Друге нисмо пронашли.

Из 1810 године има 11 извештаја, и то од 22, 25 и 26 марта; 1, 15, 18, 22 и 29 априла; 1 и 2 маја и од 3 јуна. Сви они говоре само о приликама у Албанији за посебним освртом на Али пашу Јањинског.

Од Павла Томића нашли смо 43 извештаја. Томића су Французи били одредили за свог конзула код Црногораца и он је дошао на Цетиње почетком 1808 године са акредитивним писмом маршала Мармона за владику Петра I. Пошто га Црногорци одлуком на својој скупштини нису хтели примити за конзула, Томић је пошао у Будву, која је била под Французима, и одатле је слао извештаје за Котор. Извештаји су у добром стању и нумерисани су од броја 3 до броја 44. Два прва немају броја, број 4 фали, а број 8 није датиран. По датумима извештаји су писани: 5, 9, 14, 18, 21, 24, без датума, 30 и 31 марта; 3, 9, 13, 15, 18, 23, 27, 29 априла; 1, 2, 7, 12, 14, 16, 18, 23, 25, 29, 30 маја; 1, 3, 6, 9, 10, 14, 19, 21, 22, 23, 26, 28, 29 јуна; 1 и 2 јула. Уз извештаје Томић је често слао и разне оригиналне или преведене прилоге. Међу њима налази се и неколико владичиних писама.

Од конзула Давида има 186 извештаја из 1807, 1808, 1809, 1810 и 1811 године. Слати су из Травника осим четири из Сиња и два из Задра. По годинама они су овако заступљени:

Из 1807 године има их 87, почев од 10 јануара до 11 децембра
из 1808 године има их 41, почев од 1 јануара до 24 децембра
из 1809 године има их 16, почев од 10 јануара до 14 марта
из 1810 године има их 38, почев од 15 јануара до 21 децембра
из 1811 године има их 4 и то од 1, 14, 21 и 31 јануара.

Добар број ових Давидових извештаја већ је објављен. У нашем поменутом раду, говорећи о њима, уз свaком од њих ми смо навели његов редни број и датум тако да се може лако утврдити који су необјављени.

За десетак дана рада ми смо из овог Архива нотирали низ занимљивих података и преписали неке значајније документе, али тиме се рад ни издалека не исцрпљује. Архив треба у првом реду научно средити и обрадити и тако га припремити за научно коришћење. О томе треба да се заинтересују и наше научне установе. Рад на томе послу на би био дуг а преписивањем или микрофилмовањем онога што је од већег значаја обогатио би се наш архивски фонд важним материјалом за један период прошлости наших народа. При томе треба прегледати и фасцикле о којима овде нисмо говорили, јер постоји могућност да се у њима крије неки документ или податак за историју наших народа.

Можда ће овај приказ побудити интересовање за један такав посао.

Д-р Андрија ЛАИНОВИЋ

DOCUMENTATION CONCERNANT L'HISTOIRE DES PEUPLES YOUGOSLAVES A CHÂTILLON-SUR-SEINE

RÉSUMÉ

La petite ville de Châtillon-sur-Seine (Côte d'Or) en France attire l'attention des historiens par un joli musée archéologique où sont exposés les objets trouvés à Vix, et par les Archives du maréchal Marmont, appelées souvent Papiers Marmont.

De son vivant déjà, le fameux général de l'armée napoléonienne, avait légué ses papiers à Châtillon-sur-Seine, sa ville natale. Ils représentent une riche documentation, d'ordre privée et officielle, sur la situation et les événements politiques, militaires et administratifs auxquels il avait participé pendant sa carrière du chef de l'armée française. Ces archives, appartenant aujourd'hui à la Bibliothèque minicipale de Châtillon-sur-Seine, sont rassemblées en 86 liasses dont chacune porte le nom du pays auquel les documents appartiennent.

24 de ces liasses sont marquées par le mot *Illyrie*. Elles renferment les documents relatifs à nos territoires occupés alors par les troupes françaises se trouvant sous le commendement du maréchal Marmont, à qui Napoléon Ier avait décérné le titre de Duc de Raguse. Plus tard le maréchal Marmont est devenu Gouverneur des Provinces Illyriennes.

L'occupation française de crtaines régions de nos pays a été assez bien étudiée dans l'historiographie yougoslave mais, dans la plupart des cas, les Papiers Marmont n'ont pas été consultés. Les lacunes y sont donc évidentes. Aussi les recherches historiques des Papiers Marmont s'imposent-elles comme un devoir à l'historiographie yougoslave.

Pour montrer l'importance scientifique des Archives Marmont, nous avons exposé le contenu de chaque liasse tel qu'il se présente sur l'enveloppe de la liasse même.

Д. Миљовска
Ванр. професор фил. фак. — Скопје

ЕКОНОМСКИ ОСНОВИ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ МАКЕДОНСКИХ ГРАДОВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Од краја XVIII века, па све до седамдесетих година XIX века, Македонија је ишла путем постепеног економског развитка који се је манифестовао живљом унутрашњом разменом, јачим повезивањем са страним тржиштима, појавом првих капиталистичких кооперација и манифактура, оживљавањем занатске радиности, појачавањем пољопривредне производње. Овај прогрес је био веома спор, понекада прекидан застојима, чак и назадовањем, јер се вршио у оквиру једног феудалног система особитог типа, и у једној многонародној држави, у којој су се прогресивне социјалне снаге излучивале из обесправљених народа, а владајући народ је давао конзерватвине душтвене снаге. Овај период постепеног напретка вршио се је приближно у првих седам деценија XIX века.

Неколико година иза Кримског рата, још тачније између овога и Руско-турског рата, прекида се узлазна линија друштвеног развитка и настаје једно опште погоршање економског живота и другачији размештај друштвених снага, долази до оштрих социјалних сукоба што је све водило оружаном обрачуну и свршило Илинденским устанком.

Фактор овог прекидања узлазне линије био је по нашем мишљењу акт отварања врата отоманске изгерије робном европском капиталу, т. ј. једна погрешна економска политика, која је велику Отоманску импе. рију деградирала на степен колоније de facto иако је она привидно и формално остала независна држава.

У овом раду који претставља део једне веће целине, покушала сам да анализујем економске процесе који су обухватили македонске градове у другој половини XIX века и да кроз трговину (трговачка буржуазија), кроз зајмовни капитал (лихварска буржуазија), кроз земљишни посед (велепоседнички део буржоазије), кроз индустрију и рударство (буржуазија у модерном смислу речи) изградим слику о месту, карактеру и снази сваке од ових група. Радничка класа је испитивна и као плод нових продукционих односа и у облицима који су се јављали у феудалним условима (аргати, момци). Средњи градски слојеви оличени у занатли-

јама испитивали су се као наслеђена група из претходног периода, па се је испитивање улгавном задржало на измене у положају градских средњих слојева у другој половини XIX века.

1. ЗАНАТСТВО

Чињеница да су градови у Македонији били већи него градови у осталим деловима Балкана говори у прилог оцене да је занатска привреда у њима била доста развијена, те да су занатлије сачињавале већи део становништва градова.*) Подаци о броју занатлија и обиму занатске производње су врло оскудни и у великој мери општи и непрецизни. Већи део описа заната потиче из друге половине XIX века, али се у њима спомиње стање процвата ове радиности које је постигнуто негде измеѓу Кримског иРуско-турског рата. Даћемо један преглед описа заната по градовима.

Воден. Мијатовић пише да су занати у овом граду за време његовог путовања били доста неразвијени и ограничени, да су занатске радње измешане, али су пре 60 година биле све подвојене, тако данас има: абаџиска чаршија, самарџиски сокак, бојаџиска чаршија, ћурчиски сокак итд."[1]) Враћајући се на време своје посете исти аутор утврђује : „као и свуда и сада су занатлије већином сироти људи,"

Негуш. Пуквил који је путовао кроз Македонију у првој половини XIX века (око 1820), пише да у Негушу има„неколико малих фабрика сабаља и пушака, као и воденица за брашно, зејтин шарлаган".[2])
Ради се очигледно о већим занатским радионицама.

Костур. У овом граду био је необично добро развијен крзнарски занат. Знатан део производње је одлазио изван граница Македоније, чак и изван грнице Турске (у Аустрију, Немачку). Хаџи-Васиљевић пише да се у граду и у селима око Костура ткало платно и извозило.[3])

Маглен. У овоме граду је било развијено грнчарство а гајила се у знатним размерима и свилена буба.

Зарово (код Солуна). Стоилов пише: „Пре 15—20 година овде је било око 60 разбоја за ткање алаџе, али је у последње време овај занат опао, те су сада преостала само три разбоја".[4])

---

* Постоји још један разлог „пренасељености" градова: несигурност живота у селу".

[1]) Ст. Мијатовић: „Град Воден", Братство XVIII, Београд, 1924, стр. 76 (Аутор је Воден посетио 1917—1918 г.).

[2]) Pouqueville Voyage de la Grece. . Paris, 1825. Цитирано према К.: Южна Македония, Пер. списание, XXV—XXVI, Срѣдецъ, 1888, стр. 110.

[3]) Јован Хаџи-Васиљевић, „Костур и околина", Братство, XXII, Београд, стр. 107—111.

[4]) А. Стоилковъ, „На гости въ Зарово и Висока", Български Сборник. . . , XVII София, 1900, стр. 673.

Серски и Драмски Санџак. Један аутор[5]) описује кризу која је обухватила некада цветајуће занатство: „Као и свуда код нас тако су и овде занати опали. У сваком граду једва се одржавају по неколико заната".

Броди. (У Источном делу Егејске Македоније): „Броди је било па је још и данас, пише један аутор[6]), главно гвожђарско насеље у Марвишком крају, али се данас овај занат једва одржава. Европске гвожђарске израђевине упропастиле су гвожђарску радиност у овом крају".

У ово време изумире и резбарство, које је ранијих деценија било веома развијено. На опадање ове гране занатства утицало је опште осиромашење. „Сада, код овог осиромашења, наш народ се задовољава са простим и јевтиним израђевинама, те је овај занат скоро изумро", пише исти аутор.

Тетово. У овом граду била је развијена производња пушака — мартинки[7]). У 1890 години било је 13 еснафских (занатских) организација, а у периоду између 1830 године и 1840 постојале су две чаршије — македонска и муслиманска. Опадање привредне активности у другој половини XIX века захватило је и овај град. „Навели смо да је ранијих година било више табана (штаваоница кожа, наша примедба) у Тетову. . . Сада (1909 г.) има само још 6 радњи. У јаком су опадању неки од ових заната. Тако је бојаџија пред крај прошлог века било више од 20, а сада свега их је 6. Тако исто опао је и ћурчиски (крзнарски) занат".[8])

Дебар. У овом граду, поред развијеног грађевинарског и резбарског заната, доста се било раширило и штављење кожа. „Ранијих година је било и табака, па су престале да раде. Радиле су све до 1890 године. Било је преко 20 радњи.[9]) М. Гајић[10]) спомиње такође да је у Дебру поред зидарства и резбарства био развијен још и иконопис.

Охрид. У првој половини XIX века, поред осталих заната, била је развијена и „израда капа какве се носе у Албанији. Овај се занатски производ извозио у Албанију. У другој половини XIX века овај занат почиње да опада".[11]) — Важније место међу занатима овога града заузима крзнарство, Поред великих мануфактура које су запошљавале до 200 радника, било је многобројних малих занатских крзнарских радионица. К'нчев пише да се је овим занатом у његовом процвату бавило 1500 људи, али да је последње две-три деценије XIX века њихов број сведен на две крзнарске куће са око 100 радника и неколико ситних

---

[5]) Два Саньака од Източна Македония, Периодическо списание, бр. 37—38, 1891 г., София, стр. 45.

[6]) Аноним „Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница", Б. Сб., X, стр. 507.

[7]) А. Селищчевъ: „Пологъ", София, 1929 г., стр. 17.

[8]) Д-р Ј. Х. Васиљевић: „По Тетовској области". „Братство", XXIX, Београд, 1938, стр. 186.

[9]) Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, Град Дебар, „Братство", XXXI— Београд, 1940, стр. 174—175.

[10]) М. Гајић: „С Лепенца на Радику", Годишњица Чупићева, XXI Београд, 1901.

[11]) Иванъ Снегаровъ „Градъ Охридъ, „Македонски прегледъ,IV/2, София, стр.84·

крзнара. „Други занати су исто тако слаби".[12]) Балашчев описујући овај занат каже да се је лисичја кожа делила на 9 до 12 делова „од којих су се правиле посебне израђевине са посебним називима: ђелгава, магуло, елма, кафизарија, чувере и скупе, валвар паче, које су куповали султани за своје хареме".[13]) Треба претпоставити да су различите делове обрађивали посебни радници, што би указивало на мануфактурну поделу рада у већини радионица. Ј. Цвијић даје нешто веће бројеве у погледу запослених радника у крзнарском занату. Према њему „у Охриду је било 2500—3000 ћурчиских радника. Њихова надница је била 20—25 гроша, осим тога су многе жене код куће шиле и могле за три летња месеца да зараде по 300 дин. . . . Сада (1906 г. м. пр.) се виде само трагови од старих заната и старе охрдске трговине. . . Скоро у исто време са опадањем заната у Охриду је бивало све несигурније услед досељивања Албанаца. Гурбет је узимао све веће размере. . ."[14]) Шапкарев[15]) који даје мањи број запослених породица у крзнарству пише да је после Руско-турских ратова (1878 г.) овај занат „настрадао", да је 1896 године, „остао један стоти део" од ове производње и истиче да је то главни разлог масовног одласка у печалбу.

У Охриду је био доста развијен и штављачки знаат. Нушић[16]) саопштава да се је штављењем бавило 150 породица и да су штављене коже одашиљане у Цариград. Једрене, Солун и Немачку. Овај занат је такође претрпео разарање у истом периоду кад и остала занатска производња, тако да се је у 1896 години овим занатом бавило само 5 кућа. Као што се види резултат је био поразан.

Струга и Ресен. Струга је раније имала свој панађур што јој је доносило знатне приходе. После пропасти панађура од заната се је одржало грнчарство. У Ресну је такође било развијено грнчарство чији су производи пласирани у ближој околини, у Битољу и Охриду.[17])

Битољ је био други град по велични и достигао до 48.000 станов.-ника. Главни део становништва бавио се занатством. Били су познати занати штављања коже, папуџијски, кујунџиски занат итд. Али криза није мимоишла ни овај град, него га је притисла много теже због већег броја оних заната који су дошли под удар конкуренције индустриске робе. Шопов пише: „за несрећу, као и у свим градовима вилајета, тако и у Битољу занатлије постепено слабе и опадају. Разлог је с једне стране, што не постоји некадашња велика и широка употреба занатских производа, јер су их поткопали европска трговина и страни производи, а с друге стране, што живот и домаће издржавање свих сталежа је постало скупље. Нова времена су донела мање прихода и више раскоши".[18])

---

[12]) В. К'нчевъ, Битолско, Преспа, Охридско, Сб. за Н. и НУ, IV, 1891, София, стр. 26.

[13]) Г. Балащевъ: „Градъ Охридъ", София, 1915, стр. 11—12.

[14]) J. Цвијић: „Основе за геологију" и географију, I, Београд, 1906, стр. 1024.

[15]) К. Шапкаревъ, Кратко историческо-географическо описание на Охридъ и Струга, София, година 1896, стр. 25—26.

[16]) Б. Нушић: Крај обала Охридског Језера, Београд, 1896, стр. 49.

[17]) Ибид.

[18]) А. Шоповъ: Б'лгарите в Турция, Пловдивъ, 1895, стр. 273.

Прилеп. Хан[19]) истиче као врло развијену занатску производњу лоја који се прерађује у осам већих радионица за шта се годишње употребљава око 30.000 оваца. Лој се извози из Прилепа у Цариград, Солун, Скопље и Битољ. Поред овога у широкој разгранатој домаћој радиности производе се велике количине вунених чарапа и извозе и изван Македоније. Осим тога производила су се специјална дебела вунена ћебад (јамболије) и продавала у околиним градовима. Прилепски сајам је омогућивао знатан извоз ових производа у суседне градове и у остале вилајете турског царства. — Еничерев[20]) пише да је 1870 година претсављала ону преломну годину којом завршава полет и почиње економски пад. Године 1873 изгорела је чаршија што је још више допринело привредној депресији.

Велес. О развитку производње сахтијана у Велесу говоре многи аутори. Чињенице да је око 400.000 кожа обрађивано годишње и да је готов производ извожен у Немачку, Аустроугарску и Италију говоре о томе да је овај занат деценијама подржавао високу занатску активност и осигуравао знатном делу радног становништва скромну зараду.[21]) Поред овог знатаа било је развијено и грнчарство које је снабдевало производима околне градове. Израдом грубих ћебади, џакова, торби и др. од козје длаке бавило се више занатских радионица.[22]) Али је и Велес захватила дубока привредна депресија у исто време кад и занатство у осталим градовима Маледоније.

Штип. Цвијић саопштава да је прерада коже достигла знатније размере у периоду пре 1876—1878 године, али да је после тога ова занатска производња нагло почела да опада.[23])

Скопље. У Скопљу је било особито развијено штављење кожа. Према Брауну у 1669 години било је 700 радионица које су се бавиле штављењем кожа које су онда извожене у Анкону, Солун и Венецију. „Скопске табане радиле су до пред крај XIX века".[24]) Поред тога био је јако развијен папуџијски занат чији су производи продавани у околним варошима и у Босни". Као и већина осталих оријенталних заната, папуџиски занат изумире: пре 30—40 година он је био на врхунцу своје моћи, када је почео постепено да опада.[25]) К'нчев који је описао Скопље из последње деценије XIX века, констатује исто тако да је депресија захватила и скопске занате. „Као и свуда код нас, пише он, исто тако и овде занати су у последње време јако опали, јер не могу да издрже притисак фабричких производа... Али ипак у поређењу са другим македонским градовима занати у Скопљу стоје најбоље. Само Битољ може донекле да се упоређује са Скопљем. Занати су се у Скопљу боље учврстили због тога што они раде са албанским становништвом које се скоро не поводи

---

[19]) Hahn: Reise von Belgrad nach, Salonik, Wien, 1868, str. 180.

[20]) Эничеревъ. . .: В'споменания и бѣлешки, София, 1906, стр. 277.

[21]) К.: „Сегашното и недавното мин'ло на градъ Велесъ", Периодическо списание, XXXIX, Срѣдецъ. 1892, стр. 356.

[22]) Ибид, стр. 357.

[23]) J. Цвијић, „Основе за геологију и географију", I, Београд, 1906, стр. 228.

[24]) В. Димитријевић, Папуџије у Скопљу, Гл. Е. Д., XIII, Скопље, стр. 30.

[25]) Ибид.

за модом као остало становништво. . . Некада је занатство у Скопљу цветало и осигуравало добар живот великом броју породица. Сада је издржавање само од њих прилично тешко."[26])

Неврокоп (Пиринска Македонија). „У Неврокопском селу Гајтанинову изграђивале су се потковe у 60 радионица у којима је радило преко 400 радника у току читаве године, које су се онда продавале по околним сајмовима. Сада на овом занату ради само око 50—60 људи, и то не током читаве године"[27]).

Банско (Пиринска Македонија): „У Банском крају развио се је један посебан занат, израда минђуша, прстења, дечјих играчака од калаја. Сада је остало 7 до 8 кућа које раде у том занату, али без особитог успеха".[28])

Овај непотпуни преглед развитка и разарања заната у Македонији упућује на основне опште привредне, друштвене и политичке закључке. Међу овима треба особито истаћи следеће:

1. У току развитка заната у Македонији се је постепено извршила извесна територијална подела рада, за чију су основу послужили природни услови. Тако се је у Велесу, Ресну, Струзи и Меглену развило грнчарство, у Гевгелији, Водену производња свиленог конца, у Неврокопу, Горно и Долно Броди на бази железних руда развија се прерада гвожђа, у Скопској Црној Гори израда пољопривредних алатки и предмета кућанства од дрвета, у Серезу израда памучне пређе и тканина итд.

Поред ове поделе изазване природним условима, и други фактори су утицали да се развијају неки нови занати и да се вежу за одређене рејоне. Настањивање Цинцара у неким пределима Македоније пренело је и неке занате у рејоне у којима су они дотле били слабо развијени (кујунџијство, дуборез и др.).

Једна особена подела рада била је везана за одређене версконационалне и етничке скупине. Већину заната су обављали Македонци: кујунџије, казанџије у највећем броју случајева били су Цинцари, сарачи, поткивачи, бербери и штављачи били су по правилу Турци, а негде искључиво Турци. Код ових последњих занати су били везани за њихову професију ратника, затим за богати слој владајуће нације која је највише употребљавала предмете луксуза итд.

Територијална подела изазвала је размену која се је вршила у форми локалних, обласних и националних сајмова (панађура). Али кад се систем сајмова већ утврдио, онда је ова размена са своје стране подржавала и учвршћивала постојећу поделу рада.

На друштвеном плану размена преко сајмова је била једина форма повезивања различитих рејона и стварања економског јединства нације. Међутим, када је привреда у основи натуралног типа, онда размена није појава која се понавља безброј пута и сваког часа, већ се она врши пазарног дана или у данима сајма. Одатле следи да економско јединство

---

[26]) К'нчевъ: Градъ Скопие, Периодическо списание, 55—56, Срѣдецъ, 1898, стр. 26.

[27]) Аноним: Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница", София, Сб. за Н. Умотв. X, 1894, стр. 57.

[28]) Ибид.

стварано на оваквом типу производње и размене није могло да има потребну чврстину. Због тога и дозревање националне свести морало је да претставља један дужи период и да се одвија споријим темпом.[29]) Макар колико спор био овај процес и макар колико био ремећен спољашним факторима национална свест се је непрекидно развијала у правцу постепеног дозревања.

2. После једног периода постепеног развитка занатства и његовог спорадичног прерастања у зачетке капиталистичких кооперација и мануфактура, настало је броз разарање занатске производње које је продужило до пропасти отоманске Империје као европске државе.

Гранична линија развитка и пада занатства не може се прецизно одредити, јер оштре граничне линије у развитку једне заједнице у природи као и у друштву су ретке. Већина аутора указује да прелаз са узлазне на низлазну линију развитка пада негде између 1856—1875 године. У овим двема линијама развитка било је разлике у темпу: док се узлазна линија привредног пораста *постепено* дизала, тако да је требало 6 до 7 деценија да се развија, низлазна линија је била оштрија, јер је за око 2—3 деценије разарање првиреде већ постигло велике размере.

О узроцима пада исто тако постоје разлике између појединих аутора. За неке (Шопов) разлог је био раскош који се одомаћивао, за друге мењање укуса потрошача, за треће (Хаџи-Васиљевић) узроке треба тражити у неодлучности, недовољној стручности и немању пословне иницијативе код привредника, за неке технички прогрес као такав (железнице), за друге фаталистичко веровање да се „богатство не држи" и да престаје са првом генерацијом итд. Ми ћемо се вратити касније опширније на узроке овог наглог пропадања занатске привреде, а сада ћемо указати на два основна узрока: прво ,на систем капитулација који је широко отворио врата иностраном робном капиталу на турска тржишта; друго, на изградњу железничких линија које су овом продору робног капитала дали материјално-техничка средства да се изрази. И један и други фактор јавили су се и дошли до пуног израза у периоду између Кримског и Руско-турског рата. Оба ова узрока довеля су до истог резултата; омогућили су приступ јефтине, фабрички израђене робе на македонско тржиште које је дотле било приступачно само домаћој занатској производњи. Из ове конкурентске борбе могло је да настане само разарање домаће занатске производње. О томе је Маркс писао: „С друге стране, јевтиноћа машинских производа и револуционисани транспорт и саобраћај, јесу оружје за освајање страних тржишта. Упропашћујући занатску производњу тих занатлија, машински начин рада претвара их принудним путем у поља за производњу његових сировина. Тако је Источна Индија била присиљена да за Велику Бри-

[29]) Овај темпо стварања економске повезаности, одатле зрење националне свести на тој основи није било брже ни у суседним балканским земљама; али је тамо један ванекономски фактор, национална држава, био онај чинилац који је гурао процес развитка националне свести преко онога што је могла да обезбеди економска повезаност.

танију производи памук, вуну, конопље, јуту, индиго итд."[30]) Македонија се претворила у поље за производњу памука, дувана, опиума, свилених чаура, сирових кожа и житарица.

3. Разарање занатске производње довело је до следеће две тешке социјалне последице. С једне стране емигрирање радног становништва из града и села узело је масовно размере; с друге стране релативни напредак македонских градова заменио је пауперизам, који је особито захватио занатлије.

О масовним емигрирању чије су основе биле једновремено у деградацији привреде и у систему политичког терора, говори узгред велики број аутора. Шапкарев тврди да је разарање крзнарског заната био главни узрок исељавања (гурбетлука) из Охрида. К'нчев наводи сличне разлоге за Велес и његову околину. Цвијић налази да су разлог овој појави и пропадање заната и несигурност живота. Македонски поет Прличев пише да је скоро половина становништва напустила Охрид и овај се претворио у „напуштени град".[31]) Јаранов[32]) тврди да је крајем столећа било око 50.000 исељеника из Македоније.

О пауперизму има исто тако довољно података. К'нчев каже да се само од заната не може одржати породица. О масовној беди становништва Охрида говори и Прличев.[33]) Будући да занат није могао да осигура довољно средства за издржавање породице, стварају се „бастардна" занимања тј. таква где се један део времена посвећује занату, а други део пољопривреди. У Прилепу и другим градовима занатлије су били истовремено и произвођачи дувана, у Штипу и Кавадару спојиле су се занатска производња и производња опиума, у Ђевђелији, Водену и другим градовима знатлије су се бавили гајењем свилених буба. Неке занатлије прелазили су сасвим на пољопривредну производњу, уколико су имали довољно земље. Производња се је тако спуштала са једног вишег нивоа (занатство) на нижи ниво (пољопривреда), или су се оба вида производње уједињавали, јер ни једно само није било у стању да прехрани породицу. Међутим, уједињавање заната и пољопривреде значило је да се и једно и друго држи на врло ниском нивоу и да се не развија техника приозводње.

Македонски градови су добијали изглед насеља са великим бројем занатлија али са салбим обимом занатске производње. Привредна обамрлост је први утисак путника који су крајем столећа посећивали македонске градове. „Има много радњи, пише К'нчев али њихови сопственици дремају читаве недеље, јер се нико не јавља по улицама. Само се суботом запажа живље кретање. Тада је пазарни дан".[34]) То пише аутор за Ресен. Исто важи и за Охрид. „Трговина, као и свуда у Македонији, је сасвим опала", или за Стругу: „У Струзи је трговина сасвим опала. У том погледу варошица изазива сажаљење".[35])

---

[30]) Карл Маркс, Капитал, Београд, 1946, глава XIII, тачка, 7 стр. 366.
[31]) В. „Савременост", Скопје, јануар, 1957, стр. 20.
[32]) Jaranoff: „La Macedoine economique", Sofia, 1931 g. str. 169.
[33]) „Современост" јануар, 1957, стр. 34.
[34]) Битолско, Преспа и Охридско, Сб. Ну, Н. и кн. IV, 1891, София, стр. 27.
[35]) Ибид.

Миливоје Савић, констатује да у македонским градовима влада огромна претрпаност занатима и сматра да је „узрок овом стању у томе да су прилике личне сигурности биле релативно боље у варошима и да је сав свет бежао ка варошима, јер је у селима владало безвлашће".[36])

Безвлашће као разлог напуштања села потврђује се многобројним написима савременика. Ипак овај разлог има подређенији значај. „ „Претрпаност" се јавила управо у последњим деценијама XIX века, због тога што се за постојеће занате стално сужавало тржиште притиском конкуренције увезних фабричких производа. Отсуство изградње индустрије није омогућавало преливање становништва из занатства у индустрију, те се је *иретруианост јавила не збоі йораста броја занашлија н іо збоі сужавања њиховоі тржишта.* С друге стране прелаз земљорадника у занатлију није једноставан, јер тражи одређену занатску, обуку, коју сељаци нису могли да донесу готову са села. Напослетку прелаз из једне угрожене гране (пољопривреде) у другу грану која се налази у брзом опадању се по првилу не врши.

4. Међу занатлијама у македонским градовима занатлије македонског националног порекла претстављале су огромну већину. То није био случај са богатим трговцима у неким градовима као што је Серез, Битољ и још неким где су хеленизирани Македонци, хеленизирани Цинцари и Јевреи претстављали ако не већину трговаца, оно већину *боіатих тріоваца.*

Међутим, ова градска ситна буржоазија (занатлије) претстављала је не само национално хомогену и већинску групу у градовима, него и прву *оріанизовану іруйу* македонског друштва. Због тога је сасвим природно да се национални покрет, национални препород ослањао на ову снагу друштва све до почетка оружаног устанка. Занатлије су били организовани у еснафским организацијама, а ове су служиле и за одбрану сталешких интереса (занатлија), али су постајали и носиоци опште борбе за национални препород.

К'нчев пише да су *скойски* еснафи играли важну улогу у препороду а да су и „сада главни ослонац народно-црквеношколске ствари" и да уопште важе као „важан друштвени фактор".[37]) — Нушић пише да је ћурчијски еснаф претстављао снагу која је као таква играла најзначајнију улогу у питању народности која је преобразила Охрид од пред 30 година".[38]) Чочков потврђује исту улогу занатлија за Велес: „а други важан разлог је да је онда еснафски покрет против чорбаџија био на врхунцу, те је учитељ Поповић био на страни, еснафа Због тога су му његови противници чорбаџије из притаје стварале разне неугодности".[39]) — Класни сукоб између богатијег национално и политички колебљивог грађанства, чорбаџија с једне стране и ситне градске буржуазије претстављане у занатлијама и малим трговцима, о којима говори Чочков, с друге стране, особито је оштре размере узео у Прилепу, а исто тако

[36]) Миливој Савић:, , Наши занати и индустрија," Београд, 1914, стр. 291—292.
[37]) К'нчевъ: Градъ Скопие, Периодическо списание, 55 56, 1898, Срѣдецъ, стр. 27.
[38]) Нушић Б., Крај обала Охридског Језера", Београд, 1896, стр. 49.
[39]) Хр. Чочковъ, „Градъ Велесъ — учебното дело, София, 1929, г., стр. 29.

и у Скопљу. Веган пише да су у ,,Северној Македонији занатлије органи зовани у еснафе и ова еснафска организација гарантира националну повезаност и даје основу на којој се граде и могу да напредују црквено-националне тежње. Због тога турске власти гледају на еснфе са неповерењем и прогоне их, а по некада чак и сасвим забрањују". Веган даље истиче да су еснафи добро организирани у Скопљу, Велесу, Прилепу, Охриду, а да ,,у Битољу постоји тешка борба не само са Турцима него су они трн у оку и грчкој митрополији".[40])

Еснафске организације биле су једини фактор способан да економски омогући отварање школа и ширење писмености на матерњем језику. Оне су својим средствима подигле нову школксу зграду у Прилепу и издржавали школу и око 45 наставника.[41]) Иванов потврђује да су функције оснафских организација далеко прелазиле оквире сталешких питања.[42]) У Охриду је од прилога занатлија основана ,,крзнарска каса" у 1866 години и у њеном оснивању је важну улогу одиграо и песник препорода Прличев. Од прилога се створила прилична сума која је помагала просветну активност и борбу против грчких школа и грчких владика, а служила је као први кредитни фонд који је занатлијама давао позајмице са каматном стопом од 10%.[43])

Међутим, борба за питања просвете, народне цркве, културе, никада се није водила без сукоба класних интереса између радних маса у граду и чорбаџија. На тај начин борба се водила и против грчких владика и против домаћих чорбаџија који су тражили за себе руководство и предлагали увек једну линију сталних компромиса било у односу на претставнике грчке патријаршије, још више у односу на турске власти. Јача афирмација улоге занатлија и њихових еснафских организација почиње у Прилепу око 1838 г., а у Скопљу неколико година раније. У току последоих 6—7 деценија углед и значај градске ситне буржоазије је растао све више, особито у већим градовима, а утицај богатијег слоја трговачко-лихварске и велепоседничке буржоазије се је смањивала у општем кретању македонског друштва ка својој националној и политичкој еманцпаципацији.

Овом делу македонског друштва припада и ителигенција састављена углавном од учитеља и наставника прогимназија, који су пореклом припадали ситној градској буржоазији, по свом економском положају били врло блиски њој и која је давала руководеће људе у локалним организацијама, када је борба излазила из оквира црквено-

[40]) Weigand: ,,Ethnographie von Macedonien, Leipzig, 1924, str. 93—94.

[41]) Сто години ново б'лгарско училиште в гр. Прилепъ, Скопие, 1943, стр. 111.

[42]) I. Ivanoff: ,,La question macedonienne, Paris, 1920. Аутор пише: еснафи су се окупљали на општим скупштинама на којима се, поред питања професионалног карактера, расправљало и о верским и социјалним питањима, као што су: изградња цркви и школа, ангажовање учитеља, слање делегација у Цариград, тражила нека права и др. (стр. 80).

[43]) Спространовъ, ,,По възраждането на градъ Охридъ", Сборникъ за Нар. умотворения наука и книжнина , XV, София, 1986, стр. 644—645.

школске борбе, претварала се у политичку борбу против главног непријатеља и проприм‌ала револуционарни карактер у последњој деценији XIX века.

2. ТРГОВИНА

Трговина се у Македонији јаче развија почетком XIX века .На то су утицали различити фактори од којих треба споменути и промене које је институција феудалног велопоседа почела да трпи.[44]) Евлија Челебија пише да је у Скопљу било у времену кад је он посетио овај крај (1660 г.) 2150 дућана[45]), а Ами Буе тврди да је у првој половини XIX века (1842 г.[46]) било у Битољу исто тако 2150 дућана. Ово говори о знатној робној производњи на бази занатске радиности чије почетке треба тражити у претходном периоду, а које се почетком XIX века даље развија и консолидира.

У ово време трговачке везе Скопља са осталим градовима Македоније су знатне, (Битољ, Дебар, Неврокоп и тако даље), шире се на север према градовима неослобођене Србије (Призрен, Врање), иду даље према Сарајеву, јер је Босна била главни снабдевач Скопља са занатским израђевинама од гвожђа, а постоје трговачке везе и са неким градовима у Бугарској (Пловдив, Габрово и др.)[47]).

Из ових података можемо закључити да су већ почетком XIX века биле успостављене знатне економске везе између градова Македоније: са Албанијом (преко Дебра), са јужним Србијом, са Бугарском и Босном. Ни Хаџи-Васиљевић, ни остали аутори, не говоре о неким значајнијим везама са Грчком и Србијом, јер су и једна и друга биле већ ослобођене и одвојене од осталих турских области државним границама. Видећемо да су се у другој половини XIX века прекинуле економске везе са Босном и са Бугарском, после окупације прве и ослобођења друге. На тај начин државне границе постају не само државноправне чињенице, него и економски фактор ванредног значаја.

У току XIX века продужило се шире економско повезивање различитих подручја Македоније. Оно се је вршило преко сајмова, такозваних

---

[44]) Д-р Јован Хаџи-Васиљевић пише: „Трговина у XIX веку коју можемо констатовати по писаним подацима почела се развијати тек од почетка, штавише тек од половине XIX века". (Јован Хаџи-Васиљевић: „Скопље и његова околина", Београд, 1930 г., стр. 106. Аутор је и у овој тврдњи као и умногим другим тврђењима непрецизан и нејасан. Сам аутор наводи Евлију Челебију који говори о развијености робне производње у Скопљу у времену кад је он обилазио овај град, дакле 1660 године. С друге стране, оно што је настало у другој половини XIX века, то је само појачање трговачке размене у вези са Кримским ратом, а никако *иочешак* трговине, јер велики број занатских организација и велики број дућана у првој половини овог века говоре о робној производњи, дакле и о широј размени у овом граду и у осталим крајевима Македоније.

[45]) Евлија Челебија пише: „У Скопљу има 2150 дућана, главни трг и много чаршије (то се односи на 1660 год.). Г. Елезовић: Евлија Челебија о Скопљу, Зборник за историју Јужне Србије, I, Скопље, 1936, стр. 318.

[46]) Ami Buue: Recueil d' Itineraires dans la Turquie d' Europe, II, Wien, 1854, str. 258.

[47]) Д-р Јован Хаџи Васиљевић, ибид, стр. 106.

„панађура" који су настали током ранијих векова. Њихова основа је била занатска производња и територијална подела рада на овој основи. Осим тога предмет ове сајамске трговине били су пољопривредни и сточарски вишкови. У току XIX века размена достиже знатне размере, а у седмој односно осмој деценији овог столећа сајмови се један за другим гасе или се претварају у локалне сајмове који повезују само подручје у непосредној близини сајамског центра.

Неки важнији сајмови

Особито место међу сајмовима заузима прилепски и серески сајам, један на крајњем западу Македоније, други на његовој југоисточној периферији. Између ових сајмова налазили су се многобројни мањи сајмови тако распоређени да је цела територија Македоније била економски повезана.

Прилепски сајам одржавао се од 1 до 15 августа, а касније продужавао са радом у току целог месеца. Њега су посећивали трговци из целе Македоније (Велес, Битољ, Охрид, Дебар и др.), затим из Албаније, Бугарске, јужне Србије, Босне, северних области Грчке (Јањина), чак и из Мале Азије. Из прилепског краја на сајму се је продавао дуван (за Албанију), стока (за Бугарску), вуна и сирове коже, жито, паприка и ћилимови домаће занатске израде, а довозила се је фабричка текстилна роба преко Битоља и Солуна, ужарија из Сереза и Врања, уља из јужних македонских провинција и из Грчке. Еничерев пише да је: „сајам помагао процвату заната. Прилепски занатлија је распродавао на сајму све своје производе без особитих трошкова".[48]). Георги Трајчев[49]) описује сајам као место врло живе размене робе. Прилепски сајам достиже највећи обим размене негде непосредно пре Кримског рата, а у 1875 години се сасвим гаси.[50])

Који су разлози да се овај велики сајам који је имао вековну традицију гаси тако брзо. Разлоге треба тражити у променама привредних услова у току последње 3—4 деценије XIX века. Индустриска роба про-

---

[48]) Никола Ганчевъ Эничеревъ: Въ споминания и бележки", София, 1906 г., стр. 210. Исти аутор даље каже: „Служио је (Прилеп) као стовариште роба из свих тих земаља и постао центар трговачких односа између западне Европе и крајњег Истока. Прилепски трговци сваке године у мају и јуну ишли су у Беч, Лајпциг, Минхен, Цариград за робу и на њеној продаји зарађивали добре паре". (стр. 210);

[49]) За време панађура трговци из Прилепа, Битоља, Охрида и Велеса доносили су колонијалну робу, гвожђарију и мануфактурну робу камилама из Солуна, мануфактурну робу железницом и колима из Беча; скупе источњачке текстилне производе из Цариграда; прерађене коже из Лајпцига, Охрида и Костура; шајак, абу, гајтан из Бугарске, ужад из Србије; ћилиме, чарапе, шајак, платно из прилепског и битољског краја; кантарџиске и бакарне судове из Прилепа; сахтијан из Охрида и Велеса; сурове коже одасвуд; жито, дуван, афион из велешког, прилепског, битољског, штипског, кумановског краја и др. Георги Траичевъ: „Градъ Прилепъ, София, 1923 г., стр. 68.

Ово се потврђује и подацима из Државног Аустриског Архива које наводи Д. Зографски у својој студии: „прилепскиот панаѓур во минатото" — Годишник на Правно-економскиот факултет во Скопје 1955 г., стр. 95—130.

[50]) Никола Ганчевъ Эничеревъ, исто, стр. 210.

изведена у развијеним европским државама добила је слободан приступ на тржишта Отоманске Империје и притисла је свом снагом традиционалну знатску производњу која је била главни предмет сајамске трговине. С друге стране повезивање Македоније са железничким пругама изменило је сасвим привредне токове и њене правце. „Прилепчанима је, каже Еничерев, не мањи ударац нанела изградња железничких пруга у Империји. Ове су сасвим измениле трговачке путеве и стари начин живота".) Очигледно традиционална подела рада била је дубоко поремећена и елиминирана као важан привредни фактор.

Сереcки сајам је трајао такође један месец и сматрао се једним од највећих сајмова на Балкану. Он се је одржавао у фебруару и марту, окупљао је трговце из источно-македонских градова, и из Битоља, Прилепа, Солуна, Ксантија, затим из Румелије (Јужне Бугарске), Албаније, из Ниша и Призрена, из Једрена и тако даље.[51]) Главни производи промета на сајму били су дуван, пиринач, памук. Један конзулски извештај[52]) из 1848 године подвлачи да је поред непосредног плаћања на сајму било и куповања на кредит, са роком од пола до једне године. Ова чињеница говори да је трговина у овом крају већ узела знатније размере, особито трговина памуком који се је производио као монокултура, дакле пре свега као роба. Кузинери пише да су „становници из удаљенијих крајева доносили само мустре свога памука, закључивали уговоре и договарали се са купцем за дан када капарисану количину памука могу да подигну из одређеног села. Затим купац носи џакове на заказано место; ту се праве бале које се товаре на коње и упућују у разне правце".[53])

Период цветања Сереза и његовог сајма пада негде између 1853 године и 1863*, дакле неколико година пре и после Кримског рата. Сајам је престао са радом око 1875 године, дакле у истом периоду када и прилепски сајам.

У Енице Вардару (у Јегејској Македонији) сајам се је одржавао половином децембра[54]) и повезивао је једну групу рејона која се пружа с једне и с друге стране доњег тока Вардара (Ђевђелија, Дојран, Тиквеш, Меглен, Воден и Струмица). Главни производи на сајму били су брашно и сирове коже.

Осим ових сајмова у току XIX века одржавани су и следећи сајмови локалног значаја: у *Тетову* је сајам постојао и у ранијим вековима и имао локални карактер за област Полога; у *Струзи* је сајам био знатно

---

[51]) А. Шоповъ: „Из живота и положението на Б'лгарите въ виалетите", Пловдивъ 1893. Шопов пише да је овај град „био једно од главних тржишта на Балканском Полуострову и да су га посећивали важне личности из далеких крајева једанпут годишње да би се поклонили Серезу". (стр. 151).

[52]) Correspondance commerciale, Archives du M. des Affaires Etrangeres, Paris, sv. 23, str. 257.

[53]) Cousinery: Voyage dans la Macedoine", Paris, 1831, str. 164.

* Шоповъ пише у споменутом делу које је објављено 1893 године да се „стари људи са одушевљењем сећају славних дана Сезеза". Ако од датума издања одузмемо 30—40 година долазимо до споменутог времена цветања Сереза.

[54]) Correspondance commerciale Archives du M. des Affaires Etrangeres, sv. 21, str. 250.

већи јер су га посећивали осим трговаца из Македоније још и трговци из Источне Босне, Северне Албаније, Италије и Епира. О овоме сајму и Ами Буе[55]) износи да се је држао два пута годишње: крајем фебруара и почетком септембра, док Шапкарев[56]) говори да се сајам одржавао у септембру, но да се сада (1859) више не одржава. Према Нушићу[57]) овај је сајам био активан до средине XIX века. Нешто јужније, у насељу *Маврово* код Костура 29 новембра сваке године отварао се је сајам и трајао 20 дана.—Сајам у *Велесу* одржавао се је с пролећа, имао је углавном локални карактер, трајао је 15 дана, а главни предмет промета била је стока; нешто мањег обима био је сајам у *Кавадару*. У Пиринској Македонији било је редовитих јесењих сајмова у Неврокопу[58]), *Мелнику*, *свешом Врачу* (с. Склаве), у *Пешричу* (с. Орман); ови су сајмови трајали 3—15 дана, предмет трговине је била стока, затим текситил и гвожђарија. Вреди да се помене и „*Караван-панађур*" који је трајао 40 дана, а окупљао је трговце из Битоља, Солуна, Кавале, затим из Ниша, Сарајева и Пловдива.[59])

На основу горњих сумарних података можемо да створимо одређену слику о привредном значају сајмова као форме размене и области где се је накупљао трговачки капитал.

1. Преко сајмова била је у промету обухваћена *скоро цела територија Македоније*. Они су били по времену и по простору тако постављени да су олакшавали сталан промет робних вишкова. Приложена карта сајмова показује да су се они налазили у западној Македонији (Тетово, Струга, Костур и Маврово) распоређени правилно по једној линији која почиње од њеног северозападног ексtрема (Тетово) до југозападног краја (Маврово); друга група сајмова обухватила је централне

[55]) Ami Boue: Recueil d'Itineraires dans la Turquie d'Europe", Wien, 1854, I, str. 263.

[56]) Шапкаревъ: Кратко историско-географско описание на градоветѣ Охридъ и Струга. Сб. на Блгарско книжовно дружество, София, 1900, III, стр. 50.

[57]) Б. Нушић: Крај обала Охридској Језера", Београд, 1894. стр. 140.

[58]) До 1850 год. Неврокопски панађур (сајам) био је један од највећих у Македонији. По великој трговини која се на њему обављала могао је да се сравњује само са Узунџовским и Серским панађуром". — Разграњивање прилепског панађура (који се одржавао у исто време) а нарочито отварање солунског пристаништа задало је удар неврокопском панађуру.

„На неврокопском панађуру од локалних производа продавали су се следећи, гвожђарски производи из Ирвака, платнени производи из Сера, шајаци из Тракије: дебела вунена платна за застирање и покривање из Далека, звона и сахтијан из Неврокопа, дуван из Драмског (краја): жива стока из Разлога, Пирина, гајтани из Тракије и неки други мање важни предмети" — Пътуване по долините Струма, Места и Брѣгалница, Сб. Н. Ум. Н. и кн. XII, стр. 234, София, 189.

[59]) „Два Санџака од источна Македония", Периодическо списание, XXXVII, стр. 48, Срѣдецъ, 1891 „Караван-панађур" прочут пре 20 година (значи око 1870 г.) на целом Балканском Полуострву. Отвара се средином фебруара и траје 40 дана. Неко време ту су се пресељавали сви трговци из Солуна и Кавале и циљу продаје, а у циљу куповине долазили су из Пловдива, Битоља, Ниша, чак из Сарајева. Данас прави обрт до 50.000 турских лира".

* Економско повезивање као компонента у изградњи националне свести није могло снажно да делује нити у Србији, Бугарској, Црној Гори, јер се је и овде привреда врло споро развијала.

VAŽNIJI
SAJMOVI
U MAKEDONIJI
U DRUGOJ POLOVINI
19 VEKA
NACIONALNOG OBIMA
OBLASNOG OBIMA
LOKALNOG OBIMA
NEVROKOP
MELNIK
SEREZ
PETRIČ
ENIDŽE VARDAR
VODEN
VELES
PRILEP
STRUGA

делове Македоније (Велес, Прилеп ,Кавадар, Еницe Вардар); сајам у Серезу налазио се је у центру југоисточног дела Македоније; четврта група сајмова распоређена по долинама реке Сртуме и Месте (Неврокоп, Мелник, св. Врач, Петрич) покривала је источна крајеве Македоније. Три сајма имала су општомакедонски чак и балкански значај (Серез, Прилеп, Струга)". По времену су били распоређени тако да их је било и зими и с пролећа, и лети и с јесени.

2. Сајмови су уствари средњевековни облик у коме се је вршио промет на велико, али сајмови из XIX века у Македонији били су знатнијег обима и редовнија појава због повећања робоновчаних односа, те су зато претстављали истовремено привредни реликт средњег века и прелазни облик у коме је могла да се изврши већа акумулација новчаног капитала из прометне сфере, њено преливање у област производње и улагање у отварање већег броја капиталистичких производних предузећа. Ово се, међутим, није извршило из разлога које ћемо доцније изнети.

3. Сајмови су у Македонији настали на бази *територијалне поделе рада*. изражавали су ову поделу и учвршћивали је. Ова се подела односи на пољопривредну, сточарску и знатску производњу. Сајам у Прилепу вршио је промет дуваном, стоком, кожама, производима од бакра и ћилимовима; сајам у Серезу је био пре свега сајам памука, пиринча, конопље и израђевина од ње; сајмови у источној Македонији (Неврокоп), поред стоке износили су и пољопривредне алате од железа; сајам у Маврову био је познат по кожним израђевинама и тако даље.

4. Роба која се је доносила на сајмове изражавала је врло рељефно *структуру македонске привреде*. Она се је састајала пре свега од пољопривредних производа, сообито оних који су имали карактер монокултура (памук, пиринач, дуван, опиум), од сточарских производа (жива стока, вуна) или израђевина на њеној основи (сирове и прерађене коже, ћилими), из занатских производа (железне и дрвене поњопривредне алатке, бакарни судови, грнчарија). Индустриска роба која се на њима јављала била је скоро искључиво импортног порекла. Сајмови, дакле показују да Македонија није још прешла на индустриксу производњу која би била вредна помена.

5. Поред привредног утицаја, сајмови су извршили још једну важну функцију. Повезујући Македонију у *јединствено привредно подручје*, они су помогли да се „предњи одред" ондашњег друштва — трговци и богатије занатлије — из различитих крајева Македоније,међусобно повежу на бази привредних интереса. На сајмовима овај контакт се је постављао шире, јер су све занатлије у месту где се је сајам држао излагали робу и долазили у контакт са привредницима из осталих делова Македоније. Из овог привредног повезивања стварала се је постепено свест о истоветности језика, обичаја, нарави, судбине, о националној повезаности, изграђивала се је македонска национална свест Али колико је ово повезивање преставлало једну реалну чињеницу, толико је оно било споро и недовољно широко. За бржи развитак националне свести било је нужно чвршће, брже, шире повезивање какво може да обезбеди капиталистичка привреда са масовном робном производњом,

са развијаним комуникацијама, са оријетанцијом пољопривреде и сточарства на робну производњу. Овакав развитак у привреди је изостао у Македонији XIX века, па се је то морало на одређен начин да одрази и на степен развијености националне свести. Тако нам сајмови као облик привредног повезивања показују *како* се је стварала економска повезаност и зашто је она била недовољна.

6. У другој половини XIX века почиње процес ишчезавања сајмова. У 1875 години нестају два највећа сајма, Сереские и Прилепски; остали ишчезавају неколико година раније или после нестајања ових водећих сајмова. Ичшезавање сајмова је био израз значајних промена у привредном и друштвеном животу Македоније. Традиционална територијална подела рада сада је изгубила сваку важност. Наметнут је *сйоља* други облик поделе рада: Македонија и остале провинције Турске постале су аграрно-сировинске области за развијене западно-европске земље које су већ имале развијену индустрију. Овакву поделу рада олакшала је Цариградска влада практичним укидањем царина за увоз индустриске робе. Македонија је увучена у систем светског тржишта, али је добила улогу произвођача сировина. — Железнице су олакшале и учврстиле ову нову поделу рада.[60]) Сада су се привредни токови сасвим изменили: Занатска робна производња је смањена због њене замене индустриском, а пољопривредна *робна* производња гурнута је према Солуну, у оној мери у којој су купци сировина из западне и централне Европе били за њу заинтересовани.

Занатска производња је сведена на уске размере, индустриска роба која ју је заменила производила се је изван Македоније. Солун је постао град посрединчке трговине „Zwishenhandel" како их је Маркс називао. Настаје двоструко кретање према Солуну и од Солуна. Из Македоније према Солуну теку сточарске и пољопривредне сировине; из Солуна у свим правцима Македоније тече индустриска роба. У Солуну нема индустриских предузимача, нема организатора и кредитора производње, постоје само посредници велики, мали, средњи. Неколико изузетка не могу изменити карактер Солуна као комисионарског града.

3. ЛИХВАРСТВО

Поред трговачког капитала у XIX веку, а и у претходном столећу развијао се је и лихварски капитал. У том погледу Македонија не отступа од опште слике друштва из периода када се робна производња

[60]) „Некада, када се трговина вршила караванима свуда у Европи, трговци су међусобно заказиали састанке у одређено време у години. Тако су се јавили сајмови. Железнице преставлјају смрт за сајмове. Оне су их убиле свуда у Европи па су их убиле и код нас. Где су сада Узунџовски и Сересии сајамI Остали сајмови још живе у источној Македонији, иако нису тако значајни као гореспоменути". („Два Санџака од источна Македониа, Период. списание XXXVII—XXXVIII, Средецъ, 1891, стр. 47) — писац не схвата да су железнице само техничка средства „уништења" али да је сајмове уништио капиталистички развитак. Аутор као да не види и још једну разлику између уништених сајмова у Турској и Западној Европи: овамо у западној Европи се је уместо сајмова развила још живља размена са основом у индустриској производњи; у Македонији је наместо сајмова остала економска пустош.

развија, а капиталистички начин производње није постао одређујући облик привређивања. Оно у чему Македонија знатно отступа у погледу важности и места које је лихварење заузимало, то је да се је оно задржало као доминантна форма кредита до краја турске државе као балканске силе (1912 година) и продужило свој век једну до две деценије после тога.

Пуквил који је обишао Македонију у првој четвртини XIX века говори о кредитној установи код костурског Митрополита: „разматрала су се многа питања у вези са митрополитском благајном у коју хришћани, па и Турци депонирају своје фондове уз камату од 10—12%.[61])

Епископија је основала у ствари једну лихварску усганову. Ако ſе она плаћала 10—12%. камате на депониране улоге, колико је онда наплаћивала сама на позајмљен капитал. Вероватно не мање од 25%, јер је уобичајена каматна стопа у то време и касније била изнад ове стопе.

Милетић[62]) саопштава да је канун-намом за битољска села од 1851 година утврђена каматна стопа у висини од 8% .— Овај акт је покушао да спречи ванредно високу лихву која је била уобичајена у ово време. Њен ефект је вероватно био сасвим слаб, јер се законским актима у држави каква је била Турска половином XIX века и код отстуства кредитних установа и обилног кредита не може регулирати каматна стопа.

К'нчев[63]) каже да је каматна стопа у другој половини XIX века износила више од 25%, често 66%, а дешавало се да иде и до 100% и да је на том нивоу остала до краја овог века.

На иницијативу македонског песника Глигора Прличева, 1866 године, основана је у Охриду „крзнарска каса" која је требала да израсте у ефикасну кредитну установу и да стане на пут харању лихварства и да створи средства за покрет препорода.[64])

Славејко Арсов[65]), један од руководилаца револуционарног покрета у Преспи саопштава да је у овом крају Македоније лихварска стопа износила 25—100% и да је устаничко руководство прописало казне за овакво лихварење.

---

[61]) Pouqueville: Voyage de la Grece. Цитирано према К. Н. „Южна Македония Период. списание, XXV—XXVI, Срѣдецъ, 1888, стр. 72.

[62]) Милетич Л.: „Един документ од првото време на танзимата" Зборникъ Н. У. Н. К., София 1900, стр. 50.

[63]) „Сегашното и недавното мин'ло на градъ Велесъ", Периодическо списание, год. XXXIX, Срѣдецъ 1892, стр. 372. К'нчев каже: „Чак и у Велесу половина становништва је задужена код неколико богаташа, а има села која су се коначно заробила у једном кратком времеском размаку".

[64]) Спространовъ: „По возродуването в гр. Охридь", Сб. Мин. Нар. просв., XIII, София, 1906, стр. 644—645.

[65]) Славејко Арсов: „Востаничко движење во југозападна Македонија, II, Скопје, 1958, стр. 35.

М. Гајић пише да се „у Тетову... сви трговци баве давањем новца под скуп интерес гурбетчијама који раде на страни".[66]) Према истом аутору пред крај Отоманске Империје (пред Балкански рат), лихварска стопа се је кретала од 70—80%.[67])

Моје анкете о лихварењу у Ресену показују да су се у првој деценији XX века лихварењем бавили скоро сви већи трговци и крупни поседници, да је оно имало масовне размере, да су примаоци зајмова били гурбетчије (људи који су се исељавали у Северну и Јужну Америку, Цариград, Бугарску и Румунију), а у мањој мери ситнији трговци, да су лихвене стопе инзосиле за прве 100—200%, а за друге око 20—30% и да је ова висока камата упропашћивала и прве и друге, а да је лихва постала једна од основа за одузимање ситних сељачких поседа или за куповање земље од накупљених камата[69]).

Бјанкони пише да је око 1888 године новац у малим сумама позајмљиван сељацима по каматној стопи која иде и до 200%[70]).

У недостатку кредитних установа, поред македонских трговаца и велепоседника који су се бавили и лихварењем, ова функција је била особито раширена међу мењачима („сарафи") којих је било много, нарочито у већим градовима (Солун, Битољ, Серез итд.) због многобројних валута које су биле у циркулацији. „Сарафску браншу, пише Бјанкони, држе Јевреји, који имају везе са солунским Јеврејима. Они дају гаранције, али само до износа од 10.000 франака.[71]) Бјанкони није видео међу сарафима (мењачима) и Македонце, јелинизиране Цинцаре (особито у Битољу) и Грке и грцизиране Македонце, којих је било у знатном броју у Солуну и у јужним градовима Македоније. Максимум кредита који они нуде, а који износи једва око 450 златних наполеона (рачунајући један златни наполеон за 22,50 франака) је тако незнатан и за оне прилике да није могао да послужи ни као основа гросистичке трговине, ни за знатнију детаљистичку трговину, него као мали манипулативан кредит у робној размени.

---

[66]) Говорећи о Ресну, анонимни аутор пише: „Овде је веома развијено лихварство... (они (лихвари) дају новац са таквом лихвом каква се може замислити само у нашим местима: 30—35% је нешто обично али имамо често и 40—50% на годину".) Битолско, Преспа и Охрид, Сб. за Н. У., Н. и книжи. София, 1891, стр. 27.

[67]) М. Гајић: С Лепенца на Радику". Аутор пише: „... по три паре на недељу плаћала се камата на грош" или „за 1400 златних меџедија плаћало се за три године интереса 3000 златних меџедија" (стр. 60). Годишњица Чупићева, XXI, Београд, 1901, стр. 136.

[68]) Ибид.

[69]) Податке ми је дао Христо Миљовски из Ресна, за период између 1900 и 1921 године, нешто по сећању, више по причању старијих људи.

[70]) Bianconi: „Cartes commerciales de la Macedonine", Paris, 188. str. 11. Он пише: Кад они (тј. сељаци п. м.) морају да плате порез у новцу или да исплате раднике који су им помагали код жетве, стрига или клања оваца, они су принуђени да се обрате јеврејским мењачима. Они некад позајмљени новац враћају са већим интересом, но најчешће плаћају у натури и у таквим условима Јевреји праве велике послове. Позајмљени новац им доноси камату која понекад достиже 300% а у колико изнајмљивачи не могу да плате оно што главном пристиже за плаћање, уступају своју робу по ценама које одређују њихови кредитори... (стр. 11).

[71]) Ибид, стр. 18.

Недостатак обимнијег кредита кочио је сваку већу иницијативу у областима промета, а још више у сфери индустриских инвестиција. „Ми смо рекли, пише Бјанкони, да су Јевреји и Грци главни зајмодавци. . . Интелигентнији људи у Македонији дубоко жале што је њихова земља жртва домаћих шпекуланата, па би хтели да инострани расположиви капитал оснује аграрну банку која је тако неопходна многобројним македонским произвођачима".[72])

Бјанкони осећа потребе капитала и види могућност да се Македонија развије као аграрна сировинска област која би била на располођењу европском капиталу који је, са своје стране, тражио сигурна места за пласман капитала и био заинтересован за јачи прилив сировина.

Око 1882 године већ постоје две кредитне установе капиталистичког типа: Отоманска империјална банка* (banque otomane) са седиштем у Цариграду и филијалом у Солуну и цариградска банка са филијалама у већим грчким градовима и у Битољу (основана 1894 године). У првој је преовлађивао инострани капитал који је кредитирао трговачке операције (краткорочни, ређе средњорочни кредити уз каматну стопу од 10—12%; у другој је капитал грчки.

Утицај ових банака на привредни развитак у Македонији је безначајан. Оне нису израсле из потреба македонске привреде нити је развитак привреде ове области претстављао неки њихов посебан интерес. Обе су се јављале као стране банке, поупуно незаинтересоване за економски развитак ове области. Из прочитане литературе не види се да су македонски привредници учествовали у банчиним операцијама ни као улагачи, ни као корисници кредита. С друге стране сам факт да банка није давала дугорочне кредите говори о томе да она није имала никаквог непосредног утицаја на развитак производних снага ове области. — Изгледа да је основна активност солунске филијале банке била повезана са кредитирањем откупа пољопривредних производа из Македоније који су вршили трговци Јевреји и Грци.

Овде ћемо додати још и то да у Турској до краја XIX века није био у употреби папирни новац**. То показује да је у целости робна производња била ограничена, циркулација робе и новца спутана, капиталистичке форме производње спорадичне и безначајне у оквиру целокупне економике.

---

[72]) Ибид, стр. 18.

* Македонски анархисти (Павел Шатев и други) подметнули су паклену машину у Отоманску банку, јер су хтели да протестују против равнодушности западних сила чији је капитал био уложен у ову банку. Анархисти су знали да нико у Македонији неће жалити за овом банком, укључујући ту и привреднике, а да индивидуални подвиг и жртва анархиста може да подигне дух отпора у Македонији. С друге стране рачунали су да ће се „савест" Европе" тако неосетљива за страдања македонског народа узбудити због „страдања" капитала. Цариградска банка је имала за задатак да појача положај јелинизираних трговаца у односу на македонске.

** Појава папирног новца је један од резултата капиталистичког начина производње. Како је познато, Шкотланђани Џо Ло је 1716 године предложио, а француска држава прихватила предлог о емисији папирног новца. Треба напоменути да је у

На основу горњих чињеница, можемо направити следеће изводе о обиму, карактеру и значају зајмновног капитала:

1. У току XIX века лихварење се је доста развило. Отсуство напредног кредитног система и развитак робне производње давало је маха овој појави. Било је рејона где је велики део градског радног становништва био задужен код лихвара (печалбари и занатлије), као и сељака кјои су производили индустриске културе (дуван, памук, свилене чауре, вуну и тако даље). Лихварска стопа је била веома висока, те је врло често прелазила 100%. Ово ситно лихварење узимало је масовне размере и њиме су се бавили велика већина трговаца и земљопоседника као и мењачи у већим градовима.

2. Лихварске позајмице даване су и мањим трговцима и самосталним занатлијама са каматном стопом која се је кретала од 25—100% и које су, најчешће доводиле до њиховог упропашћивања.

3. Нагомилани новац од лихварења по правилу није коришћен за инвестирања у производњу. Лихварски капитал дакле није послужио за развитак индустрије, није помогао организовању капиталистичких пољопривредних предузећа, него је или гомилан као благо и тиме имобилизиран или је употребљиван за куповину земље или се преливао у трговину, која је пословала у знатној мери на бази нееквивалентне размене.

4. На тај начин лихварски капитал је упропашћивао ситне пољопривредне и занатске произвођаче и самосталне трговце, а самостално употребљен није могао да послужи за индустриксу изградњу било због недовољног волумена, било због отсуства производног искуства код капиталиста лихвара, било због општих неповољних, институционалних,

---

ово време у Француској већ постојао банковни систем, а у циркулацији су се налазиле банкноте, приватне менице и хартије од вредности државне благајне, порези су се плаћали у новцу, у пољопривреди је било организованих имања, било је и доста правих капиталистичких предузећа у индустрији. Али је у пољопривреди ипак владала феудална својина. У Турској, на крају XIX века и почетком XX века није било ни папирног новца а ни банкнота, ни хартије од вредности у циркулацији, порези су се плаћали у натури, рента се је убирала опет у натури, капиталистичког фармерства није било, модерни кредитни систем практички није постојао, капиталистичка предузећа знатнијег броја и већег обима скоро су непозната, па ипак неки аутори сматрају да је у XIX веку капитализам већ уведен у Македонији.

Аутор Collas у свом делу: „La Turquie en 1864, Paris 1864, стр. 97 помиње покушај да се у Турској уведе папирни новац, али изгледа да је остало само на покушају.

Интересантна је појава да је црква у Ресну око 1900 године „емитовала" за своје вернике папирне талоне, који су куповани за новац одједанпут, а онда у току године за време богослужења давани у цркви као „добровољни прилог". Ове папирне талоне примале су и неке ситничарске радње, па и неки Турци посластичари. Кад се накупи извесна количина свих талона одлази се у цркву и замењују се за метални новац.

Овај облик олакшавања промета потсећа на папирни новац, али безначајних размера (јер је замењивао ситан новац), у важности само у једном градићу, јер није вредео ни у најближем селу. (Према казивању Ристе Миљовског из Ресна).

политичких и економских услова.[73]) Овај облик капитала није постао фактор развитка производних снага, него средство њиховог одржања на врло ниском новоу, или даљег њиховог разарања.

5. Појава два кредитна завода крајем XIX века није могла да измени улогу зајмовног капитала, било због тога што су они настали онда када је Турска дошла у стање полуколонијалне државе, те је Отоманска банка имала задатак да утврди овај њен положај економске потчињености, било зато што су се општи услови веома погоршали те је било немогуће задржати брзо економско и државно-политичко деградирање Турске.

6. Иако су Јевреји, Власи, а у јужномакедонским градовима и Грци били претежно претставници новчаног богатства, а Македонци претежно (крајем XIX века) претставници заемљишног поседа (не рачунајући главне претставнике феудалног велепоседа Турке), то у мањим градовима македонски трговци и велепоседници су били по правилу и лихвари и претставници ситног, масовног, али не мање безкруполозног лихварења.

7. На тај начин у Македонији је крајем XIX века богатије грађанство било претстављено у трговачком и лихварском капиталу и велепоседу, али не и у индустриском капиталу. У предвечерје XX века постојали су само преткапиталистички облици капитала Оно што је потребно да би феудална формација израсла у један виши облик продукционих односа — капиталистичка индустрија — недостојало је на крају XIX века као и на његовом почетку. Ново је било то што се је македонско богато грађанство јавило и у земљопоседу — иако је његово учешће у овој сфери богатства било незнатно.

4. ЗЕМЉОПОСЕДНИЦИ — МАКЕДОНЦИ

У другој половини XIX века, када је Танзимат био у великој мери у примени, јављају се и први земљопоседници — Македонци. Неке податке о томе даје нам руски вицеконзул у Битољу Скрјабин[74]). Према њему у Битољском вилајету велопосед је био раздељен на следећи начин:

Укупна површина велопоседа	1.080.000	дулума*
Од тога:		
Муслимански велепосед (турски и албански)	760.000	,,
Македонски велепосед	800.000	,,
Влашки велепосед	120.000	,,

[73]) Ово не треба схватити буквално јер је било изузетака. Скрјабин на пример саопштава да су у Прилепу породица Бомбилови и Хаџи Илијеви имале свака по 20.000 златних турских лира што претставља богатство од 60—80 милиона динара ФНРЈ — 1960 године, рачунајући једну лиру по 3—4000 динара. Види: Скрбјанин: „Политическія и економическія свѣдѣния о битилскомъ вилаетѣ, Битола 1885, стр. 92.

[74]) Израчунато на основу података које даје Скрјабин у своме делу: Политическія и економическія свѣдѣния в битолскомъ вилаетѣ, 1885, Битола, стр. 62—67.

* Један дунум (или ђулум)=1600 квадратних аршина.

Према овим подацима у последњој четвртини XIX века једну трећину велепоседа држе хришћани, а две трећине од овог Македонци. Колико год ове податке морали да узмемо са резервом* ипак они показују неоспоран факт да се у последњим деценијаам XIX века јављају „хришћански" велепоседи и да ови нису симболичког обима.

Један други аутор говорећи о прилепским богаташима македонског порекла помиње богате породице Хаџи-Илиева, Бомболова и Фукарова и каже да су сви били велики поседници у последњим деценијама XIX века. „Свака кућа у оним странама чим мало више стекне капитала гледа да купи какво непокретно имање, нарочито земљу и онда су онолики чифлици у прилепском пољу у рукама хришћана из Прилепа, објашњава овај аутор.[75])

Анонимни аутор[76]) пише о македонском велепоседу у велешком срезу. Из прегледа чифлика који он даје, види се да Македонци — сопственици чифлика преставља
ју незнатан број, а вероватно и по величини површине не преставља
ју знатни део укупне велепоседничке својине.

Према мојим информацијама, поред турских велепоседа стварао се је у Преспи македонски велепосед. Већи део земље у неколико села овога краја (села Волкодери, Покрвеник, Царев, Двор и др.) био је у сопствености неколкио богатијих породица из Ресна (Стрезовци, Татарчевци, Милошевци, Љапчевци и др.).

Анкета коју је провео Економски институт Македоније 1951 године дала је следеће податке за прилепски срез: од 271 чифлига, са краја XIX века Турцима су припадали 220, а Македонцима 51; Македонцима су припадали дакле нешто мање од једне петине велепоседа. Површина чифлика је износила 16252 хектара, од тога површина турских чифлика, 12572 хектара, а површина македонских чифлика 3680 хектара, тј. нешто око 78% првима, а нешто више од 22% другима. Ова анкета показује да је знатан број чифлига настао у периоду између 1880—1890 године, док су остали стварани постепено у претходном периоду, вероватно после Танзимата од 1839 године.[77]) Према истој анкети највећи број македонских чифлига је настао куповином за новац који је зарађен у трговини. Још тачније је рећи да се је један део лихварско-трговачког капитала имобилизирао у земљишну сопственост, јер је у целом XIX веку цветало лихварство и јер су највећи сопственици чифлига македонског порекла били деценијама врло активни лихвари. Ово што важи за прилепски срез, важи и за Охрид, Стругу, Ресен итд. Трговина је била споредна активност за знатан број најкрупнијих богаташа, док је лихварење било гавни извор новчане акумулације. Овај део маке-

---

* Према овим подацима богаташка твговачка породица Робевци имала је посед од 85000 хектара у Охридском и Леринском срезу, дакле већи посед него једног Елјаз паше и Зекирија паше из Битоља, што изгледа претерано.

[75]) Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: „Прилеп и његова околина, Београд, 1902, стр. 43.

[76]) К. — „Сегашното и недавното мињ'ло на градъ Велесъ", Периодическо списание, књ. XXXIX, Срѣдецъ 1892, стр. 352—354.

[77]) Часопис „Преглед", Скопје, 1952 г., бр. 2, стр. 35—49.

донских богаташа касније је све више напуштао трговину где је требало иницијативе и где је било пословног ризика. па се је ограничавало на убирање земљишне ренте и стално лихварење. То показује да је због општег привредног назатка постојеће приватно богатство показавало више кретање од трговине према земљишној својини и лихварском капиталу, него активирање блага у правцу његовог прерастања у трговачки капитал Ово важи као општа тенденција која се потврђује примерима и потчињава одређеној економској закономерности; то значи да је било и обратних праваца кретања, који су донекле обележавале и општу тенденцију кретања, али још нису могли да измене основни смисао.

Из горњих података се види да је крајем XIX века један мањи део велепоседа (чифлига) добио македонске сопственике. На тај начин богатији слојеви градског становништва македонског порекла су се „територијазирали", али не у у оном смислу у коме се то извршило у Енглеској где је територизација значила прелаз земље од феудалаца на лендлордове, на предузетника — арендатора, него у једном балканском смислу који је занчио да се је феудални посед претворио у један прелазни облик поседа који је у себи задржао знатне елементе феудалних односа, али добио и елементе приватне, нефеудалне својине која је могла да послужи капиталистички организованој производњи да су за то постојали остали услови.

Стална тенденција да се акумулирано новчано богатство претвори у земљишну сопственост, а не у индустриски или трговачки капитал, треба објаснити следећим моментима:

1. Поседовање земље преставља̂ло је *најсигурније улагање* накупљеног новчаног богатства због опште правне и политичке несигурности јер се земља није могла ни запалити, ни уништити;

2. *Тржиште* се је постепено развијало, аил се развијало пре свега као тржиште пољопривредних производа због опште беде становништва које је морало да задовољи примарне потребе у прехрани, а потрошњу непољопривредних грана да сведе на минимум;

3. Што је за оријентацију нагомиланог новчаног капитала у индустрију недостајало *производно индустриско искуство* и менталитет који се стиче постепено развијањем просте капиталистичке кооперације преко мануфактуре до модерне фабричке производње. За индустријуску производњу није довољно само производно искуство непосредних произвођача, него је на нижој фази развоја потребно организаторско, економско-финансиско и комерцијално искуство капиталистичког сопственика који се мора јавити не само као пуки експлоататор вишка рада, него и као организатор непосредно везан за живот предузећа.

Крајем XIX столећа у првој деценији XX века погледи домаћих богаташа (трговачких капиталиста, лихвара, земљопоседника) су се проширили (део чорбациских синова је добио школовањем стручна знања, неки су чак свршили реномиране универзитете у западној Европи). Али ни сада акумулирани новчани капитал није могао да се пласира у индустрију због тога што су робном капиталу развијених капиталис-

тичких земаља већ била отворена врата на турско тржиште, те је било ванредно тешко без заштитних царина, без искуства и без великог капитала ступити на арену капиталистичке конкуренције.

Остаје да утврдимо да ли је делимична промена у власништву над велепоседом значила измену односа у пољопривреди. Велепоседници Македонци нису се претворили у капиталистичке сопственике земље, нису изменили технику производње (запрежна стока је искључиво употребљавана, машине су остале непознате) и нису увели савремене методе производње. И у македонским велепоседима превладавала је наполица, јер су се од 3364 хектара земље која је припадала македонским велепоседницима 2165 хектара обрађивала у наполици, што претставља више од 64% велепоседничке земље — Македонаца.

Ипак овај делимични прелаз својине на македонске земљишне сопственике изменио је донекле односе у производњи. Македонски велепоседници углавном нису располагали ванекономском влашћу над непосредним произвођачима, те нису имали онај ауторитет који не произилази само из сопствености већ претставља политичку компоненту власти над људима. Односи између нових „истоверних (једноверних)" земљовласника и непосредних произвођача морали су због тога да се изграђују на економској основи, као односи оних који имају средства за производњу (пре свега земљу) и оних који их немају уопште, или их немају у довољној мери, те су принуђени да ступају у односе који нису сасвим капиталистички, али нису ни потпуно феудални. Тако се изградио један прелазни облик односа на поседима, који је изгубио нека својства феудалног поретка (отсуство ванекономске принуде), али није добио битне ознаке капитализма (рационална организација производње, стална тежња да се смање трошкови производње, да се осигура просечна профитна стопа итд). Ови поседи нису били капиталистички поседи и због тога што нису били извори озбиљније акумулације капитала него облици очувања богатства у најсигурнијој форми.

Ако изузмемо односе наполичарства где се власник јавља само као сабирач ренте, а наполичара претставља не арендатор — капиталист него ситан сељак кога мала властита парцела не може да исхрани, те узима комаде велепоседничке земље, онда ћемо видети да и ови производни односи нису претстављали модерне капиталистичке односе. Ни обрада земље са „момоцима" не значи облик који би говорио о прелазу на капиталистичке односе у пољопривреди. „Момоци не претстављају модерни пољопривредни пролетаријат, него опет један друштвени реликт који је настао у стадију распадања феудализма. Најамнина се одређује од „Ђурђевдана до Митровдана", момок добија исхрану на имању, понекад одело, на крају му се плаћа у натури; он ради са целом породицом на имању, тако да и чланови његове породице могу да се употребе за све послове за које валсник имања сматра да треба да их употреби. Овај тип радног односа, дакле, исто тако претставља један прелаз између односа домаћег слуге и пољопривредног пролетара. Због тога је и менталитет „момока" био далеко од менталитета пролетера: „момок" је покоран и ван радног места, морао је примати експлоа-

тацију као израз племенитости ,,чорбације" који ,,храни" њега и његову породицу", и морао је послодавцу да изражава поштовање и оданост; био је заостао, покоран и плашљив. Он је претстављао најексплоатиранији део радних маса, али је био најмање борбен и најмање свестан тога положаја. Што се тиче ,,аргата", они су најчешће били сељаци са мало земље који су се у времену жетве упошљавали привремено код велепоседника и били плаћани најчешће у натури. И они нису могли да буду изједначени са пољопривредним пролетаријатом него са сиромашним сељацима.

Осим отсуства ванекономске принуде знатнијих размера, македонски велепоседи су у већој мери примењивали облик рада са момоцима и аргатима где се је власник јављао у извесном смислу и као организатор производње (у 35,6% велепоседничке земље), док су Турци велепоседници примењивали овај облик тек у 27% земље на својим велепоседима.[78])

Велепоседнички слој македонске буржоазије није одиграо никакву значајну улогу у национално-ослободилачком покрету када је он крајем XIX века почео да узима револуционарне облике. Међу руководиоцима покрета нема људи из велепоседничких кругова; нема их ни у среским руководећим телима која се нису борила са пушком у руци*. — Њихова активиња улога свршила се је са свршетком покрета против грчких владика, грчких школа и грчког језика у црквама и школама. Али и у овом релативном мирном стадију отпора народа против националних обезличавања њихова се улога једва примећује. С друге стране малобројни су и примери њихове акције против ослободилачког покрета маса каквих је у Бугарској било веома много.

Ако резимирамо оно што је речено горе, може да се утврди следеће:

1. У току XIX века, вероватно више година после Ѓилханског хатишерифа (1839 г.) међу велепоседицима који су пре тога били искључиво мухамеданци, појављују се и Македонци. Већи број Македонцана велепоседника јавља се у другој половини XIX века, особито у двема последњим деценијама овог столећа.

2. Ипак њихово учешће у велепоседу не прелази једну петину или једну четвртину укупног велепоседа на почетку нашег века

3. Македонски велопоседи не значе прелаз на капиталистичке односе производње (још мање то значе турски велепоседи на крају XIX века). Ипак они губе ванекономску принуду као елеменат продукционих односа, те у том погледу претстављају један транзисторан облик у правцу развитка ка једном вишем типу односа у производњи.

---

[78]) ,,Преѓлед" бр. 2/1952 г., стр. 41. Коментатор анкете Д. Бојановски каже: ,,Може са сигурношћу да се утвврди из већег броја исказа тенденција напуштања обраде са момоцима и прелаз на наполичарску обраду" (стр. 40). Међутим, из објављених податка анкете ова тенденција не може да се утврди, а она би иначе противречила кретању економике у правцу капиталистичких односа у производњи.

* Изузетка, ипак, има, али они не мењају општу слику.

4. Велепосед у власништву Македонаца није углавном служио као основа акумулације капитала него више као облик очувања богатства због опште правне и економске несигурности у отоманском царству. На тај начин велепосед је постао пре свега једна особита форма зггтања блага са основном намером — да се оно очува.

5. Активан однос овог дела богатог грађанства према ослободилачком покрету је престао кад је покрет попримио оштре револуционарне облике и био управљен против одржавања турске државе. У етапи борбе против грцизирања њихов је однос према покрету позитиван и делимично активан.

6. Онај део непосредних произвођача на велепоседима који су познати под именом момоци, иако изложени најсуровијој експлоатацији, није израстао у најборбенији део радног народа. Услови бруталне експлоатације, дубока културна заосталост овог дела народа учинио је од њега најпокорнији део раје.

5. РУДАРСТВО

Са гледишта преображаја економике, а одатле и друштвеноекономске структуре од интереса је да се размотре промене које су у XIX веку настале у области рударске производње Македоније. Ова производна област је у великој мери у функционалној зависности од развитка индустрије, јер јој пружа сировине. С друге стране рударство је област отворена за инвестицииjе капитала, те на тај начин утиче на преображај односа у производњи.

Подаци с којима располажемо су оскудни, особито за прву половину XIX века, али ипак довољни да се учине одређени закључци о тенденцијама развитка ове гране.

Размотримо најпре Злетовско-Кратовску рударску област која је богата са оловном и цинковом рудом. Ова област је била доста активна у првих 6—7 деценија XIX века. Рудник је коришћен у државној режији. Према Ами Буе-у рудник се екплоатисао на примитиван начин, пећи су лоше изграђене. Руда се баца у њих неистињена, димњаци су ниски, ваздушно струјање лоше, велики део метала остаје неискоришћен, топионица се налази далеко од рудника, транспорт руде се врши коњима и магарцима, а као гориво се употребљавају дрва. „У рудницима је радило на стотине рудара, који су већином туцали галенитну руду. . . надница је износила 2 гроша, а осим тога сваки је рудар имао право да понесе кући још и једну врећу угља".[79])

Ст. Симић пише да је око 1850 године подигнута друга топионица, а 1869 године и трећа. . . Рудник је престао са радом око 1870 године због нерентабилности. Према истом аутору и слободни сељаци из суседних срезова морали су да раде по неколико дана и да на тај начин плате рударски порез („мадемарска вергија").[80])

---

[79]) Boué: „La Turquie d'Europe", Paris, 1840, 59—61.

[80]) Стеван Симић: „Историја Кратовске области", Београд, 1914, стр. 222.

Бончев[81]) саопштава да су пећи биле високе 6—6 метара зидане од тесаног камена и изграђене пре 50—60 година, дакле око 1860—70.

Симић говори о многобројним малверзацијама које је управа рудника вршила, о томе да је Злетовско-Кратовска област имала извесну аутономију, а управа рудника вршила и административну власт. Да би се добили минимални радни учинци, управа је из својих стада појачавала храну рудара.

Већ на основу ових података може се закључити да је рудник претстављао већи објекат са знатном радном снагом (више стотина радника). По броју запослених радника то би било једно крупно предузеће. Ипак рудник није имао карактеристике капиталистичког предузећа у државној експлоатацији, јер се је ту мешао најамни однос (плаћање најмнине у новцу) са почетним облицима капиталистичке експлоатације, са плаћањем у натури својствено за предкапиталистичке и ранокапиталистичке облике експлоатације, са феудалним облицима експлоатације (кулук сељака из оближњих каза). Ми ћемо видети да овакве комбинације најамног рада са феудалним кулуком, дакле ванекономска узурпација вишка рада сељака са капиталистичком експлоатацијом најамног рада карактерише и она рударска предузећа која су сопственост турских феудалаца (рудник железа у Поречу).

Отсуство техничких познавања у области организације рударске производње, која су већ била у општој примени у Западној Европи, изражава економско техничку заосталост турске привреде. Податак да су пећи биле високе 6—8 метара је исто тако интересантан. За топљење железне руде у Македонији у првој половини XIX века биле су у употреби пећи високе 3—4 метра, док су у западној Европи већ у XIV веку биле у употреби пећи 5—6 метара висине, а у XV веку високе пећи. Излази да је у примени техничких достигнућа у рударству, привреда Македоније у XIX веку била негде на нивоу технике XIV, XV века на Западу.

Напослетку треба подвући да је рудник престао са радом око 1875 године. Нити ниска надница нити бесплатна ванекономска експлоатација сељака и радника, нити дуги радни дан нису могли да спасу рудник од пропасти. У ово време Турска је већ била отворена за слободно надирање робног капитала развијених капиталистичких земаља. Велика отоманска империја је била увучена, под најнеповољнијим условима, у систем светског капиталистичког тржишта, те је процес разарања примитивних предузећа узео брзог маха.

Ипак треба констатовати да су се и у области рударства у првој половини XIX века почела развијати већа предузећа, која су могла да учине даљи напредак да се положај Турске у економском погледу није сасвим изменио у току друге половине овога века.

Узмимо сада област железне руде која се простире око Пирина, Осогова и Али-Ботуша. На бази примитивне експлоатације, у овом рејону се у XVIII и првој половини XIX века развија доста широка ру-

---

[81]) Бончевъ: „Петрографско-минерални изучвания на Македония", София 1920, стр. 80.

дарска производња, топљење железа и израда предмета од гвожђа. На бази ових сировина развила се широка подела између група независних приватних произвођача. Ево како је та подела рада изгледала. Најпре су *рудари* испирали песак и добијали магнетит и продавали га на товаре; затим су *йеħари* топили руду и добијали полупроизвод — неков; онда су *самоковаљи* од некова добијали железо у облику шипки; напослетку су *кузнари* од железа израђивали мотике, секире, ножеве, катанце, ваге итд.[82]) Гвожђе у шипкама и оруђа од гвожђа слала су се у све крајеве Македоније и остале балканске провинције Турске и продавали обично на сајмовима. Шопов[83]) утврђује да се је цела област око Пирин Планине бавила производњом гвожђа које је било врло погодно за израду пољопривредних алатки. Један аниними аутор саопштава да се је само у селу Горно Броди око 300 породица бавило овом врстом производње, а да је у селу Кара-Кјој главно занимање сељака било рударско-топионичарска производња, као и у селу Старе ништа, Тешово.[84])

Производња је имала занатски карактер што се види из података да су пећи биле високе 3,5 метара, а да су за удувавање ваздуха служили мехови на води. Међутим, производња је имала масовни карактер и престављала неку врсту специјализације ове области у продукцији железа, била је искључиво *робноī* карактера, на бази доста развијене *йоделе рада*, а робни производ задовољавао је ограничене потребе и знатног дела Балканског Полуострва. На овој основи биле су подугнуте и веће радионице за израду железних алатки, тако да Ами Буе[85]) 1857 године пише да је у Кривој Паланци видео „једну фабрику гвожђа („une usine de fer") а да је главна улица у вароши испуњена радњама које производе железну робу.

Иако занатског карактера, неке од ових пећи су захтевале и веће инвестиције, те су неки објекти претстављали први корак од занатских предузећа ка мањим индустриским објектима. Осим тога дâ се наслутити један сталан иако спор прогрес у току првих шест деценија XIX века.

Али после изградње магистрале Митровица—Скопје—Солун, настаје брзи назадак*. У селу Горно Броди од 10—12 пећи остају само две пећи, а у Самокову од 20 остају само 5. Анимнини писац закључује: „Сада постоје само жалосни остаци некадашњег благостања: у селу има само 20 кузнара и они не раде редовно. . . У последње време доносе из Солуна отпатке од гвожђа или црни лим, па њих претапају у пећима"[86]).

---

[82]) ххх „Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница" Сборник за Народни Умотвирения и книжнина, XI, София, 1895, стр. 244—245.

[83]) Шоповъ: Из живота и положението на Б'лгарите въ вилаетите Пловдивъ 1893, стр. 114.

[84]) ххх „Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница", Сборникъ на народни, умотворения Наука и книжнина, XIX, стр. 24.

[85]) Ami Boué: „Recucill d' Itineraire dans la Turquie d'Europe", Paris, 1854, str.301

* Анонимни аутор сматра да назадак у овој производњи почиње отприлике у 1861 години ×

[86]) ххх Пътуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница" Сборник за народни умотворениъ наука и книжнина, XII, стр. 246.

а Шопов пише да је производња „доста опала јер долази гвожђе из Европе које се продаје много јевтиније".[87])

На бази једне примитивне, традиционалне, претежно натуарлне економике, израстали су постепено облици *просте робне производње*. Затвореност турског тржишта помагало је одржање и проширење ове врсте продукције. Требало је сада очекивати да на неки спољашни подстицај, на пример уз помоћ државе ови облици просте робне производње прерасту у капиталистичку робну производњу. Државне мере су ускоро дошле, али су оне имале обратан смисао: отвориле су врата робном капиталу развијених индустриских земаља и разориле брзо процес претварања робне производње у капиталистичку производњу.

Железна руда се током XIX века вадила у Поречу, у долини реке Тресke. Према Бончеву[88]) рудник је експлоатиран између 1820—1860 године; у рудницима су радили сељаци из поречких села, а долазили су и рудари из околине Босиљграда и Ћустендила; рудник је припадао једном турском феудалцу Хаџи-Рашид Паши. Рударска техника је била врло примитивна, магнетитска зрна су топљена дрвеним угљем, а гвожђе ковано у с. Грешници и Самокову[88].) Јовановић тврди да је експлоатација рудника престала око 1875 године. Околни сељањи су морали радити у кулуку

Ова саопштења су интересантна због следећих разлога:

— експлоатација овог рудника се одвија у првих шест деценија XIX века, а престаје 1860 или 1875 години што се поклапа са општом тенденцијом постепеног привредног развитка, односно назатка;

— што су се и овде мешали односи феудалне експлоатације (кулук) са облицима капиталистичке експлоатације (радници из околине Ћустендила); ове мешовите облике експлоатације смо већ упознали у Злетовским ревирима и у Поречу, на двема тачкама где су се држава или *турски* феудалци јављали као подузетници;

— што се у Поречу један феудалац — Турчин јавља као сопственик — предузетник. Овај се случај може схватити као неуспешан покушај да се феудалац турског типа претвори у модерног капиталисту. Оно што је било могуће у Пруској (преображај јункера у капиталисте), показало се је немогуће у Турској XIX века због другачјих историско-социјалних услова. Ми ћемо већ видети да су познати и други покушаји овакве друштвене метаморфозе у току XIX века, који су међутим,, свршавали неуспехом.

О примитивној експлотацији злата у области Гуменџе (Јегејска Македонија) у току првих деценија XIX века, пише Шалдев.[89]) Златна налазишта су престала да се користе око 1850 године због нерентабилности. Шапкарев[90]) пише да је око 1826—1836 године у близини Охрида

---

[87]) А. Шоповъ: Ибид, стр. 114.

[88]) Бончевъ: „Петрографско-минерални изучвания на Македония", София, 1920 стр. 48.

[89]) Д-р П. Јовановић: „Порече" — Насеља, 28, Београд, 1935, стр. 288.

[90]) Хр. Шалдевъ: „Гуменџе, Македонски прегледъ, VI/2, София, 1930, стр. 44.

експлоатиран сумпор да су у овој производњи били запослени сељаци осам села, али да је рудник престао са радом због високих трошкова производње и због тровања радника.

Ова саопштења имају за нас важност због периодизације прогреса и назатка: обе рударске области су активне у првој половини XIX века а престају са производњом у другој половини истога века. Због примитивне технике и високих трошкова производње дошло је до обустављиња експлоатације.

Размотрићемо још једну рударску област; Рожден--Морихово. У овој области експлоатирана је арсено-антимова руда. Експлоатација почиње у последњим деценијама XIX века, дакле у времену кад су остале рударске области Македоније биле већ обуставиле производњу.

Трајчев[91]) саопштава да је у рудницима ове области било просечно 250—500 радника, да је експлоатацију од 1891 године вршило једно француско друштво. Други један аутор — Сурин[92]) каже да се рудник у Рождену налази у експлоатацији фирме Алатини-Шаро и да је упослено око 100 радника. Бончев[93]) пише да рудник употребљава вагонете за транспорт руде, да се употребљава и машина дробилица за ситнење руде. да су изграђена радничка насеља и да је рудник престао са радом око 1898 године из фискалних разлога (превелики порези) и због високих трошкова производње. Рождански рударски базен је прва рударска област где је производна техника савременија, број радника знатан, начин експлоатације чисто капиталистички, а инвестициони капитал — стран. јер је Шаро претстављао француски капитал, а богата трговачка кућа из Солуна Алатини повезана финансиски са западно-европским капиталима. Време инвестирања и производње је крај XIX века, а инвестиције изражавају већ једну нову појаву карактеристичну за империјалистички стадиј капитализма, када се извози инвестициони капитал уместо робног.

Из претходног излагања могу да се направе следећи закључци;

прво, у области рударства, као и у осталим сфрерама привредне активности у Македонији смењују се два периода: период лаганог привредног напретка са почетима капиталистичких елемената привређивања до 1860, 1870 године, и период наглог пада економске активности у последњим деценијама XIX века;

друго, у току XIX века јавили су се три типа пордукционих односа у рударској производњи Македоније. *Први тип* је једна мешавина феудалне и капиталистичке експлоатације (државно рударство у Злетовском базену и рударска производња у Поречу); овај тип производње претстављали су турска држава и турски феудалци; овај тип продукционих односа је морао пропасти јер је историски био превазиђен, а није показао довољно способности за преображај у чисто капиталистичке и продукционе односе. — *Други тип* производње почивао је на постепеном

---

[91]) К. Шапкаревъ: „Кратко историческо-географическо списание на гр. Охрид и Струга" Сб· на Б'лгар. книжн. в София, 1901, XII, стр. 7, прид. 2.

[92]) Г. Трайчевъ: „Мориово, София, 1928 г., стр. 26.

[93]) Н. Суринъ: „Тиквеш—Мариово, Спомен — албум, София, стр. 20,

проширивању ситно-робне производње са могућностима и тенденцијама да прерасте у капиталистичку робну производњу (рударска област Пирин —Осогово—Али-ботуш); овај се преображај није извршио јер је систем капитулација који је Турска прихватила после Кримског рата довео до наглог уништавања рударске делатности која није успела да изиђе из оквира занатске технике; — *трећи тип* продукционих односа био је капиталистичког карактера израстао на бази извоза капитала у једну полуколонијалну државу; овај тип продукционих односа није се утврдио између осталог и због тога што се је јавио онда кад је Турска као европска држава била пред својим пропашћу, што се је одразило и на функционисање овог капитала (велики порези, правна несигурност, итд.);

Треће, међу подузетницима првога типа упрвници односно сопственици рундика били су турског порекла, феудалног менталитета, у трећем типу производње подузетници су били страни капиталисти, у другом типу производње подузетници су били Македонци, али димензије предузећа биле су ситно-робног, занатског карактера. Излази да се из рударске производње нису изградили македонски капиталисти, није се створила македонска буржоазија. Сасвим искључена из крупне рударске производње, скоро сасвим елиминирана из индустриске производње, она је остала у сфери промета, лихварства и земљопоседа, дакле у областима у којима је капитал наслеђен из предкапиталистичке епохе.

6. ИНДУСТРИЈА

Прва производна предузећа која превазилазе обим занатских радиоцица јављају се у другој половини XVIII века. Снегаров[94]) пише да су у Охриду израђивана крзна још у 1789 години. Из овога времена датирају трговачке везе Охрида са Венецијом и Лајпцигом, што говори у прилог закључку да се радило о широј производњи, јер се је исплатило извозити само знатније количине робе. Јаранов[95]) пише да је прва предионица памука у Македонији основана у 1789 години у Солуну. Међутим, можемо сматрати да су се веће капиталистичке радионице јавиле у XIX веку. Одатле треба закључити да су се први елементи капиталистичке економике у мору производње феудалног типа јавили тек у XIX веку. Али током овог века настале су знатне промене како по обиму производње, тако и по географском размештају индустриских објеката. По времену битне промене настају у периоду после Кримског рата. Ми ћемо навести најнужније податке овог размештаја капиталистичке производње.

1. Један од центара производње која је имала карактер прелаза од занатске делатности у капиталистичку производњу јесте град Охрид

---

[94]) Бончевъ: „Петрографско-минерални изучвания на Македония", София, 1920, стр. 288.

[95]) Ив. Снегаровъ: „Градъ Охридъ", „Македонски прегледъ", год. IV, кн. 2, София, 1928 год. стр. 84.

У Охриду се је већ у првој половини XIXвека развила масовна прерада коже и крзна. То се може закључити из чињенице да су сирове коже добављане из целе Македоније, Албаније, Босне и Херцеговине, а касније су сирове коже добављане преко Лајпцига, као и из Русије, чак и из Сибира. У овом граду је основана и фирма Кецкарових, охридских богаташа који су лиферовали охридским радионицама коже. Свој највећи домет ова производња постиже око 1865—1875 године, а после тога настаје бруталан пад и практично ликвидирање ове радиности која је давала посла већем делу становништва града. Да се оцени обим производње у два јасно одељена периода дајемо табелу која је састављена према неколицини аутора:

Година	1875	око 1890	1871—1876	око 1891	око 1864	1891
Број предузећа	150	6	20—30	2 пред. некол. мањих	35	5
Број радника у предузећима	800	100—170	1500	100	2100—2800	
Број радника у кућној обради	800	40—60				
Аутор	Точков[96])		анонимни аутор[97])		Бр. Нушић[98])	

Подаци показују да се је радило о широко заснованој делатности која је постала основно занимање знатног дела становништва. У 1875 години послато је само из Лајпцига 91.000 ком. кожа од лисица, рисова и велики број осталих сирових кожа. Број радника у већим радионицама кретао се је од 50—120 запослених лица. Ако не по техници, то по обиму радило се је о предузећима капиталистичког типа, нешто између капиталистичке просте кооперације и мануфактуре. На основу ових података можемо да тврдимо да је у Охриду занатска радиност прерастала у капиталигсичку робну производњу почетног типа. — Што се тиче тржишта, оно је обухватало европски део отоманског царства са Цариградом као главним потрошачким центром, јер су крзна била намењена богатом слоју турских феудалаца и богатијем делу хришћанског грађанства.

Оштар пад производње настаје у периоду после Кримског рата (1856) и пре Руско-турског рата. Од тада се ова привредна грана није више обновила ни у приближном обиму. То је био златни век охридске градске делатности, после чега овај град остаје забачена турска касаба која вегетира излучујући сваке године масовну економску емиграцију.

---

[96]) D. Jaranoff: La Macedoine economique", Sofia, 1931, str. 154.

[97]) Totschkoff: „Rauchwarenhandel und Kürschnerei insbesondare in Ochride (Macedonien), Heidelberg, 1890. Цитирано према И. Снегаровъ: „Град Охрид — „Македонски преглед "год. IV, књ. 2, София, 1928, стр. 86.

[98]) xxx Битолско, Преспа и Охридъ, Зборник НУНК, IV, София, 1891, стр. 68.

Треба напоменути да се паралелно са развитком крзнарског заната у Охриду, развијао сличан занат и у Костуру чији су производи били намењени такође извозу. Има се утисак да је охридски крзнарски занат био нешто развијенији од костурског. Костурско крзнарство је почело да опада под сличним условима, у исто време, и због једнаких узрока као и охридско крзнарство.

2. У Велесу је била у првој половини XIX века за оне прилике веома развијена израда специјалне коже — сахтијана од козјих кожа. Један писац саопштава следеће о овој грани производње: „У Велесу се је израђивао од *најстаријих времена* сахтијан и тај управо жути сахтијан од козјих кожа био је одличног квалитета. У Велесу је годишње израђивано око 400.000 кожа . . . *Једна четвртина становништва* бавила се је том индустријом. . . Тако у том времену у Велесу није било сиромаха".[99]) (подвукла Д. М.).

Како схватити израз „од најстаријих времена". Најмање ћемо погрешити ако се ограничимо на првих шест деценија XIX века које је иначе било време широког привредног развитка и појава већих радионица полукапиталистичког типа. Број обрађених кожа (400.000) показује да су сировине откупљиване у једном широком рејону који је надмашивао националне границе Македоније. Поред тога неке помоћне материје за израду сахтијана куповане су у Призрену (Космет), чак и у Плевену (Бугарска). Израђене коже су биле углавном намењене извозу (Аустрија, Немачка). Из оваквог обима у производњи, из чињеница да је производња била намењена извозу, из факта што је половина активног становништва била директно или индиректно запослена у вези са израдом сахтијана можемо закључити да су постојале веће радионице, знатнији пласмани капитала (за оне услове), дакле да се је радило о капиталистичким простим кооперацијама или мануфактурама, тј. опет о зачетцима капиталистичког облика производње.

У другој половини XIX века, између Кримског (1856), и Руско-турског рата (1877—78) и ова производња је била уништена. Анонимни аутор монографије о Велесу (К.)[100]) сматра да су разлози упропашћивања ове мануфактурне производње увозне царине које је Аустроугарска завела на сахтијан (30%), затим повећање транзитних трошкова кроз Србију (12%) и турски порези на извежену робу (6%).

3. Размотримо сада производњу свиле са центрима у Ђевђелији и Водену. Хан[101]) спомиње да је за време његовог путовања у 1863 години нашао у Ђевђелији 9 филанди, да је највећа међу њима имала 62 стана,

---

[99]) К.: „Сегашното и недавното минъ'ло на градъ Велесъ". Периодическо списание, XXXIX, Средецъ, 1892 г., стр. 356—357.

Да се оцени овај податак треба напоменути да се је 50 година доцније (1903) у целој Македонији прерађивало само 180.000 козјих кожа, док је укупна производња износила око 1.150.000 ком. (види „Преглед", Скопје, I, 1954, стр. 47. Излази да је у Велесу прерађивано више него двоструко од броја прерађених кожа пола века касније, или да се је прерађивало више од једне трећине укупно добијених козјих кожа у Македонији.

[100]) К. Сегашното и недавното минъ'ло на градъ Велесъ". Периодическо списание, XXXIX, Средецъ, 1892 г., стр. 358.

а производила годишње око 1.500 ока свиле. Исти аутор налази да у оближњем Дојрану ради предионица са капацитетом од 40 станова. Шалдев[102]) описује једну филанду која је израђена средином XIX века у Гуменџу граду који се налази јужно од Ђдвђелије. У Водену је прву фабрику свиле основао један Македонац који се је вратио из Америке са стеченим производним искуством и нешто уштеђеним новцем. У његовој фабрици је радило око сто радника на овом сезонском послу. Мијатовић[103]) такође спомиње ову фабрику у Водену. Вреди споменути и град Мелник (Пиринска Македонија) као један од мањих производних центара свиле. Анонимни аутор[104]) пише да постоји једна радионица за прераду свилених чаура са капацитетом од 300 ока (385,2 кгр.) у којој раде 26 радника, 3 месеца сваке године. Аутор примећује да је раније било неколико фабрика за добијање свиле, а и производња чаура је онда била већа. Други један аутор[105]) каже да је у периоду до 1890 у Мелнику постојала једна радионица за прераду свиле са 46 радника, а да су *раније* постојале четири такве радионице. У Негушу (Јегејска Македонија) је Цвијић[106]) нашао фабрику за испредање свиле. Већина ових градова припадала је солунском вилајету, чија је укупна производња износила годишње око 700.000 ока, а од тога је половина (300.000 ока) отпадало на Ђевђелиску околину, 200.000 ока на Воденски крај, а остало је било раздељено између осталих области производње. Неки аутори сматрају да је око средине XIX века било у Македонији око 36 филанди од којих 13 у Солуну, 9 у Ђевђелији, 4 у Мелнику, по једна у Водену и Негушу, једна у Дојрану итд.[107])

Као што се види из горњих података на бази домаћих сировина развила се је знатна производња у овим мануфактурама капиталистичког типа. Број радника који се креће између 26 и 130 већ даје повода да се говори о капиталистичким предузећима, иако производња траје само 3 месеца у години, па треба и број радника свести на једну трећину, да би се добила тачнија претстава о величини капитала. Производња свилених чаура је већ давала основу за изградњу индустрије и за стварање индустриских жаришта управо око ове сировине.

Међутим, у другој половини XIX века од ове индустрије не остаје скоро ништа. Тошев[108]) пише у 1890 години да је у Ђевђелији раније било фабрика свиле које су припадале хришћанима, али да су оне касније престале да раде. Аутор констатује да се „сада” (тј. око 1890 године) становништво бави само производњом свилених чаура. Бјанкони пише

---

[101]) Хан: „Путовање кроз Поречину Дрима и Вардара”, Београд, 1876, стр. 279—280.

[102]) Шалдевъ: „Гуменџе”, Македонски прегледъ, год. VI. књ. 2, София, 1930, стр. 49—50.

[103]) С. М. Мијатовић: „Град Воден”, Братство, VXIII, стр. 71, Београд, 1924.

[104]) xxx Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, СбНУНК, XII, София, 1895 г., стр. 223.

[105]) „Два Санџака од источна Македония”, Периодическо списание, XXXVII—XXXVIII, Средецъ, 1891, стр. 46.

[106]) Ј. Цвијић: Основи за географију и геологију, II, Београд, 1906, стр. 493.

[107]) Nachrichten uber industrie, Handel und Verkher Band XXX, 1888, Wien, str. 782.

у 1888 години: „Македонија је ткала још до пре 30 ил 40 година богату, свилену, оријенталну тканину, јако познату у Европи. . . Ова индустрија тако је упропашћена да од ње скоро није оста.о ни трага. Отомански фискус да би себи обезбедио приходе, погодио је све индустриске гране без разлике[109]. . .)

Код производње свиле, понавља се иста појава као и код остале индустрије. У 6—7 деценија постоји једно узлазно кретање производње, а у задње 3—4 деценије XIX века врши се опште затварање индустриских објеката и свођење активности на производњу и извоз непрерађене сировине, непрерађених свилених чаура у Француску и Италију, тј. на продају производа ниске обраде (чаура), уместо извоза једног производа вишег степена обраде — свиленог конца. О разлозима овог спуштања до нуле индустриске производње говорићемо на другом месту, јер је то веома важно за социјалне последице у развитку македонског народа.

У производњи свиле учињени су у току деценије само први, најтежи кораци и настала су предузећа која су се по уложеном капиталу налазила на граници између већих занатских радионица и мањих капиталистичких предузећа, а по техничком нивоу још су се у већини налазиле на стадијуму мануфактуре. Овим предузећима је требала пре свега једна разумна царинска политика која би их заштитила у периоду њиховог рађања. Турска држава је својом самоубилачком економском политиком учинила крај индустрији у настајању.

4. Узмимо сада још једну групу градова који су показали прве знаке окрупњивања занатске производње. *У првој половини XIX века* спомињу се у Прилепу око 36 казанџиских радионица које су заједно запошљавале око 350 радника, што излази да је у просеку отпадало по 10 радника на једну радионицу. Врло је вероватно да се је број радника у највећим радионицама кретао између 15 и 20 запослених. Овај број већ говори да се је радило о мањим капиталистичким предузећима, бар по броју експлоатираних радника. Осим тога, укупни производ ових 36 радионица далеко је премашивао локалне потребе, то су се они продавали посредством прилепског панађура по целом Балканском Полуострву[110].) У овом граду спомињу се у првој половини XIX века око 40 радионица за резање дувана, али се напомиње да их је у другој половини овога века остало само 5 са по 15 до 20 радника. Ееничерев[111]) спомиње још две радионице за такње платна, али не даје никакве друге податке ни о времену њиховог оснивања, ни о њиховом капитацитету. Ниједан други аутор не спомиње ове радионице, те је вероватно да се ради о радионицама занатског типа и обима.

У Штипу је пре 1856 године основана предионица и ткачница за платно која је радила са 42 разбоја и упошљавала неколико десетина радника. Ово предузеће капиталистичког типа пропало је већ 1860 го-

[108]) А. А. Тошевъ: „Описание на Гевгелия", Периодическо списание, XXXV, София, 1890, стр. 751.

[109]) Bianconi: Cartes commerciales de la Macedoine, Paris, 1888 g. str. 13.

[110]) Bianconi, op. cit. стр. 13 каже да само казанџије нису допуштили да њихов занат пропадне за време општег привредног назатка.

дине[112].) У Неврокопу (Пиринска Македонија) постојале су 90-тих година XIX века три радионице за израду звона, али по вредности годишњег производа (390—500 златних турских лира) спадале су у веће занатске радионице[113].) У Серезу (Јегејска Македонија) А. Буе спомиње у своме путопису из 1840 године[114]) фабрике памучних тканина. Брачели[115]) спомиње у 1862 години једну фабрику памучних тканина. Други један аутор[116]) пише да је пре 1880 године у Серезу било 6 фабрика, а да око 1890 године није остала ни једна. — Серез је био центар производње памука, у првој половини XIX века и највећи град после Солуна у Македонији. У њему је постојао редовни годишњи сајам који је по обиму пословања био чак једнак прилепском сајму. Појава индиског и америчког памука, и апсурдна „free trade", која је турској влади наметнута после Кримског рата привредно су уништили и овај велики град Македоније.

5. Досада смо размотрили индустриски развитак оних градова који су додуше постигли извесне резултате у току првих шест деценија XIX века, али су последњих неколико деценија доживели потпуно угушење ових индустриских зачетака. Има, међутим једна група македонских градова који су наставили индустриски развитак и у току друге половине XIX века, као и у првој деценији XX века. То су градови Солун, Воден, Негуш, Битољ. Задржаћемо се укратко на најтипичнијим чињеницама овог географски ограниченог индустриског развитка.

а) Већ смо споменули да је у *Солуну* изграђена прва радионица памука још крајем XVIII века (1789 г.)[117]) Ами Буе налази у 1854 години фабрике штофова и бојадисаонице[118].) Око 1854 г. изграђен је велики парни млин браће Алатини, а 1885 године основана је још једна предионица са машинама из Манчестера.[119]) Хартман налази да у Солуну постоје пет значајних фабрика[120]), а Цвијић пише да „у Солуну има неколико фабрика за израду коже, метала, боја, сапуна, затим више парних млинова.[121]) У извештају српског конзула у Солуну из 1896 године спомињу се следећи индустриски објекти у Солуну; 8 парних машина, 2 предионице памука, 1 фабрика за дестилацију алкохола.[122]).

---

[111]) Еничеревъ „Вьспомянания и бележки", София, 1906. стр. 335.

[112]) Записки на А. Македонски, София, 1896 г., стр. 12.

[113]) ххх Пътуване по долините на Струма ,Места и Брегалница, Сб. за нар. умотворенија наука и книжнина, XII.

[114]) Ami Boue: Recueil d'Itineraire dans la Turquie d'Europe, Wienne, 1854, Str. 151. Аутор пише: Серез има две значајне фабрике за памучне тканине и мараме. Извоз памука њега чини једном од најтрговачкијих вароши турске.

[115]) Brachelli: Dreisig Statistische Tabellen, 1862, tab. XXIII.

[116]) D. Jaranoff: „La Macedoine economique", Sofia, 1931. str. 154.

[117]) Jaranoff: „La Macedoine economique" — Sofia, 1971, str. 154.

[118]) Аутор пише: „Трговина у Солуну је веома раширена и састоји се пре свега у извозу памука, свиле и уља. Исто тако има и фабрика штофова". Ami Boue: Recueil d'Itineraires dans la Turque d'Europe, Wien, 1854, str. 154.

[119]) D. Jaranoff: op. cit. str. 154.

[120]) Martin Hartman: „Der Islamishe Orient, Leipzig, 1910, str. 10.

[121]) Ј. Цвијић: Основи за географију и геологију II, стр. 499.

Врло је тешко на основу ових несређених података који не дају ни капанитетт, ни тачну годину оснивања и престанка предузећа ни броj радника добити јасну слику о солунској индустрији. Ако покушамо да сведемо податке на три периода добиће се ова апроксимативна слика развоја индустрије у овом граду.

Врста индустрије	1849 бр. фабр.	1865 бр. радн.	бр. фабр.	бр. радн.	1885—88 бр. фабр.
Врста индустрије					
1. филанда (свила)	13	350	17	100	—
2. Предионица памука	1	I	1	„	2
3. Парни млинови	—	—	865	25	8—9
4. Штаваонице кожа	—	—	1	60—70	1
5. Фабрика сапуна	—	—	11	200	5
6. Фабрика за дестилацију алкохола	—	—	—	—	1
7. Циглане	—	—	—	—	5
8. Фабрика намештаја од железа				—	—
9. Фабрика боја	—	—	—	—	1
10. Солане	—	—	—	—	2
Укупно:	14	350	31	више од 1300	27—28
Становништво Солуна	око 70.000		75.000		око 120.000

Од овог прегледа може да се добије приближна претстава о порасту индустриске производње у току 40 година. Број фабрика је и 1895—1888 мањи него у претходном периоду, јер су нестале филанде које је конкуренција уништила[123]), али су за то настале нове гране индустриске производње, капацитети су знатно већи, а неколико производних грана су се већ консолидовале (предионице памука, производња сапуна, млинови итд.).

Међу индустријалцима спомиње се кућа Алатини (предионице, млинови, циглане), затим у дестилацији алкохола — Мизрахи Ферландеи, затим два државна објекта итд. Међу фабрикантима нема Македонаца, иако је у граду македонско становништво претстављало знатан процент а у околини Солуна чинило огромну већину, зато су пак радници у великој већини били Македонци.

У техничком погледу, солунска индустрија је углавном претстављала раскид са мафукатуром јер су у већини фабрика биле уведене модерне машине (предионице, млинови, циглане).

Изградња солунске индустрије била је олакшана и донекле наметнута двема чињеницама: прво она је прерађивала изобилне и јефтине домаће сировине (мапук, отпаци од маслиновог уља за сапун, свила, озобиље житарица); друго, изграђивала се она индустрија чије

---

[122]) Извештај српског конзула у Солуну од 1896. Види „српске новине" од 10—26 маја 1896.

[123]) Кармело Мелија спомиње за 1894 год. само 21 фабрику. Разлике потичу из колебљиве оцене да ли је један објект фабрика или занатска радионица.

готове производе није било рентабилно увозити (цигле, брашно, со) у један релативно велики град. Излази да се је изграђивала она индустрија чији је транспорт био скуп, па је страна роба била у лошијем конкурентском положају због високих трошкова превоза. То доказује да и у овом граду не може бити речи о некој индустриској експанзији, о некој великој иницијативи и продорности индустриског капитала. Подизала се је она индустрија која се је морала подићи, тј. она за коју није било пословних разика, а пласман је био осигуран.

Да капитал није у области индустриских инвестиција показао неку већу снагу потстрека доказ је релативно мали обим предузећа; у 1865 години просечни број радника (не узимајући у обзир предионицу за коју немамо података) износи 42 лица, ако се искључе филанде он износи тек 19 запослених у просеку на једно предузеће. Да је индустриски развитак Солуна био доста спор види се и из чињенице што је број *индусшриских радника* (без пристанишних и уопште транспортних радника) износио од 1300—2000, што је врло мало за један град који је у 1862 години према Хану имао 75.000 становника и спадао у ред највећих градова на Балканском Полуострву.

Независно од прецизног броја фабрика, за предмет овога рада је важна чињеница да Солун није доживео онај пад привредне, особито индустриске активности који је задесила индустриске почетке у раније споменутим градовима. Изгледа, обратно, да је друга половина XIX века, тако неповољна за привредни развитак Македоније у целини, била доба бржег развитка индустрије у Солуну, а то ће рећи оне привредне гране која је једина у стању, при другим повољним условима, да изазове дубоке структуралне промене друштва и да преобрази феудалне продукционе односе у капиталистичке.

Напредак Солуна у овом периоду види се и из кретања становништва по годинама:

1790	1820	1840	1862	1889	1900
50.000 —70000	70.000	60—70.000	75.000	120.000	118.000

Првих седам деценија (1790—1862) има скоро исти број становништва, бржи пораст Солуна почиње задње 4 ддецеције XX века. Међутим индустриски развитак није могао да буде главна основа повећања становништва; развитак је био више последица него узрок повећања становништва Солуна. Основне разлоге оваквог повећања станивништва, мораћемо дакле, да тражимо на другој страни.

б) У *Водену* се развитак непољопривредне делатности није зауставио у другој половини XIX века. Прва фабрика за прераду свилених чаура са око 100 радника изграђена је у 1868 г. Мијатовић спомиње поред свиларе још и фабрику за прераду памука и фабрику кожа, а било је више валавица и воденица. „Ваљавице и воденице, објашњава он, у рукама су мештана (хришћана и мухамеданаца), а и све су фабрике

пређе биле у рукама мештана, а данас су више у рукама Грка.[124]) Петков[125]) спомиње да „су се Гркомани сетили и изградили 1—2 фабрике", а Вестителов[126]) спомиње између осталог и фабрику сапуна, брашна и друг. Веселиновић[127]) спомиње воденице у којима се мење алева паприка и извози по целом Балканском Полуострву.

Горњи подаци показују да је у Водену у 3 последње деценије XIX века изграђено око 6—7 индустриских предузећа. Није јасно какав је обим сваког појединог предузећа. Треба претпоставити да су то били мањи производни објекти, али не толико мали да би их могли сврстати у занатске радионице.

Два закључка се могу учинити у вези са овом воденском индустријом: прво, да су предузећа користила изобилну водну енергију, јер се Воден налази на обилним и јаким водопадима. Користила се је, дакле, једна природна снага, и одатле извлачио један вишак, у облику диференцијалне ренте; овај вишак се је касније „губио" и служио да покрије онај минус који је настајао због слабије техничке опремљености предузећа, или још боље, служио је да се предузећа одрже и поред ниског органског састава капитала. Други закључак јесте да су мање радионице припадале мештанима, а да су веће припадале Грцима и хеленизираним Македонцима.

Ако се обратимо подацима о броју становништва Водена, које међутим морамо са свом резервом користити, јер потичу или из личне процене или из несигурних турских статистика, добићемо овакво кретање његовог броја:

Година	1840	1862	1900
Број становника	7—8000	10.000	11.000
Извор:	Према А. Буе	Према Хану	Према К'нчеву

Подаци показују један спор напредак, јер је у 60 година становништво порасло за 3—4000.

в) Пуквил[128]) пише да у *Негушу* постоји фабрика за израду пушака и сабљи и више воденица за брашно и уље; Јаранов[129]) саопштава да је око половине XIX века била изграђена фабрика за прераду памука;

---

[124]) С. М. Мијатовић: „Град Воден, Братство, XVIII, Београд, 1924, стр. 71. (Аутор је Воден посетио 1917—1918 г.).

[125]) Петковъ: „По Югозападна Македония", Б'лгарија сборник, XVII, књ. 7, (Аутор је Воден посетио 1917—1918 г.).
София, 1910 г., стр. 491.

[126]) Вестителовъ: „Градъ Воденъ", Македонски греглед, I, 2, стр. 107, София, 1924 г.

[127]) М. Веселиновић: „Географско етнографски преглед", Братство, 1, 1887 г., стр. 102.

[128]) Pouqueville: Voyage de la Grece. . . Paris, 1825. Цитирано према К. Южна Македония", Период. списание, XXV—XXVI, 1888, стр. 110. София" 1938.

Ускоковић[130]) каже да у овом граду постоје фабрике за прераду коже и вуне, а Ј. Цвијић[131]) спомиње две фабрике свиле.

Оно што је речено за Воден, важи и за Негуш. Овај град продужава индустриксу активност и у другој половини XIX века јер и он користи једну природну силу, снагу водопада, која је компензирала недостатак модерних средстава за производњу.

г) *Драма* је још један град у јужној Македонији који је у другој половини XIX века показивао извесну индустриску активност. Од индустриских објеката спомиње се фабрика шпиритуса са горивним капацитетом од 6.500 кгр.[132]), Бобчев говори о фабрици за израду платна за кишобране[133]), Јаранов пише да складиште за обраду дувана запошљава много радника, други аутор говори о 80 постројења за чишћење памука на воденом погону.[134]) Осим складишта дувана сви остали објекти претстављају мале објекте на граници између занатских и индустриских радионица. — У Кавали се спомињу парни млинови, и складиште за прераду дувана[135].)

д) Нешто интересантнији је развитак *Битоља.* У XIX веку све од 1885 г. у Битољу није подигнуто ни једно индустриско предузеће те овај други по величини град у Македонији (после Солуна) отступа од опште слике развитка земље. Први индустриски објекат је подигнут 1885 године[136].) То је фабрика шајака, ћилимова и гајтана у селу Дихову код Битоља. Према истом аутору у фабрици је радило око 100 радника, док је њихов број према Хаџи Васиљевићу[137]) износио 250—300 радника, према Матову[138]) 150—200, док се њихов број у једном извештају српског конзула у Битољу[139]) оцењује на 120—250 запослених лица. Према овом извештају машине су купљене у Немачкој и Енглеској, а подешене су тако да раде и на води и на пари. Укупна годишња производња износи 10.000 кгр. шајака и 80.000 кгр. гајтана. Еничерев[140]) процењује производњу гајтана на око 100.000 кгр. Произведен шајак откупљује турска држава за своју војску, мањи део производа (гајтана) се извози за Србију, а

---

[129]) Д. Яарановъ: „Беломорска Тракия и Пиринска Македония", стр. 130—132.

[130]) П. Ускоковић: „Бележке о становништву Водена, Негуша и околине",, Гласник геогр. друштва, 12, стр. 132, Београд 1906.

[131]) Ј. Цвијић: „Основи за географију и геологију", II, стр. 496.

[132]) „Два Санџака од източна Македония", Периодическо списание, XXXVI—XXXVIII, София, 1891, стр. 46—47.

[133]) Бобчевъ: „Забравени страници за Македония, Б'лгарски сборникъ, XX, књ. 10, София, 1914, стр. 671.

[134]) „Пътуването по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница", Сборник на Н. У. Н. К., XII, София, стр. 519—520.

[135]) Д. Ярановъ: „Беломорска Тракия и Пиринска Македония", София, 1938, стр. 111—112.

[136]) Д-р Т. Робевъ: „Битола", Мак. преглед, XIII, 1941, София, стр. 73—74.

[137]) Д-р Јован Хаџи Васиљевић: „Град Битољ", Братство, XII, Бгд. 1911, бтр. 153.

[138]) Д. Матовъ: „Рецензии и книгопис", Б'лгарски прегледъ, II, София 1894, стр. 117.

[139]) Извештај српског конзула у Битољу, види „Српске новине, бр. 102 од 10 мај 1896 г.

[140]) Еничеревъ: В'споменания и бѣлешки, София, 1906, стр. 335

један део се троши у земљи. Хаџи Васиљевић каже да је „фабрику засновао битољски индустријалац Анести, Цинцарин у друштву са неким индустријалцима из Солуна и браћом Јовановић из Скопља".

Српски конзул у Битољу у већ споменутом извештају пише да у селу Магареву (опет код Битоља) постоји још једна фабрика гајтана која ради са 30 радника, а машине су добављене из Аустроугарске. Трећа већа радионица је основана у 1983 години, служи за штављење кожа, а припада битољским, цинцарским породицама Бабатака и„ Цингара.

До 1910 г., осим горњих објеката подигнута су још следећа предузећа:

— фабрика пива је основана 1890 г., али је после пет година престала са радом због нерентабилности;

— у с. Магареву подугнута је у ово време још једна фабрика пива, али она није ни почела са радом;

— Исмаил-паша подигао је 1905 г. парни млин „Драгор" инвестирао у њега 16.000 турских лира (златних), млин је радио 4 године са капацитетом од 2,5—5 вагона мељавиве дневно, али је морао да обустави рад због конкуренције — поточара.

— Браћа Иванови су 1910 г. инвестирали у једну циглану 6000 златних лира, али су због конкуренције морали да ливкидирају предузеће.

Битољ добија прве индустриске објекте, релативно касно, онда када у осталим деловима Македоније индустрија нестаје. Али ова чињеница морала се је одразити и на индустриски развитак Битоља. Од 7 индустриских објеката подигнутих у 25 година, 6 су пропала услед високих цена производње и слабе апсорпционе моћи македонског тржишта у времену депресије.

Одржала се је само фабрика шајака и гајтана и то благодарећи државним наруџбинама за војску. Овде, дакле имамо један изузетак — *позитивну* државну акцију у одржању једног индустриског предузећа док је у правилу државна привредна политика конкретним мерама водила угушењу индустриског развитка у Македонији и у Турској уопште.

Али ова једина, релативно велика фабрика у Битољу која се је одржала дуже времена (1885—1918), није могла ништа да измени у економској структури Битоља. Око 150 индустриских радника на један град од 37.000 становника и на један срез од 151.000 становника претстављају тек 0,5% становништва града, или 0,1% становништва среза. Друштвена структура није се могла изменити у прогресивном смислу.

Међу сопственицима фабрика налазимо у главном Цинцаре који су у претходном периоду, као трговачки део становништва, могли да акумулирају веће новчане суме. Од 7 сопственика, један је Македонац, један Турчин а остали су Цинцари. Отсуство македонске буржуазије у индустриској иницијативи у овом граду скоро искључиво македонског живља је карактеристично.

Овде подвлачимо чињеницу да у овоме граду који је доцније постао центар национално-ослободилачке революционарне органи-за ције, македонска трговачко-лихварска буржоазија није успела да се преобрази бар једним малим делом у идустриску буржуазију, дакле у буржуазију у правом смислу речи.

И поред знатних инвестиција у парном млину, овај је после неколико година пропао. Покушај дакле у области индустрије да се један турски феудалац (Исмаил-паша) преобрази у модерног буржуја индустријалца није успео као што није успео ни у рударству.

Због тога Битољ само на први поглед отступа од опште слике привредне депресије, више по времену када се она јавља. Депресија није могла мимоићи ни Битољ, јер је она имала своје корене у самој структури привреде и друштва. Ово показује незнатан процент индустриског радништва у укупном становништву, ефемерност индустриских појава, и особито масовно исељавање доказ су за то. Српски конзул у Битољу у поменутом[141]) извештају тврди да се сваке године исељава по 10.000 печалбара које њихова сопствена земља не може да исхрани. До истих закључака долази и Прличев[142]) о Охриду неколико година раније. Он тврди да је око половине градског становништва нанпустило град и отишло у Бугарску, Румунију и Србију. Живојин Балугџић[143]) каже да из Македоније сваке године одлази око 100.000 у печалбу. Колико год ове цифре биле претеране, оне ипак тачно изражавају масовни карактер исељавања у последњој четвртини XIX века, и показује да је ово исељавање обухватило скоро све области Македоније због постепеног привредног разарања и сукоба традиционалних односа производње и нових облика привређивања који су остали на почетном стадијуму.

ОПШТ ПОГЛЕД НА ИНДУСТРИСКИ РАЗВИТАК И ЊЕГОВЕ ДРУШТВЕНЕ ЕКОНОМСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Ми смо морали да се мало опширније задржимо на подацима индустриског развитка Македоније из простог разлога што од ове најважније привредне гране зависи да ли ће једна економика феудалног типа изменити своју структуру и преобразити се у виши капиталистички облик привређивања, а одатле изменити и основну структуру друштва. Другим речима од степена развитка ове привредне гране зависи да ли ће продукциони односи остати у основи неизмењени, потпуно се преобразити у нов тип производних односа, или ће се развити на један други начин који значи измену наслеђених односа, али не значи настајање нових, модернијих типова продукционих идноса.

---

[141]) Извештај српског конзула у Битољу, Српске новине, 102, од 10. V. 1896 г.
[142]) Современост, јануар, 1957, Скопје, стр. 20.
[143]) Ж. Балугџић: Економски узроци превирана у Македонији — „Die Nème Zeit“ Studgard, 1901, str. 300.

На основу изнетих података о развитку индустрије и рударства, ми можемо да извучемо неколико закључака општијег карактера на плану економског преображаја и одговарајућих друштвених измена. На тај начин ће нам бити лакше да схватимо и оценимо понашање створених класа и груна у политичким догађајима у којима су они били и субјект и објект. Ево тих општих извода:

1. У почетку XIX века јављају се први облици индустриског развитка и они достижу 30-тих и 70-тих година XIX столећа свој највиши домет. Стварају се неколико центара индустријске активности; Охрид и Костур развијају кожарско-крзнарску производњу а у Охриду постоје капиталистичка предузећа са 100—150 радника; у Велесу се у исто време развија масовна прерада козјих кожа у сахтијан (марокен); оба подручја производе за извоз у Венецију, Немачку, Аустроугарску; код Неврокопа развија се производња и обрада железа у пољопривредне алатке које се продају по целом Балкану; у Ђевђелији, Водену, Енице-Вардару развија се свиларска индустрија и неколико већих производних предузећа; у Штипу је подигнута текстилна радионица капиталистичких размера.

Ово је била добра почетна основа за бржи индустриски развитак Македоније. Капитал који је улаган у ова предузећа је *домаћи*, тј. македонски капитал, настао на бази претходног бржег развитка занатства или новчане акумулације у трговини, дакле настао је из једне претходне привредне активности која се повећавала као занатска производња и прерастала у један нов облик, нов економско-друштвени квалитет — капиталистичко предузеће. Ако погледамо *географски размештај* првих капиталистичких предузећа, онда ћемо утврдити да се она налазе у *градовима централне Македоније*, који су по етничком саставу претстављали национално хомогене области и градове, па су били и први пионири индустрије. На овој основи могла се је изградити и македонска индустриска буржуазија, поред постојеће трговачке, лихварске, и нешто земљопоседничке буржуазије која се је створила у претходној епохи.

2. Међутим, даљи пораст индустриске проозивдоње и афирмација, консолидација и значај индустриског дела буржуазије није уследио. У периоду између Кримског рата и Руско-турског рата настало је брутално, брзо и опште уништавање индустриских почетака и капиталистичких облика у производњи. Економски развитак вратио се је за 50—60 година назад, али су сада општи привредни, друштвени и политички услови били сасвим другачији од оних када је капиталистички развитак правио прве кораке (крајем XVIII и почетком XIX века).

3. *Порези* нису штедели ни један слој становништва, па ни индустрију, која се тек почела развијати. Бјанкони сматра да су управо ти велики порези које је морала да плаћа индустрија довели до њеног упропашћивања. „Отомански фиск", да би осигурао себи приходе погодио је све индустриске гране у царству без разлике; и скоро су све ишчезле осим свиларске индустрије. Индустрија не може да поднесе

огромне порезе који је притискују", каже овај аутор[144].) Један други аутор окривљује опет турске порезе на извезену робу за пропаст велешке производње сахтијана.[145])

Правна несигурност која се је повећавала са смањењем државне територије и са осећањем блискога краја ове некада велике државе, био је један од озбиљних фактора угушивања индустриског раззвитка. Индустрија, за разлику од трговине, претгпоставља дугорочност инвестирања, а ово тражи са своје стране сигурност и стабилност општих услова привређивања, на дужи рок, слободу личности и слободу капитала. Турска је ово могла најмање да осигура у времену њеног општег пада, особито изван великих центара као што је био Солун. Ауторитет државе је био дубоко пао не само у очима раје, него и у очима владајуће нације, те она није могла да створи те опште услове сигурности, мира, законитости који су „conditio sine qua non" за живот индустриског капитала.

4. Међутим, ови неповољни услови деловали су и у претходном периоду, у нешто ублаженом облику. Због тога се мора поставити питање који су ти нови, дотле непостојећи фактори деловали тако деструктивно на почетке индустриског развитка који су могли да окрену у неповољан, непредвиђен правац даљи раст индустрије и општо привредно кретање. После Кримскот рата, Турска је прихватила и у договорном облику потврдила „*систем капитулација*". На државно-правном плану овај систем је бар формално накрњивао државни суверенитет Турске; у економском погледу, овај систем је значио практично укинуће заштитних царина, јер су се ове свеле на симболичне проценте, те се је омогућио слободан прилив робе произведене модерним средствима производње на турско тржиште. Овај међународни акт је одредио у великој мери даље кретање и судбину турске економике.

На тржишту велике турске монархије сада су се сучељавали производи високоразвијених капиталистичких земаља и робе коју је производило примитивно занатство и индустрија у зачетку. Закон вредности одлучио је судбину слабијег робног произвођача; македонско занатство, основа непољопривредне производње, претрпело је тешке ударе; почеци индустрије били су буквално уништени. Охрид, Велес, Прилеп, Ђевђелија, Костур, Неврокоп, Штип, Серез давали су призор беде.

5. За развитак индустрије потребна је помоћ државе, интервенција силе државе. На тај начин је првобитна акумулација као сила државе значила бабицу за стварање новог система који се изграђивао у капиталистичким земљама западне Европе. У Турској је било насиља на претек, али је оно имало супротан правац од онога на Западу какав нам је Маркс описао: практично укидање увозних царина (уместо заштитних царина). увођење извозних царина (уместо премија за извоз),

порези који су превазилазили снагу индустрије у рађању, све то заједно говори о погрешној економској политици цариградске владе. Сила је била саставни део турског живота, али она се није јављала као „бабица" новог система, него као фактор уништења нових прогресивних тенденција друштвеноги економског развитка.[144])

6. Промене које су довеле до новог размештаја жаришта капиталистичког преображаја означавају и измену у националном саставу, индустријалаца.

Овај национални састав индустриске буржуазије у Македонији мењао се је по фазама развитка. Док је до 1865—1875 године индустриска иницијатива била везана за градове у унутрашњости Македоније (Охрид, Костур, Велес, Штип, Ђевђелија, Неврокоп), индустријалци су били Македонци, изашли из унутрашње трговине или занатства, везани за економику саме земље; поред њих било је и нешто Цинцара који су претстављали иманентни део привредног организма. У другом периоду се више не јављају Македонци, него солунски Јевреји, Грци, од којих су први везани за страни капитал, а други нису повезани ни пореклом ни пословним везама за економику Македоније; овај капитал је долазио споља и користио сировине Македоније и тржиште у обиму у којем су били дати, неразвијајући ни једно ни друго.

Кад већ говоримо о националном саставу индустриске буржуазије, вредно је помена да се Турци не налазе на листи индустријалаца, иако су као претставници земљишног велепоседа претстављали богатији слој ондашњег друштва и владајућу нацију у држави. Покушаји да се турски феудалци преобразе у модерне индустријалце и капиталистичке експлоататоре рудника, нису успели како нам показују примери из поречких рудника железа и битољског парног млинарства.

7. ЕКОНОМСКЕ ВЕЗЕ СА ИНОСТРАНСТВОМ

А. ДО КРИМСКОГ РАТА

Трговинске везе Македоније са другим покрајинама у Турској и са иностранством постоје и у вековима који су претходили XIX столећу које је предмет нашег испитивања. Још у XIII веку Битољ тргује са Венецијом и Дубровником, увози одатле текстилну робу, а извози вуну, сирове коже, восак итд.[145]) Снегаров пише да су Лајпцишки сајам посетила у 1743 години пет трговаца из Македоније, 1752 дванаест трговаца, 1774 године тридесет и четири трговаца из Македоније[146]) итд. Исти аутор наводи да је главни предмет извоза из Македоније био

---

[144]) У овом погледу битољска фабрика сукна претставља изузетак, јер је и државна интервенција омогућила живот ове фабрике, а да није изменила општу слику привредног незатка ове области.

[145]) Д-р Т. Робев: Битољ, Луч бр. 2—3, 1937 г., Скопје, стр. 51.

памук и памучна пређа. Половином XIX века из Сереске области извезено је око 25.000 товара памука за Аустрију и Француску, што претставља знатну количину (око 2,5 милиона килограма). У првој половини XIX века крзнарска производња се је знатно развила у Костуру, Сатишту и Охриду и у вези с њом порастао је овоз сирових кожа из Русије (преко Лајппига), као и извоз прерађених кожа у Немачку, Аустроугарску и Италију. Већ је споменуто да је у Велесу у првој половини XIX века прерађивано око 400.000 козјих кожа годишње у жути сахтијан који је извожен у Аустроугарску и Немачку.[147])

Ами Буе пише да су се у овом периоду огромне количине памука из Јужне Тракије, Македоније и Тесалије извозиле у Аустрију и Енглеску, док су се коже домаћих животиња и дивљачи из Македоније и Босне извозиле у Аустрију. Део ових кожа иде у Анкону, а у Аустрију одлази и прерађена кожа као сахтијан. Остали артикли су вунено предиво, дуван, маслиново уље, восак, мед, ораси, лешњаци, катран, биљка за боење — ализалин.[148]) Хан, који је обишао Македонију непосредно после Кримског рата, пише да су у вези са овим ратом извежене велике количине жита из Овчег Поља, Куманова, Скопског поља.[149]) Још око 1856 године везе македонских градова са државама централне и западне Европе су директне, а не одржавају се преко Солуна, како је то био случај касније. И поред близине Солуна, који је богат енглеском вуном и гвожђаријом, саопштава Хан, Велес одржава везе са Бечом и увози сукно и помодне артикле.[150]) У Прилепу је у ово време (око 1856 године јако развијена производња лоја који се извози у Цариград, а продаје се и у Битољу, Солуну и Скопљу.[151])

К'нчев[152]) саопштава да је из Скопља извожена полупрерађена кожа у Беч, поред тога одржаване су тесне економске везе са Сарајевом и другим градовима Босне где се извозила свила, памук и памучне израђевине, пиринач, поврће, а увозила се гвожђарија; затим са Косовом и Метохијом, Србијом (извоз вина), Бугарском, Хаџи-Васиељвић[153]) прецизира листу извоза за Босну око 1857 године која обухвата: дуван кочански пиринач, свилу, памук, сахтијан, уље, бамњу; листа увоза обухвата плоче (поткове), клинце, сађаке, раонице, таве итд.

---

[146]) И. Снегаровъ: Рецензия на Величко Йордановъ, Македонски прегледъ, XI 3—4, София, 1940, стр. 223.

[147]) К.: Сегашното и недавното минъло на град Велесъ, Периодическо списание, XXXIX, 1892, Срѣдецъ, стр. 356.

[148]) Ami Boue: La Turquie d'Europe, Paris, 1840, str. 161—164.

[149]) Hahn: „Reise von Belgrade nach Salonique, Wien, 1866, str. 169—170. Хан пише: „Око 1856 године за време Кримског рата цена жита је порасла, па су из Скопља, особито из Велеса, на сплавовима низ Вардар извезене велике количине жита. Међутим после закључења мира цена је пала, па је и овај извоз опао, стр. 169—170.

[150]) Hahn: Reise von Belg ade nach Salonique, Wien, 1866, st . 169—170.

[151]) Хан пише да у Прилепу постоје „осам радионица за лој које годишње употребљавају око 30.000 оваца и кожа, месо прерађују, те производе око 1000 тона лоја (= 100.000 килограма) које извозе у Цариград, Солун, Скопље и Битољ. "Ибид, стр. 180.

[152]) К'нчевъ: градъ Скопие, Периодическо списание, кн. 45—56, София, 1899, стр. 29.

Владика Натанаил такође спомиње неке чињенице које говоре у прилог економских веза са спољним светом у првој половини XIX века: „У 1834 години, пише он велешки трговци враћали су се са сајма у Узунџову"[154]) и даље: „У Бечу сам се упознао (у 1852 годин) са бугарским трговцима из Бугарске и Македоније који живе стално у Бечу"... „У Пешти срели смо се са македонским Трговцима.[155])

Пуквил саопштава да су још пре 1825 године постојале привредне везе костурских трговаца са Бечом, Лајпцигом, Дрезденом, чак и Москвом.[156]) — Охридски крзнари су такође имали везе са Бечом, Лајпцигом и Дрезденом, трговачка кућа Робеви је још у XVIII веку имала своје претставништво у Лајпцигу, а друга извозничка кућа из истога града Кецкарови, имали су своје претставништво у овом граду још до 70-тих година XIX века.

Француски конзул Божур саопштава да је крајем XVIII и почетком XIX века увоз преко Солуна за Макеонију износио 4.970.670 француских франака, а извоз из Македоније, опет преко Солуна 8.821.320 франака, што заједно даје спољнотрговински промет од 13.691.920 француских франака у оба правца.[157])

Располажемо подацима за три године увоза и извоза који се је пре Кримског рата вршио преко Солуна и дајемо их у следећој табели (у француским францима).

Година	увоз	извоз	укупно
поч. XIX века	4,970.670	8,821.320	13,691.910
1846 године	6,197.485	7,390.279	13,773.764
1847 године	—	12,773.081	—

Кузинери[158]) саопштава да је око 1831 године у Немачку извежено око 30.000 бала памука. Као што је било речено само из околине Сереза извозило се у Немачку средином XIX века око 25.000 товара, а из Струмице преко Солуна седам до осам хиљада бала годишње.[159])

[153]) Д-р Јован Хаџи-Васиљевић, гр. Скопље и његова околина, Београд, 1930 г., стр. 116.

[154]) Ангел Станковъ Натанаилъ: „Автобиография" — Сборник за Нар. умотрения, наука и книжнина, XXV, 1909, Софија, стр. 7.

[155]) Ибид, стр. 33.

[156]) Pouqueville: Voyage en Grece, Paris, 1825. Он пише: „Неофит, костурски архиепископ ми је указао гостољубље, примио је поподне у посету све градске прваке и упознао ме с њима. То су били, као и у великим градовима Румелије, богати трговци који имају трговачке куће у Бечу, Лајпцигу, Дрездену и Москви. Неки су говорили немачки, други бугарски, а неки су говорили италијански и скоро сви су знали до високог степена савршенства грчки књижевни језик који је основа народног образовања у Грчкој". Цитирано према К. Н.: Южна Македония, Пер. списание, XXV—XXVI, Средец, 1888, стр. 7.

[157]) Beaujour: „Tableau de commerce de la Grece, Paris, 1800, kn. I, str. 163.

[158]) Cousinery: Voyage dans la Macedoine, Paris 1832, I, str. 164.

[159]) Ибид

За период времена који завршава са договором закљученим после Кримског рата, подаци о економским везама Македоније са страним светом су врло оскудни. Ипак, на основу тих података може да се дође до следећих закључака:

1. У овом периоду за извоз и увоз коришћени су великим делом сувоземни путеви преко којих се је Македонија привредно повезивала са другим турским провинцијама (Босна, Космет, неослобођени део Србије, Бугарска), као и са другим државама (Мађарска, Аустрија, Немачка, Италија). Тек касније, углавном у другој половини XIX века Солун постаје главни и скоро искључиви увозни и извозни центар Македоније. Ова географска померања у правцима извоза и увоза везана су за корените промене у развитку македонске привреде, која су се са своје стране одразиле и на особити распоред друштвених слојева.

2. Иако је извоз био углавном аграрно-сировинског карактера, између извезених артикала знатно место су заузимали произвди првих мануфактура, и већих занатских радионица. То су били пре свега прерађена крзна, сахтијан, свила, лој, чарапе, ћилимови и др., а потицали су од првих производних јединица капиталистичког типа у Велесу,, Прилепу, Охриду, Скопљу, Ђевђелији, Костуру, Сатишту итд.

3. Први извозници и увозници занатских односно мануфактурних производа били су капиталисти македонског порекла, јер су они били и оснивачи првих мануфактура. Међу извозницима пољопривредних вишкова видимо, међутим, у занатнијем броју и Јевреје, грцизиране Цинцаре (у јужној Македонији)и Грке.

Ово је период када се економика Турске још више потчињава развијеним капиталистичким државама Европе и када постепено настају први аутохтони елементи једног закаснелог капитализма.

Слика се у другој половини 19 века битно мења:

— Правци извоза и увоза окрећу се све више према Солуну који заједно са Кавалом добија предоминантан значај у спољнотрговинским везама Македоније.

— На извозној листи скоро се сасвим бришу артикли више обраде, дакле мануфактурни и занатски производи. Извозне листе су састављене готово искључиво из аграрних сировина.

— Спољну трговину скоро потпуно преузимају солунски Јевреји, док је малом броју трговаца македонског порекла остала незнатна улога посредника.

Б. ПОСЛЕ КРИМСКОГ РАТА

Привредни положај Македоније у односу на иностранi капитал у великој мери се је изменио после потписаних капитулација, а особито после изградње железничких пруга које су троструко повезале територију Македоније за Солун. Систем капитулација и изградња пруга су

два доминантна политичко-економска догађаја који су дали нов правац развитку привреде изазвали дубоке промене у распореду класа и утицали битно на даљи национални, културни и политички развитак Македоније.

Промене настале у другој половини 19 века могу се резимирати у следећем:

1. Македонија је била јаче увучена у сферу привредних интереса западно-европског капитала. То се види из знатног пораста извоза и увоза преко Солуна. Према извештајима француских конзула у Солуну, спољна трговина Македоније преко Солуна кретала се на следећи начин у четири сукцесивна петогодишња периода (у милионима француских франака).

Година	Увоз	Извоз	Укупно
1864—68	96,93 (19,38)	171,10 (34.22)	268.03 (53.60)
1869—78	128,03 (25,60)	127,54 (25,51)	255,57 (51.11)
1874—78	179,74 (35,95)	179,75 (35,95)	355.49 (71.09)
1879—64	254,3 (33,34)*	171,16 (31,61)	325,49 64,95)[160])

За 20 година увоз се повећао за 58%, а ако се узме петнаестогодишњи период онда се увоз повећао за 85%. Извоз је остао углавном неизмењен из два разлога: прво, јер се привреда није развијала, него се је налазила у стагнацији; друго, јер су цене пољопривредних производа имале тенденцију да падају. Укупна размена са иностранством је знатно порасла, и то између првог и трећег петогодишта за 33%, а између првог и четвртог за 20%.

Ако ове бројеве из друге половине XIX века упоредимо са подацима о увузу и извозу из прве половине XIX века које нам даје Божур. и други француски конзули у Солуну, одна ћемо видети да је размена Македоније са иностранством знатно повећана. Ево како на основу конзулских извештаја изгледа вредност извоза, односно увоза преко Солуна:

Година	Увоз	Извоз	Укупно
Почетак XIX века	4,97	8,82	13,69
у 1846 години	6,20	7,40	13,77
у 1847 години		12,77[161]) **	

Ако за основу увозно-извозног волумена узмемо почетак XIX века, или 1846 годину, онда се је у периоду 1879—1884 обем спољне трговине повећао за 4,7 пута, а у периоду 1874—78 године, 5,1 пута.

[160]) Узето из: Correspondence commerciale Archives du M. des Affaires Etrangères Salonique, Paris, cahier 24 i 23.

[161]) Јаранов тврди да је једна трећина извоза имао занатски и мануфактурни карактер али не покрепљују ту тврдњу подацима: Види: „La Macedoine economique, Sofia, 1931, str. 163.

* — Цифре у загради означавају годишње просечне вредности увоза односно извоза.

** у милионима француских франака.

Податке које даје Јаранов за вредност спољно-трговинске размене на почетку XIX века су веће (28 милиона франака), али они говоре да је обим размене порастао за 2,6 пута.

Кармело Мелија даје податке за каснији период, углавном за период 1890 до 1893 године. Према њему *извоз* из Македоније изгледа овако (у милионима француских франака):

Жита	20—25
Дуван	20—25
Опиум	2,48
Махово семе	1,90
Свилене чауре	4,0
Коже	4,0
Остали пољопривредни производи	1,1—1,5
Свега:	55,18—65,59[162])

У подацима о извозу није изнесена вредност извезеног памука. Аутор само наглашава да се производња креће између 60 до 80 хиљада бала годишње, тј. 3,9 до 5,6 милиона килограма, да се један део извози према западу, други у балканске земље, а трећи прерађује у Солуну. Ако претпоставимо да је извозна квота остала на истој висини као и 1878 године (3,2 милиона франака), онда ће се укупни износ кретати између 56,48 и 66,89 милиона франака.

Последњих десет година XIX века, Македонија се у већој мери претвара у аграрно-сировинску базу Запада. Њена пољопривреда се оријентира на монокултурну производњу, према потребама западног тржишта.

Јаранов[163]) даје податке о увозу и извозу из 1910 г., према подацима енглеског конзулата у Солуну. Ево тих података:

Преко Солуна

Жито, брашно и мекиње	6,345.000
Дуван	8.000.000
Махово семе	1,520.000
Памук и вуна	280.000
Алева паприка	1,500.000
Коже	3.000.000
Јаја	600.000
Свилене чауре	5,500.000
Минерали	28.000
Опиум и друго	2,845.000
Укупно:	30.330.000

[162]) Carmelo Melia: Il commercio e la industria della Macedonia, Roma, 1894. Цитирано из: „Б'лгарски преглед", год. II, св. 4—5, София, 1895.

[163]) Jaranoff: La Macedoine economique, Sofia, 1931, str. 175.

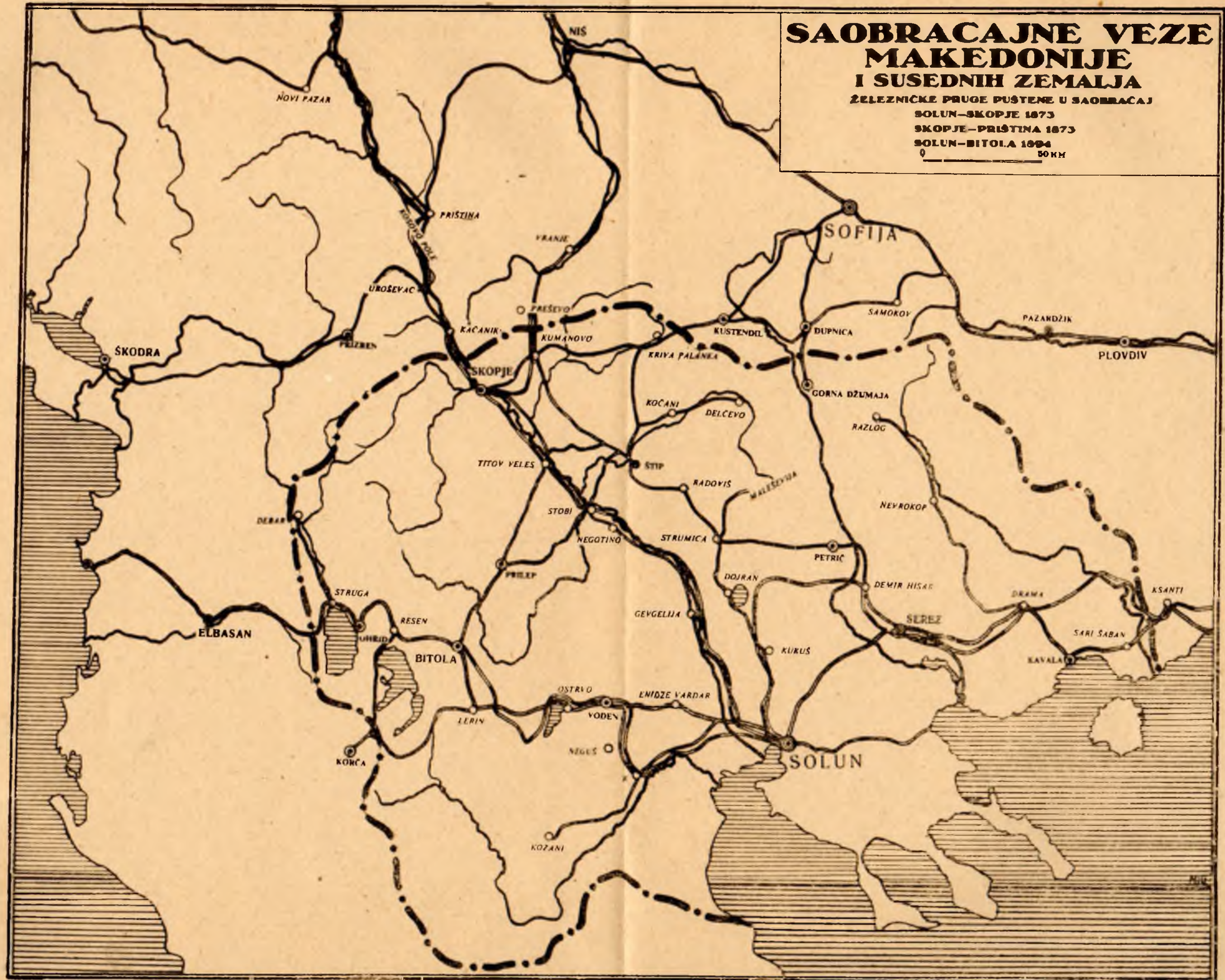
SAOBRACAJNE VEZE MAKEDONIJE I SUSEDNIH ZEMALJA
ŽELEZNIČKE PRUGE PUŠTENE U SAOBRAĆAJ
SOLUN–SKOPJE 1873
SKOPJE–PRIŠTINA 1873
SOLUN–BITOLA 1894
0 50 KM
NIŠ
NOVI PAZAR
PRIŠTINA
KOSOVO POLJE
VRANJE
SOFIJA
UROŠEVAC
PREŠEVO
KAČANIK
KUMANOVO
KUSTENDIL
DUPNICA
SAMOKOV
PAZARDŽIK
PLOVDIV
ŠKODRA
PRIZREN
SKOPJE
KRIVA PALANKA
GORNA DŽUMAJA
KOČANI
DELČEVO
RAZLOG
TITOV VELES
ŠTIP
RADOVIŠ
MALEŠEVIJA
NEVROKOP
STOBI
DEBAR
NEGOTINO
STRUMICA
PETRIĆ
PRILEP
DOJRAN
DEMIR HISAR
STRUGA
GEVGELIJA
DRAMA
KSANTI
SEREZ
ELBASAN
RESEN
OHRID
BITOLA
KUKUŠ
SARI ŠABAN
KAVALA
OSTRVO
ENIDŽE VARDAR
LERIN
VODEN
NEGUŠ
KORČA
SOLUN
KOZANI

в) Потпуну слику привредног саобраћајног повезивања Солуна са македонским залеђем добићемо ако размотримо поморске линије Солуна са осталим светом. Од 12 парабродских друштава која су обављала саобраћај између Солуна и осталих земаља у свету, једанаест их је успостављено у другој половини XIX века, а највећи део од њих после изградње железничких линија. Саобраћај између Солуна и осталих делова света одржавала су два француска парабродска друштва, два турска и по једно италијанско, енглеско, руско, данско, немачко, холандско и грчко паробродско друштво.

Према Карло Мелија тонажа бродова приспелих у Солунско пристаниште кретало се на следећи начин (у заокруженим цифрама)

Године	Тоне	Године	Тоне
1884	574.000	1889	726.000
1885	582.000	1890	812.000
1886	725.000	1891	871.000
1887	632.000	1892	843.000
1888	733.000	1893	715.000

Ако не узмемо у обзир 1893 годину када је у Турској харала колера и карантина смањила саобраћај онда је пораст тонаже у току 9 година износио више од 64%.

Железничке везе према Македонији и морске везе према иностранству укључили су Македонију у светско тржиште. Со.ун је израстао као велико стовариште, као транзитни центар, као место одакле су се одлевале сировине према иностранству и као отвор кроз који је продирао капитал у свом робном облику. Солун се је развијао не као индустриски центар, него као извозно-увозно пристаниште, није преносио у унутрашњост земље капиталистички начин производње, него је једну економику која се налазила на почетку пута капиталистичког развитка нагло деградирао на колонију у оквиру једне земље која је само „de jure" била независна са одређеним ограничењима.

6. Закључци у вези са економским едносима Македоније са иностранством.

а. У првој половини XIX века, привредне везе са иностранством биле су успостављене једновремено на бази пољопривредне и занатско-мануфактурне производње. Може се рећи да су ове везе стимулирале економски развитак.

б. Усвајањем система капитулације и саобраћајно повезивање Македоније са Солуном довело је до пропадања првих облика капиталистичког начина производње, до разарања занатства и до потчињавања дела пољопривреде потребама капиталистичког тржишта.

в. Македонија се претвара у аграрно-сировинско подручје, њена се пољопривредна производња оријентира на монукултруу у вези са потребама светског тржишта за овима. На тај начин у току две деценије изграђује се колонијална структура привреде.

г. Капитал који се јавио у Македонији није имао инвестициони карактер, него робни облик. Због тога развијање занатства није било праћено изградњом индустриских објеката. Процес разарања старих облика привређивања није био праћен изградњом модерних форми производње. На тај начин читав друштвено-економски систем је био гурнут у правцу опште декомпозиције и деградације економике на привреду колонијалног типа.

д. Структура извоза исцрпљивала је земљу, а структура увоза је обезбеђивала луксузне потрошачке потребе богатог слоја друштва и егзистенцијалне потрошне потребе радног становништва. Средства рада, сировине, полупрерађевине не постоје на листи увоза. Спољна трговина није била фактор развитка производних снага друштва.

ѓ. У увозно-извозној трговини био се нагомилао знатан капитал и његови носиоци били су јеврејски капиталисти. Ова сфера стварања профита и капитала није била приступачна македонским капиталистима, пре свега због незнатног обима њиховох капитала. Извесно учешће солунских трговаца макеоднског порекла у извозу (Фукара — за извоз коже, браћа Весови за извоз извесних количина жита итд.) не мења ову слику.

е. На тај начин ова сфера гомилања знатних маса капитала (на бази нееквивалентних размена са пољопривредним произвођачима) није могла да послужи у знатнијој мери изградњи индустрије у унутрашњости Македоније, чиме би једино могао почети прави индустријски развитак. Део капитала солунских извозника јеврејског порекла послужио је за почетну изградњу индустрије само у Солуну.

8. ПОЧЕТЦИ НАЈАМНИХ ОДНОСА И УСЛОВИ ЖИВОТА РАДНИКА

Ми смо већ изнели степен развитка индустрије. При томе смо утврдили премештање центара индустриске активности из централниог подручја Македоније према њеној јужној периферији. Штип, Велес, Охрид, Неврокоп забележили су прве индустриске зачетке, да би се они доцније затворили и развили у Солуну, Негушу, Серезу, Битољу и Водену.

Следећа констатација коју треба учинити је та да су радници били скоро искључиво Македонци и то у Солуну, Негушу, Серезу, Водену итд., док су индустријалци били углавном немакедоснког порекла. У Солуну где је градско становништво у већини било јеврејско, раднички део је био већином македонски, што је сасвим разумљиво ако се има у виду хомогена македонска сеоска околина Солуна и јужних градова.

Осим у Солуну, у другим градовима индустриска предузећа су била ситна, углавном мануфактуре, већи део радне снаге састављен од радница (текстилна предузећа, дувански магацини), и од неквалификованих радника (циглане, солане). Да ли је македонско радништво могло код овакве диспресије да се конституира као стабилна класа и да се код њега формира класна свест која би се претворила у један политички фактор? Нестабилност индустриских предузећа, њихов кратак

живот, раштрканост индустриских објеката и њихова незнатна величина нису погодовале оваквом развитку. Уосталом одсуство солидне индустриске основе и конституирање класно-свесне и бројчано јаке радничке класе су инкопатибилне појаве. Или је индустриски развитак био у нуклеарној форми и веома спор, а онда не може бити ни речи о стабилној и бројчано јакој радничкој класи. или је радничка класа постала снажан фактор у друштвеној структури, а онда је индустриска буржуазија доминантна класа у економском смислу т. ј. друштво има неоспоран капиталистички карактер.

Да би се оценио економски положај радничке класе недостају било какви статистички податци, а узгредно казивање путописаца због њихове фрагментарности и због отсуства научних метода истраживања тек посредно могу помоћи да се добије нека слика радних односа.

Један испрекидан преглед и механички повезане изјаве, кроз 80 година историског развитка изгледао би овако:

У 1836 години — надница рудара код Кратова износи 2 гроша и 1 торба угљена[175].)

Пре 1856 године, тј. пре Кирмског рата, надница крзнарских шегрта у Охриду износила ја: 1,5—2 гроша, понекада још сувога хлеба и лука за доручак; надница мајстора могла је достићи и 15 гроша.[176])

1863 године, надница крзнарских мајстора зимских месеци износила је 4—5 гроша[177].)

1868 године радничке наднице у текстилној производњи у Водену износиле су: „40 пара чаршиских или 2 гроша"[178].)

1865 године, наднице у Солуну су биле:[179])

— у радионицама памука	1—2 франка (5—10 гроша)
— у филатурама	1,3 франка (5 гроша)
— у штављаоницама	1,25 франка (7 гроша)

1877 године крзнарски радници у Охриду имали су ове наднице:[180]

— мајстор	15—20 гроша
— калфа	5—10 гроша
— шегрт	1,5 гроша

1888 године наднице су према Бјанкони-у[181]) биле:

а) Зидари и дрводеље: у Солуну лети 3,5 фр. = 17,5 гр. зими 3 фр. = 15 гроша, у Битољу и Велесу 2,5 фр. = 12,5 гр.

б) Неквалификовани радници: у Солуну 1,5—2 фр. = 7,5—10 гр. У унутрашњости 1—1,5 фр. = 5,—7,5 гроша.

---

175) Ami Boue: La Turquie d'Europe, Paris, 1940 str. 61.

176) Иванъ Снегаровъ: Градъ Охридъ, — Македонски прегледъ, год. IV, књ. 2, София, 1928 V стр. 86.

177) Ибид

178) С. Мијатовић: Град Воден, Братство, XVIII, стр. 71.

179) Correspondences commerciales, Salonique, arch, du M. des Affaires Etrangeres, 25 str. 214.

180) Ив. Снегародъ: оп. цит. страница 86.

181) Bianconi: Cartes commerciales: Turquie d'Europe, Paris, 1888, str. 16.

в) Копачи 1,30—1,60 фр. (= 6,5—8 гроша)

1894 године у текстилној фабрици у Дихову (код Битоља) најамнине су изгледале овако:[182])

мушкарци 5,8 гроша
жене 3,5=4 гроша

1897 године Хаџи Васиљевић наводи да су у Битољу наднице за шегрте износиле 2 гроша.[183])

1912 године, проф. Мировски[184]) саопштава следеће величине надница и плата у последњој години Турске владавине у Македонији:
Месечна плата учитеља 150—200 гроша или днев. 5—7 гр.
Надница радника 4—5 гроша или мање
Берачи опијума 30 гроша.

Да би се оценио прави ниво надница, тј. да би се добила приближна слика о реалној најмнини, потребно је да располажемо ценама основних продуката за оне године за које дајемо номиналне наднице. У недостатку оваквих података навешћемо упоређење цена које даје Јеничарев[185]) за два периода у другој половини XIX века:

До 1870 године	После 1870 године
1 ока вино 10 пара	60—80 пара = 1,5—2 гроша
1 ока хлеба 20 пара	40—50 „ = 1 — 1/4 гроша
1 ока меса 1 грош	2,5—3 гроша

Подаци се односе на Прилеп.

Јанушлиев[186]) даје за период око 1900 год. следеће податке о ценама у Дојрану:

хлеб 1 грош
масло 10 гроша
млеко 1 грош
месо 2—3 гроша.

Бјанкони[187]) саопштава цену зејтина у Солуну за период 1888 године и каже да је она износила 2—3 гроша.

Из горњих података немогуће је добити јаснију слику услова живота радника. Али је ипак могуће да се добију делимични одговори на нека питања о положају радника.

---

[182]) Извештај српског конзула у Битољу од 1895, „Српске новине" бр. 102 од 10 маја 1896 год. Београд.

[183]) Д-р Хаџи Васиљевић, Град Битољ, стр. 55 Бгд. 1911.

[184]) Д-р Тодор Мировски, Опијумското производство во Македонија, Преглед бр. 2, 1951 г., Скопје.

* Ова последња категорија радника ради само 20 дана, но оња подноси и све ризике невремена који је могу лишити надница.

[185]) Эничеревъ, „Въспоменания... стр. 27.

[186]) Янушлиевъ: „Доиранъ", София, 1936, стр. 45.

[187]) Бјанкони, оп. цит. страна 13.

За оцену положаја радника од посебне важности је *дужина радноī дана.* Будући да није постојало никакво законодавство које би штитило раднике, радно време је одређивао власник предузећа. Снегаров пише да је оно трајало „од зоре до мрака". То се потврђује разликама у најамнини преко зиме и преко лета. Најамнина у зимским месецима била је знатно нижа и понекада се спуштала на половину или трећину оне најамнине која се плаћала у летњим месецима. Тако је у Охриду око 1860—1870 год. мајстор могао да добије до 15 гроша, а преко зиме 4—5 гроша наднице.

Радно време није било законски ограничено, већ природном променом дужине дана, тако да је у летњим месецима дистизало и 16 сати.

Али није само отсуство законски уређених радних односа омогућавало овакву дужину радног дана, него и велика понуда радне снаге код ретких индустриских предузећа. Снегаров наводи да је у Охриду владала стално велика понуда радне снаге.

Због малог броја индустриских предузећа надница радника се је претварала у *надницу ūородице*, јер се није могло очекивати да се за све, за рад способне, чланове породице нађе запослење.

Да би добили слику *реалне најамнине* треба номиналну надницу упоредити са ценом хлеба, јер је то била главна храна. Шећер, петролеј, па и месо нису обично улазили у исхрану радника. Један детаљ који наводи Снегаров, наиме да су шегрти добијали поред 2 гроша, још и доручак који се састојао од сувога хлеба и лука, даје јасну слику исхране и нивоа живота „радних руку".

Шегрт је са својом надницом до 1870 године мого да купи 2 килограма хлеба, а после 1870 године мање од 1 кгр. Ово је упоређење врло непрецизно, јер се служи ценама које су владале у Прилепу, који се сматра једном од житница западне Македоније. У Охриду где је производња жита много слабија цене су биле вероватно више, јер аутархични начин привређивања није омогућивао да се регионалне разлике у ценама изједначе. Али најамнину од 2 гроша за одрасле раднике наводе и други аутори за друге крајеве Македоније (Симић за Кратово, Мијатовић за Воден).

У каснијем периоду — у другој половини XIX века у већини градова најниже наднице, тј. оне за неквалификоване раднике (а који су представљали већину радне снаге), износили су 5 гроша (у Охриду зими 4—5 гроша, у Водену 2 гроша, у Солуну 1865 године 5—7 гроша, а 1888 изван Солуна 5—7,5 гроша, а у Битољу 5 гроша, у 1912 години 4—5 гроша, итд.). Са овом надницом радник је могао да купи према ценама које даје Јеничарев 2—4,5 ока хлеба, за рад у току радног дана који је трајао до 16 сати. Високе надице које наводи Снегаров за крзнарске радионице у Охриду, или Бјанкони за зидаре и дрводеље у Солуну, односе се на висококвалификоване раднике — мајсторе који су представљали мањину рдника и вршили сезонски посао.

Ако се одвојимо од упоређивања између најамнина и цена која су доста непоуздана због несигурности и малобројности података, онда

би било врло корисно да се укаже на констатације Кузинериа[188]) из 1831 године да су наднице у рудницима биле тако ниске да је црква морала да скупља прилоге како би помогла породице запослених рудара. Историја се је овог пута поновила на два екстремна краја Европе: у Енглеској је постојала установа „парохиске помоћи" за запослене, јер најамнина није покривала трошкове егзистенцијалног минимума.

Интересантна је чињеница да су према Јеничереву цене између периода који завршава са 1870 год. и оног који почиње овом годином порасле за 100—150%. Номиналне наднице не показују овај пораст, најчешће су остале непромењене што значи да су се реалне наднице смањиле. Погоршање услова привреде после Кримског и Руско-турских ратова, има своје реперкусије и у области најамнина. Али износ номиналних надница остаје на нивоу од 5 гроша чак и у другој деценији XX века (1912 год.).

Заслужује пажњу и податак о платама учитеља, најбројнијег вида македонске онтелигенције у XIX веку, а у неким подручјима и јединог. Она је била једва нешто већа од најамнине неквалификованог радника. То је још једна индиција која објашњава борбени став учетеља и њихово масовно учешће у национално-ослободилачкој борби.

Напослетку, у прегледу који је обухватио период од 80 година, најамни односи се разликују по друштвеним обележјима. Оне односе које описије Буе нису лишени феудалних елемената, најамни односи у крзнарским радионицама у Охриду уклапају се у мануфактурне и занатске услове производње, док у индустриским предузећима у Солуну имају карактер капиталистичких најамних односа у чистом виду.

Код свих ових разматрања, кад треба оценити друштвене односе у целини, не треба изгубити из вида да су индустриске оазе биле врло ретке на територији Македоније, а да је радничка класа била представљена незнатним процентом у поуплационој структури.

ОПШТИ ЗАКЉУЧЦИ О ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНОЈ СТРУКТУРИ МАКЕДОНСКИХ ГРАДОВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Досадашња излагања су показала да је пут изградње македонске буржуазије био веома отежан унутрашњим и спољашним факторима То се може закључити из следћег:

1. Будући да је процес индустријализације био прекинут, а први почеци индустрије разорене, македонска индустријска буржуазија, једини прогресивни облик буржуазије модерног типа, није се могла изградити.

2. Исто важи и за сферу рударства, у чијим почецима развитка македонска буржуазија није учествовала.

---

[188]) Cousinery: Voyoge dans la Macedoine, II, Paris 1831, str. 141.

* Постављање учитеља називало се у црквеним општинама „главување", као и запошљавање слугу: „агата глави слуги, а селото глави даскал".

3. Из сфере модерног кредита македонска буржуазија је такође била истиснута, те су праве кредитне установе формиране од страних капитала. Македонској буржуазији је било препуштено ситно масовно лихварење са високом каматном стопом.

4. Из сфере спољне трговине где се је врло брзо и врло лако стварао капитал, домаћа буржуазија је била такође истиснута, јер су за ову делатност биле потребне веће масе капитала, боље пословне везе и већа правна сигурност. Сва три услова поседовали су капиталисти јеврејског порекла у Солуну.

5. Македонска буржуазија је задржала унутрашњу трговину на ситно, нешто агросистичке трговине (неколико богатијих трговачких кућа из Солуна) и извесну посредничку улогу у сфери спољне трговине.

6. Нестабилност индустриских предузећа, њихов кратак живот, раштрканост индустриских објеката и њихова незнатна величина нису погодовали ни конституисању радништва као стабилне класе.

Ово објашњава слабост македонске буржуазије на економском пољу што је изазвало њену несамосталну улогу у процесу националне еманципације и политику сталних политичких колебања између революционарних маса, страха од дивљачких форми турске политичке власти и аспирација околних балканских буржуазија (бугарске, грчке, српске).

D. Miljovska

ECONOMIC BASES OF THE SOCIAL STRUCTURE OF MACEDONIAN TOWNS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

(*SUMMARY*)

In order to establish the changes of the social-economic structure of Macedonian towns in the second half of the 19th century, economic fields such as handicraft, trade, exterior business, usuriousness and industry are analyzed; and on the basis of concrete material, conclusions are drawn for each filed separately.

At the end of the work more general conclusions are given about the character of the economic-social changes that the Macedonian towns passed through in the second half of the 19th century.

HANDICRAFT

During the development of handicraft in Macedonia, gradual territorial divisions of work took place; the basis of which were the existing natural conditions. So pottery developed at Veles, Resen, Struga, and Meglen; silk production at Gevgelia and Voden, manufacture of iron on the basis

of iron minerals at Nevrokop, Gorno and Dolno Brodi; manufacture of agricultural tools and household goods made of wood at Skopska Crna Gora; while at Serez, manufacture of cotton, yarn and cloth,etc.

The territorial distribution of good production provoked exchange of goods that was carried out at local, regional, and national fairs. When the system of fairs had been well established, this exchange supported and made secure the existing distribution of work.

After a period of gradual development of handicraft and its sporadic outgrowing into outsets of capitalistic cooperations, there was quick destruction of handicraft prcduction which continued until the fall of the Turkish Empire as a European State. The limitations of the development and the fall of handicraft cannot be precisely detemined. The majority of authors point out that the passing from the upward to the downward line of the mentioned development, falls somewhere between 1856 and 1875. There are also differences in opinion among some authors about the causes of the decline of handicrcaft. The reason for some of them was luxury that became familiar; for aothers, the change intaste of the customer. Some others consider that the reasons should be looked for in the irresoilution, isnufficient gratification, and lack of business initiative on the part of the business people; others, in technical progress, such as in railways; while the rest point out that the reason for this was the fatalistic belief that „wealth cannot be kept very long," that it stops with the first generation, etc. Therefore, what affected most directly the fall of handicraft was: first, the system of capitulations that opened widely the door to foreign gopds, and second, building of railway lines that provided material and technical means for this penetration of foreign goods to become efficient.

This destruction of handicraft production brought two very hard social consequences: emigration of the working population from towns and villages on a large scale, and the relative progress of towns in Macedonia was substituted by pauperism which especially grasped the craftsmen. Eco nomic deadness was the first impression of travellers who visit Macedonian towns at the end of the century.

TRADE

The development of trade, which first of all was determined for business with agricultural and handicraft products, can be followed best throuhg the development of fairs which included almost the whole Macedonian territory. They were periodic and thus located so that they made easier the constant circulation of surplus goods. The added map of fairs shows that they were in Western Macedonia; Tetovo, Struga, Kostur, and Mavrovo, correctly arranged in a line which begins from its north-western extreme, Tetovo, to its south-western limit, Mavrovo. Another group of fairs included the central parts of Macedonia; Veles, Prilep, Kavadar, Evidge-Vardar. The fair at Serez was in the center of south-east Macedonia. The fourth group of fairs, located around the Struma and Mesta rivers, Nevrokop, Melink, St. Vrach, Petrich, covered the eastern parts of Macedonia. Three fairs were of general

Macedonian or even Balkan importance, Serez, Prilep, and Struga. The time arrangements were such that they were held in winter, spring, summer and autumn. The fairs in Macedonia sprang up on the basis of terriotorial distribution of work; they manifested this distribution and madeit firm. The fair at Prilep marketed tobacco, leather and cattle as well as copper products and sags. The fair at Serez was, first of all, a fair of cotton, rice, hemp, and products of them. Basides cattle, the fairs in Eastern Macedonia, Nevrokop and others, displayed iron agricultural tools. The fair at Mavrovo was famous for its leather goods, etc., etc. Besides their economic influence, the fairs had another important function. By uniting Macedonia in a unique economic territory, they helped the fore „squad" of the society of those days, tradesmen and richer craftsmen coming from different parts of Macedonia, to join among themselves on the basis of economic interests. Contacts became wider at those fairs because nearly all craftsmen got in touch with the business people from other parts of Macedonia. Out of thie economic joining, consciousness about language identity, customs nature, fate and national unity gradually developed. The Macedonian national consciusness was being built.

The disappearance of fairs began in the second half oa the 19th century. The two biggest fairs, Prilep and Serez, disappeared in 1875. The others disappeared earlier but after the disappearing of the leading ones. The fairs disappearance was an expression of significant changes in the economic and social life in Macedonia. The traditional terriotorial distribution of work has now lost all of ith importance. Another form of distribution of wrok has been imposed from outside. Macedonia and the other Turkish provinces became agrarian and raw material regions for the developed West-European countries which had already developed industry. Such a distribution of work was made easier by the Constantinople government that repealed the duties for import of industrial goods. Macedonia was involved in the system of the world market but got the function of producer of raw material. The railways made this distribution of work easier and firmer. Now the economic circulations have changed thorughly. Handicraft production was diminiched because it was replaced by industry while agricultural production was pushed toward Salonica to the degree that buyers of raw material from western and central Europe were interested in it.

USURY

During the 19th century usuriousness developed in Macedonia, effected by the development of good-production and law of a progressive purchase system. The usurer's interest was very high and it often mounted up to 100 per cent and even more. This usury on a smaller scale was very spread and the great majority of merchants and owners of large estates dealat with it as well as exchane-brokers in the bigger towns. Poorer merchants, independent craftsmen and sometimes peasants were forced to borrow money from usurers. Most frequently the high rate of interest resulted in complete ruin of these people. As a rule the piled up money from usury was not used for manu-

facture investments. Thus, the usurer's capital did not serve for development of industry. It did not help in organiizng capitalistic agricultural undertakings but was either accumulated as treasure and in that way immobilized or used for buying land or poured out in trade which was rumning business on the basis of inadequate exchange.

It is necessary to point out here that the representatives of usurious money wealth were mostly Jews and Vlass; and in the Southern Macedonian towns, Greeks and Macedonian merchnst and owners of large estates only in smaller towns.

INDUSTRY

In the beginning of the 19th century the first forms of industrial development appear and they reach their highest point in the sixties and the, seventyes of the same century. Several centers of industrial activity came into being. Leather-fur production developed at Ohrid and manufacturing plants were being buitl with 100 to 150 workers. At the same time goat-skin remaking into „sahtiyan" develops at Veles. Both territories produced for importation to Venice, Germany and Austro-Hungary. Production and manufacture of iron into agricultural tools developed at Nevrokop. It was sold throughout the Balkan peninsula. Silk industrry and bigger manufacturing undertakings developed at Gevgelia, Voden, Enidge-Vardar. A bigger textile workshop was built at Stip. This was a good starting basis for quicker industrial development in Macedonia. The capital invested for those undertakings was national, that is, Macedonian capital that sprang up on the basis of the previous handicraft development or accumulation of money in business. In other words, sprang up out of a previous economic activity that was growing larger on handicraft production and getting a new shop: capitalistic undertakking. Therefore, further increase of industrial production and its affirmation and consolidation did not follow. In the period between the Krims and the Russian-Turkish War, a brutal, quick destruction of the industrial outset and the capitalistic forms of production occurred. The economic development went back for 50—60 yeare but now the general economic development, social and political conditions were quite different from those when the capitalstic development was in its first stages (at the end of the 18th century).

One thing that condtributed to the industrial destruction was the high tax which was disposed by the Turkish government upon almost any branch of industry. Land insecurity joined this. It affected industry much more severely than trade because industry requires security and firmness in general conditions of production for a larger period of time. It also requires freedom of the personality and capital. Turkey wasnot able to secure this in the time of its general fall, especially outside the big centers of Salonica. These unfavorable conditions, therefore, were also acting in the previous period though in a softened way. Because of tihs a question arises: which are those new, so far non-existing factors that acted so destructiovely upon the outset of the industrial development, factores which could have taken

another unfavorable, unanticipated direction or other fall. That was the „system of capitulation" that enabled free influx of goods manufactured by modern devices of production from the European countries on the Turkish market. This system which practically meant repealing of the existing import customs (passed against impartation of goods) favored the stronger and more modern foreign producer over the weaker and still undeveloped industrialist from Maceonia.

These changes led to a new arrangement of focusses of the capitalistic transformation while up till 1865—1875 the industrial initiative was bound to the inside towns and the outskirts of Macedonia, Ohrid, Kostur, Veles, Stip, Gevgelia, Nevrokop, and besides others there were also Macedonian industrialists. In the second period Macedonian industrialists, so to speak, do not appear, but mainly Jews and Greeks from whom the former were bound to foreign capital the latter tied niether by origin nor by commercial relations with the economics of Macedonia. This capital was coming from abroad and it used the Macedonian raw material and market as much as possible but it never helped the development of either of them. All this shows that the building up of the Macedonian bourgeoisie was made very difficult. It can be seen from the following:

As the process of industrialization was stopped and the first industrial outsets ruined, the Macedonian industrial bourgeoisie, the only progressive form of modern type bourgeoisie, could not be built up. This also applies to the ruining industry in which outsets of development the Macedonian bourgeoisie did not take part. The Macedonian bourgaoisie was also cut out from the modern credit sphere and the first credit establishement were formed from foreign capital. The Macedonian bourgeoisie was ceded to trivial usury with high rates of interest. The Macedonian bourgeoisie was also cut out from the exterior business sphere out of which capital was made very quickly and easily because for this activity larger a amounts of money was necessary, better commercial relations and better law security. All these terms were, first of all, possessed by the capitalists of Jewish origin from Salonica.

The Macedonian bourgeoisie retained the indoor trade on a smaller scale an some business by wholesale several richer firms in Salonica and a certain intermediary function in the sphere of the exterior trade.

This explains the causes of the Macedonian bourgeoisie on the economic field wich caused its dependent function in the process of the national emancipation and the polity of constant political hesitations among the revol lutionary masses, the fear of barbarous forms of the Turkish political authorities and the inspiration of the surrounding Balkan bourgeoisie, Bulgarians-Greeks, and Serbians.

The insufficiently developed industry in Macedonai slowed down, the passing of the pauperished craftsman and peasants into workers.

After the break of the first manufactures at Ohrid, Voden, Stip, where the first starts of technical labor appear in the last decades of the 19th century, the Macedonian working class was only in Salonica, where the first Macedonian socialist groups will arise in the later period.

So there are two periods in the economic development of Macedonia in the 19th century: The firts one upuard and it lasts until the seventyes, eighties, respectively, and the second one downward and it fills up the last three decades of the same century. The reasons that caused this stagnation and fall and even returning back should be looked for, first of all, in the politics of the Turkish Empire which is characterized by lack of protection of the national industry, undisturbed openig of the door to goods of the west-European countries the competition of which, as we have already poinuted out, couldnot endure the industrial and handicraft production just started. The reasons are attributed to the system of capitalation building of railway lines and the amputation of territories belonging to the Turkish Empire. In fact this was the crisis of the Turkish State and society the duration of which went on througha whole century and gradually resulted in decomposing of the Turkish society when the working population suffered the wors consequences.

Томо Томоски

ЕДЕН ИЗГУБЕН ДОКУМЕНТ ЗА АВСТРИСКАТА ВОЈНА ВО МАКЕДОНИЈА ВО 1689 ГОДИНА

I

По битката кај Ниш[1]) (24-IX-1689) поразената турска војска, што била поделена на помали меѓусебно скарани одреди се повлекла во неред и тоа со еден дел кон Софија[2]) а со останатите делови преку Лесковац[3]) и Косово[4]) кон Скопје. Во редовите на турските војници што пристигнале во Скопје веројатно имало некои од оние македонски бегови што биле во месец јуни таа година во составот на турската војска кај Јагодина.[5]) Тогаш во турските предели дошло до голема мешаница во врска со повлекувањето на војската. По стапалките на војниците ишле бегалци од попатните населби. Паничното расположение, зголемено нешто и од насилствата на славонските ајдуци, довело до тоа некои

---

[1]) Краткиот увод што се дава тука служи и за дополнение на некои научни соопштенија;

[2]) Рајко Веселиновић мисли дека Турците по битката кај Ниш побегнале кон Софија. R. V., Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj polovini XVII veka. Novi Sad 1960, str. 111;.

[3]) Според Душанка Бојанић-Лукач Турците избегале „kroz ovaj prolaz (kod Leskovca b. m.), ustvari Grdeličku klisuru". D. B. — Lukač, Karpošev pokret i izvori za njegovo izučavanje ((докторска дисертација). Skopje 1961, стр. 149; Трудот (во ракопис) се наоѓа во Деканатот на Филозофски факултет во Скопје.

[4]) „Er (der Seraskier b. m.). . . kame mit 200 Pferden seiner Garde auf Pristina und hernach auf Scopia um denenselben die unglückliche Nachricht der gäntzlichen Ruinirung der Armee hinterbringen". Види во современите Annotationes und Reflexionen der gloriosen kayserlichen Waffen im Jahre 1689 (Das Wiener Kriegsarchiv, Feldakten 1689, Fasc. XIII, 1, B. 53).

[5]) „Gleichwollen ist zu vermelthen, das nach deme aus obgesagter Ursachen die Trouppen von Jagodina zurückziehen müssen, der Feindt sich nur mehreres verstärckhen werdte, zu vorderst durch die Albanesen und den Macedonischen Adel welcher ungeachtet grosser Betrohungen bis dato mit denen Türken zu Veldte zu ziehen gewägert". Philipp Röder von Diersburg, Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken, II B. Carlsruhe 1842. Urkunden str. 34; Види во писмото: Der Markgraf an den Kaiser, Feldlager bey Hassanpascha Palanka, 23. VI. 1689.

села од околијата на Прокупље[6]) и на Косово[7]) наполно да се напуштат од населението.[8]) Во Скопје се прибрале до 40.000 души-бегалци.[9]) Но градот послужил и како пункт за собирање на војници. Од насобраните 8.000 души, до 6.000 биле војници и тоа предимно од редовите на Србите и Шиптарите.[10]) Во тоа време Турците го држеле и Качаник[11]). Таму, во таа исфрлена северна позиција се сместил одред од 150 војници[12]); тие го контролираа патот што водел од Косово кон Скопје.

Наспоредно, другата (австриската) страна покажала голема активност во зацврстувањето на заземените позиции, и во зајакнувањето на воениот потенцијал. Набргу по победата кај Ниш австриската војска се поделила на два дела. Главнината на војската на чело со маркгрофот. L. von Baden се кренала на 6-X-1689 година кон Видин. Вториот дел на војската што се ставил под команда на Пиколомини едно време усилено работел во утврдувањето на преодите кон Ниш, како и во собирањето на храна за месниот гарнизон. Потоа и таму дошло до делење на воените ефективи. Една колона оперирала по течението на р. Нишава и околу Пирот. Втората колона што била составена од германски, унгарски и српски војници[13]) лично ја повел Пиколомини и тоа преку Прокупље на Косово. Таму, во Приштина бил оставен гарнизон, а се работело и врз утврдувањето на споменатото место. Притоа инженерот Bafet de Comos[14]) бил задолжен со фортификацијата на Приштина,

---

[6]) „Die Dörfer in der Gegend (Prokupia b. m.) sind entvölkert, aber nicht verbrannt." Види: Streifzug des Feldmarschall-Lieutenants Fürsten Piccolomini nach Pristina in Bosnien und Scopia in Macedonien im Jahre 1688. (sic. T. T.) Oesterreichisch-militärische Zeitschrift, Ersten Jahrgang, 2 Heft. Wien 1808, str. 238.

[7]) „Das Land (Cassoverland b. m.) ist von Bosniern, Albanesern und Türken entvölkert; sie haben sich aus Furcht geflüchtet; die Dörfer sind nicht verbrannt". Streifzug . . str. 238.

[8]) „Ich treffe Ansta'ten gegen die Greuelthaten der slavonischen Hayducken, und anderer Horden, welche diese arme Völker bedrücken, und sie zu flüchten zwingen".. Streifzug. . . стр. 240.

[9]) Streifzug. . . стр. 245.

[10]) „Unter so vielen und unterschiedlichen neuen Zeitungen hatte der Piccolomini diese welche ihm versicherte dass der Mamut Passa sich aus Scopia gezogen habe mit 8000 Persohnen, unter welchen bis 6000 Soldaten waren, meistentheils Ratzen und Albenesen". Annotationes. . . B. 33

[11]) „Vor allen muss der Pascha Mamut Begovik, der den Posten von Catzanick besetzt hält, vertrieben werden". Streifzug. . . 239

[12]) „Von Pristina avancirte derselbe (се мисли на Пиколомини б. м.) den 23ten auf Cazianeck eine Stadt über einen Pass mit einen Castell welches mit guten Maueren und genug breiten Graben umbfangen ist; als die türkische Besatzung in Cazianeck, so in 150 Mann bestunde. . . Annotationes Bl. 33

[13]) „Der F. M. L. Piccolomini habe sich mit denen ihm anvertrauten deutsch. hung. und Raitzischen Trouppen. . . Vortrag an Kaiser über Piccolominy Schreiben aus dem Feldlager bey Katschanek dto 31ten October". Extracte aus dem Relation des Markgrafen Louis von Baden an S. M. den Kaiser vom 26 August bis 30 Dezember 1689 (K. A. Feldakten X 3—1—6).

[14]) „Piccolominy der Hauptpost. . . Pristina genannt, occupiert, besetzt und dem Inngenieur Bafet de Comos von selbiger Gegend eine Landcharte zu verfassen auch den Orth zu fortificieren anbefehlen worden". Ibidem стр. 3

За утврдувањето на Приштина известува Пиколомини во писмото до царот од 21-X-1689 год. следново: „In dem weitschichtigen offenen Hauptort Pristina ist für

а и со правењето на една карта[14a]) на пределот. Но пред австриската команда се поставувале тогаш и други задачи на решавање. Имено, наложително било да се воспостави редот во земјата, потоа да се уредат односите со Шиптарите и Србите и најнакрај да се осигурат преодите од Косово во соседните предели. Пиколомини многу држел до тоа да ја има контролата над Ново Брдо[15]), Качаник[16]) и над патот што од Врање водел кон Скопје[17]). Притоа се мислело и на можноста за водење на воени операции во Скопско, па и за четување дури до Солун, но сето тоа било условено од добивањето на бараната воена помош[18]). Во почетокот активноста на австриската војска се развивала според определените рамки. Имено обристот Штрасер со еден мал одред се упатил кон Качаник за да го истера од таму турскиот одред[19]). Меѓутоа австриската војска сосема неочекувано го нашла турскиот пост празен. Турската посада што стационирала таму, ноќе се повлекла преку Дунаво[20]) во правец кон Скопје. Наспрема турските бегалци била испратена потера

---

meine beyhabende Mannschaft hinreichende Unterkunft; ich lasse hier Verschanzungen anlegen und für die zurück bleibende Truppe die nöthige Subsistenz zusammen bringen" Streifzug. . . стр. 238

[14]-а) Една оперативна карта за воениот поход од 1689 год. била направена од. вишиот инженер Morando Visconti. Види кај Ph. R. von Diersburg, н. т., Vorwort, XIX; Во Kartensammlung на Воената архива во Виена се наоѓа карта под сигнатура H III C 100, а под наслов: Mapa dela Transilvania, Valachia, Servia e Bulgaria, con li svuoi confini E campamenti Fatti dall Essercito di sua Majesta Cesarea, sotto la Condotta del ser-mo Prencipe Luigi a Baaden l'Anno 1690. Покрај друго на картата е вцртан и градот Scopia и тоа со две кули и два ѕида во црвена, жолта и црна боја.

[15]) „Vom letzteren (се мисли на Ново Брдо б. м.) geht ein Reitsteig nach Sophia; beyde Orte (Ново Брдо и Звечан б. м.) habe ich, um die türkischen Garnison im Zaume zu halten, blockiren lassen". Streifzug. . . 239 — Турскиот гарнизон во Ново Брдо се предал меѓу 21 и 31 октомври; до таков заклучок наведуваат писмата на Пиколомини што ги испратил до царот на спомнатите дати. За турскиот гарнизон во Звечан види во Vortrag de dato 30ten December каде L. von Baden соопштува дека „Bekomme gleich Nachricht, es wolle sich das im denen Gräntzen von Bosnien stehende betrachtliche Schloss Zweczey ergeben. . ." Extracte aus dem Relation. des Markgrafen L. v. Baden an S. M. den Kaiser. — Според Д. Б. — Лукач „Turska posada Zvečana nije se bila predala". Д. Б. — Л., н. д., стр. 162;

[16]) „Ich werde alles anwenden, um mich der Strasse von Uranie, welche nach Scopia führt, und des Postens von Catzanick, der die erwähnte Stadt deckt, zu versichern". Streifzug. . . стр. 239

[17]) Во преводот на М. Костиќ погрешно стои „качанички друм". Види М. Костиќ, Спаљивање Скопља 26. и 27. октомври 1689. Јужна Србија, Скопље 1922 књига I, бр. 4, стр. 122

[18]) „Sollte die erwartete Unterstützung hinreichend seyn, so werde ich zu der Unternehmung von Scopia schreiten und bis Salonichi streifen lassen". Streifzug. . . стр. 239. Овие зборови на Пиколомини не се преведени сосема адекватно во наведената статија на М. Костиќ. Таму на стр. 122 стои: „Из Приштине је Пиколомини јавио (21. окт. т. г.) цару Леополду своју одлуку да освоји Скопље и продре до Солуна".

[19]) Obrist Strasser an Markgrafen Hermann von Baden, Niš, den 18 November 1689. Copie aus dem grossherzoglichen Archiv in Carlsruhe. (Преписот на машина се наоѓа во Државната архива на СРМ, Varia, 2).

[20]) Дунаво е село на патот Гњилане—Куманово. Види и Imenik mesta. Beograd 1960. Таму на стр. 156 се споменува село Дунаве.

во состав од 40 германски коњаници и 200 Унгарци[21]). Потоа Штрасер бил вовлечен во клисурата и таму се судрил со една турска војска што била составена од 6 барјаци. Споменатата турска воена група на неколку дена пред тоа пристигнала во Скопје и оттаму го продолжила патот кон Качаник, притоа не знаејќи за изменетата ситуација во тамошниот форпост[22]). Во клисурата дошло и до прво судрување (по битката кај Ниш) на овој сектор меѓу австриската војска и турската војска. По борбата што се водела околу 1 час турскиот одред се повлекол и притоа оставил на боиштето мртви, раненици како и барјаци. Загубите на царевците изнесувале 4 мртви, 10 раненици и 6 пленици[23]).

Напуштањето на Качаник од турскиот гарнизон, како и слабиот отпор на турската војска во клисурата, го охрабрил царскиот корпус да го продолжи маршот кон Скопје. Патот бил отворен и австриската војска ја минала планинската верига Хемус[24]) и на тој начин се оддалечила и од комуникациите и од Ниш[25]). Појавата на австриската војска во близината на Скопје како и дејствувањето на австриската артилерија предизвикале паника во редовите на турската војска што пред тоа излегла надвор од градот во пресрет на непријателот. Тогаш, во тој решителен момент турскиот командант пашата Мамуд Беговиќ останал

---

[21]) „Als die türkische Besatzung. . . die Ankunft der Teutschen vernahmen, flohen sie die Nacht über die Donau, welche von einer Parthey von 200 Hungarn und 40 Deutschen Pferden umbsonst verfolget wurden". Annotationes. . . B. 33. — М. Костиќ ги замешал настаните и прикажува како: „Извидница од 240 коњаника сударила се са турским појачањем, које је из Скопља Качанику послато у помоћ. . ." М. К., н. д., стр. 123; Слично пишува и Д. Б. — Лукач во н. д. на стр. 152: Njena posada (се мисли на качаничката б. м.) je bila pobegla, a jedinice koje su pošle u poteru za njom našle su samo u sredini klisure jednu tursku formaciju od 300 ljudi".

[22]) „Um denselben näher kennen zu lernen, rückte ich vor, und begegnete sechs türkischen Fahnen, denen ein Pascha folgte, der vor vier Tagen nach Skopia angekommen war, um Sophia zu unterstützen; die Türken wurden geworfen, vier Fahnen erobert, und einige Gefangene gemacht". Streifzug. . . стр. 241; Од цитираните зборови може да се добие погрешен впечаток за личноста што ја водела австриската претходница. Меѓутоа во споменатото писмо на Штрасер стои ова: „weilen man aber die Pass desselbigen Lands sich auch hat versicheren mussen, hat der Herr General mich damals nach dem Schloss Katzeneck voraus commandiert, selbiges wegzunehmen, welches ich von denen Türken verlassen gefunden, so sich gegen Skopia reterirt, denen ich in selbigen Pass nachgefolgt, und von der bei mir gehabten Reiterei etwas ihnen nachgehen lassen, so auch vom Feind angetroffen, selbigen geschlagen und Gefangene gebracht, nach welcher Aussag, ermelter Herr General weiters avancirt die Bagage zurückgelassen, und durch den Pass Katzeneck den Weg gegen Scopia mit den Truppen gefolget. . ." Види го писмото на Obrist Strasser упатено од Ниш до маркогрофот Hermann von Baden на 18 ноември 1689.

[23]) „Allein da die unsrigen ein Grosso der Barbaren antreffen welche von Scopia kommen Cazianeck zu verstärcken, nicht wissend, dass die Ihrige also leichtsinnig dasselbe verlassen hatten, fienge ein sehr harter Streit an welcher mehr als eine Stund wehrete". Annotationes. . . B. 33; Во продолжение авторот на Annotationes известува и за исходот на битката со следниве зборови: „jedoch bleiben denen Christen vier Fahnen, und das Feldt besäet mit feindlichen Leichen und Verwundeten. Dieser Sieg kostete dem Kayser sechs Gefangenen, vier Todt und zehn Verwundete".

[24]) Во дадениот случај се мисли на Шар планина. Инаку во она време под називот Hemus се криел поширок географски поим.

[25]) Види: Streifzug. . . стр. 242.

готово без војска, бидејќи го напуштиле иноверните војници[26]). Во нередот што настанал пашата заедно со 200 највeрни војници избегал од борбената линија и се скрнл прво во една шума, а потоа користејќи ја мрачнината го продолжил патот кон Скопје[27]). Во мешаницата што настанала тогаш Турците оставиле преку 100 мртви, 200 пленици (Турци и Евреи), неколку барјаци, како и комората[28]). Меѓутоа скопските жители не го сочекале исходот на борбата, тие се дале во беганица пред да попушти турската одбрана[29]). И така Пиколомини нашол готово пуст град што притоа бил заразен со чума. Меѓутоа царевците не можеле долго да останат во градот, та го запалиле Скопје на 26-X-1689 год.[30]). Наедно со палењето на населбата, времено било уништено Скопје и како административен центар. Со тоа биле раскинати врските меѓу месното население и органите на турската власт. Во новонастанатата ситуација многу старешини од блиските касаби и села (секако од територијата што не била под контролата на турската власт) дошле во австрискиот воен логор за да му положат клетва на царот. Пиколомини покажал голема срдечност како при приемот, така и при испраќањето на старешините, па тие останале восхитени од сето што станало со нив[31]). Туку врската меѓу населението од северна Македонија и австрискиот цар била фиктивна и од краток век. Меѓусебниот конктакт веројатно датирал отпорано, т. е. од времето кога се растурале печатени патенти меѓу населението во некои предели под турска власт. Преку спомнатите патенти населението се охрабрувало на правење на смут

[26]) „Als ich wahrnahm, dass die Griechen für uns geneigt waren. . ." Streifzug. . . стр. 242. — М. Костиќ во наведената статија на стр. 124 зборот „die Griechen" го превел со „Срби". Адекватен превод на зборот „die Griechen" би бил: православни.

[27]) „Da nun indessen die Christen die Victori fortsetzten, komme die Armee an und wollte der General da campiren, allwo der Bassa gestanden ware, welcher mit 200 seiner getreusten sich verstecket, und in einen Waldt geflohen ware, von dennen Er herjnach untere Schutz der Nacht seinen Weg nach Scopia genommen. . ." Annotationes. . . B. 34.

[28]) „. . .über dieses noch zurückliesse mehr als hundert Todte, auch an Gefangenen 100 Mahometanern und 100 Juden." Ibidem B. 34.

[29]) „In Scopia waren 60.000 Einwohner, nebst 40.000 dahin geflüchteten und 400 udische Familie n, welche acht und vierzig Stunden vor meiner Ankunft die Stadt verliessen". Streifzug. . . стр. 245; Според податоците што ги дава Annotationes. . . B. 34 бројот на Евреите во Скопје изнесувал 3000 души. — Д. Б. — Лукач во наведеното дело на стр. 152 пишува спротивно на она што го кажува изворот. Според Д. Б. — Лукач: „Oni (се мисли на селјаци б. м.) su javili da je Skoplje ispražnjeno i da se njegovo stanovništvo zajedno sa Mahmud pasom i vojnim snagama povuklo u jednu dolinu".

[30]) М. Костиќ во наведената статија на стр. 125 при описот на пожарот во Скопје меѓу другите преведени реченици ја дал и оваа: „ми смо стајали на једном високом брду. . ." Меѓутоа во германскиот текст од писмото на Пиколомини стои: „wir standen wie Domitian auf einem nahen Berg. . ." Streifzug. . . стр. 244.

[31]) „Als solches von den Generalen verichtet wurde, kommen viele Richter der nahe gelegenen Flecken und Dörfer S. Kays. Mayst. den Eydt der Treue abzulegen, welchen weilen sie von dem Grafen mit aller Höfflichkeit empfangen wurden wiederumb höchst zu frieden in ihre Häuser kehrten". Annotationes. . . B. 34.

и на кревање на востание[32]). Проавстриските симпатии на населението од северна Македонија видно се манифестирале во време на воениот поход на царевците кон Скопје. Со воената активност на царскиот корпус од таа страна на Хемус планина Пиколомини на само што го надминал воениот план (заземањето на Качаник) туку и ги пречекорил интенциите на L. von Baden по прашање на радиусот на операциите[33]). И навистина, австриската војска на можела да се одржи во Скопско, па затоа Пиколомини се решил на повлекување назад на Косово. Наедно австрискиот командант му наредил на населението и тоа да се повлече во заземените места[34]). Меѓутоа повикот на Пиколомини го послушале само 20 католички фамилии и 2 свештеници и тие заедно со војската се повлекле преку Качаник[35]). На повлекувањето царевците ја затрупале клисурската комуникација на неколку места.

II

Како што е познато, со воениот план на Пиколомини се предвидувале операции и за завладувањето на патот Врање—Скопје. Околу реализирањето на спомenатиот задаток се ангажирале три регименти[36]) што стоеле под команда на војводата Georg Christian von Hollstein.

---

[32]) Во писмото упатено од маркгрофот L. v. Baden до царот на 7. IX. 1689 стои: „lasse auch zu dem Endte in Bosnia, Albania, Erzegowina, und angränzenden Ländter Ernst und nachtruckliche Patenten publiciren, um die Allarmen zu vergrössern, und die Inwohner so viel möglich zu einer Revolta wider die Türkhen, und Ergreiffung der Waffen anzufrischen. . ." Ph. R. v. Diersburg, n. d. Urkunden стр. 114.

[33]) Vortrag von Feldlager bey Czernetz den 10-ten November 1689. Extracte aus dem Relation des Markgrafen L. v. Baden an S. M. Kayser. . .

[34]) „. . .und denen Inwohner befehlen sich aus dem feindliche zurück und mit ihren Sachen in die aquietirter Oerten zu ziehen". Види: Vortrag an Kaiser über Piccolominy Schreiben aus den Feldlager bey Katschanek 31-ten Octbr. Extracte aus dem Relation des M. L. v. B.

[35]) Vo Streifzug. . . на стр. 245 стои: „ich führte diese Geistlichen und zwanzig christlichen Familien mit"; Меѓутоа во наведениот дел од Extracte стои: „20 Haushaltungen aber von catholischen Leuthen mit 2 Priestern geblieben, so Sein Patrocinium gesucht. . ."

[36]) Strasser во познатого писмо спомнува три регименти: „. . .allwo mehrerwl. Hr. Graf die Regimenter separirt dem Herzogen Georg Christian von Holstein mit dem seinigen, Hannoverischen und Czackischen Hussaren Regiment in diesem Lande gegen Novoborda und selbige Gegend gehen lassen. . ." Види го писмото на Obrist Strasser до M. H. v. Baden, Niš, den 18 November 1689. Меѓутоа во Annotationes B. 35 стои: „und verordnete dem Herzog von Hollstein den 1-ten Novembris mit seinen eigenen und des Printzen August von Hannover Regiment gegen dem Berg Hemus zu marschieren. . ." Подоцна веројатно се зголемил бројот на региментите што се гледа од продолжението во Annotationes B. 38 каде стои: „Als der Herzog von Hollstein diese Bewegung vernahme, versammelte Er gleichfalls sein Regiment, dasselbe des Printzens Carl von Hannover, Serau, Piccolomini, und die Hussare des Czaky. und noch viele Ratzen und Arnauten. . ." За составот на воената група на Холштајна станува збор и во една книга од 18 век. Таму стои: „Den 1. November ist der Hertzog von Hollstein nach wohlbesetzten Castell Kazianeck mit ihren und dem Hannoverischen Curasier-Regiment gegen das Gebürg Hämus marschiert". Види: Heroischer Heldenmuth oder Exemplarischer Entwurf deren Heldenthaten des durchl. Fürsten und Herrn Carl des Funften Herzogen v. Lothringen in welchem nebst Entsetzung der preiswurdigst kaiserliche Residenz Stadt Wien den

Групата самостојно делувала и по пат требала да го извидува теренот, а и да собира контрибуција.[37]) Активноста на оваа група започнала на 1. XI. 1689 год. т. е. со денот кога умаршрала во правец кон Ново Брдо и на околниот предел.[38]) Таму царевците не нашле отпор бидејќи од порано се предал месниот турски гарнизон.[39]) Со тоа бил отворен патот кон пределите по горното течение на реката Морава. Во време на маршот војводата Hollstein разбрал за повторното враќање на турското население и на војската во напуштениот Штип. Враќањето на бегалците во градот било во тесна врска со преземањето мерки за воведување ред и дисциплина како во редовите на населението, така и во редовите на насобраната војска во турските предели на Балканот.[40]) Впрочем и победата на турската војска кај Драгоман (29. X. 1689) уште колку охрабрувачки делувала врз турските војници и врз турското население во Македонија. Во едно такво расположение Турците сакале да ги истераат царевците не само од северна Македонија и од горно-моравската област, туку и од Косово.[41]) Меѓутоа и спротивната страна настојувала да ја одржи позиционата предност. Во дадениот момент турското присуство во Штип внесувало несигурност кај царевците. Поради тоа војводата Холштајн решил со ненадеен напад да ги истера Турците од спомнатото место. Притоа царевците биле пречекани од непријателот кај Штип каде и дошло до бој.[42])

Во врска со операциите на австриските регименти во северна Македонија биле испратени извештаи од теренот и тоа од војводата Hollstein до маркгрофот L. von Baden (на 15. XI. 1689) и до царот (на 25. XI. 1689), потоа од L. von Baden до царот (на 11. XII. 1689) и најнакрај, од Strasser до F. von Baden (на 18. XI. 1689). За жал готово сите горе споменати релации освен задната се загубиле во текот на времето. Меѓутоа, со документите се користеле некои современици што пишувале за австро-турската војна. Подоцна, во почетокот на 19-иот

---

12. September 1683 alle Sieg und Victorien, alle Belagerung und Eroberungen so vieler Hungarischen Vestungen und was sich Zeit währenden dero Ober-Comando über die gesamte kaiserl. allirte Armee in 8 Feldzügen bis 1690 inclusive von Tag zu Tag zugetragen,, kürzlich doch ausführlich erzehlt, und beschrieben wird. Wien 1767, стр. 214.

[37]) „... umb besagte Gegenden zu untersuchen und in Contribution zu nehmen"; Annotationes... B. 35.

[38]) Annotationes... B. 35 и Heroischer Heldenmuth... стр. 214.

[39]) Streifzug... стр. 240.

[40]) Annotationes... B. 56.

[41]) Annotationes... B. 57.

[42]) Покрај другите за битката кај Штип пишува и Д. Бојаниќ-Лукач во н. т. на стр. 161 и во бел. 90 — на стр. IV, 148. Според мислењето на Д. Б. — Лукач „najbolji opisi" за навлегувањето на австриската војска во Штип ги даваат: Theatri Europaei..., XIII, од 1698 год., 648—649, потоа J. C. Feigius, Wunderbahrer Adlers—Schwung II Theil, 517—519 и најнакрај C. Contarini, Istoria della Guerra di Leopoldo Primo... II, 169. Меѓутоа Д. Б. — Лукач не го имала на рака ракописот на J. Browne, ниту го користела директно и во целина известувањето за таа битка во Annotationes.

век писмата ги имал на рака и грофот Johann Browne.[43]) Именуваниот напишал „Geschichte des Feldzuges gegen die Türken vom Jahre 1687—1689". Притоа J. Browne се потрудил и направил „Extracte aus dem Relation des Markrafen Louis von Baden an S.(eine) M.(ajestät) den Kaiser vom 26 August bis 30 December 1689"[44]). За нашата тема и нашата историја има важност оној извадок што е датиран на 11. XII. 1689 година и кој во целина гласи:

Allergnädigster Kaiser

Vortrag den 11-ten Dec. 1689.

Der Obrist Feld Wacht Meister George Christian Herzog zu Schlesswig—Hollstein (: auf dem nach Absterben des Grafen Piccolomini inzwischen das Commando [45]) über die in Servien, und, selbigen Gräntzen diesseits der Donau stehenden Troupen gefallen:) notificieret aus dem Feldlager ohnweit Wranik den 15-ten passato, Er seye mit seinen unterhabenden, item dem Hannoverischen und Czakischen Hussaren Regt[46]) noch bei Lebzeiten ermeldeten Grafens Piccolomini beordnet worden, in der Gegend Cumanova, Wranik und Novi Burdo die Dispositiones wegen der Winter quartier zu machen, hätte sich hierauf nach erhaltener Nachricht, das der Feind[47]) den vorhin verlassenen Posten Stippo[48]) wiederum begehen, nahe

---

[43]) Според едно искажување на ракописот на J. Browne му се прилава важност поради користењето на документи што денес не можат да се најдат. Види: Inventare österreichischer Archive, VIII. Inventar des Kriegsarchivs in Wien. Wien 1953, II, стр. 36.

[44]) Extracte. . . се дадени како прилог во ракописот „Geschichte des Feldzuges gegen die Türken vom Jahre 1687—1690. Kriegsarchiv, Feldakten X 3—1—6.

[45]) Пиколомини кога видел дека му се доближува смртта му ја предал командата на H. v. Hollstein, а за тоа нешто го известил и Strasser на 9. XI. 1689. Obrist Strasser an M. H. v. Baden, Niš, d. 18 November 1689. За истото види и во Annotationes. . . B. 37 каде стои: „Der Piccolomini resignirte sterbend das Commando dem Herzog von Hollstein, ihm vollkommen unterrichtend von allen Affairen. . ."

[46]) Види ја горе белешката 36. — Д. Б. — Лукач во н. т. на стр. 153 ги забележува „regimente Holštajn и Hanover". Р. Веселиновиќ во н. т. на стр. 123 пишува дека „Holstein sa pet regimenti i sa mnogo Srba и Arbanasa krene ka Štipu. Tu zatekne 27 novembra šest hiljada Turaka pod Ahmed-pašom sofijskm i Mahmud-pašom, komandantom Skoplja." Наводно податоците Р. В. ги зел од H. Gerba, Die Kaiserlichen in Albanien 1689. Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs II. Wien 1888 стр. 152. Меѓутоа Д. Б. — Лукач во н. т. во бел. 89 на стр. IV. 147/8 со право му забележува на Gerba дека погрешил при датирањето на битката кај Штип.

[47]) За бојот кај Штип Gerba пишувал предимно според Annotationes. Меѓутоа таму има, како што видовме, неточности во датирањето на настанот а има и нејасности во известувањето за составот на турската војска. Така во Annotationes на B. 37 стои: „. . .welche Sach die Vermessenheit der Barbare wachsen machte, also dass sie eben unter demselben Bassa (се мисли на Achmet der Bassa von Sophia h. m.) sich in 3000 Mann Türcken und Tataren zusammenzogen und viel von Stippo gefluchteten Volck, auf das neue an desselbe Orth führeten. . ." Нешто подолу во н. ракопис., B. 38 се прикажува дека во Штип имало веќе спомнати 3000 неверници на Мамут паша некогашниот командант на Скопје заедно со други 3000 муслимани, вкупно 6000 и тоа во мнозинство кавалерија освен 80 јаничари и многу Шиптари („allwo zu denen schon gemeldeten 3000 Unglaubigen der Bassa Mamuth vorhmaliger Commendant von Scopia mit anderen 3000 Mahometanern in dessen gestossen und also in 6000 meistentheils Cavallerie ausser 80 Janitscharen und vieler Arnauten starck waren.").

[48]) Spored Annotationes. . . B. 37 „Stipo ist ein ziemlich grosser Flecken, mit einer retraite oder Palanka mit guten Pallisaten bevestiget. . ."

bei Orisare[49]) in Sicherheit zurück gelassenen Bagage sich dahin unvermerkt[50]) begeben, die in einem unweit der Stadt liegenden Hof gestandene 300 Türken[51]) durch des Hanoverischen Regts Obrist Lieut. Gr. von Röder angreifen, bei 50. derselben niedermachen, und den Überrest in die Stadt jagen lassen, worauf darinnen Allarm entstanden und der Passa mit 6000 Mann zu Ross und Fuss heraus avanciret, welche aber bald in Confusion gebracht[52]), deren in 2000 Mann niedergehauen und gefangen, des Feindes Paucken und etliche Fahnen, nebst etlichen tausend Stück Vieh erobert, nicht weniger etliche hundert Wagen mit christlichen Bauern erlöset, von Euer May. Teutschen, Hungaren und Raitzen aber insgesammt bei 70 geblieben und blessiret, der Feind aber über eine Stund von der Stadt verfolget worden.

---

[49]) Во Annotationes... неточно стои: Orisovia.

[50]) Интересно е да се одбележи дека и двете спротивни страни настојувале да го прикријат движењето и позициите. Според Annotationes турската војска и населението се прикриле за да можат да го следат движењето на царевците („als die Miliz mit denen Einwohnere ankommen, sie stille hielten, umb die Bewegungen deren kays. zu beobachten). Види Annotationes... B. 37).

[51]) Според Annotationes... B. 38 турскиот одред бил составен од 400 коњаници (Es führte die kays. Vortrouppen der durchleutigste Printz Carl von Hannover welcher als ein Löw die Feldwachten der Barbaren in 400 Pferden starck angriffe...) Според Theatri Europaei турскиот одред имал 500 души. Податокот земен од Д. Бојаниќ—Лукач н. т. бел. 90 стр. IV, 149.

[52]) Annotationes... B. 38 дава поопширен извештај за текот на битката. Имено Карл Хановерански го нападнал турскиот одред „die sich aber mit nicht gemeinen Muth defendirten, jedoch mussten sie die Hitze der Christen nachgeben und retirirten sich in Unordnung gegen ihrer Armee, deren gröste Theil auf diesem Allarm sich aus der Stadt vorinnen sie logirten begeben hatte und sich in gute Ordnung setzen wolte, welches Ihnen aber von denen zum Succurs der vorangegangenen Trouppen schon angelegten verschiedenen Esquadronen nicht zugelassen wurde; dahero der Printz und vier Standarten seines Regiments gewisse Häuser... einnehmen liesse, welches den rechten Flügel des Heeres zum Schaden der Türken sicherstellete, und auch verursachte dass die noch nicht in Ordnung gestellte Feinde gegen dem Feldt sich wenden mussen, und selber Lager in Unordnung setzten.

Nachdeme der durchläutigste Herzog von Hannover vernommen, was mit denen Trouppen und den rechten Flügel vorgienge, folgte er in Eyl mit dem Corpo de Battalie, und lincken Flügel nach welchen er noch zu rechter Zeit vor denen Machometanern formieret hatte, und befande sich im Standt dieselbigen gäntzlich über Hauffen zu werfen und in die Flucht zu bringen, da dann deren so wohl von denen Teutschen-musqueten als auch von denen Säbeln deren Hussaren mehr als 1000 Todt blieben, und viele gefangen wurden. Es überbliebe annoch denen unsrigen die Reserva sich viele brave Ottomannen begeben hatten zu überwinden, umb sagen zu konnen, dass man eine vollkommene Victory erhalten habe. Also beordnete der Herzog den Angriff durch die Dragonner, welcher viel Härter ware, als man sich einbildete alleweile die Beschützer als verzweifelt das... Thaten, dahero das Unternehmen leer ausgienge, und verlohren die kays. dabey 150 Soldaten, und wann man nicht die Resolution gennomen hätte die Palanka wegzubrennen, wurden die Christen mit ihrem Volck Stippo niehmals abgebrannt haben.

Als die Flammen in selbig durren Höltzere herumschweifeten, gabe solches Gelegenheit den Angriff auf das neue zu tentiren, welcher glücklicher als der erste von statten gienge, alldieweilen die Barbarn, als von allen Seiten umgeben und angefachten nehmlich von dem Feuer von denen Teutschen, von dem Weinen und Schreyen derer Weiber und ihrer Kinder, endlich als ein Opfer derer christlichen Diengen fielen; die Beute ware so gross, dass es gewiss eine Fabel scheinet solche zu beschreiben, nichts destoweniger bin ich von glaubwürdigen Persohnen versichert worden, dass die Soldaten das Geld mit Realen und Löwenthalern untermenget mit vollen Hütten theileten".

In jezt besagter Stadt hätten sich etliche beherzte türkischeFamilien in einem Haus über anderthalb Stund gewehret, bis man solches anzuzünden die Anstalt gemacht, und diese sodann auf Discretion sich ergeben, worauf die Stadt welche gar zu weit abgelegen, und denen Türken zu einer neuen Retirade hätte dienen können, in Brand gesteckt, und auf dem Zurück-Marche eine türkische gegen Sophia[53]) ausgegangene Parthei von 300 Pferden angestreifen worden, wovon die Czakische Hussaren 150 erlegt hätten[54]), die hin und wieder in einigen Dorfschaften befindlich geweste Türken wären durch ausgeschickte Comandirte ausgerottet und niedergehauen worden.

Schliesst bei einige Puncta, was der Graf Piccolomini für Dispositiones in ein und anderen unterlassen. Der Herzog zu Hollstein meldte darauf, Er wolle dieses alles suchen zu befrieden, habe inzwischen das ihmo dermahlen anvertraute Corpo hin und wieder dergestalt einquartiret, dass selbes den Wienter über wohl werde subsistiren, und bei erforderen den Fall sich in Kürtze zusammenziehen, und von allem feindliche Einbruch sich befreien können.

По битката кај Штип царевците марширале кон Врање и таму тие уредиле воен логор.[55]) Меѓутоа, тие не се задржале долго време во пределот. H. von Hollstein во својство на командант на целокупниот австриски корпус брзал на Косово во врска со ситуацијата што настанала таму по смртта на Пиколомини.[56]) Се работело во прв ред околу сместувањето на региментите во зимски квартир. Меѓутоа очекувањето да се смират борбите во зимскиот период останало само пуста желба. Напротив, концентрацијата на турската војска во граничните места како и четувањата на турските одреди најавувале една немирна зима. Впрочем и царевците не останале пасивни, туку и тие одговориле на турската агресивност со брзи контранапади, а и со извидувачка активност. Еден царски одред што бил составен од Немци и Срби[57])

---

[53]) Според Theatri Europaei и Feigius „gegen Scopia". Види кај Д. Б. — Лукач н. т., бел. 90. стр. IV, 150 и 152.

[54]) Од сите познати верзии за битката кај Штип најблиска до текстот од Extracte е она што ја дава Feigius па потоа Contarini и Theatri Europaei. Најнакрај го наведуваме тука и известувањето на Strasser за активноста на Holstein. Во писмото на Strasser до H. v. Baden испратено од Ниш на 18 ноември 1689 год. стои: „Inmittelst aber ‚dass alles dieses vorbeigangen und wie oben erwähnt der Herzog von Holstein, mit den bei sich gehabten Regimentern oben hinausgangen. Bekome ich gleich jetzt und die Nachricht, dass derselbige auch wiederumb eine gute Operation gethan und 2 Meil Wegs über Gebirg die Stadt Spiez worin 3000 Türken gewesen, überrumpelt über 1000 niedergemacht einen Bassa nebst etlichen Agen gefangen die Stadt geplündert und in die Aschen gelegt; und weil alles mit Weib und Kind, Sack und Pack wirklich in der Stadt zu Hause hat er grosse und treffliche Beute davon gebracht: abermahlen in der Umkreis von selbigen Ort gegen Pristina, hat er einen gewissen Thal bis 1000 Türken zu Pferd angetroffen, welche er geschlagen über 500 davon niedergemacht und die übrige in die Flucht gejagt".

[55]) Од таму, на 15-XI.1689 год. H. v. Hollstein му испратил писмо на L. v. Baden.

[56]) Во Приштина на 25-XI-1689 год. била датирана релацијата што ја испратил H. v. Hollstein до царот.

[57]) Според Р. В. (н. т., на стр. 123) тоа биле „četiri stotine Srba iz Prištine (Serben von Prisctina)". Меѓутоа Р. Веселиновиќ погрешно ги разбрал зборовите на Gerba кој го зел овој податок од Annatationes. Таму во В. 40 стои: „Hauptmann von Piccolomini H. von Sanoski mit 100 teutschen Pferden und 400 Ratzen commandirt worden".

тргнал на рекогносцирање на 20 декември[58]) од Приштина во пределите на северна Македонија. Одредот што стоел под команда на H. von Sanoski достигнал по два дена марш дури до Велес. Населбата била отворена и царевците со ненадеен напад влегле внатре. Притоа во борбата на турска страна загинале 30 души, а имало и такви што паднале во плен. Меѓутоа и покрај беганицата на еден дел од населението сепак се нашле жители — Турци и христијани — што и натаму останале во градот.[59]) Веројатно тоа останување на дел од населението и допринело да не дојде до палење и на овој македонски град. На враќањето царевците воделе со себе добиток што бил грабнат од „христијани" т. е. од месното македонско население. Но притоа тие се сретнале со еден јаничарски одред и во бојот што се развил при рекогносцирањето на заштитницата смртно бил ранет H. von Sanoski.

Како што се гледа, населението во Македонија еднoподруго страдало и од австриската и од турската војска. Царевците биле упатени на снабдување од месни извори и притоа имало и грабежи и насилство. И турската страна со крајна суровост се однесувала спрема месното население, како по време на повлекувањето, така и во текот на офанзивната активност против царевците. Тогаш, при повторното заземање на територијата, турската војска го одбележила патот со оган и меч. Кон крајот на месец декември турската војска достигнала и до најсеверните македонски села. Тогаш на 4000 Татари четувале меѓу Качаник[60])

---

[58]) Кај Р. В. во н. т., на стр. 123 стои дека „20 decembra Sanoski zauzme Veles". Притоа Р. В. се повикал на Gerba. Меѓутоа кај Gerba н. с., на стр. 155 стои: „Sanoski erreichte am zweiten Tage (од 20 декември) Veleze, überfiel diesen Ort und erbeutete viel Vieh". Впрочем во Annotationes Bl. 40 стои: „Nachdeme er den 20-ten Decembris von Pristina aufgebrochen komme er in zwey Tagen nach den Orth Vellez, fünf Meilen von Scopia. . ."

[59]) „. . . .welches (се мисли на Велес б. м.) alles offen befunden, und unversehens von vielen Seiten angegriffen, überwaltiget, und die Einwohner in die Flucht getrieben wurden, jedoch bliebend bey 30 Feinde Todt und viel Gefangen ohne einer Zahl der alldort wohnenden Türcken und Christen zerstreuet." Annotationes, B. 40.

[60]) Сосема е неточно искажувањето на Р. В. во н. т. на стр. 125 каде стои ова: „Turske trupe krenu iz Kačanika za njim i drugog dana izjutra stignu pod Kumanovo te se tu ulogore." Станува збор за лоша интерпретација на користениот извор. Имено во Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-turkischen Kriegen. Wien, 1854 на стр. 230 стои: „Als er (Karpos б. м.) sich hier (Comanova б. м.) niedergelassen hatte so brachen am andern Morgen die glücklichen islamischen heere auch unterhalb Egridere auf und lagerten sich vor jenem Orte". Кога веќе станува збор за Куманово укажувам на уште еден пример на лесно однесување кон изворот од страна на Р. Веселиновиќ. Тој во н. т., на стр. 122 пишува ова: „Osvojeno Kumanovo Karpoš je takodje osigurao jednom tvrdjavom, a sa jugozapadne strane (od Bitolja odnosno od Skoplja) jos i palisadom i rovom". Меѓутоа во цитираниот извор т. е. во Die freiwillige Theilnahme. . . на стр. 229 стои: „auch Comanova mit einer Befestigung und ebenso eine Seite von Monastir mit einem Graben und einer Palissade umgeben hatte". Како што се гледа од изворот станува збор за два локалитета. Покрај тоа Р. Веселиновиќ неточно го идентифицирал Монастир со Битола. — Слично заменување на кумановскиот манастир со Битола го има и кај Д. Бојаниќ-Лукач во н. т., на стр. 30. Топонимот Манастир што се споменува од Х. Узунчарсили во Османската историја таа го преправила во Битола. Д. Б. — Лукач пишува: „Nije u Manastiru (Bitolju?) uhvačen i obešen neki sveštenik sa pretenzijama na kraljevstvo, več je taj

и Тетово и притоа посекле многу селани, а попалиле и неколку села.[61]) За она што станувало потоа во Македонија сосема фрагментарно известуваат австриските извори. Таму станува збор за положбата во Македонија во првата половина на 1690 год. т. е. за повторното, но времено зацврстување на австриските позиции во времето на Ветерани, како и за расположението на турското и македонското население што било предизвикано со кратката консолидација на царевците. Тогаш биле правени политички комбинации и со Македонија, но понатамошното излагање ги надминува рамките на мојата статија.

Tomo Tomoski

EIN AKTENSTÜCK ZUM KRIEGSEREIGNIS MACEDONIENS IM JAHRE 1689

(*ZUSAMMENFASSUNG*)

Der Auszug (aus der Sammlung der Handschriften des Johann Grafen zu Browne, in den Beständen der Feldacten des Kriegsarchivs in Wien), aus dem Bericht des Markgrafen Louis von Baden an S. M. den Kaiser de dato 11. XII. 1689 über das Schreiben des Herzog zu Hollstein aus dem Feldlager bei Wranie de dato 15. XI. 1689. Darin wird in Kürze erzählt: wie er mit einem Corps über den Hemus vordrang; seine gemachten Fortschritte im Mazedonien; die Schlacht mit der türkischen Macht und Sieg bei Stipo am 10.XI.1689. die Stadt abgebrannt.

---

sveštenik došao, pojavio se iz Manastira. . . „Како што се гледа Д. Б. — Лукач исконструисала идење на еден калуѓер, бидејќи не можела, сосема оправдано, да ги замисли операциите нс Селим Гирај во Битолско.

[61]) „Zu ende dieses Jahres haben 4000 Tartarn zwischen Kazianeck und Tetova, 2 Stund von Pristina gestreift, viel Bauern niedergehauen und etliche Dörfer in die Aschen gelegt". Heroischer Heldenmuth. . . p. 217.

Христо Андонов-Полјански

ОСНОВИТЕ НА ТРГОВСКИТЕ ВРСКИ ПОМЕЃУ РИЕКА И ТУРЦИЈА ВО ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

I НАЈСТАРИ ТРГОВСКИ ВРСКИ ПОМЕЃУ РИЕКА И ТУРЦИЈА

Први допири помеѓу Риека и Турција се забележани при крајот на XV век, кога следат првите напади на турските чети во Приморјето. Веќе во XVI век поголем дел од околината на Риека за извесно време се наоѓала под турска власт. Оваа воена ситуација ни малку не овозможувала да се развие некоја поизразита трговска размена. Затоа и со Турција слабо, дури никако не се забележени, во она време, допири со цел за раширување на трговските врски[1]). Со право Ф. Рачки истакнал, дека тие допири играле повеќе дипломатска, отколку трговска улога[2]).

Во XV и XVI век Риека била угледен трговски град, во кој трговијата напреднала во широки размери[3]). Тогаш со разни мерки се настојувало да се унапреди трговијата, да се зголеми размената со другите земји. Овие настојувања нашле израз и во Статутот на градот Риека од 1530 година, во кој се дадени многубројни привилегии за странските трговци[4]). Меѓутоа, до едно изразито продирање на риечката трговија во Левантот, односно во Турција, не дошло, заради тоа што пречела Венеција, која тежнеела да го сочува таму хегемонството[5]).

Нови услови се создале во XVII век кога на Риека и бил отворен хинтерландот а со тоа можноста за раширување на трговските врски и со Турција[6]). Во овој век Риека била вклучена во австриската трговска политика, во плановите за зголемување и за раширување на врските

---

[1]) Horvat R., Povjest Hrvatske. Petrinja 1904,495; Isto: Hauptmann F., Rijeka. Zagreb 1951,51—52.

[2]) Rački F., Rieka. Vienac VII/34—35 (Zagreb, 1875), 545.

[3]) За трговското значење на Риека во XV и XVI век доста е пишувано. Би навеле некои попознати трудови базирани врз изворни материјали: Kobler G., Memorie per la storia della Liburnica città di Fiume. I, Fiume 1896,7—11; Hauptmann, o. c., 9—45; Antoljak S., Veze izmedju Zadra i Rijeke u srednjem vijeku. Vjesnik Državnog Arhiva u Rijeci II (1954), 9—17.

[4]) Herkov Z., Statut grada Rijeke iz godine 1530. Zagreb 1948, 109—110, 229—230.

[5]) Поподробно за ова прашање: H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig. Gotha 1903—34, voll. 3, овдека е опфатена целокупната историја на Венеција, специјален осврт е даден и на хегемонството на Венеција во Левантот.

[6]) Hauptmann, o. c., 70.

со Турција. Во рамките на оваа политика Риека играла значајна улога, првенствено како важно пристаниште за понатамошниот развој на австриската трговија и со Турција.

1.

Големи биле настојувањата на австриските господаречки кругови во XVII век, да извојуваат за своите стопанственици привилегии во Отоманската Империја, слични на оние што ги уживале со капитулациите стопанствениците од некои други земји[1]). Тие привилегии Австрија ги добила во почетокот на XVII век, кога фактички и датирале првите австро-турски трговски врски. Со заклучувањето на Ситваторочкиот мир од 11 ноември 1605 година, се поставиле првите стипулации на слободна трговија и за поставување на конзули[2]). Одредбите на овој договор послужиле за основа при заклучувањето на мировниот договор од 1617 год. Меѓутоа, во таа година биле водени во Цариград пре говори за заклучување и на посебен трговски договор, така што на 15 јуни 1617 година бил заклучен таков договор, прв од таков род, помеѓу Австрија и Турција. Со овој договор им се овозможило на австриските трговци слободно да тргуваат во Турција по суво и по море. За секоја стока што трговците ја продале или ја купиле плаќале данок во износ од 3%. Корабите плаќале вообичаена такса од 300 акчи. На австриските кораби им било овозможено со договорот да вршат транспортна служба и во сама Турција со плаќање на односни такси. Транзитната такса била определена на 3%. Царината се плаќала еднаш и таа сé до XIX век и непосредно по него, се задржала на 3%. Правните работи помеѓу австриските и турските трговци се решавале со посредништво на австриските конзуларни службеници. Со овој договор конечно се решило и прашањето за поставување на конзули[3]).

Основните поставки на овој договор сведочат, дека Австрија започнала веќе да прави сериозни чекори за затврдување на своето влијание на турските пазари, да пројавува интерес за проширување на трговските врски со Турција.

Кон средината на XVII век се изразувале знатни промени во турското стопанство. Сé поголемата општествена делба на трудот карактеризирала интензивен растеж и промени во турскиот стопански развиток. Така напр., во тоа време, стопанството на Македонија, преминало кон

---

[1]) Изворните материјали за капитулациите во Турција се објавени во познатите збирки: Testa, Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangeres depuis 1536. I, Paris 1865,15; Noradounghian G. E., Recueil d'actes Internationaux de l'Empire Ottoman. Paris, Leipzig-Neuchatel 1897,24—30, 30,83—87.

[2]) Grunzel J., Die Handelbeziehungen Oesterreich-Ungarns zu den Balkanländern. Wien 1892,4.

[3]) Noradounghian, Recueil I, 42; Поопстојно кај: Grunzel, Handelbeziehungen Oesterreich-Ungarns, 4—6.

одгледување на индустриски култури. А од друга страна се зголемило влијанието на индустриските производи од Запад[1]).

По заклучувањето на трговскиот договор со Турција во 1617 г. Австрија презела мерки за зацврснување на трговските врски со Турција. На прво место била формирана Виенската ориентална трговска компанија. G. Viezzoli смета дека оваа компанија била формирана на 30 август 1670 година[2]), а H. Hassinger во 1667 година[3]). Задачата на оваа компанија била да изнајде начини за подобар пласман на австриските стоки на турските пазари. Компанијата ја контролирала и во голема степен ја организирала трговијата со Турција. Така, нарочно бил забележен австрискиот извоз на руди од Босна, Албанија и Македонија[4]). Компанијата основала во Цариград, а подоцна и во други градови на Блискиот и Средниот Исток, трговски фактории и мануфактурни претпријатија, во кои се преработувале месните суровини[5]). Меѓутоа, работата на Компанијата не траела долго време. Токму во навечерието на австро-турската војна од 1683 година таа престанала да постои[6]).

За време на австро-турската војна од 1683 до 1699 годна бил оневозможен каков и да е трговски сообраќај помеѓу Австрија и Турција. Дури непосредно по војната се правеле обиди за раширување на трговските врски, во кои била вклучена и Риека. Членовите XIV и XV на Карловачкиот мировен договор од 26 јануари 1699 година се однесувале за трговијата. Со тоа се потврдувале поранешните стипулации за слободна трговија помеѓу обете земји[7]).

2.

Во првите децении на XVIII век настанале важни промени во економскиот развиток на Риека. Во тоа време во економиката на Хрватска, во чиј составен дел се наоѓала и Риека, се изразувале, според мислењето на Р. Бичаниќ, квантитативни промени. Тоа е период на распаѓање на феудализмот и настанување на капиталистичките односи. Се прошириле националните пазари, се поврзале пристаништата со светските пазари, се развивале нови интензивни производни снаги. Се забележал напредок во надворешната трговија, нарочно во проширување на трговските врски и со Турција[8]). Меркантилистичката по-

---

[1]) Гандев Х., Търговската обмена на Европа с' българските земи през' XVIII и началото на XIX век. ГСУ-Ист.—Фил. факултет' XL (1943—1944), 6—7.

[2]) Viezzoli G., Contributi alla storia di Fiume nel Settecento. — Fiume X (1932), 6.

[3]) Hassinger H., Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie. Zeitschrift f. Social und Wirtschaftsgeschichte 35 (1942), 7.

[4]) Viezzoli, o. c., 6.

[5]) Е. Пристер,. Кратка история Австрии. Москва 1952, 175.

[6]) Зографски. За трговските врски на Македонија со Австрија во средината на XVIII век. Преглед V/6 (1955), 46.

[7]) Noradounghian, Recueil I, 189—195—196; Исто: Grunzel, Handelbezihungen Oesterreich-Ungarns, 8.

[8]) Bičanić R., Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske. Rijeka — Zbornik, Zagreb 1953, 162—163.

литика на Хабсбурговците влијаела за развитокот на трговијата. Се целело да се постигне економска независност на земјата и тоа најповеќе по пат на прохибитивната система. Се забранил вносот на странска стока. Само на одредени лица им било допуштено да се занимаат со странска трговија. Од друга страна, се работело што повеќе да се попомогне извозот. Прохибитивната система не го попречила посредниот трговски сообраќај, во која трговија со странските земји само посредувале одделни трговски градови и градови со пристаништа. За таа потреба бил изнајден излез во образување на слободни пристаништа и слободни трговски градови, која област била сосема исклучена од општата цариинска линија и била без никакви пречки отворена за трговијата на сите народи[1]). Во екот на австро-турската војна од 1715—1718 г. Карло VI (1711—1740) на 2 јуни 1717 година издал патент, во кој ја подвлекол потребата за слободни пристаништа, инсистирал за слобода на морето за сите народи, со големи права на сите австриски пристаништа за бродоградба и за трговија. Меѓутоа, имало колебање во врска со прашањето за приоритетот. Притоа комбинации се правеле со Риека и со Трст[2]). До дефинитивно решение се дошло по завршувањето на австро-турскиата војна и по заклучувањето на Пожаревачките договори од 1718 година.

За раширување на австро-турските трговски врски било од значење заклучувањето на мировниот договор (21 јули 1718 г.), во Пожаревац помеѓу Австрија и Турција. Потребно е да се спомене дека и трговски аспекти се подвлекле во овој мировен договор, нарочно со чл. XIII, со кој им се гарантирало на поданиците од обете замји полна слобода во трговијата. Овозможен бил слободен сообраќај и по море и по суво[3]). Покрај тоа се воделе преговори за заклучување и на трговски договор. N. Svoronos изнесува дека за време на преговорите за трговскиот договор австриските претставници се раководеле од инструкциите (веројатно се работи за некаков елаборат), кои носеле наслов: „Réflexions sur le commerce de Turquie"[4]). Во овие преговори се инсистирало за зацврснување на австротурските трговски врски, кое се гледа и од споменатите инструкции[5]). Тоа опстојно и конкретно било регулирано во трговскиот договор. (Tractatus commercii et navigationis), од 27 јули 1718 година чија ратификација била изменета на 16 август истата година, Овој договор содржи 20 члена. Во него се гарантирала слободата на трговијата и пловидбата помеѓу обете договорнички страни. (чл. I) Вносната и извозната царина изнесувала 3% и се плаќала само еднаш. (чл. III) Се решило и прашањето за поставување на конзули во поглавните и поважните места на обете држави. Конзулите биле задолжени за решавање на

---

[1]) Грунзел Ј., Међународна трговинска политика. Финансиски преглед (Београд) II (1899), 230—232.

[2]) Nauptmann, o. c., 16; За ова исто: Katičić N., More i vlast obalne države. Zagreb 1953, 127.

[3]) Noradounghian, Recueil I, 219.

[4]) Svoronos N., Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris 1956, 181.

[5]) Ibidem.

споровите помеѓу самите австриски поданици, а со посредништвото на драгоман во турските судови при евентуални спорови помеѓу австриски и турски поданици. (чл. V) Се подвлекувала слободата на трговските кораби за пловидба по морињата на обете држави и во ползување на односните пристаништа. (чл. VII—VIII) Транзитната царина се одредила на 5%. (чл. XIX)[1]).

По заклучувањето на Пожаревачките договори се отвориле нови перспективи во стопанскиот развиток на Риека. Трговскиот договор создал можности за поинтензивен развиток на австро-турскиот сообраќај преку риечкото пристаниште. Таа можност се створила и со прогласувањето на Риека за „слободно пристаниште" (Porto franco). Ова прогласување станало, со патентот од 18 март 1719 година. Како на Трст, така и предноста на Риека била, со Патентот гарантирана[2]). Според одредбите на патентот, трговците од сите земји имале право да тргуваат, да упловуваат, да вршат размена на стоки и да исплоуваат слободно. Се плаќале само незнатни такси. Странските трговци биле ослободени од царина во територијата на слободното пристаниште[3]).

Патентот за слободното пристаниште на Риека бил од особена важност на нејзиниот понатамошен развиток, Се отвориле нови можности за трговија, а нарочно со Турција. За унапредување и раширување на австро-турските трговски врски се пристапило кон повторното оснивање на специјална институција која ја раширила својата дејност и преку риечкото пристаниште. Со патент од 27 мај 1719 година Карло VI основал „Източно трговско друштво" (Societas Orientalis, Orientalische Handelscompagnie), со управа во Виена и филијали во поглавните градови. Компанијата добила големи права и привилегии во својата дејност. Таа ја проширила својата работа и во Риека. Со специјална цел се активизирало ријечкото пристаниште за пошироко развивање на трговските врски со Турција. Така Kobler забележил дека Компанијата отворила своја филијала во Риека[4]). Активноста на Компанијата се одвивала во оснивање на складови за стоки, во градба на кораби, воопшто кои фаворизирање на сите елементи што придонесувале за развитокот на надворешната трговија, а нарочно во проширување на врските со Турција. Компанијата работела неколку децении и доста придонела за раширување на трговските врски со Турција. Поради финансиски причини таа престанала да постои во 1742 година[5]).

За време на постоењето на „Источната компанија", според мислењето на Р. Бичаниќ, турските трговци тргувале во Хабсбуршките

---

[1]) Noradounghian, Recueil I, 221—227.

[2]) Katičić, o. c., 127.

[3]) Császár F., A Fiumei Kikoto. Budan 1843, 42—51; Исто: Mitrović., Barbalić R., Riječka luka. — Rijeka — Zbornik, 38: Hauptmann F., Pregled povijesti Rijeke do Bachova. Rijeka—Zbornik, 203; Ujčić T., Ujčić V., Rijeka. Pula 1954, 24—25.

[4]) Kobler., o. c., I, 84.

[5]) Zechden K., Die Orientalische Handels-Kompagnie unter Kaiser Karl VI. Jaresbericht der Ersten offentlichen Handels-Lehranstalt in Wien 1871, 145—159.

земји со турска стока, чиј број со тек на време се повеќе се зголемувал[1]). Познати се од она време и бројни соопштенија за конкретни трговски врски и помеѓу Риека и Турција. Така на пр. според забележувањето на G. Kobler во она време во Ријека се настанила група на „грчки" трговци.[2]) Освен тоа во Риека се настанила и група српски трговци кои со тек на време образувале број на трговска населба[2]-а). За пристигнување на трговци со стока од Турција во Риека се изнесуваат материјали во некои документи од Риечкиот Државен архив од 1720—1733[3]). За ова прашање најдовме материјали и во една објавена збирка документи од Дубровничкиот Архив, која го опфаќа периодот од 1730—1740 година[4]).

Во документите од риечкиот државен архив изнесени се некои фрагментарности во врска со претстојот на некои трговци од Турција во Риека. Во еден документ од 14 јануари 1720 година се укажува дека трговците од Турција што воделе стока со сопствени коли можеле да преминат без плаќање на царина. Во случај ако воделе стока на коли сопственост на австриски државјани, тогаш било дозволено да се зема мала патарина, но таа требало да ја платат самите австриски државјани[5]). Постојат неколку документи во кои се говори за ширењето на заразните болести во Турција, против што се превзеле мерки и во Риека. Така во едно писмо од 19 октомври 1726 година се говори дека војниот совет од Виена јавувал дека е откриена нова заразна болест во Турција[6]). Против ширењето на заразните болести во Риека се преземале строги мерки. Во еден документ од 22 октомври 1728 година се говори дека стоката што била сопственост на Источната компанија од Цариград не била допуштена во пристаништето, бидејќи доаѓала од заразените места. Стоката не била допуштена ни во карантината[7]). Овој податок говори, од друга страна, дека веќе наполно била активизирана Риека во трговските планови на Источната Компанија и дека преку неа се одвивал еден дел од австро-турскиот трговски сообраќај.

Постојат податоци и во врска со конкретните трговски манипулации на турските трговци во Риека. Интересно е едно писмо од Виена од 24 април 1733 година упатено до риечката општина, во кое се инсистира да бидат информирани,зошто биле пуштени да отпатуваат два

---

[1]) Bičanić R., Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam. Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860), Zagreb 1951, 395.

[2] Kobler o. c., II, 91

[2]-a М. Костић, Српско трговачко насеље на Риjеци у XVIII веку. Исторuски часопис VII. стр. (1957), 44—49.

[3]) Повеќе документи од тоа време во ријечкиот Државен Архив не се сочувани. Некои фондови се наоѓаат во Националниот Архив на Будимпешта, во кои секако има материјали и во врска со трговијата на Ријека со Турција во XVIII век. (Viezzoli G., „Fluminensia nell"Archivio Nazionale di Budapest". Fiume II (1924), 23—55.

[4]) Luetić J., O pomorstvu Hrvatskog Primorja i Istre y XVIII stoljeću. (Podaci iz Dubrovačkih arhiva). Jadranski Zbornik I, Rijeka-Pula (1956), 243—253.

[5]) Državni Arhiv-Rijeka (DAR). Općina Rijeka (O R) № 11, 14.I.1720.

[6]) DAR-OR., № 22, 19.X.1726.

[7]) DAR-OR., № 36, 22.X.1728.

турски кароби со жито[1]). Во својот одговор од 8 мај истата година, општината потцртала дека не сакала да ги прими двата кораби со жито, заради тоа што житото било од слаб квалитет и прескапо[2]).

Документите од Дубровничкиот Државен архив (од фондот „Diversa de Foris") се однесуваат околу превозот на житарици и на друга стока од Драч за Риека и обратно. Постојат податоци уште од 1730 година, во кои се забележува дека Јаков Прискиќ од Ловран превозел житарици од Драч во Риека[3]). Истиот трговец, а и други, основале во 1738—1740 година трговско друштво за подобро организирање размена на стоки со Дубровник, како центар на стоките што се внесувале и се извозувале од Албанија и Риека. Од Албанија се набавувале големи количини волна, кожа, тутун и друго. Се внесувало во Албанија: железо, разна градба и друга. Преносот се одвивал со кораби и тоа првенствено го организирал споменатиоот порано Јаков Прискиќ[4]). Освен волна, тој пренесувал од Албанија за Риека и друга стока и имал сврзано врски со разни трговци од Албанија[5]). а секако преку неа и со останатата внатрешност на Турција.

За време на владеачката Марија Терезија (1740—1780) и на Јосиф II (1780—1790) форсиран бил трговскиот промет и преку Риека[6]). Нарочно живнала Риека од 1776 година кога била приклучена кон својата неразделна матица — Хрватска[7]). Во она време Риека имала 5.132 жители[8]). Забележано било и зголемување на трговската размена преку риечкото пристаниште. Вредноста на вносот и извозот во 1775 година изнесувал 1.028.841 форинти 25,5 к., а во 1780 г., 2.580.096 ф. 23,5 к. Во последнава година вкупниот број на упловените кораби изнесувал 1.419, а на испловените 1.326. Со тек на време прометот константно растел и во 1789—1790 г., достигнал на 4.122.035 ф.[9]). Зголемениот трговски потенцијал на Риека бил особено забележителен. Тоа го констатирал и италијанскиот патеписец D. Cotugno, кој 1790 год. минал и преку Риека, за која забележил дека: „La cittá di Fiume è famosa peri suoi commerci"[9-a]).

---

[1]) DAR-OR., № 45, 24.IV.1733.

[2]) DAR—OR., № 118, 8.V.1733.

[3]) Luetić, o. c., 244.

[4]) Luetić, o. c., 247.

[5]) Jbidem.

[6]) Овој период е исто така разработуван во литературата. Обрнувано е внимание на најважните промени што настанале во внатрешната и надворешната политика на Австрија. Некои специјални осврти на Риека во она време дале: F. Rački, Rieka prema Hrvatskoj. Zagreb 1867, 7—10; Mohovich, Fiume neglinni 1867 e 1868. Fiume 1869, 3—4; Специјален број на Риека под владевината на Марија Терезија посветил риечкиот секидневник „La Bilancia" (№ 93, 24.IV.1879).

[7]) Šićić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do god. 1873 Zagreb 1916, 220—221.

[8]) Voinovitch, — Lenac, — Belic — Sisic, The Question of the Adriatic. Fiume Rijeka) Paris, 1919, 13.

[9]) Rački, Rieka, 567.

[9-a]) D. Cotugno, Sl viaggio da Napolia Vienna nel 1790. Bari 1961, 23.

Овој период бил карактеристичен и со тоа што австриските господаречки кругови се повеќе се ориентирале, кон Ориентот. Покраі тенденциите за зголемување на политичкото влијание во Отоманската Империја, се работело и од економски аспект, за раширување на трговските врски. Се целело да се зголеми вносот на турските пазари, а оттаму извозот на сировини за потребите на австриската индустрија[1]).

Во втората половина на XVIII век биле карактеристични изразити квантитативни промени и во турската економика. Се зголемило продирањето на стоко-паричните односи, кое во знатна мера придонесувало за распаѓање на феудалното устројство и за отстапување место на новите капиталистички форми. Стопанското значење на ред турски трговски центри постојано се зголемувало. Бил забележен знатен развиток на внатрешниот пазар, кој станувал привлечна точка за западно-европските трговци. Исто така и за турските богатства на суровини се зголемувал нивниот интерес[2]). Во ваков правец се одвивал и интересот на австриските стопански кругови. Тие влијалеле на политичките кругови во Австрија за што поголемо проширување на сферата на влијание во Отоманската Империја и за ползата од заклучување на нови поповолни трговски договори. Така, знатни привилегии за австриската трговија во Отоманската Импреија биле гарантирани и во договорот од 25 мај 1747 година[3]) и во тајната конвенција од 6 јули 1771 год.[4]). Се инсистирало на уште поголеми привилегии. Интернунцијата на Австриіа во Цариград со вербална нота од 27 октомври 1783 година, барала донесување на поконкретни одредби за трговијата помеѓу обете земіи[5]). Затоа таков еден документ се донел дури по една година, чии ставки се однесуваат и за трговијата на Риека со Турција. На 24 февруари 1784 година, се донел во Цариград сенед од 8 члена кој претставувал еден вид дополнителен аранжман во полза на австриската трговиіа во Отоманската Империја. Во сенедот се подвлечени правата и привелегиите на австриските трговци дадени со поранешните договори и дополнителни аранжмани. Царината за вносот и извозот од Турција останала и натаму 3% (чл. II). Австриските трговци можеле во разни делови на Империјата да создаваат разни корпорации, друштва, монополи и др. (чл. III).) Се потенцирало слободното тргување во сите делови на Империјата. (чл. IV). Било овозможено слободното движење насекаде, по реки, моријьа, под знаме и екипаж австриски (чл. VI). Бил обезбеден

---

[1]) За тоа подетално види: Beer A., Die Orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. Prag—Leipzig 1883, 30 и натаму.

[2]) За овој период во стопанството на Турција, а поспецијално на Македонија види: Н., Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. Сп. БАН VI/4 (1913 1—73; Lascaris M., Salonique a la fin du XVIIIe siècle. Athènes 1939, 9—68; Лапе Љубен. прилог кон изучувањето на друштвено -економските и политички прилики на Македонија во XVIII век. Гласник II /1 (1958), 91—156: Од истиот и во: Историја народа Југославије. Књ. II. Београд 1960, 1209—1231.

[3]) Noradounghian, Recueil I, 72;

[4]) Noradounghian, Recueil I, 74.

[5]) Noradounbhian, Recueil I, 79.

и слободниот транзит. (чл. VII)[1]). Одредбите на овој сенед, а и на поранешните договори, се подвлекле и во понатамошните дипломатски инструменти, заклучени помеѓу Австрија и Турција. Така, по австротурската војна (1788—1791) во одредбите на Свиштовскиот мировен договор (4 август 1791 год.) била дадена потврда на споменатите документи[2]).

Околу спроведувањето во дело на споменатите договори и аранжмани, се заангажирале и австриските дипломатски службеници во Отоманската Империја[3]). Освен интернунцијата во Цариград, постоеле австриски конзулати и вице-конзулати и во останатите поголеми градови на Турција. Така, во 1768 год. во Солун постоел австриски вице-конзулат[4]). Во 1789 г. постоел австриски конзулат во Смирна и вице-конзулат во Драч[5]). Покрај нив за проширување на австро-турските врски работеле и други австриски службеници. Така, уште во 1763 г. нив ги имало во Смирна, Сира, Дарданелите, Солун, Драч и др.[6]). Во 1777 г. во Солун работела австриска трговска куќа факторијата Starem-berg и Cie[7]).

Во втората половина на XVIII век забележан е знатен подем во австро-турската размена на стоки. За Австрија се извозувало: памук, тутун, афион, свила, волна, вино, суво гројзе, лој, восок и друго. Внесот на Австрија се карактеризирал во артиклите: индустриски и текстилни, предимно: чоја, стакло, железо, челик, златарски производи, луксузни стоки и друго. Во ова време се зголемил одново бројот на трговците од Турција кои тргувале во Австрија и во соседните на неа држави. Тие во поважните центри држеле и свои кантори. Мнозина ја развиле својата работа во Виена, Будимпешта, Темишвар, Херманштат (денеска Сибиу), Трст, како и во други важни трговски центри во Австрија[8]). Потребно е да се подвелче дека тиа одржувале посредни контакти и со Риека, за што на пример, дава индикации Kobler[9]).

За време на владеачката на Јосиф II (1780—1790) бил пројавен од страна на австриските стопански фактори изразит интерес и за турските индустриски култури, во кој индиректно била поврзана и Риека. За тоа сведочи Feliks de Božur, кој во своето писмо од 1796 г., изнесува дека Јосиф II со цел да се подобри квалитетот на австрискиот тутун,

---

[1]) Aristarchi, Léguislation Ottomane Constantinople 1874 IV, 63; Исто: Noradounghian I, 79, 379—382; Грунцел, Трговински односи Аустро-Угарске према балканским државама. – Финасиски преглед (Београд) V (1903) 379.

[2]) Грунцел, Трговински односи Аустро-Угарске према балкан. државама, 380

[3]) Malfatti J. R., Montetretto, Handbuch des osterr.-Conzularwesens Wien (1879) 6—7.

[4]) Svoronos, o. c., 185.

[5]) Malfatti, o. c., 5.

[6]) Malfatti, o. c., 3.

[7]) Svoronos N. G., Salonique et Cavalla (1686—1792). Paris 1951, 114.

[8]) За ова види: Костић К. Н., Грађа за историју српске трговине и индустрије. Споменик LXVI (1926), 172—173; 204—207; Урошевић А., Трговина до краја XVIII века. Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења Јужне Србија. Скопље 1937, 669—674.

[9]) Kobler, o. c., I, 88.

презел акција да се пренесе култивирањето на македонскиот тутун во Австрија. Тутунското семе било пренесено од најдобрите тутунски центри на Јужна Македонија. Првите обиди биле направени во Банат и Темишвар. Меѓутоа по неколку обиди експериментот на успеал, бидејќи добиениот тутун бил од слаб квалитет, секако заради педолошките и климатолошките услови на земјиштето. Бидејќи добиениот тутун не можел да се пласира ни во Австрија и Унгарија, се мислело за неговото натамошно пласирање. За таа цел во Риека била формирана специјална компанија, таканаречена „риечка компанија". Компанијата изградила во околината на Риека голема работилница за обработка на тутун за џвакање. Но, при сето тоа обидот за култивирање на македонскиот тутун очигледно не успеал[1]).

3.

За време на Наполеоновите војни трговскита важност на Риека одново добила посебно значење. Транзитот од Исток за француските владенија во Европа се вршел и преку Риека. Во „Илирските провинции" (1809—1813) Риека била во состав на „Граѓанска Хрватска" (Croatia civile[2]). Во ова време Риека знатно напреднала во стопански поглед. Од голема важност било поврзувењато со позадината преку познатата Лузијанска цеста. Многу мерки се предвиделе и за фаворизирање на трговијата, а во врска со тоа и за проширување на врските со Турција[2]-а). „Трговските трибунали", што раководеле со трговијата, имале свое седиште и во Риека. Посебна улога им била дадена на трговските комори. Таква со декрет од 15 април 1811 година била формирана и во Риека, во чиј состав влегувале осум члена.[3]). Задачата на комората се состоела во координирање на трговијата, нарочно во проширување и на врските со Турција. Важноста на овие врски се повеќе била одбележувана и се тежнело кон што поголем подем на трговската размена. Ова резултирало од политичките и стопанските интереси на Наполеона на Балканот во време на Континенталната блокада[4]).

Голема улога во координацијата на француско-турската трговија, одиграле француските конзули во Турција[5]), и турските конзули во француските владенија на Балканот. Во врска со ова потребно е да се спомене дека досега во литературата воопшто не беше познато за постоењето, во она време и на турски вице-конзулат во Риека. Со истражување на материјалите во Риечкиот државен архив ни се даде можност

---

[1]) F. Beaujour, Tableau du commerce de la Grece. T. I. Paris 1800, p. 97—105.

[2]) Antoljak S., La remise aux Français de Rijeka (Fiume). Extrait des „Annales de l'Jnstitut Français de Zagreb, Juillet-Septembre 1939, 138—149.

[2]-a) Hauptmann. o. c., 96—98; Kobler, o. c., I, 76—81.

[3]) Viezzoli G., Fiume e durante la dominizione francese (1809— 1813). Fiume XIII—XIV (1933—1936), 66—68, 88—91. Исто за ова работата на: D. Klen, Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije. Zagreb, 1959, 5—69.

[4]) За ова прашање види: Geblesco C. R., La Question d'Orient et son caractere économique. Paris 1904, 47—56.

[5]) Jorga N., Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen. Paris 1928, 91—127.

да го утврдима постоењето на тој вице-конзулат од 1809 г. Бидејќи од тоа време не се сочувани повеќе архивски материјали, постоењето на вице-конзулатот го утврдивме од едно писмо датирано од 2 јули 1814 година на тогашниот турски вице-конзул во Риека Demetrio Maurizzi, упатено до месната финансиска управа[1]). На крајот на писмото стои округол печат со наслов: V. Consulato Ottomano in Fiume 1809", со монограм во средината на вице-конзулот[2]). Од овој несомнено важен податок извлекуваме заклучок дека во Риека од 1809 година, постоел турски вице-конзулат, кој развивал посебна активност за проширување на риечко-турските трговски врски.

Во ова време францускиот промет со Исток заради англиската блокада бил свртен по суво, преку Балканскиот Полуостров. За ова прашање доста материјали дава зборникот „Mémoires sur la Turquie", што содржи писма, записки, мемоари за разни предмети на Турција а кој го објавил Ст. Новаковиќ.[3]) Изнесени се доста материјали и во врска со копнената француско-турска трговија. Не помала важност има и извештајот на Мармонт од 13 март 1810 г. под наслов: „Mémoire sur le comerce de l'Jllyrie avec le Levant", кој го објави Мелита Пивец-Стеле[4]). Во еден друг извештај кој го објавил, исто така Ст. Новаковиќ[5]) дадени се важни податоци од интерес. Изнесен е опстоен преглед на копнениот пат, организацијата на прифатните центри и начините за пренос на стоката. Копнениот пат, поаѓал од Солун, потем одел за Кукуш— Дојран — Струмица — Радовиш — Штип — Куманово — Приштина — Вучитрн — Бањско — Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље — Теслица — Чајниче — Праќа — Сарајево — Травник — Костајница, кон Илирска Хрватска и преку Карловац, еден пат за Љубљана, а друг по Лузијанската цеста за Риека, а оттаму за Трст. Од друга страна преку Сараево, еден пат одел за Сплит а оттаму по море за Риека и преку Италија и Швајцарија за Франција[7]). Организацијата по копнениот пат била одлично спроведена. Обезбедувањето и сигурноста на патиштата било организирано од Турција. Преносот ес извршувал со каравани на коњи, мулиња, волови и камили. Најповеќе се извозу-

---

[1]) М. Костић смета според списокот на риечкиот Трибунал од 1786 г. дека Д. Маурици бил од Ефес. (Српско трг. насеље, стр. 44).

[2]) DAR. — Spisi Vice Gubernije № 3268—1814.

[3]) Новаковић Ст., Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806—1813: Споменик XXI (1898), 128—152.

[4]) Stele Pivec M., La vie économique des Provinces Jllyriennes Paris 1930, 148—153. 1930, 148—153.

[5]) Извештајот носи наслов: „Renseigmenents detaillés sur la nouvelle route par la Bosnie, depuls Salonique jusqu'en Jllyrie et sur tout ce qui a rapport au passage par la dite route des marchandises du Levant, recueillis, par le baron J. de Gamera á son voyage dans la Turquie européene et l'Asie mineure. (Новаковић, о. с., 143—144).

[6]) Новаковић, о. с., 143—144; Исто: Stele Pivec, o. c., 152, 189—210.

[7]) Арсов Т. Б., Развиток на сообраќајните врски во Македонија. (Историско-географски преглед) — Ракопис, Економски Институт, Скопје, 5—7 (Скратен извод на авторот од неговиот труд: „La vie économique de la Macédoine. Paris 1936, 17—23).

вало од Турција: памук, житарици, тутун и друго). Во овој транзит Риека играла важна улога. Од тие причини и била фаворизирана риечката трговија и воопшто сето стопанство на Риека, првенствено во интерес на француското капиталистичко стопанство.

4.

Од 1814 до 1848 година и по неа, забележан е знатен стопански развиток на Риека. Со решение на Виенскиот конгрес Риека одново била во состав на австриската монархија. Од 1822 година потпаднала под Унгарија до 1848 година, кога е соедината со Хрватска во чиј состав останала до 1849 г. Во овој период разни стопански гранки во Риека покажале изразит напредок, индустриската револуција започнала и тука да се развива. Трговијата започнала да се развива со уште побрзо темпо. Пристаништето одново започнало да се гради од 1841 година. Преку него бил константиран забележителен трговски сообраќај[1]). Според забележувањето на К. Маркс вкупниот внос на Риека во 1838 г. изнесувал: 200.000 форинти, исто толку и во 1840 и 1841 г. Додека извозот бил знатно голем. Во 1838 г. изнесувал 1.700.000 1841 г. — 600.000 и 1842 г. — 300.000[2]). Бродоградбата исто покажувала растеж. Кон 1841 г. се забележувале првите пароплови во Риека, меѓутоа периодот на доминантната положба на корабите на платна не бил уште надминат[3]). Според една официјална статистика забележуваме знатен растеж на бројот на упловените и исupловените кораби во риечкото пристаниште. Така во 1814 г. упловиле 1415 товарени кораби со 24.179 тони и 556 празни кораби со 12.826 тони, а исплловиле 1056 товарени со 27,044 тони и 969 празни со 13.106 тони. По 10 години (1824 г.) упловиле 1814 товарени со 27.492 тони и 491 празни со 14.956 тони, а исплловиле 1040 товарени со 31.660 тони и 1214 празни со 11582 тони. Во 1848 г. упловиле 2.521 товарени со 71.111 тони и 3132 празни со 33.016 тони, а исплловиле 2253 товарени со 64.708 тони и 3416 празни со 39.293 тони[4]).

Од големо значење било основањето на „Австрискиот Ллојд", кој одиграл посебна улога во ширувањето на риечко-турските трговски врски. Компанијата „Австриски Ллојд" (Dampfschiffahrts-Geselshaft des Oesterreichischen Lloyd) била основана во 1836 г. во Трст со англиски капитал. Таа, со тек на време загосподарила со јадранските пловидбени линии и со тие за во Турција[5]). Тоа било резултат на економското оживување на Турција по Виенскиот конгрес. Кон 30

[1]) Hauptmann, o. c., 102—103; Bičanić R., Industrijska revolucija u Hrvatskoj i Slavoniji. — Historijski zbornik I/1—4 (1948), 67—101.

[2]) Маркс К., Морская торговля Австрии. New Jork Daily Tribunne № 4906, 9.I.1857. (К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения XI/I Москва (1933), 79.

[3]) Bičanić, Industr. revolucija u Hrvatskoj, 74; Специјално за ова: Štampar Sl., Borba jedrenjača s parabrodima u Hrvatskom Primorju. Historijski zbornik II/1—4 (1949), 57—60.

[4]) Fiume kikétöjönek hajózási forgalma az utolsó 70 évben. Fiume 1885 (не е пагинирано; преглед на пловидбата за годините: 1814, 1824 и 1848).

[5]) Маркс-Енгельс, o. c., 113—119.

години на XIX век се изразил посебе подем на трговијата и на занаетите, а и во оживување на градовите во Турција. Панаѓурите добиле посебно значење. Врските со странство се рашириле. Главно се извозувале земјоделски производи и производи од индустриските култури, а се внесувале предимно индустриски производи. Со издавањето на Хатишерифот од 3 ноември 1839 г. започнала нова ера за реформирање на Турција, на непречен развој и на трговијата. Особено се проширила трговската размена со странство, пред сѐ со Австрија, а во врска со тоа и со Риека[1]).

Сето тоа придонело и австро-турските, односно риечко-турските трговски врски, знатно да се прошират. Уште во 1814 година, во едно упатство, се наблегнало на слободата на австриските трговци да тргуваат со Турција[2]). Посебна улога во проширувањето на врските, им се дала на австриските конзули во Турција[3]) и на турските во Австрија, односно во Риека[4]). Интересот за проширување на трговските врски се гледа од многубројните патувања со трговска цел, што се презеле тогаш од Австрија за Турција и од објавените патеписи и расправи за Турција[5]).

Правени биле обиди за натамошно регулирање на трговските врски и во поглед на заемните трговско-политички односи. Со давањето привилегии на Англија за слободна трговија во Турција, познатата англо-турска спогодба од Балта-Лиман (17 август 1838 г.)[6]), Австрија била со тој акт доста погодена. Затоа австриската Интернунција во Цари-

---

[1]) За ова прашање види: Aristarchi, Lég. Ottomane II, 7; Noradounghian, Recueil II, 288—290.

[2]) DAR — Intendenza del Isole del Quarnero, № 50—1814.

[3]) Во „Schematismo dell'Imperiale Regio Litorale Austriaco-Illirico". Trieste 1824, 1838, 1839, 1840 (од 1838 г. насловот е: Scematismo del Littorale Ungarico. Fiume), наидуваме на преглед на австриските конзули во Турција и на турските во Австрија. Во 1824 г. во Цариград постоела и понатака Интернунција, а во внатрешноста конзулати, вице-конзулати и конзуларни агенти во поглавните турски градови. (Schematismo 1824, 21—27; 1838, 77—90 (Исто за 1839 и 1840). Според Malfatti (о. с., 6) од 27.X1830 г. во Солун бил утврден за работа еден ефективен конзулат. А Понатаму од 10.I. и 26.V.1846 г. генерален конзулат во Цариград и конзулати во Смирна, Бејрут, Скадар и Солун. Исто и за 1847 г. (Editto Politico di Navigazione Mercantile Austriaco. Trieste 1847, 475—487;).

[4]) Турски вице-конзулат во Риека постоел и во 1814 г. (DAR-Spisi Vice Gubernija 1814 № 3266. Во „Scematismo" (1838, 92; 1839, 122; 1840, 150) утврдуваме дека во Риека постоел вице-конзулат, и дека од 1838 г. натаму го раководел конзуларниот агент, познатиот стопански дејател Антон Матешиќ (Antonio Mattessich). Истиот бил вице-конзул и во 1849 г. (Тоа го утврдивме од една негова нота од 3.IX.1849 г. (—Državni Arhiv-Zagreb, Riečka Županija 3.IX.1849 № 1141).

[5]) Поважни патеписни трудови за одбележување се: Thielen M. Fr., Die europoeische Tuerkey. Wien 1828; Thulz Fr., Die europaische Turkei. Wien 1828; Reinelt J. A., Reise nach dem Orient zur Erhebung merkantiler Notizen fur Oesterreichs Industrie Wien 1840; Der Orient in seinem, gegenwartigen Zustande, mit Ruckblieken auf die vergangenheit, dargestellt in einer Reise uber Konstantinopel, Kleinasien, Syrien und Palästina. Wien 1840; Reise durch Oesterreich nach Konstantinopel und Triest. Von B. v. M. Hamburg 1839; Rey W., Austriche, Hongrie et Turqie 1839—1848. Paris 1849 (Михов, Населението I, II, IV, 263, 422, 427, 209—210, 269, 374).

[6]) Noradoungian, Recueil II, 249—253.

град со нота од 27 август 1839 г. и обрнала внимание на Височата порта дека Австрија била согласна да пристапи кон англо-турскиот договор донесен во Балта-Лиман[1]). Височата Порта одговорила на Интернунцијата на 21 октомври истата година потврдно, само што не пристанала за пограничните краишта да важат старите капитулации. Се подвлекла и потребата од заклучување на една нова австро-турска трговска конвенција[2]). Од подоцна заклучените инструменти потребно е да се подвлече — Конвенцијата за Проливите од 13 јули 1841 г., со која и Австрија добила привилегии во пловидбата за Црно море[3]).

Во овие настојувања за проширување на австро-турските трговски врски, индиректно била опфатена и Риека. Досега не беше познато дека и преку Риека во првата половина на XIX век (1814—1850) се одвивал значаен трговски сообраќај со Турција. Преку еден објавен статистички преглед[4]), на кој досега не му се обрнуваше внимание, го забележуваме текот на пловидбата помеѓу Риека и Турција во споменатиот период. Пропуст во овој преглед е во тоа што не е дадена вредноста за секоја товарена стока на упловените и испловените кораби. Меѓутоа, даден е само преглед на упловените и испловените отомански кораби во риечкото пристаниште и на кораби од друго знаме што упловувале од Турција и што исплувувале за Турција. Така, според овој преглед во 1814 година во риечкото пристаниште упловиле 5 отомански товарени кораби со 266 тони, а празни 2 со 185 тони; а испловиле 10 товарени со 518 тони. Во истата година под друго знаме упловиле од Турција 7 товарени со 130 тони и испловиле 4 товарени со 69 тони. По 10 години (во 1824) упловил 1 отомански товарен со 16 тони, исто толку и испловил; а под друго знаме 3 товарени со 282 тони. Во 1834 упловил 1 отомански со 20 тони, исто толку и испловил; а под друго знаме упловил 1 товарен со 20 тони, а празни 3 со 817 тони; а испловиле 45 товарени со 1604 тони. Во 1844 год. упловиле 2 отомански со 34 тони, исто толку испловиле. Под друго знаме упловиле 10 товарени со 3163 тони и 1 празен со 194 тони; а испловиле 2 товарени со 65 тони и 2 празни со 342 тони. Во 1850 г. упловиле само под друго знаме 9 со 644 тони; а испловиле исто толку товарени и 7 празни со 1652 тони. Ако направиме еден вкупен преглед за периодот 1814—1850 г. ќе добиеме дека: вкупно ото-отомански кораби упловиле во риечкото пристаниште 45 со 1753 тони и испловиле 47 со 1775 тони. Во истиот преглед под друго знаме од Турција упловиле 169 кораби со 17.750 тони и испловиле 468 со 44.468 тони. Вкупно упловиле отомански и под друго знаме 214 со 19.503 тони и испловиле 515 со 46.243 тони. Или вкупно упловиле и испловиле, во наведениот, период од и за Турција 728 кораби со 65.764 тони[5]).

---

[1]) Noradounghian II, 282—283.

[2]) Noradoungian II, 287—288; Grunzel, Die Handelbezichungen Osterreich-Ungarns zu den Balkanländern, 15—16.

[3]) Noradounghian II, 342—344.

[4]) Fiume kikötöjenek hajózàsi 1814, 1824, 1834, 1844, 1850.

[5]) Ibid, 1814—1850.

Сето досега изнесено доволно сведочи дека најстарите риечко-турски трговски врски биле снажно развиени и дека биле во непрекинат растеж, но, тие во голема степен означувале само значајни предуслови и откриле перспективи за поразширени заемни врски, кои што биле особени забележителни во втората половина на XIX век.

II. СТОПАНСКИТЕ ПРИЛИКИ НА РИЕКА

1. Општествено — економски промени

Во револуционерната 1848 и 1849 г. Риека се наоѓала кратко време во состав на Хрватска. Тоа било време кога во Хрватска се развивала индустриската револуција. Со неа бил отворен патот за непречено продирање на австрискиот и на странскиот капитал. Меѓутоа, со тоа Хрватска била ставена под колонијален начин на експлоатација од страна на Австрија. Заради тоа и Риека се наоѓала во засложнета економска ситуација. Првенствено од тоа, што виенската влада го фаворизирала Трст и трговијата преку него. Затоа и економскиот развиток на Риека, преживувал извесна криза[1]). Како резултат на тоа бил засложнет и политичкиот развиток на градот, кој зависел од низа околности. Така во резултат на внатрешната политичка криза, што ја преживувала Австрија по 60-те години на XIX век, дошло до заклучување на Нагодбата од 1867 г. која се однесувала за целата Монархија. Тој акт се однесувал и за Риека, за која унгарската буржоазија работела да добие во во неа клучни позиции и да се зацврсти[2]). Фактички тоа и било регулирано со заклучувањето на спомнатата австро-унгарска Нагодба од 1867 г. Така што Риека била оставена на Унгарија. Но, Унгарија била должна за тоа прашање поконкретно да се договори со Хрватите[3]). Меѓутоа, заклучоците на Нагодбата од 1867 г. се значајни и од друга гледна точка. Со тој акт се озаконила решението за двојната монархија, или како што забележил Ленин, за „двоцентровна (дуалистичка) држава"[4]). Секоја држава била независна во законодавен и административен однос. Општите работи на државата (надворешни работи, одбрана и финасии) се решавале од општите министерства. Освен тоа, требало да се решаваат и општите правила што биле установени по пат на договори и тоа: трговски работи и царинско законодавство; законодавството во врска со индустријата; установување монетарна система и валута; одредби што се однесувале за железниците во интерес на обете земји и др. Трговските и царинските договори требало да се заклучуваат на десет години, а исто така и финасиските дого-

---

[1]) Bičanić, Industrijska revolucija u Hrvatskoj i Slavoniji, 182—183; Истиот Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske, 170—171.

[2]) Šićić F., Abridged Political History of Rieka (Fiume). Paris 1919, 63—65;

[3]) Šićić F., Hrvati i Mađari od godine 1790 do 1873 i Rijeka i Riječko pitanje od godine 1790—1870. Zadar 1913, 20—21.

[4]) Ленин В. И., Сочинения XVIII, 437.

вори. Со овој компромис помеѓу австриската и унгарската буржоазија привремено биле ускладени нивните заемни односи, но на штета на останатите нации во Монархијата, во прв ред на словенските. Сега унгарската буржоазија ја засилила борбата за економска независност, за установување на сопствено влијание на националниот пазар со стремеж за раширување на своите позиции и во Риека[1]).

Слабоста на хрватската буржоазија довела до тоа, таа да прави и во случајот со Риека отстапки на унгарската буржоазија. Тоа нашло најеклатантен израз и во заклучувањето на хрватско-унгарската Нагодба од ноември 1868 г. По царската санкција таа добила снага на основен закон за обете земји (хрватски закон I) 1868; унгарски XXX 1868). Меѓутоа и покрај сето тоа односот према прашањето за Риека бил донекаде спорен, бидејќи постоеле несогласувања, особено за параграфот 66. Секоја страна останала на своето, така што и во унгарскиот и во хрватскиот текст стои различно. Во хрватскиот текст на параграфот стои дека за Риека оваа нагодба не важела, додека во изменетиот текст се нагласува дека градот, простаништето и околијата на Риека чинат посебна целина во составот на земјите од унгарската круна и дека за нејзината автономна управа ќе се расправало подоцна во комисиите составени од унгарскиот парламент, хрватскиот сабор и градот Риека. Оваа измена била всушност фалсификат на првобитниот текст од параграфот 66, која го извршила виенската дворска канцеларија во полза на Унгарија.[2]) Ова прашање останало отворено, за него долго се расправало. Меѓутоа, и колку да биле големи настојувањата на Хрватите, силата била на страната на Унгарија. Риека останала под унгарска доминација.[3]) Но, тоа не значело дека Хрватите ја напуштиле борбата за Риека. Тие се повеќе се активирале во таа борба за национала и политичка афирмација на хрватскиот елемент во Риека, а и за стекнување на што поголеми позиции и во стопанскиот живот на Риека.

---

[1]) Chéradame A., L'Europe et la Question d'Autriche au seuil du XXe siècle. Paris 1906, 3—4; Kralik R., Osterreichische Geschichte. Wien 1913. 557—590.

[2]) Изменетиот текст од Виенската дворска канцеларија на параграфот 66 од Нагодбата гласи во хрватски оригинал: — „Grad, luka i kotar sačinjavaju posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus), i glede kojega kao takova; posebne autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošaja, imat će se putem odborskih razprava između sabora kraljevine Ugarske i sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići." (Nagodba. Svi zakoni o nagodbi. Zagreb 1906, 26—27).

[3]) За хрватско-унгарската Нагодба од 1868 г. постои бројна литератира, во која опфатени се и подоцнешниту односи по ова прашања. Најпознати трудови: Mohovich, Fiume negli anni 1867 e 1868. 425—487; Zakonski članci o Nagodbi. Zagreb 1885; Polić M., M., Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Zagreb 1899, I, 50—55; Horn, Le compromis de 1868 entre la Hongrie et la Croatie et celui de 1867 entre l'Autrich eet la Hongrie Paris 1907, 145—254; Seton—Watson R., Die Südslawische Frage im Habsburger Reich. Berlin 1913, 45—46, 66; Marjanović, Savremena Hrvatska, 120—122; Ratner N., Postanak hrvatsko-ugarske narodbe od godine 1868. Zagreb—Beograd 1949, 5—45; Hauptmann, Rijeka, 135—136; Marjanović M., Rijeka od 1860 do 1918, Rijeka—Zbornik, 222—225 и други.

За време на унгарската доминација на Риека индустрискиот капитализам во неа доживеал изразит развиток. Сега хинтерландот се повеќе гравитирал кон Риека. Унгарија, раководејќи се од интересите на унгарскиот капитализам го помагала развитокот на Риека и трговијата преку неа. Унгарците вложувале големи инвестиции и средства за издигнување на Риека.[1]) Со право W. H. Steed нагласил дека „Риека е единствениот прозорец низ кој Унгарците можеа да погледнат во светот. . .”[2])

Непосредно по Нагодбата започнала градбата на државните железници, за поврзување на Риека со позадината. Во 1873 г. пуштена била во експлоатација пругата Карловац—Риека, за поврзување со Панонскиот басен. По една година, во 1874 г. ,пуштена била линијата Шент Петар—Риека за поврзување со средно-европските артерии.[3]) Овие важни магистрали придонеле риечкото стопанство и трговијата да се развива со големо темпо. Тоа се забележува и во зголемеиот внос и извоз преку риечкото пристаниште. Од друга страна и населението на Риека постепено се зголемило. Според една званична статистика во 1869 г. Риека имала вкупно 17.884 жители; 1880 г., 21.932; 1890 г., 30.130; 1900 г., 40.000.[4])

Сето понапред изнесено укажува дека во Риека, во периодот на индустрискиот капитализам, настанале нови општествено-економски промени. Развитокот на новите капиталистички форми во прв ред довел до промени и општ подем на стопанството, на индустријата и трговијата. Со поврзување на Риека, преку железничките линии, со хинтерландот, не само што довело до економски напредок, туку со тоа Риека одиграла посебна важност во економскиот живот на Хрватска.

2. Индустриски развиток

Индустриската револуција условила засилен развиток на производните снаги во Риека. Покрај трговијата и пловидбата, од стопанските гранки во Риека се развила најповеќе индустријата, која произведувала првенствено производи за извоз. Риечката индустрија покажувала белези на развиток уште во првата половина на XIX век, но во втората половина на истиот век, нарочно со отворање на железниците и поврзување со богатиот хинтерланд, таа оживела и покажала знатен напредок. Развитокот на индустријата бил стимулиран и од господаречките унгар-

---

[1]) Berger H. K., Der Hafen von Fiume Bottrop, 22—25; isto: Bičanić, Važnost Rijeke., 172—173.

[2]) „Fiume is the only window through which the Magyars can look out upon the world”. (Steed W. H., The Hapsburg Monarchy. New York 1913, 283).

[3]) Gorničić—Brdovački K., Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918 godine. Gradja za gospodarsku povijest Hrvatske 3 (1952), 159—160.

[4]) Cenni Sommari sul Censimento della Popolazione di Fiume e suo distretto col 31. Decembre 1900. Fiume 1907, 8—11.

ски фактори, тие вложувале големи инвестиции и првенствено работеле Риека да служи за потребите на унгарскиот капитал[1]).

Прашањето за поголема индустријализација на Риека се поставувало уште во првите години од втората половина XIX век. Покрај веќе постојните фабрики за хартија, хемиски производи, бродолградба и др., се инсистирало за усилено темпо во зголемување на нивните капацитети и за градба на нови фабрики[2]). Во 1857 г., во Риека постоеле бројни фабрики и преработувачки претпријатија, и тоа: мелници за брашно, фабрики за тестенини, хартија, хемиски производи, железарија, свилени платна, кожи, восок и мед, тутун, пиво и др.[3]) Бидејќи нивниот капацитет бил застарен се настојувало за нивно усовршување и модернизирање, а исто така и за градба на нови фабрики. Во 1880 г. било забележано усовршување на фабриката за метали и метални производи, на кожните производи, на хартијата, тутунот и др. Биле соградени нови фабрики и тоа: за торпеда и разно друго оружје, за разна керамична стока, за сапунерија, за дестилација на газје и др.[4]) Во последните години од XIX век бил забележен знатен напредок во одделни индустрии на Риека. Покрај постојните од порано фабрики и претпријатија се граделе и натаму нови и тоа за пилатура на ориз, рафинерија за нафта, за дрво и дрвени производи, за мебел и др.[5])

Во втората половина од XIX век развитокот на производните капацитети на риечката индустрија не бил секогаш еднаков и рамномерен. Но, развитокот на одделните производни гранки покажувало засилено темпо, што било во врска со усовршувањето на капиталистичкиот начин на производството, со модернизирање на техничките средства. Тоа можеме да го констатираме на примерот на одделни индустриски капацитети на Риека. Така, и покрај форсирање на унгарскиот извоз на брашно преку Риека производството на брашно во месните мелници било забележително. Во периодот од 1872—1874 г. било произведено 35.971.222 кгр.[6]) Во 1880 г. производството на брашното изнесувало 303.000 хектолитри[7]) Износот на производтсвото бил приближен и во 1885 г. и тоа изнесувало 327.000 квинтали.[8]) Кон 90-те години намалило производтсвото заради засилената конкуренција на американските жита. Така во 1891 г. производството било 58.730 квинтали брашно[9]).

---

[1]) Види: Sandor V., Nagyipari fejlödés Magyarországon (1867—1900). Budapest 1954. Pach Z., Sándor P., Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarorzsagon 1867—1918. Budapest 1956.

[2]) Rapporto (Скратено Ra) annuale della Camera di commercio e d'Industria in Fiume per l'anno 1853. Fiume 1854, 32.

[3]) Rapporto generale pel quadriennio 1854—1857 della Camera di Commercio e d'Industria in Fiume. Fiume 1858, 66—77.

[4]) Rapporto statistico-economico per l'anno 1880. Fiume 1881 47—50.

[5]) За ова види: Relazione (скратено Re); sulla situazione economica di Fiume nel 1898. Fiume 1899, 37—43.

[6]) Ra., 1872 — 1874, (La Bilancia No 242, 25. X., No 244, 27. X, 1875, 2—3, 3).

[7]) Ra., 1880,. 49.

[8]) Ra., 1885, 75.

[9]) Re., 1891, 51.

Меѓутоа, во последните години на векот производството се зголемило, и покрај тоа што била силна конкуренцијата на споменатите американски жита.

Голем растеж во производството имала риечката фабрика за хартија. Во она време таа била една од најголемите во Австро-Унгарија и на Балканот. Во периодот 1872—1874 г. произведено било 3.041.500 кгр. хартија од различен квалитет.[1]) Во 1880 г. се констатирало извесно намалување и тоа во износ од 12.790 квинтали[2]). Приближен износ и тоа од 12.070 квинтали бил произведен и во 1885 г.[3]) Интересно е дека приближен износ забележуваме и во 1888 г. и тоа од 12.290 квинтали.[4]) Меѓутоа, во последните години на векот, особено во 1896 г., забележуваме извесно зголемување и тоа 15.000 квинтали хартија за пишување, 2000 квинтали за цигари и 7000 друга хартија[5]).

Фабриката за тутун во Риека преработувала суров тутун и произведувала разни врсти цигари и цигарети. Во оваа фабрика биле во 70-те години запослени околу 2.300 работници. Во периодот 1872—1874 г. биле преработени 2.352.850 кгр. австриски листови и 1.101.450 турски листови на тутун. Во истите години биле продадени големи количини преработен тутун и цигари.[6]) Преработката на тутунот и на неговите производи продолжила и натаму во големи количини.[7]) Во 1880 г. преработени биле 12.715 метарски центи листови, и тоа 4.940 турски и 7.016 американски. Произведени биле и бројни количини разни цигари и цигарети.[8]) Во 1885 г. производството донекаде намалило. Преработени биле 9.000 квинтали листови, 4.410 турски и 9.500 американски. Произведени биле и разни врсти цигари и цигарети.[9]) Употребата на турскиот тутун се зголемила и натаму. Во 1891 г. преработен бил турски тутун во износ од 5.446 квинтали. Во истава година произведени биле 56.241.085 парчиња цигари и 219.805.890 цигарети[10]). Ова зголемено производство во преработката на тутунот и на неговите артикли продолжило и натаму.

Побарувачката на разните артикли од железо и од други метали знатно пораснала. Во 1880 г. било произведено 36.696 кгр. разна железарија.[11]) По шест години, 1886 г. производството се зголемило до

---

[1]) Ra., 1872—1874, 3.

[2]) Ra., 1880, 48.

[3]) Ra., 1885, 75.

[4]) Ra., 1888, 80.

[5]) Re., 1896, 38.

[6]) Ra., 1872—1874, 3.

[7]) Според еден извештај на ријечката фабрика за тутун од 9. V. 1878 г., до Трговската комора во Ријека, заклучуваме дека во 1875—1877 г. било произведено тутун вкупно: во 1875—9740,00 кгр., 1876—9344,00 кгр. 1877—11027,00 кгр. (DAR — Trgovačka Komora No 459/890, 11. V. 1878).

[8]) Ra., 1880, 49.

[9]) Ra., 1885, 75—76.

[10]) Re., 1891, 52.

[11]) Ra., 1880, 47.

3.000 квинтали[1]). Веќе при крајот на векот овие цифри константно пораснале.

Зголемено производство забележано било и од фабриката за хемиски производи. Во 1872—1874 г. произведени биле разни количини хемиски продукти во вкупен износ од 3.937.600 кгр.[2]) Овдека подоцна влегува и производството на рафинеријата за нафта и на нејзините деривати. Во 1896 г. рафинеријата имала произведени 400.000 квинтали петрол, 35.000 бензин и 500 парафин[3]).

Суровите кожи за изработка на кожените производи во фабриката за кожи најповеќе се добивале од Турција. Во 1880 г. за штавење биле добиени 940 квинтали валонеа од Смирна и 2.680 друга разна кожа. Од нив биле изработени 9.050 парчиња разна кожа.[4]) Подоцна изработката на кожените производи се зголемила. Во 1885 г. добиле за штавење. 1.800 квинтали, а произвеле 12.250 парчиња разна кожа.[5])

Од произведените артикли на риечката индустрија забележителна била и преработката на дрвото и на дрвени производи. Богатиот риечки хинтерланд со дрво гравитирал кон своето природно пристаниште Риека, од каде покрај тоа што дрвото служело за извоз, тоа и се преработувало. Особено се развила индустријата за преработка на храстовина. Законот од 1879 г. служел за основа на шумската политика на Унгарија. Унгарија имала 27°4 милиони хектари шума, а Хрватска и Славонија 1.5. Голем дел од површините бил покриен со буковина, дабовина и друга шума..[6]) Од разните врсти дрво се изработувале во риечката фабрика за дрвенарија различен куќен намештај, столарија и друго. Во 1884 г. биле изработени 120.000 разни парчиња намештај[7]) Во 1892 г. производството изнесувало 140.000 парчиња,[8]) а во 1898 г. намалил и тоа изнесувало 100.000 парчиња.[9])

Покрај споменатите и останатите индустриски гранки во Риека покажувале разновиден развиток. Сите овие индустриски артикли во поголем дел служеле за извоз, го сочинувале главното тежиште на стопанскиот потенцијал на Риека во втората половина на XIX век.

3. Надворешна трговија

Како важно пристаниште на Јадранот, Риека станала центар на надворешната трговија. Таа била една важна артерија, природно тржиште за богатствата на Хрватска, Славонија и Унгарија. За развојот на трговијата во Риека Унгарија давала доста субвенции, предимно

[1]) Ra., 1886, 79.
[2]) Ra., 1872—74, 3.
[3]) Re., 1896, 40—41.
[4]) Ra., 1880, 48.
[5]) Ra., 1885, 75.
[6]) За ова види: Bericht über die Thätigkeit des statistischen Seminars an der k. k. Universität Wien im Wintersemester 1883—84. Statistische Monatschrift X (1884), 508.
[7]) Ra., 1884, 72.
[8]) Re., 1892, 56.
[9]) Re., 1898, 37.

поаѓаjќи од свои интереси. Затоа и со различно сразмерно темпо се одвивала надворешната трговиjа на Риека во втората половина на XIX век. Од значење за натамошниот развиток на трговиjата бил законскиот член XVII од 1. VII. 1891 г., за „слободното пристаниште" на Риека, според коj биле укинати некои привилегии во поглед на тарифите, како слободно царинско подрачjе.[1])

Главна карактеристика на риечката надворешна трговиjа бил извозот. Позабележителни производи на извозот биле: пченицата, брашното, дрвото и дрвени производи, специjално дагите, железариjата, шеќерот, хартиjата, петролот и др.

Извозот на пченицата и на брашното заземало важно место во риечката надворешна трговиjа. Риека станала центар за извоз на унгарската пченица и брашно. Уште во 1853 г. извозот на пченицата изнесувал 50.250 венециjански стаjи (мера за житарици 1. 83, 31) во вредност од 402.145 форинти. Во истава година извозот на брашното износувал 131.583 цетинаjи во вредност од 1.188.369 форинти.[2]) Извозот на пченицата и брашното во периодот по 1875 г. константно растел. Во 1878 г. извозена била пченица вкупно 48.459 квинтали, а брашно 284.760.[3]) Во 1885 г. забележуваме изразито зголемување на извозот на пченицата и на брашното. Во таа година било изезени 149.734 квинтали пченица и 996.867 брашно.[4]) Во 1890 г. забележуваме извесно намалување во извозот на пченицата, а зголемување на брашното. Во таа година извезени биле 172.870 квинтали пченица и 1.032.037 брашно.[5]) По 1880 г. забележуваме извесно намалување во извозот на пченицата и брашното, — според еден извештаj на турскиот вице-конзул во Риека Н. Ефенди. — заради тоа што во тоа време Трст го засилил своjот извоз за Франциjа, а од друга страна бил донекаде изгубен пазарот во Англиjа и jужно-американските држави заради конкуренциjата на американските жита.[6]) Со познатиот законски предлог на Mac Kinley САД ги затвориле пазарите на Jужна Америка за производите од европскиот конти-

[1]) Kenedi, Fiume und seine Bezirk — „Die Osterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild". Wien 1893, 599.

[2]) Ra., 1853, 31—22.

[3]) Kálman F., Fiume utolsó 10 évi tengeri áruforgalmának Statisztikája. Fiume 1885, 13—19. Ако направиме една споредба во периодот 1875—1879 г. извозот на брашно преку Трст и Риjека според „Pester Lloyd" (Le farine austroungariche. La Bilancia № 17, 22. I. 1881, 2) изнесувал во метарски цени:

1875	via Трст	235.151	via Риjека	234.484
1876 g.	„	246.524	„	265.955
1877 г.	„	607.836	„	227.150
1878 г.	„	756.196	„	376.353
1879 г.	„	458.262	„	683.011

[4]) Ra., 1885, 17—18.

[5]) Re., 1890, 25, 28.

[7]) Effendi N., Exposé special sur le mouvement général de la Navigation et du Commerce á Fiume-Revue d'Orient (Budapest) VIII/40 (1893), 326—327.

нент.[1]) Меѓутоа, веќе во 1895 г. извозот на житариците од Риека одново се зголемил. Во таа година од Риека било извезено брашно во износ од 970.295 квинтали, од кое 101.052 квинтали повеќе од претходната година.[2]) Во истава година од Трст било извезени само 189.559 квинтали.[3]) Во последните години од XIX век извозот на житариците исто така бил зголемен. Во 1900 г. извозот на пченицата изнесувал 108.644 квинтали, а на брашното 1.230.850.[4])

Важен извозен асортиман на Риека биле дрвата и дрвените производи, особено храстовите даги. Тие се употребувале за изработка на буриња и биле во најголем дел извезувани за Франција, а исто така за Италија, Англија и др. земји. Засилен промет преку риечкото пристаниште било забележено на славонската дага. Турскиот вице-конзул во Риека Н. Ефенди во еден свој извештај наведува дека кон 1892 г. трговијата со дагите била во извесна смисла отежната. Причината се состоела во тоа што Франција во 1891 г. предвидела нови царински тарифи, бидејќи нејзините складови биле заситени и полни со даги.[5]) Извозот на храстовите даги во текот на втората половина од XIX век покажувал постојан растеж. Во 1853 г. извозот на дагите износувал 3.091.933 парчиња во вредност од 539.698 форинти.[6]) Во 1878 г. забележуваме зголемување на извозот, а имено тоа изнесувало 8.031.900 парчиња.[7]) Во периодот од 1883—1892 г. забележуваме константен пораст во извозот на дагите. Вкупниот извоз изнесувал 398.885.352 парчиња, а наспроти тоа во истите години Трст имал извоз на даги: 104.848.758.[8]) Извозот на дагите и

---

[1]) Види — Faulkner M. H., American Economic History. New Jork—London 1949, 379—393, 538—564; за да се документира споменатото, забележуваме дека производството на житарици во САД во 1885, 1890 и 1894 г. изнесувало:

години	пченка	пченица	забелешка
1885	2.057.807	399.931	Мерата е:
1890	1.650.446	449.042	1000 bushels
1894	1.615.016	541.873	(1 бушл — 35 литри)

(Morison E. S., Commager S. H., The Growth of the American Republic. New Jork 1950, 918).

[2]) Re., 1895, 25.

[3]) Износът' на Брашно през портът' Фиуме в 1896 — Сп. БИДр., 1/11—12 (1897), 895.

[4]) Re., 1900, 26—27.

[5]) Effendi, Exposé special. . . , 326—327.

[6]) Ra., 1853, 22.

[7]) Kalman, Fiume utolsó 10 évi tengeri ázuforgalmának Statistikaja, statisztikája, 67.

[8]) Поаргументирано прегледот во извозот на дагите преку трстјанското и риечкото пристаниште, според: „Magyar Tengerpart" (A szlavoniaidonga kivitel Fiuméból os Triesztbél), No 30, 28. VII. 1895,5) изгледал вака:

година	преку Трст	преку Рijека
1883	14.357.742	35.435.032
1885	10.590.427	40.148.549
1888	14.304.021	40.116.273
1890	5.420.494	38.897.291
1892	3.167.791	33.952.925
или вкупно од 1883—1892	104.848.758	398.885.352

натаму бил зголемен. Во 1895 г. извозот изнесувал 31.442.310 парчиња, а во 1899 г. 48.047.535.[1])

Важен артикал на риечкиот извоз служела и хартијата, и тоа во најразлични врсти. Таа се извезувала за разни земји, каде била доста барана. Извозот на овој артикал покажувал растеж во текот на втората половина од XIX век. Во 1878 г. извозот изнесувал 13.607 квинтали.[2]) Во 1880 г. износот, специјално на картоните, изнесувал 2.804 метарски центри.[3]) Во 1890 г. извозот се зголемил и изнесувал 17.976 квинтали.[4]) А во 1900 г. забележуваме изразито зголемување. Во таа година извозот на различна хартија изнесувал 35.574 квинтали.[5])

Извозот на останатите производи преку риечкото пристаниште бил исто така доста карактеристичен. Нивниот износ бил сразмерно понизок од споменатите артикли. Секако дека и тие влегувале во склопот на вкупниот извоз што бил забележан во втората половина на XIX век преку риjечкото пристаниште.

За поточен преглед на риечката надворешна трговија во втората половина на XIX век, потребно е да се даде осврт и на вносот, кој играл исто така забележителна улога во целокупната риечка трговија.

Најважни артикли на вносниот промет биле: тутунот, камениот јаглен, суровата нафта, оризот, пијалоците, памукот, колонијалните стоки, јужното овошје и др.

Тутунот се внесувал од Турција и од Америка. Внесениот тутун се употребувал еден дел од фабриката за цигари, а вториот дел им се испраќал на фабриките од втор степен. На внесениот тутун особено до 90-те години од XIX век се осврнаваме понапред. Овдека би се осврнале на внесениот тутун во последните години од истиот век. Во 1897 г. внесени биле 48.250 метарски центи во вредност од 12.545.000 круни, во 1898 г. вносот бил 31.151 метарски центи, во вредност од 10.212.706 круни и во 1899 г. вносот изнесувал 42.283 метарски центи во вредност од 10.992.764 круни.[6])

Вносот на камениот јаглен служел за потребите на бројните риечки фабрики, како и на пловидбата. Уште во 1853 г. забележуваме внос на 63.000 центинаји во вредност од 63.600 форинти.[7]) Напредокот на индустријата изискувал зголемен внос на каменен јаглен. Така во 1878 г. внесени биле 138.152 квинтали[8]), а во 1890 г. внесениот јаглен бил скоро тројно поголем. Тој изнесувал вкупно 440.530 квинтали.[9]) Во 1900 г. повторно вносот бил зголемен, изнесувајќи 531.519 квинтали.[10])

---

[1]) Esportazione doghe di rovere nell'anno 1899 (DAR. T. K. No 430, 29. I. 1900).

[2]) Kalman, Fiume. . . , 106.

[3]) Ra., 1880, 28.

[4]) Re., 1890, 40.

[5]) Re., 1900, 35.

[6]) Statisztikai Adatok. Fiume Várasáról és Forgalmároi. Budapest 1901, 34.

[7]) Ra., 1853, 22.

[8]) Kalman, Fiume, 70.

[9]) Re., 1890, 37.

[10]) Re., 1900, 32.

За потребите на риечката рафинерија за нафта се внесувала сирова нафта во големи количини. Сировата нафта се внесувала од пристаништата на Црно Море и од Америка. Во 1880 г. внесени биле 4.540 квинтали[1]), а во 1885 г. забележано било изразито зголемување и било внесени 755.502 квинтали сурова нафта и 15.250 рафинирана.[2]) По десет години, во 1895 г. вносот на нафтата донекаде намалил, изнесувајќи 600.304 квинтали.[3]) Во последните години од XIX век вносот на нафтата варирал во приближен сразмер од претходните години.

Останатите вносно артикли: памукот, оризот, колонијалните стоки и други, исто така се внесувале за потребите на риечката индустрија.

Напредокот на риечката надворешна трговија го утврдуваме и од вкупниот преглед на вносот и извозот. Во втората половина на XIX век набљудуваме еден константен подем во риечката надворешна трговија. Од 1853 г. сочувани се податоци за вносот и извозот и тоа на вредности во форинти. Вносот во таа година изнесувал 7.385.436 форинти, а извозот 4.220.912,[4]) од тоа произлегува дека вносот бил поголем од извозот. Веќе од 1867 г. забележуваме зголемување на вносот и на извозот. Во таа година вносот изнесувал 423.721 метарски центи, во вредност од 12.331.264 круни или вкупно во проценти 53.10. Извозот во истата година изнесувал 604.734 метарски центи, во вредност од 10.890.396 круни или во проценти 46.90.[5]) Во подоцнешните години забележуваме знатно зголемување на бројките од вносот и извозот. Во 1880 г. вкупниот внос изнесувал 667.736 метарски центи во вредност од 15.703.310 круни или во проценти 28.85. Извозот во истава година изнесувал 2.189.541 метарски центи во вредност од 38.724.996 круни или во проценти 71.15.[6]) Во 1890 г. забележуваме осетно зголемување и тоа вносот изнесувал 2.678.783 метарски центи во вредност од 57.332.530 круни или во проценти 32.21, а извозот во истава година изнесувал 5.468.360 во вредност од 120.118.042 или во проценти 67.69.[7]) Ова зголемување се провлекува и во последните години на векот. Во 1899 г. вносот изнесувал 4.316.759 метарски центи во вредност од 87.511.261 круни или во проценти 40.41. Извозот во истава година изнесувал, 7.152.670 метарски центи во вредност од 129.036.435 круни или во проценти 59.59.[8])

Ако направиме една споредба помеѓу вносот и извозот ќе утврдиме дека до 1875 г. вносот бил поголем од извозот, а од таа година натаму извозот бил во постојан растеж и секогаш преовладувал над вносот. Со други зборови активниот трговски биланс бил над пасивниот.

---

[1]) Ra., 1880, 25.

[2]) Ra., 1885, 21.

[3]) Re., 1895, 32.

[4]) Ra., 1853, 24.

[5]) Statisztikal Adatok 33.

[6]) Ibidem.

[7]) Ibidem.

[8]) Ibidem.

Интересен бил и односот на Риека спрема Трст, нивната конкурентска борба. Така во 80—90-те години од XIX век вкупното движење на трговијата на Риека изнесувало 90%, а на Трст 30%, а вкупната вредност на таа трговија изнесувала: Риека 43%, а Трст 7%.[1]) Што значи дека Риека покажала знатен напредок во својот развиток. Тоа е возможно да се констатира и од обемот на риечката надворешна трговија во која во вносот учествувале: Италија, Турција, Англија, Русија, Индија, Јапан, Бразил, САД и други. А во извозната трговија Риека извозувала во следниве држави: Италија, Турција, Франција, Белгија, Холандија, Англија, Романија Шпанија, Грција, Индија, Јапан, Египет, Алжир, САД, Бразил и во други земји.[2]) Во последните децении од XIX век се раширила тенденцијата за што поголем растеж на риечкиот извоз како во центрите на Монархијата, така и во други земји.

4. Поморски сообраќај

Стопанскиот напредок на Риека во втората половина од XIX век бил карактеристичен и со растежот на нејзиниот поморски сообраќај. Во времето кога Риека се наоѓала под унгарска доминација поморскиот сообраќај покажувал постојан растеж. Поаѓајќи предимно од свои сопствени капиталистички интереси, Риека да стане важен излез за унгарскста трговија, Унгарците со севозможни средства ја форсирале изградбата на нејзиното пристаниште. Започнатата градба на пристаништето уште во првата половина на XIX век, особено се засилила во втората половина на векот. Големи градби се извеле во текот на 1871—1879, потем 1884—1894 г., и натаму од помал масштаб. Работите отпрвин ги изведувале француски друштва, а потем домашен конзорциј. Вкупната сума што ја отпуштила Унгарија за градба на пристаништето во периодот 1872—1892 г. изнесувала, според Кенеди 17.251.000 гулдени.[3])

Во периодот кога доминирале кораби на платно Риека долго време претставувала еден од центрите на бродоградбата и тоа за корабите во долга пловидба и кораби од голема брегова гловидба. По 70-те години од XIX век се издигнал Трст со градбата на параплови. Тогаш параплoвите се повеќе стекнувале првенство над корабите на платно. Бројот на последните се повеќе се намалувал и околу 1880 година престанала во Риека секоја понатамошна градба на кораби на платно. Градбата на парапловите била концентрирана исклучиво на Трст, каде австрискиот Lloyd уживал монополен положај. Во Риека дури од 1882 година се јавиле првите параплови и во исто време се искристализирала тенденцијата кај унгарските господаречки кругови за зголемување на акциите во парапловството. Продирањето на унгарскиот капитал ста-

---

[1]) Dorn, Die Seechäfen des Weltverkehrs, I. Wien 1891, 14—17, 23—30; Berger, Der Hafen von Fiume, 56.

[2]) Antal H., A. Fiumei Kikötö. Budapest 1900, 18.

[3]) Kenedi, Fiume und seine Bezirk, 599.

нало со тек на време се поголемо така што унгарските позиции се по веќе јакнеле во риечкиот поморски сообраќај.[1])

Големи пречки за правилниот развиток на риечкиот поморски сообраќај правел со својата конкуренција фаворизираниот од австриската влада трстјански Лојд. Се правеле обиди да се ограничи неговиот монопол. Со законот од 24. XII. 1867 г. Лојд бил установен како претпријатие за развој на прометните интереси во обата дела на Монархијата. Подоцна бил продолжен договорот со Лојд на двата дела, со тоа што Унгарија требало да суделува во плаќање на субвенциите.[2]) Пресвртница во овие односи настанала од 26. VI. 1878 г., кога бил потврден дефинитивниот договор помеѓу австрискиот Лојд и унгарската влада, донесен на 6. XI. 1877 г. Во исто време бил донесен и Протокол на договорот.[3]) Биле донесени низа промени. Така сега веќе не се титулирало друштвото само Лојд австриски, туку Лојд австро-унгарски. Во договорот се регулирале пловидбените односи помеѓу Трст и Риека и особено односот кон пловидбата lungo corso (долга пловидба), во која Риека била порано запоставена. На Лојд му се овозможило да ја организира таа пловидба, но секогаш да ја зема предвид и Риека. (чл. IV). Се предвиделе подробности во врска со самата пловидба и уделот во неа на Риека.[4]) По заклучувањето на договорот Лојд развил голема активност околу организирањето на пошироката редовна пловидба, со параплови. Во мај 1882 г. Лојд располагал со 74 параплови од 88.224 регистар бруто тони.[5])

Овој компромис немал долг живот. Затоа и на таму се провлекувала тенденцијата за монополизирање на пловидбата од страна на Лојд. Но Унгарците правеле обиди да ја парираат неговата активност со формирање на свои пловидбени друштва. Така, во 1882 година било основано друштво „Adria" со капитал од 5 милиони круни и 6 милиони во облигации.[6]) Во 1891 г. било основано друштвото „Ungaro-Croata" i „Orient, а во 1897 г. „Levant". Тие друштва добивале од унгарската влада субвенции меѓутоа во нив имало и хрватски капитал. Биле формирани и помали друштва, во нив исто така продирал унгарскиот капитал а исто така и хрватскиот.[7]) Тоа се гледало и во зголемување капацитетите на Друштвата. Така 1882 г. „Adria" располагало со 7

---

[1]) За ова види: Štampar Sl., Borba jedrenjača s parobrodima u Hvatskom Primorju. Historijski Zbornik II/1—4 (1949), 60—65; Barbalić F. R., Prodiranje hrvatskog industrijskog kapitala u parabrodarstvo duge plovidbe koncem XIX stoljeća. Jadranski zbornik I (1956), 143—151.

[2]) Štampar, Borba jedrenjača s parabrodima u Hrvatskom Primorju, 65.

[3]) Овој договор е малку познат во литературата, и ретко се наведува. Договорот го објавил: Bussolini G., Della Imperiale privilegiata Compagnia Orientale nel secolo scorso e del Lloyd Austro-Ungarico nel secolo presente. Trieste 1882, p. 207 passim за договорот пишувал и риечкиот весник: „Studio e Lavoro" (Il Contratto col Lloyd austro-ungarico. No 59, 17. XI. 1877, 2).

[4]) Bussolini, o. c., art. IV—XIII.

[5]) Bussolini, o. c., Prospectto.

[6]) Antal A Fiumei Kikötő, 19.

[7]) Štampar, Borba jedrenjača, 65—70; Исто: Barbalić, Prodiranje hrvatskog kapitala, 151—154.

параплови од 7.707 бруто и 5.910 нето тони. Во 1890 г. бројот изнесувал 10 параплови од 13.251 тони бруто и 8.847 нето .По пет години, во 1895 г., бројот изнесувал 25 параплови од 40.893 бруто и 25.830 нето. Истиот број параплови е и во 1900 г., само што се забележило извесно зголемување на бруто и нето тонажата.[1]) Зголемување бројот на паraпловите забележано било и кај друштвото „Ungaro-Croata", кое во 1891 г. имало 11 параплови од 1.641 бруто и 812 нето тони и во 1900 г. имало 23 параплови од 5.675 бруто и 2.902 нето тони.[2]) Меѓутоа, од друга страна, бројот на парапловите кај останатите друштва бил сразмерно помал.

Развитокот на поморскиот сообраќај на Риека во втората поло вина од XIX век, го одбележуваме и преку движењето на пловидбата (вкупно на корабите на платно и на парапловите). Во 1853 г. во риечкото пристаниште упловиле 3.333 товарени кораби со 77.921 тони и исловиле 3.648 товарени со 75.766 тони.[3]) Во 1860 г. бројот бил нешто помал, а имено: упловиле 3.275 товарени со 81.958 тони и исловиле 3.881 со 114.062 тони.[4]) Во 1868 г. бројот е нешто поголем. Тогаш упловиле 3.629 товарени со 92.557 тони, а исловиле 4.053 со 96.071 тони.[5]) Со постепеното опаѓање значењето на корабите на платно и на нивната употреба, намалила и бројот во движењето на пловидбата. Во 1878 г. тој број изнесувал на упловени 1.695 товарени кораби со 139.373 тони и на исловени 2.266 товарени со 189.882 тони.[6]) Со основањето на пловидбените друштва во Риека движењето на пловидбата пораснало. Во 1888 г. упловиле 3.547 товарени кораби со 457.843 тони, а исловиле 3.831 товарени со 663.833 тони.[7]) Овој растеж постојано се зголемувал во последните години од XIX век. Во 1899 г. вкупниот број на упловените товарени кораби изнесувал 10.006 со 1.291.531 тони, а на исловените 9.930 товарени со 1.425.533 тони.[8])

Споменатите бројки јасно сведочат дека Риека, особено по 1882 година, изразито го зголемила својот поморски сообраќај и со тоа станала сериозен партнер на Трст. Ако се направи една споредба, ќе се констатира дека Риека покажувала во последните децении постојан напредок и дури од 1897 г. натаму го надминала Трст во поглед на упловените кораби.[9]) Сето ова сведочи дека Риека и во поморскиот сообраќај покажувала изразит напредок со што започнала да игра се поважна улога на Јадранот. На тој тачин пловидбата на Риека играла многу важен фактор и во трговскиот сообраќај со Турција.

---

[1]) Movimento marittimo e commerciale di Fiume negli anni 1906 e 1907. Budapest 1909, 27.

[2]) Ibidem.

[3]) Ra. 1853, 24.

[4]) Fiume kikötöjenek hajózasi forgalma az utolsó 70 évben. Fiume 1885 (не е пагинирано).

[5]) Statisztikai Adatok, 118—119.

[6]) Ibidem.

[7]) Ibid.

[8]) Ibid.

[9]) За да се добие една паралела по однос на пловидбата на Риека и Трст, наведуваме извесен материјал за осветлување на тоа прашање. Според Babich (La con-

III. СТОПАНСКИТЕ ПРИЛИКИ НА ТУРЦИЈА

1. Општествено — економски промени

Од средината на XIX век во Турција настанале изразити општествено-економски промени. Тие промени посилно дошле до израз за време и по Кримската војна.[1]) Кримската војна имала осетно влијание врз внатрешната и надворешната положба на Турција. Војната, што се водела за зачувување целоста на Отоманската Империја, сушност довела Турција да се постави во полуколонијална зависност од западноевропските капиталистички држави. Во 1853 г. К. Маркс и Ф. Енгелс пишувале дека Турција станала болно место на легитимистичка Европа и дека биле напразни обидите на државите што се обидувале да го задржат нејзиното распаѓање. Маркс и Енгелс ја подвлекувале констатацијата дека „. . . присуството на Турците во Европа претставува само од себе сериозна препрека за развитокот на природните богатства на тракиско-илирското полуострово".[2])

Странскиот капитал и пред Кримската војна имал важни позиции во економиката на Турција. Но, за време на војната и по неа европските капиталистички држави уште повеќе го зголемиле во неа своето влијание. Европската индустрија, која покажувала константен растеж, имала голема потреба од суровини и од пазари. Таквите поволни услови: извор на суровини и пазари за пласман на своите стоки, таа ги нашла и во Турција. Од овие причини била условена зголемената трговска размена и развитокот на трговијата помеѓу западноевропските капиталистички држави и Турција.[3])

---

corenza tra Trieste e Fiume nell' anteguerra — Quaderno mensile (Venezia) No 12 (1923), 18) (некои наведени бројки не се истоветни со званичните статистички податоци) пловидбата на Риека и Трст изгледала вака:

години	Риека кораби	тони	Трст кораби	тони
1870	2046	130.170	8045	960.103
1875	2595	166.995	8152	1.003.914
1880	2682	342.643	7202	1.111.931
1890	5471	883.585	7873	1.471.464
1895	7023	1063.970	8085	1.760.055
1898	10751	1481.034	8708	2.036.112
1900	10729	1680.917	8465	2.158.624

[1]) За причините, текот и последиците на Кримската војна првенствено е потребно да се обрне внимание на Маркс-Енгелсовите статии од тоа време (1852—1856), во кои е изнесен опстоен осврт за положбата во Турција. (Види: Сочинения т. IX, X. Москва 1932—1933). Целостен преглед на тие статии нарочно од 1853 г. даден е во најновото издание на „Сочиненијата" од Маркс и Енгелс (том. 9. Москва 1957. А исто така и кај Е. Ф. Тарле, Крымская Война. Т. I—II. Москва 1944, 1950 (Библиографија, 611—634)

[2]) Маркс К., Енгелс Ф., Сочинения, IX. 372—374.

[3]) За ова види: Новичев А. Д., Очерки економики Турции до Мировой войны. Москва—Ленинград 1937, 32—33.

Продирањето на странскиот индустриски и трговски капитал во Турција нужно довел до нови општествено-економски промени, до нови потреби и барања, до реформирање на државата. Новосоздадената ситуација нужно наложила преку реформи да се дојде до решавање на критичните симптоми во турското општество и економика. Тоа одбележило настапување на нов период во внатрешниот развиток на Турција. Бил издаден нов султански ферман, на 18 февруари 1856 година, таканаречен Хати-Хумајун. Во овој документ била декларирана полна рамноправност на сите отомански поданици. На странците им биле овозможени значајни привилегии. Им била дадена можност да поседуваат неподвижен имот во Отоманската Империја, потоа ветени им биле разни концесии, олеснувања за навлезот на странскиот капитал. Откриени биле перспективи за модернизирање на Империјата, со основање на банки, градба на патишта, канали, развој на железничко-поморскиот и телеграфо-поштенскиот сообраќај. Во прв ред овој пресврт во јавните работи бил условен и од потребите на западноевропскиот капитал, за олеснување на неговото инфилтрирање во Турција[1]). Иако повеќето одредби од Хати-Хумајунот не биле реализирани, овој важен инструмент означувал пресвртница во внатрешната и надворешната политика на Турција. Важно да е се спомене дека било озаконето странското влијание во внатрешните работи на Турција. Овој принцип бил доследно спроведен и во инструментите донесени на конгресот во Париз, кој се одржал од 25 февруари до 16 април 1856 г.[2]) На 30 март истата година бил издаден мировниот договор, а истиот ден била издадена и конвенција за Проливите, а на 16 април декларација за поморското право. Меѓу потписниците на овие инструменти се наоѓала и Австрија. Со овие договори на Турција и била гарантирана независноста и интегритетот. Црното море било неутрализирано и тоа било отворено за трговските флоти на сите народи. Пловидбата по Дунав била интернационализирана.[3]) Со заклучените договори во Париз влијанието на западноевропските капиталистички држави изразито се зголемило. Со тоа нивната доминантна положба во работите на Турција им била гарантирана.[4])

Странското влијание ги зафатило скоро сите страни на општествениот и економскиот живот во Турција. Тоа предизвикало длабоки промени во нејзините општествено-економски односи. Влијанието на странскиот капитал ги рушело старите полуфеудални општествено-економски односи и создало услови за развитокот на новите капиталистички форми. Затоа и трговскиот капитал ги зафаќал и ги зацврснувал своите позиции во разни производни гранки. Истовремено, посилно навлегувале стокопаричните односи на село, кое придонесувало селското

---

[1]) За ова гледај: Noradounghian, Recueil III, 83—88.

[2]) Протоколите од Конгресот ги издал: Noradounghian, Recueil III, 1 — 69.

[3]) За ова види: Noradounghian, Recueil III, 70—79, 80—81, 89 — 90.

[4]) Прашањето за положбата на странците во Отоманската Империја е прилично разработувано. Види: F. Abelous, L'Evolution de la Turquie ses rapports avec les étrangers Paris 1928, 58—96, (библиографија 287—293).

стопанство да се ориентира кон стоково производство. Насекаде било констатирано зголемување на паричниот промет. Меѓутоа, тоа било само привремена форма во посилниот продор на новите односи во економиката. Од друга страна полуколонијалната зависност на Турција кон западноевропските капиталистички држави постепено се зацврснувала. Со тек на време овој зависен однос имал последици во целокупниот турски општествен и економски живот. Капиталистите започнале да вршат финансиски грабеж на Турција. Големите задолжувања што ги имала Турција кон европскиет држави по Кримската војна, ја принудиле да оди по патот на заеми и на зголемување на даноците. Всушност се одело и кон утврдување на финансиското господство на европските капиталисти во Турција. Склучувањето на заемите започнало во 1854 г. и до 1873 г. имало заклучено 15 зајмови. Од тие заеми европските капиталисти имале се поголема полза. Од 1854 до 1870 г. долгот на Турција изнесувал 2 милијарди и 500 илјади франка и понатака се повеќе константно растел. Во 1875 г. долгот ја достигнал сумата од 5 милијарди и 300 илјади франка, кога и званично било прогласено државното банкротство.[1]) Отоманската влада немала средства да ги исплати овие долгови и сиот терет што произлегувал од нив таа го пренесувала на потчинетите народи. Тоа било причина да се појавуваат политички и економски кризи. Во исто време се наложувала и финансиска контрола од капиталистичките држави, кое довело до поголема зависност на Турција кон нив.[2])

За време на руско-турската војна од 1877—1878 година Отоманската Империја се наоѓала пред банкротство. Меѓутоа на Берлинскиот конгрес од 1878 г. било донесено решение за обезбедување финансиската контрола над Турција.[3]) По Конгресот европските кредитори барале начини да се обноват турските финансии. За осигурување и регулирање на платежите и заемите била создадена Управа или Совет на Долговите (Le Conseil de la Dette Publique). Актот кој ги регулирал овие односи е известен под името Мухаремски декрет, донесен на 20. XII. 1881 г. Декретот всушност бил спогодба со странските кредитори. Ним им биле отстапени разни приходи (монопол на сол, тутун, пијалоци, разни даноци и такси) за отплатување на долгот и администрација на ото-

---

[1]) Според Sevketti Sureyya, (Cihan iktisadiyatinda Türkyie. Ankara 1931 — Новичев, Очерки економики Турции, 303) динамиката на странските долгови на Турција е следна:

години	номинален капитал во франкови	фактички добиено во франкови
1854	75.000.000	60.000.000
1865	150.000.000	99.000.000
1870/72	792.000.000	254.430.000
1890	(во 1000 лири) 4909	—
1895	— 3273	—

[2]) За финансиската положба на Отоманската Империја во она време постојат доста опстојни студии. Во прв ред тука би дошол предвид познатиот и многу ценет труд на Morawitz Charles, Les Finance de la Turquie. Paris 1902, (за периодот пред 1878 г. стр. 20—71).

[3]) За Берлинскиот конгрес и договор види: Noradounghian, Recueil IV, 175—192.

мanскиот публичен долг.[1]) Со овој акт влијанието на странските капиталисти уште повеќе пораснало. Заемите се јавувале само како една форма за потчинување на Турција кон странскиот капитал. Сличен карактер имале и концесиите давани на странските капиталисти за многу јавни работи, потем за основање на акционерски друштва, на банки и други установи.[2]) По Берлинскоит конгрес, а особено по донесувањето на Мухаремскиот декрет, Отоманската Империја станала полуколонија на империјалистичките држави. На тој начин империјализмот, го проширил своето влијание и во Турција.[3]) Особено своето влијание во Турција посилно започнала да го проширува Германија.[4]) Продирањето на странскиот капитал сега уште поизразито довело до промени во турската економика. Конкуренцијата н а странските идустриски стоки довело до брзото опаѓање на турското занаетчиство и трговија.[5]) Сето ова имало знатни последици во понатамошниот општествен и економски развиток на Турција.

2. Стопански особености

Турција била предимно земјоделска земја. Скоро 85% од сето население се занимавало со земјоделство. Најголемите и најплодните земјишта биле сопственост на големопоседниците-чифликсајбии. Чифликсајбиските поседи се развиле од спахискиот систем, кој престанал да постои по шеестетте години. Средствата со кои селаните ја обрадотувале земјата биле примитивни, затоа и сето земјоделство се наоѓало на екстензивно ниво. Селаните не биле заинтересирани за обработката на земјата зашто приходите за нивната егзистенција биле минимални. Продорот на капитализмот во турското село, придонесувал за развитокот на стоковото производтсво, но не било насекаде еднакво.[6]) Најпроизводителни биле азијатските провинции на Турција, а во европскиот дел, Македонија. Најдобро плодородие давал Багдадскиот вилает. По количината на земјата за обработување стоел сирскиот вилает со 8.777.000 донуми и Сиваскиот со 7.897.000.[7]) Според Скрјабин при-

---

[1]) Според Heidborn, Manuel de droit public administrativ de l'Empire Ottoman III—IV, Vienne-Leipzig, 249—256. Прегледот на приходите на отоманскиот долг од 1882—1898 г. во турски лири бил следен:

1882/83 — 990.721
1887/88 — 1.188.266

1892/93 — 1.471.047
1897/98 — 1.518.976

[2]) За ова поподробно: Morawitz, Les Finances de la Turquie, 225—326; Новичев, Очерки економики Турции, 195—207.

[3]) Гледај за ова прашање: Ленин В. И., Империализма как высшая стадия капитализма. Сочинения 22, Москва (1948), 173—290.

[4]) За односот на Германија кон Турција види поостојно: Holbron Hajo, Deutschland und die Türkei (1878—1890). Berlin 1926; Helfferich K., Die deutsche Türkei politik. Berlin 1921.

[5]) Еничерев Н., Възпоминания и белешки. София 1906, 210.

[6]) Новичев, Очерки економики Турции, 43—45.

[7]) Горобородько, Старая и новая Турция, Москва 1908, 124.

ближната количина во битолскиот вилает се движела помеѓу 900.000 до преку два и пол милиони донуми.[1]) Главните житни култури биле: пченицата, јачменот, овесот, ржта, пченката и друго. Освен зрнените храни превладувало лозарството и индустриските култури, кои служеле за извоз во странство.[2])

Од индустриските култури на прво место стоел тутунот. Особен развиток на оваа култура бил забележан во втората половина од XIX век. Тутунот се одгледувал на голема површина, годишно се добивало до 50 милиони фунти. Дел од тутунот се употребувал за внатрешноста на земјата, а поголемиот дел се извозувал. Тутунски глантажи се среќавале насекаде во Европска и Азијатска Турција, Најдобри врсти тутун се изработувале во Македонија, Сирискиот вилает и трапезунтскиот округ. Во разни области на Македонија годишниот квантум и асортиманот не бил насекаде еднаков.[3]) Во последните децении на XIX век производството на тутунот особено се зголемило.[4])

Производството на тутунот било силно оштетено со потчинувањето на странскиот капитал. Во 1883 г., Режијата, што била создадена уште 1872 година, преминала во рацете на виенските и берлинските кредитни организации и Отоманската банка добила право на монопол во регулирање производството на тутунот, неговата продажба и извоз. Таа сега носела назив „Societé de la Regie co-interessée des tabacs de l'Empire Ottoman" или, скратено „Режија" (Regie Ottomane des Tabacs). Компанијата имала централа во Цариград и филијали во поглавните места. Таа била потполн господар во турското производство на тутунот. Секој производител не можел без решение на „Режијата" да произведува тутун, а морал да и го продава само нејзе. Со монополизирањето на овој важен артикал „Режијата" често злоупотребувала, најчесто на штета на производителите.[5])

---

[1]) Скрябин Н., Политическия и економическия сведения о Битольском виляете София, 67.

[2]) Горобородько, Старая и новая Турция, 125—127.

[3]) Според Švegel (Schwegel J., Turkische Tabakmonopol. Oesterr. Monatsschrift., X/3 (1884), 66) тутуновото производство во Турција во 1882 г. било следното:

Вкупно (оки) 15.000.000 — 200.000.000 (пиастри)
Вкупно (кгр) 19.230.000 — 18.000.000 (гулдени).

А според еден извештај на австро-унгарскиот генерален конзулат во Солун (Tabakanbau und Tabakausfuhr der Europaischen Turkei. Osterreichische Monatschrift für den Orient No 2 4 (1907), 43—44) годишниот квантум на производството на тутунот во Европска Турција бил во кгр. нееднаков. Напр. Кавалска област: 6.200.000 кгр., Ксантиска (Еницка): 2.300.000 кгр., Одринска: 1.080.000 и Солунска: 2.220.000.

[4]) Според еден податок (Production du tabac á Salonique. Le Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople. Constantinople VIII/384 (1892), 224) производството нс тутунот во Солунскиот санџак за 1890—1891 г. изнесувал: 70.476 кгр., а во 1891—1892 г.: 138.570.

[5]) Материјали за ова прашање има бројни. Правилата за Режијата од 13. III. 1872 г. се сочувани и во Државниот Архив — Ријека (DAR TK No 316/275, 11. IV. 1872), а се објавени и соопштенија за нив во ријечкиот секидневник „La Bilancia" (No 16, 21. I. 1873, 3) Правилата исцело се издадени од Aristarchi (Leg. Ottomane III, 423—427). За работата на Режијата доста е пишувано и воопшто за производството на тутунот во Турција. Позабележителни труд: Schwegel, Das Turkische Tabakmonopol, 65—73,

Друг важен артикал од индустриските култури бил памукот. Изразито зголемување на производството на памук во Турција се сетило за време на граѓанската војна во САД (1861—1865). Насекаде се чувствувала потреба од овој важен индустриски артикал, настанала прочуената „памучна глад" (Cotton famine). За зголемување производството на памукот во Турција влијаела и давала поттик и самата турска влада. За ова, интересен податок наведуваат Макензиева и Ирбиева, нагласувајќи дека британската влада содејствувала кај Високата Порта да влијае на народот за сеење на памукот.[1] Во натамошните години осетно се зголемило производството на памукот. Ова овозможило да се засили извозот. Меѓутоа, знатни промени во производството на памукот настанале по завршувањето на граѓанската војна во САД (1865 г.). Со тек на време светските пазаришта биле преплавени од американскиот памук. Овие осетно влијаело и за производството на памукот во Турција. Во 1870 г. бербата се сметала за осредна и немало можност да се издржи конкуренцијата на американскиот памук. Меѓутоа, производството на памукот потполно не замрело Дури при крајот на 19 век бербата, особено во Македонија била задоволителна.[2])

Од индустриските култури за важен артикал се сметале и афионовите производи. Отпрвин оваа култура била развиена во Мала Азија, а се пренела во Европскиот дел на Турција во почетокот на втората половина на XIX век. Во Македонија била пренесена кон 1876 г. За ширењето на афионовата култура во многу помогнале климатските и педолошките услови на земјиштето, како и рентабилноста, со кое било сврзано нивното производство. Веќе од 1880 г. во Македонија започнала масовна обработка на афионовата култура. Со тек на време афионовите производи станале меѓународен артикал и се извозувале.[3]) Се правеле обиди за монополизирање на трговијата и со овој артикал.[4])

Во знатна мера во Турција било развиено и свиларството, кое служело за извоз, Нарочно пораснале побарувањата при крајот на XIX век.[5])

Со развитокот на земјоделските производи тесно било поврзано и сточарството. Многубројни видови стока служеле за извоз, а исто така и сточаните производи, особено кожите. Трговијата со необработените кожи била особено развиена. Тие се барале на странските пазари.[6])

---

[1]) Макензи Мјур Г., и Ирби А. Р., Путовање по словенским земљама Турске у Европи. У Београду 1868, 16.

[2]) За ова прашање види: Bianconi, Province de Macédoine, 12. Најисцпна е студијата на Влајинац М., Историја производње памука у нашим крајевима. Београд 1927, 87—137.

[3]) За ова прашање види: Ihmsen und Co., Opium. Oesterr. Monatsschrift VIII/18 (1882) 122—123.

[4]) Fluminensis, Lettere della Turchia. La Bilancia No 271, 28. XI. 1892.

[5]) За ова прашање види: Копринарството в Турция. Сп. БИДр. 1/7 (1896), 511—512,

[6]) Bianconi, Province de Macédoine, 12.

Интересот за експлоатација на турските рудници знатно пораснал по Кримската војна. Експлоатацијата се вршела од странците и тоа по пат на концесии. Постоеле неколку друштва кои се занимале со експлоатацијата.[1]) Разработени рудници кон крајот на XIX век имало 75—80. Од овие рудници оловни биле 14, хромови 15, магнезиеви 5, камен јаглени 5, лигнитни 3, бакарни 3 и други.[2]) Најбогата област со руди била Македонија. Извозот на руди бил знатно зголемен, особено преку Цариград.[3])

Како што занаетчиството во Турција се наоѓало во опаѓање така и индустријата била слабо развиена. Влијаеле во главно два фактори: внатрешен фуедален и апсолутистички режим и надворешен — силна странска конкуренција. Од тие прични индустријата во Турција покажувала крајна заостанатост. Во неа преовладувале помали претпријатија, особено мелници и преработувачки работници. И во оваа стопанска гранка странците имале привилегии. За одбележување била работата на памучните предилници и тоа првенствено во Македонија (Солун. Његуши и др.) и Мала Азија (Смирна и Бруса). Памучните производи, а исто така свилените, сукнените, килимите и др. служеле за извоз и за внатрешна консумација.[4])

3. Надворешна трговија

Опширноста на Отоманската Империја, нејзините богати провинции, откривале широки перспективи за поволен развој на трговијата. Меѓутоа, тој развој бил нерамномерен и нееднаков. Во знатна мерка за ова влијалел самиот општествен поредок во Турција. Забележителен растеж на трговската размена бил одбележан по Кримската војна. Внатрешната трговија се карактеризирала со прометот на стоката помеѓу производителите и консуматорите. Оваа трговија се изведувала во поголем број случаи од поситни трговци. Во оваа дејност послабо биле застапени западноевропејците, а повеќе биле Ерменци, Грци, Евреи, Македонци и др. Друг бил случајот со надворешната трговија. Таа била сконцетрирана во поголемите градови и пристаништа. Оваа трговија главно била организирана од поголемите трговци, кои во поголем број биле странци: Германци, Австријци, Унгарци, Французи, Англичани, Италијани и др. Поретко имало домашен елемент. Раководна улога имале странските експортно-импортни компании, кои се обидувале да го монополизираат пазарот[5]).

---

1) Morawitz, Les Finances de la Turquie, 212—261.

2) Горбодько, Старая и новая Турция, 143—146.

3) Гледај за ова прашање: Скрябин, Политическия и економичеаския сведения о Битольском вилаете, 71—72; исто: Bianconi, o. c., 12—13.

4) За ова прашање: Baumwollspinnerei in Salonich. Oesterr. Monatsschrift VIII/7 (1882), 112; исто: Bianconi, o. c., 13—15.

5) Види: Златаров Ив., Макалов Ив. П., и Димов Ж., Източните пазари. Турция, Гърция Египет. София 1911, 207—208. Исто: R., Der Aussenhandel der Türkei vor dem Weltkriege. Mit einem Anhang: Die Organisation des türkischen Handels. Berlin 1919, 269—270.

Турската надворешна трговија се одвивала во неколку важни трговски центри. Првенствен и важен трговски пункт бил Цариград. Преку него се одвивал поголемиот дел од турскиот внос и извоз. Тој бил центар на сите трговски зделки и размена. Според статистичките податоци градот имал во 1876/77 г. 600. — 720.000 жители.[1] G. Andreossy изнесува дека во првите години на 80-те години градот имал 597.600 жители[2]). Служејќи се со службени статистички податоци Al. Dorn наведува дека во 1885 г. градот имал 873.565 жители[3]). Бројот на населението на Цариград константно растел и натаму. Според еден современик во 1892 г. градот имал околу 1.500.000 жители[4]).

Цариград станал важен трговски центар за најважните турски производи: жито, опиум, розово масло, теписи, волна, козина, кожи, калофониум, вино, кожурци и др.[5]). Преку Цариград се одвивала и вносната трговија на Турција. Се внесувало првенствено: брашно, ориз, шеќер, колонијални производи, производи од текстилната индустрија, железарија, дрво, камен јаглен и др[6]). Извозот и вносот од година во година покажувал изразит подем. Кон 80-те години било одбележено зголемување на вносот од австро-унгарското подрачје[7]). Така напр. во 1883 г. австроунгарскиот внос во Цариград изнесувал 50.979.869 форинти, а извозот изнесувал 24.286.700, или вкупно 75.266.569 форинти[8]). Подоцна забележано била уште поголемо зголему:вање[9]). Трговското значење на Цариград сѐ повеќе растело, затоа и играл важна улога во турската трговија[10]).

Втор важен трговски центар на Турција бил Солун, со својот богат хинтерланд-Македонија. Трговското значење на Солун било оценето уште во почетокот на втората половина од XIX век. Тогашниот австриски вице-конзул во Албанија J. Г. Хан во еден свој извештај од 1851 г. ја подвлекувал важноста на овој голем трговски центар на Балканот. Истиот изнел податоци и во врска со трговските аспекти од развитокот на градот[11]). Бидејќи заземал згодно географско положение, Солун станал важен трговски центар и стопанско средиште на

---

[1]) Kutschera H., Geographisch-Etnographische Ubersicht. Oesterr. Monatsschrift VIII/10 (1882), 150.

[2]) Andreossy G., Le Bosphor et Constantinople, Paris 1881—1882 (Kutschera, o. c., 150).

[3]) Dorn Al., Die Seehäfen des Weltverkehrs, 122.

[4]) Fluminensis, Lettere della Turchia. Constantinopoli 14. V. La Bilancia No 113, 18. V. 1892.

[5]) Renner, Der Aussenhandel der Türkei vor dem Weltkriege, 271.

[6]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 127—128.

[7]) Berichte über den Handeln und Verkehr Constantinopels im Jahre 1881, herausgegeben von der osterreichisch-ungarischen Hendels-und Gewerbe-Kammer in Constantinopel. Oesterr. Monatsschrift VIII/11 (1882), 176.

[8]) Jahresberichte der K. und K. österr. ungar. Consulats-Behörden-Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Department im k. k. Handels Ministerium. Wien XXX (1885), 28.

[9]) Jahresberichte-Nachrichten LXXIV (1900), 1488—1495.

[10]) Види: Barth H., Konstantinopel. Leipzig—Berlin 1901, 4—5; 173—174.

[11]) Bericht des k. k. Vice-Consuls Dr Von Hahn über Albanien. Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel. Wien II (1851), 3—36.

Балканот. Од тие причини и бил наречен „the best in the World"[1]). Според J. L. Farley градот имал во почетокот на 60-те години од XIX век 80.000 жители[2]). Поврзувањето на Солун со хинтерландот преку железниците предизвикал изразит стопански подем. При крајот на 80-те години од истиот век, според Bianconi градот имал 105.000 жители[3]). Меѓутоа, оваа цифра веројатно дека е погрешно наведена, за што сведочи едно соопштение што го објавил весникот „Turquie" од 4 мај 1889 г., кое го наведува Dorn, според кое Солун имал 195.000 жители[4]). A. Carmelo Melia наведува дека во 1892 г. Солун имал 150.000 жители.[5])

Трговскиот подем на Солун започнал поизразито да се истак: нува по 80-те години од XIX век. За овој развиток влијаеле три фактори- 1. Отворањето на Суецкиот канал со кое светското значење на Солун пораснало. 2. Поврзување со железнички линии на поважните центри во внатрешноста на Македонија. 3. Се одбележила тенденцијата за децентрализација на надворешната трговија на Турција во која изразита улога имал и Солун. Покрај Цариград, Солун бил главен центар за цела Европска Турција. Тој опфаќал со хинтерландот една површина од 85.750 км^2.[6]). Од хинтерландот биле внесувани во Солун земјоделски производи и производи од индустриските култури, кои во поголем дел служеле за извоз. Скоро сета трговија на хинтерландот се одвивала преку Солун[7]). Со право Dorn на едно место наведува дека „Солун е важно трговско место на Македонците. . ."[8]).

Основни производи што служеле за извоз од Солун биле земјоделските производи и производите од индустриските култури. Извозот на овие производи бил подложен на разни изменувања како во вредноста, така и во количината. Во 1881 г. имало средна жетва. Општиот извоз на земјоделските производи изнесувал circa 790.000 метарски центи, во вредност од 14 милиони франка. Деталниот извоз на одделните артикли бил различен[9]). Следната година, во 1882, вкупниот

---

[1]) Risal P., La ville convoitée. Salonique. Paris 1914, 267.

[2]) Farley J. L., The Resources of Tuerkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire. London 1862 (Михов, Населението на Турция и България. София 1915 I, 106—107).

[3]) Bianconi, Province de Macédoine, 19.

[4]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 96.

[5]) Melia Carmelo, Il commercio e le industria della Macedonia. Bolletino del Ministero e le industria degli affari Esteri VIII (1894) (—M. K. S., Белешки за търговията и индустрията на Македония. Из Рапорта на Carmelo Melia. Български Преглед II/IV (1895), 86—110).

[6]) За ова поопстојно види: Todorovitch M. A., Salonique et la Question Balkanique. Paris 1913 (Исто издание и во Белград), 11—15,. Robeff A. Th., Die Verkehrs und Handelsbedeutung von Saloniki unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftverhältnisse seines Hinterlandes. Leipzig 1926, 20—23; Risal. La ville convoitée, 267—28.

[7]) За стопанското значење на хинтерландот од интерес се расправите: Хан J. Г., Путовање кроз поречину Дрима и Вардара. Београд 1876, 193—236; Mittheilungen der k. und k. osterr.-ungarn. Consulats-Behörden. Nachrichten XII (1877 (Битола за 1876); Nachrichten XVI (1879) (Битола за 1877); Петровић M., Европска Турска. Трговински гласник VI/69—73 (1894); Arsitch-Sl. Boris, La vie économique de la Macédoine, 105—112.

[8]) Dorn. Die Seehäfen des Weltverkehrs, 102.

[9]) Mittheilungen der k. und k. osterr.-ungarn. Consulats-Behörden-Nachrichten XXIII (1882), 835—837.

извоз изнесувал 11.287.000 гулдени[1]). А, во 1885, извозот се зголемил и изнесувал 35 милиони франка. По една година, во 1886, извозот опаднал на 26.230.800 франка, а понатаму во 1887 г. изнесувал 25.799.000 и во 1888 г. се покачил на 31.980.000 франка[2]).

Најважни производи на извозот биле житата и тутунот. Извозот на житата покажувал годишно една висина од 454.616 квинтали, со вредност од 6.500.000 франка. Главно се извезувало за Англија, Франција, Италија, Грција, Германија и Холандија. Од тутунот во 1888 г. се извезло 35.000 квинтали со вредност од 12°2 милиони франка; а во претходната 1887 г. со вредност од 11°5 милиони франка. Половината од тој извоз на тутунот заминувал за Австро-Унгарија, а поголема количина и за Русија, Романија и Англија[3]). Биле извозувани разни количини памук, градежно дрво, опиум, кожи, волна, теписи и др.[4]).

За вносот на европски стоки во Солун не е возможно да се даде веродостоен преглед, бидејќи многу тешко се добивале податоци за текот на трговијата, а истовремено не постоела званично средена статистика. Затоа вносната трговија возможно е да се предаде само делумично. Биле внесувани стоки од разни земји, а во прв ред од Австро-Унгарија и Англија. Вкупниот внос во 1882 г. изнесувал 14.075.700 гулдени[5]). Во последните децении на XIX век, за разлика што извозот опаѓал вносот растел. Во 1886 г. вредноста на вносот изнесувала 43.194.000 франка, 1887 г. 34.652.000 и 1888 г. 33.606.510[6]).

Главни вносни артикли биле мануфактурните производи. Според еден конзулски извештај само во 1881 г. била внесена мануфактурна стока во вредност од 8 милиони франка[7]). Во поголеми количини се внесувала железарија и метали, кинкалерија, хартија, дрвенарија, бижутерија, облека, колонијална стока и др.[8]).

Трет важен трговски центар на Турција бил Смирна, која имала посебна важност во развитокот на малоазиската трговија. За Смирна хинтерландот имал исто така големо значење[9]). Според Dorn градот броел 186.510 жители[10]). Странското влијание било во Смирна особено силно. Dorn наведува дека во градот имало околу 39.210 странци и тоа најповеќе Австроунгарци, Французи, Англичани, Германци и др.[11]). Смирна била исто така главен пункт на извозот и вносот. Се извезу-

---

[1]) Jahresberichte-Nachrichten XXV (1883), 244—245.
[2]) Jahresberichte-Nachrichten XXXII (1886), 773.
[3]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkkehrs, 103.
[4]) За ова прашање види: Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 103; Melia C.-M. K. C., Бележки за търговията и индустрията на Македония, 93—103; Bianconi, Province de Macédonie, 19; Димчев Н., Значението на гр. Солун в търговско отношение Сп. БИДр. II/6—7 (1897), 246—260.
[5]) Jahresberichte-Nachrichten XXV (1883), 245.
[6]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 102.
[7]) Mittheilungen XXIII (1882), 837.
[8]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 104.
[9]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 206—210; Georgiades, La Turquie actuelle Paris 1892, 224—226.
[10]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 206.
[11]) Ibidem.

вало: јужно овошје и зарзават, кожи, теписи, опиум, памук, тутун, маслиново масло, восок и др.[1]). Извозот на јужното овошје и на виното изнесувал во 1887 г. 434.500 квинтали, во вредност од 16°6 милиони франка. По една година, во 1888 г., забележен бил растеж од 1 милион квинтали, во вредност од 27°6 милиони франка. Извозот на житата во 1888 г. изнесувал 15.681 тони, во вредност од 2.5 милиони франка. Извозот и на разните индустриски култури бил изразит. Во 1887 г. извозот на памукот изнесувал 57.750 квинтали за 6.9 милиони франка, а по една година, во 1888, изнесувал 25.473 бали во вредност од 5.1 милион франка. Извозот на тутунот во 1888 г. изнесувал 14.628 бали во вредност од 1.5 милиони франка[2]).

Од вносните производи во прв ред се внесувала мануфактурна стока, железарија, кожни производи, свилени производи, стакло, хартија и др. Податоци за овие вносни стоки дадени се во еден извештај од 1883 г., сочуван во риечкиот Државен архив. Покрај тоа што е истакната важноста на Смирна како трговски центар, во овој извештај подробно се наведува карактеристики за секоја вносна стока посебно[3]).

Нееднаков и нерамномерен бил вносот и извозот на Смирна Во 1850 г. вносот изнесувал по вредност 31.031.000 франаа, а извозот. 36.227.000. Во 1860 г. вносот изнесувал 59.663.000 а извозот 46.159.000[4].) Според извештаите на австроунгарските конзуларни службеници во Смирна, можно е да се подвлече вкупниот внос и извоз со поголема веродостојност. Во 1871 г. вкупниот внос изнесувал 35.600.412 франка, а извозот 40.432.228.[5]) Движењето на вносот и извозот во натамошните години пораснал. Така во 1880 г. вносот изнесувал 100.403.305 франка, а извозот 96.311.980.[6]) Во последните децении на XIX век, вносот на Смирна донекаде стагнирал, а извозот останал на исто ниво. Во 1888 г. билансот на вносот изнесувал 72.948.000 франка, а на извозот 96.272.000[7]).

Изнесениве податоци сведочат дека трите турски значајни трговски центри играле важна улога во надворешната трговија на Турција) која нокажувала различно движење. Така, по Кримската војна надворешната трговија на Турција со европските земји силно се развила. Уште во првите години од средината на XIX век вредноста на извозот изнесувала 10.640.000 лири, а на вносот 11.820.000.[8]) Тоа сведочи дека уште од тогаш вносот бил поголем од извозот. Понатамошниот трговски биланс бил нееднаков, но одбележувал еден константен напредок во

---

[1]) Renner, Der Aussenhandel der Türkei, 271—272.

[2]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 208—210.

[3]) DAR-T. K., No 2020 28. XII. 1883. Páner — Trgovačka Komora, Rijeka. 20. XII. 1883.

[4]) Georgiades, La Turquie actuelle, 224; Според Collas (La Turquie en 1864, 292) вносот во 1860 г. изнесувал 68.613.363 франка, а извозот 53.083.599 франка.

[5]) Mittheilungen-Nachrichten I (1873), 166.

[6]) Mittheilungen-Nachrichten XXIII (1882), 853—855.

[7]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 213.

[8]) Новичев, Очерки економики Турции, 172.

обемот на трговската размена. Бидејќи не постоела за секоја година званична статистика, тешко е да се даде целосна слика на целокупната турска трговија. Постојат податоци, што даваат преглед на таа трговија само во одредени години.[1]) Според „Istatistik Jilligi" турскиот внос за 1880 г. изнесувал (во илјади лири) 17.847.5, а извозот 8.497.0.[2]) Имаме податоци и од „Bulletin annuel de statistik" за периодот 1884—1888 г. Според овие податоци вносот изнесува 20.181.000 турски лири, а изовзот 12.483.000[3]) Детален преглед на турската трговија во периодот скоро на една цела деценија (1891—1898) изнесен бил во ‚Zollcompass', публикуван од тогашниот австриски трговски музеј. Според тоа, билансот на турската трговија изгледал вака:

Години	внос (турски лири)	извоз (туски лири)
1891—92	24.553,940	15.370.050
1892—93	24.466.985	15.725.542
1893—94	24.108.660	13.262.416
1894—95	24.075.490	13.753.805
1895—96	20.575.670	15.535.625
1896—97	21.360.000	15.428.000
1897—98	24.070.000	13.750.000[4])

Наведените погоре цифри сведочат дека постоела нерамномерност помеѓу вносот и извозот и дека восушност произлегува оти вредноста на внесената стока била скоро секогаш изразито поголема од извозената. Тоа од друга страна ја потврдува зависноста на Турција од европските капиталисточки земји. Ако се земе предвид дека светската трговија во 1880 г. изнесувала 14.8 билиони долари (современи), а во 1900 г. 20.1 билиони[5]), тогаш може да се подвлече дека обемот на турскиот трговски биланс претставувал скоро еден само незнатен дел, чиј точен сразмер не е во можност да се пресмета, бидејќи во случајот постои конвертибилност и нема податоци за званичноит курс на валутите.

Особено место во турската надворешна трговија имале: Англија, Австро-Унгарија, Германија, Италија, Франција и Русија. Според еден современик вносот по држави во 1890—1891 г. бил како што следува:

---

[1]) Види во „Istatistik Jiligi" 272 и кај Sevketti Sureyya., Cihan iktisadiyatında Turkiye, 90 (-Новичев, Очерки економики Турции, 286) преглед на динамиката на турската надворешна трговија од 1878—1900.

[2]) Istatistik Jilligi I—XIV (1931—1932), 272 (Новичев, Очерки економики Турции, 173).

[3]) Клисуров, Историко-економическата основа на национално-освободителните борби в Турция — Македонско Дело VI/134, 5—8.

[4]) Morawitz, Les Finances de la Turquie, 86.

[5]) За ова гледај: Hayes J. H., Baldwin M. W. Cole, W. C., History of Europe

Австро-Унгарија	22.56	проценти
Англија	43.30	,,
Германија	22.56	,,
Белгија и Франција	12.35	,,
Русија	7.57	,,
Италија	2.17	,,[1])
итн.		

Најголем внос имала Англија. Забележителен бил и вносот н Австро-Унгарија. Вкупниот внос-извоз нејзин со Турција, во последната деценија на XIX ек, бил, ваков:

Години	Внос (турски лири)	Извоз (турски лири)
1894—95	4.862.966	1.316.989
1895—96	4.370.975	1.909.038
1896—97	4.202.990	1.496.780[2])

Во последните децении на XIX век Турција имала пасивен биланс. Странскиот внос во Турција секогаш бил поголем од извозот, какошто беше понапред наведено. Така странското влијание станувало сè поголемо во надворешната трговија на Турција[3]).

4. Поморски, речен и железнички сообраќај

а. Поморски и речен сообраќај

Во втората половина на XIX век бил забележен значаен развиток на турскиот поморски и речен сообраќај. Азијатските и европските брегови на Турција биле згодни за природни пристаништа. Освен тоа, и преку Дунав се одвивал еден значаен сообраќај. Со парискиот договор од 30. III. 1856 г. Црното Море било неутрализираио и било отворено за трговските флоти на сите земји. Исто така и пловидбата по Дунав била интернационализирана. Слободната пловидба низ Проливите била

New Jork 1953, 888.

[1]) Fluminensis, Lettere della Turchia. Constantinopoli 15. XII. 1892. La Bilancia No 290, 21. XII. 1892.

[2]) Morawitz, Les Finances de la Turquie, 86.

[3]) Трговијата на европските држави со Турција во последните години од XIX и од почетокот на XX век е изложена во следните статистички прегледи: Англија — Statistical Abstract for the Principal and other Foreign Countries in Each Year from 1902, 44—45; Франција — Annuaire statistique de la France, XIX—XXIII, 164—165, 253—254, 262—263, 281; Австро-Унгарија — Statistik des auswertigen Handels des osterreichisch-ungarischen zollgebiets, I (1904), 494—495; Германија: Statistik des Deutschen Reichs. VII /153 (1903), 51—70; Италија: Movimento Commerciale del Regno d'Italia. III (1905), 975—988; Русија — Обзор внешней трговли России по европейской и асиатской границам. 1903, 90—91, 442—443.

потврдена и на Лондонската конференција од 31. I. 1871 г. Исто така слободната пловидба по Дунав била утврдувана и натаму, особено на лондонската конференција од 10. III. 1883 г., кога и биле дадени поголеми права на Европската комисија.[1])

Учеството на странскиот капитал во поморскиот сообраќај било незнатно ,но, неговото влијание било особено изразито во пристаништата, кои го овозможувале странскиот побрз внос и извоз. Секако дека и од тие причини слабо се развивала турската трговска морнарица. Во 1874—1875 г. вкупниот број на турските параплови (од 100 тони нагоре) изнесувал 29 со 18.060 тони, а на кораби на платна 277 со 43.360 тони.[2]) Додека во 1899—1900 г. било забележано значително зголемување. Имено тогаш Турција имала 79 параплови со 47.424 тони и 1.380 кораби на платна со 261.780 тони.[3])

Поморскиот транспорт бил управуван од пловидбени компании, кои имале седишта во поглавните турски пристаништа. Повеќето од тие компании биле странски, кои располагале со големи капитали. Преку нивното содејство се одвивал поголемиот дел од пловидбата на Турција. Засега со податоци за вкупното движење на пловидбата располагаме само од крајот на XIX век.[4]) Според некои податоци се смета дека турските пристаништа годишно биле посетувани од околу 65.000 кораби.[5]) А според извештајот на D-r Hagel во 1893—94 г. вкупното движење на пловидбата изнесувало; 190.274 кораби со тонажа од 34.137.321 тони.[6]) Додека во 1899 1900 г. гловидбата изнесувала: 43.921 параплови и 142.336 кораби на платна со една тонажа од 35.336.613 тони.[7])

Турскиот поморски сообраќај се одвивал најповеќе преку трите најважни пристаништа: Цариград, Солун и Смирна. Особен растеж покажувало цариградското пристаниште во втората половина на XIX век. Бројните настојувања за модернизирање на пристаништето се оствариле во 1894 г. кога било основано ,,Sociéte anonyme ottomane

---

[1]) За ова види: Noradoungahian, Recueil III, 80—81, 103, 333—336, 338, IV, 299, 306.

[2]) Gazzettino delle varieta. La Bilancia 12, 16. I. 1875, 2.

[3]) Новичев, о. с., 168.

[4]) Со непотврдени податоци располагаме и за 1865 — 1869, објавени во риеч киот секидневник ,,La Bilancia" (Navigazione nei porti europei ed asiatici della Turchi, dal 1865—69. La Bilancia 180, 9. V/II. 1872, 3). Податоците се следни:

god.	1865	br.	3323	со тонажа	1.279.284
,,	1866	,,	3058	,,	1.287.057
,,	1867	,,	3284	,,	1.475.701
,,	1868	,,	3223	,,	1.510.843
,,	1869	,,	3225	,,	1.780.180

[5]) Бендерев, Военная География и статистика Македонии и соседних с нею областей Балканскаго Полуострова. СПБ 1890, 120.

[6]) DAR. P. O. No 45. 254/1894. Dr Hagel—Baron Calice Constantinopel, 20.X. 1894.

[7]) Morawitz, Les Finances de la Turquie, 196.

des quais, docks et entrepôts de Constantinople", које се грижело за градба и експлоатација на пристаништето.[1])

Движењето на пловидбата во цариградското пристаниште покажувало постепено зголемување. Според Collas вкупното движење на пловидбата изнесувало во 1863 г. 34.580 кораби со 3.675.486 тони.[2]) Во 1887 г. пловидбата изнесувала 17.344 кораби со 8.666.012 тони, од кои само 8.709 параплови. По една година, во 1888, се забележува зголемување и тоа 19.445 кораби со 10.829.991.) тони При крајот на XIX век било забележено знатно зголемување во движењето на пловидбата. Така во 1897—98 г. вкупното движење изнесувало 32.300 кораби со 11.310.478 тони.[4]) А во 1899—1900 г. тоа вкупно движење изнесувало 8.743 параплови и 22.335 кораби на платна со вкупно 9.985.181 тони.[5])

Значаен поморски сообраќај се одвивал и преку солунското пристаниште. До последните децении на XIX век Солун немал модерно пристаниште. Концесија за градба на пристаништето била дадена дури во 1888 г. Договор, бил заклучен на 20. VII. 1896 г. Со тоа се овозможило да се создаде друштво за градба на пристаништето. А основањето на друштвото било остварено во 1897 г. и тоа под име „Société ottomane de constuction du port de Salonique". Градбата на пристаништето била завршена во 1901 г.[6])

Во поморскиот сообраќај Солун располагал отпрвин со голем број кораби на платно, додека по 40-те години од XIX век, се зголемила употребата на парапловите, Во втората половина од истиот век, Солун сврзал врски со сите европски пристаништа. Пловидбата се раководела од голем број, предимно странски, пловидбени компании.[7])

Вкупната пловидба на солунското пристаниште можно е да се утврди само за определени години. Во 1848—1851 г. движењето на пловидбата изнесувало 1.097 кораби со 130.021 тони. А во 1878 г. пловидбата изнесувала 5.157 кораби со 349.940 тони.[8]) Според австроунгарски конзулски извештаи во 1881 г. во Солун пристигнале 687 кораби со 100.235 тони, а испловиле 658 со 284.399 тони.[9]) А во 1885 г. упловиле 511 параплови со 489.841 тони и 3.826 кораби на платна со 90.033 тони. Истата година испловиле 514 параплови со 491.852 и 3.810 кораби на платна со 88.208 тони.[10]) При крајот на векот движењето се зголе

---

[1]) Morawitz, Les Finances de la Turquie 189.

[2]) Collas, La Turquie en 1864, 477.

[3]) Dorn, Die Seehäfen des Weltverkehrs, 129.

[4]) Bilan de l'exercice 1897 —1898 et Statistique génerale de la Navigation dans les Ports Ottomans. Constantinople 1899, 1. (DAR. P. O., No 5436, 18. VIII. 1899).

[5]) Morawitz, Les Finances de la Turquie, 196. За периодот 13. III. 1899 до 12. III. 1900 г. во „Jaresberichte" (Nachrichten LXXIV, 1900, 1496) изнесен е ваков преглед на пловидбета: 5714 параплови со 7.517.550 тони и 3.385 едреначи со 445.855 тони.

[6]) Види: Morawitz, Les Finances de la Turquie, 191—192; Исто: Robeff, Die Verkehrs und Handelsbedeutung von Saloniki., 89—90.

[7]) Bianconi, Province de Macédoine, 20—23.

[8]) За ова види: Бендерев, Военая география и статистика, 698.

[9]) Mitthellungen-Nachrichten XXIII (1882), 832.

[10]) Jahresberichte-Nachrichten XXXII (1886), 770.

мило. Така во 1899 г. упловиле 850 параплови со 661.923 тони и 384 кораби на платна со 26.550. Во истава година исповиле 853 параплови со 664.491 тони и 370 кораби на платна со 26.249 тони.[1])

Значење за поморскиот сообраќај на Турција имало и пристаништето на Смирна, кое до 1867 година не било уредено. Отпрвин привилегии за градба добиле Англичаните, а подоцна Французите. Концесијата за градба на пристаништето била добиена дури во 1867 г., која била во текот на втората половина на XIX век често обновувана.[2])

Билансот на поморското движење на Смирна покажува дека и преку ова важно пристаниште се одвивала оживена пловидба. Во 1862 г. движењето на пловидбата изнесувало 3.938 кораби со 460.491 тони.[3]) Во 1875 г. пловидбата изнесувала 760 параплови со 721.675 тони и 533 кораби на платна со 77.105 тони.[4]) Во 1885, пловидбата изнесувала близу двојно повеќе. Имено упловиле 1.272 параплови со 1.158.688 тони и 449 кораби на платна со 73.998 тони, а близу толку исповиле. При крајот на векот констатираме повторно зголемување. Во 1899 г. пловидбата изнесувала 2.775 паиаплови со 2.040.184 тони и 3.614 кораби на платна со 99.763.[5])

б. Железнички сообраќај

Железничкиот, како и останатиот сообраќај, му служеле на странскиот капитал. Странските капиталисти биле живо заинтересирани за градба на железничките пруги во Турција, зашто тие служеле како важно транспортно средство за вносот и извозот. Прва железничка пруга била од Смирна до Аидин, која започнала да се гради во 1856 г., а била отворена за експлоатација во 1867 г.[6]) Идејата за градба на пруги низ целата Империја се спровела дури од 1868 г., натаму, кога Портата заклучила прелиминарен договор со група Белгијанци. За поволното заклучување на спогодбите нарочно настојувал познатиот банкар Баронот Хирш. Така, во 1869 г. било основано „Société Imperiale des Chemins de fer de la Turquie d'Europe", кое подоцна се нарекло „Betriebsgesellschaft der orientalischen Bahnen" или скратено „Orientbahnen" (Источни железници). Од 1879 г. Друштвото имало седиште во Виена.[7])

Позасилена градба на пруги во Турција започнала при крајот на 1870 г. и во почетокот на 1871 г. Во 1873/74 г. биле готови железнички линии од 1.273 км. Во овие години била завршена градбата на неколку значајни магистрали. Во август 1872 г. била готова пругата: Дедеагач—

---

[1]) Jahresberichte-Nachrichten LXXIV (1900), 369.

[2]) Види: Georgiades, La Turquie actuelle, 311 — 366; исто Morawitz, Les Finances de la Turquie, 193.

[3]) Collas, La Turquie en 1864, 477.

[4]) Mittheilungen-Nachrichten IX (1876), 268.

[5]) Jahresberichte-Nachrichten XXXII (1886), 191.

[6]) Jahresberichte-Nachrichten LXXIV (1900), 470.

[7]) Morawitz, Les Finances de la Turquie, 390.

Одрин, во јуни 1873 г. Цариград—Белова, а во декември 1874 г. пругата Солун—Скопје и Скопје—Митровица.[1])

За сврзување на турските центри со Средна Европа започнале да се водат преговори во 1881 г. За таа цел во 1882 г. во Виена се отворила конференција позната под име „Conference à quatre" (или à Quatre perfect). Учествувале: Австро-Унгарија, Турција, Бугарија и Србија. Дефинитивна конвенција била заклучена дури на 9 мај 1883 г., според која се донело решение за соединување на австроунгарската железничка врска со турската.[2]) Врската била воспоставена дури од 1888 година. Така, на 25 мај истата година била воспоставене врската Виена—Солун, а на 12 август истата година Виена—Цариград. Се градело и во понатамошните години. Така, железничката линија Солун—Битола била отворена за експлоатација на 14 јуни 1894 г. А за спојување на железничката врска Солун—Цариград (преку поврзување на Солун—Дедеагач) била издадена концесија на 8 октомври 1892 година, а експлоатацијата на оваа важна магистрала започнала во 1896 г.[3]) Освен во Европска Турција[4]) градби на железнички пруги имало и во азијатскиот дел.[4]а)

Сите железнички линии оделе во правец кон морските пристаништа. Нивната задача се состоела да им го олесни на странците преносот на суровини од внатрешноста и обратно за пласман таму на европските стоки.[5]) Затоа и учеството на европскиот капитал во градбата на турските железници бил по земји ваков:

Франција на	2.077 км.	или	39.6	проценти
Германија —	2.565 км.	или	49	„
Англија —	610 км.	или	11.4	„

Тој вложен капитал се подмирувал со вносот и извозот, а и со таканаречените „километарски гаранции", обврска на турската влада да исплатува определена сума пари од секој километар на железничката линија.[6]) Компаниите влечеле големи приходи и од преносот на патниците и стока преку железниците.[7])

---

[1]) Види: Morawitz, Les Finances de la Turquie, 375—377; исто Friedrich R., Die Orientbahnen und deren Ausschluss an das griechische und das kleinasiatische Bahnnetz. „Balkan und Naher Orient", 275—277.

[2]) Види: Morawitz, Les Finances de la Turquie, 376—377;

[3]) Види: Noradounghian, Recueil IV, 284, 315—324; исто Morawitz, Les Finances de la Turquie, 379—384; Arnaoutovitch Dr., Historire des chemins de fer Jougoslaves, Paris, 1937. 126—128.

[4]) За ова прашање поопширно види: Morawitz, Les Finances de la Turquie, 387; Friedrich, Die Orientbahnen., 286—287.

[4]а) За ова види: Hecker, Die Eisenbahnen des Asiatischen Türkei. — Archif Eisenbahnwesen 6 (1916).

[5]) Новичев, Очерки економики Турции, 132.

[6]) Миллер, Очерки новейшей истории Турции, 13—14.

[7]) Morawitz, Les Finances de la Turquie, 385.

IV. ТРГОВСКАТА ПОЛИТИКА НА АВСТРИЈА (АВСТРО-УНГАРИЈА) СО ТУРЦИЈА. И НЕЈЗИНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ РИЕЧКО-ТУРСКИТЕ ТРГОВСКИ ВРСКИ

Изложениот осврт на стопанските прилики на Риека и на Турција во текот на втората половина на XIX век, сведочи дека постоеле поволни услови да се развијат помеѓу нив раширени заемни трговски врски. Овие трговски врски во својата суштина зависеле од ред елементи што го условил нивниот порашиpен развиток. Во прв ред тука спаѓаала трговската политика, оној регулатор на надворешната трговија на секоја земја, на нејзините врски со останатите држави. Бидејќи Риека се наоѓала во состав на австриската, а од 1868 г. на австро-унгарската Монархија, нејзината трговска политика се вклопувала и била зависна од општата трговска политика на Монархијата. На тој начин Риека влегувала во трговско-политичките односи на Монархијата со Турција.

По Кримската војна западноевропските капиталистички држави, за да ги зачуваат и да ги утврдат своите привилегии во Турција и пред се својата доминантна положба во турското стопанство, заклучиле со неа поволни трговски договори. Во текот на 1861—1862 година неколку капиталистички држави успеале да извлечат од Високата Порта, преку заклучените трговски договори, поволни концесии за слободна трговија и пловидба. Со овие договори им се признало на странските држави правото слободно да внесуваат и да извезуваат стока од Турција. Со тие договори вносните такси биле фиксирани на 8%, а додека извозните од 8% се намалувале секоја година, а на крајот на осмата година опфаќале само 1%. Транзитната царина се намалила на 2%. Со право е забележано дека имено со овие договори се определувала трговската политика на Турција.[1])

Настојувања за заклучување на поволен трговски договор со Турција пројавувала и Австрија. Овие настојувања вродиле со успех во 1862 година. Најпрвин на 13 март 1862 година Австрија заклучила со Турција поволна за нејзината трговија царинска тарифа, која била во сила 7 години.[2]) А подоцна, на 22 мај истата година, бил заклучен во Цариград и трговски договор, кој бил ратифициран исто во Цариград на 6 јули истата година. Договорот содржи 22 члена.[3]) Содржината на договорот била базирана врз Балта-Лиманската конвенција од 1838 година, а исто така и врз дипломатската кореспонденција на Портата со австриската Интернунција во Цариград.[4])

Во овој договор е нагласено дека тој претставува една неопходна мерка за поволната трговија и пловидба помеѓу обете држави. Дадените од порано права и привилегии со капитулациите, договорите и аранжманите биле со овој договор се потврдени. Така, например во

---

[1]) Новичев, о. с., 182—183.
[2]) Види: Noradounghian, Recuil III, 185;
[3]) Договорот е објавен во Noradounghian, III, 193—202.
[4]) За ова прашање види: Grunzel, Die Handelbezeihungen Oesterreich-Ungarns zu den Balkanländern, 18—19.

чл. 3 било подвлечено правото на австриските поданици слободно да внесуваат и да извезуваат стока за Турција. Потем, детално е прецизирано прашањето за австриските трговци, кои можеле слободно да купуваат турска стока и да ја препродаваат во внатрешноста на Империјата со плаќање на односна такса. (чл. 4) За внесена австриска стока се плаќала единствена царина од 8% од нејзината вредност. Извозната царина изнесувала 8%, но таа се намалувала секоја година, така што на осмата година изнесувала 1%. Вносната стока можела да се внесува во сите делови на Отоманската империја без исклучок .Се предвидела можноста стоката да може да се реекспортира за време од шест месеци и тоа за транзит. Во овој случај се пресметувала разликата помеѓу вносната и транзитната царина и се одредувала точната такса. (чл. 6) Во чл. 7 и 8 се прецизирало прашањето за карактерот и условите на трговијата во пограничните краишта. За ова прашање бил заклучен и Додатен акт кон трговскиот договор. Во чл. 10 се подвлекол односот на Високата Порта спрема транзитната трговија. Исто се подвлекла намерата на Портата да фаворизира таква трговија и да дава за нејзиниот поволен развиток потребни концесии. Транзитната такса од 3% се редуцирала на 2%. Се предвидела можноста австриските трговци слободно да се занимаваат со трговија во границите на Отоманската Империја, да ги уживаат истите права како и останатите странски трговци. (чл. 11) Во членот 12 воведена е одредбата за оспорување правото на австриските трговци слободно да можат тутунот и солта да ги внесуваат во Империјата. Тие во границите на Империјата имале право да водат трговија со артикли, но со плаќање на односни такси. Од друга страна и за количината на извозот на тие артикли потребно било да се декларира во Администрација на царината, со плаќање на такса. Се предвиделе и одредби во врска со упловувањето и исплловувањето на австриските кораби во отоманските пристаништа. Исто така за преминот низ Дарданелите и Босфорот се предвиделе што помало возможно задоцнување. (чл. 14) При своето доаѓање во пристаииштата на Отоманската Империја капетаните на корабите биле должни да депозираат во Царината едно копие од своите документи. (чл. 15) На крајот се прецизирале и завршните одредби на договорот. Заклучениот договор имал важност 28 години од денот на размената на ратификациите. Се предвиделе и модификации што во тек на време би се појавиле, но тие да се извршат во рок на 14 и на 21 година. Посебно со членот 21 се предвидело да се оформи една комисија од Високите страни договорнички за установување тарифа за царинските такси на стоките внесени од Австрија и извезени од Турција. Важноста на тарифата се установило да биде во сила седум години од датата на потпишувањето. Секоја страна договорничка имала право да побара ревизија на тарифата. Меѓутоа, тарифата и натаму сукцесивно во рок од седум години продолжувала да е во сила.[1])

[1]) Noradounghian, Recueil III, 193—200.

Откако завршиле седум години од заклучувањето на тарифата од 13 март 1862 година, се искристилизирала потребата да се изработи нова тарифа, особено во врска со чл. 21 од трговскиот договор. На тој начин конечна редакција на тарифата изработиле комесарите на австро-унгарската амбасада во Цариград и претставници од Високата Порта. Тарифата влегла во сила на 15 јуни 1872 година. Таа содржи 225 члена во кои само во 77 позиции биле фиксирани специфични царини, а во останатите 148 се третирало прашањето на вносот и на неговата вредност со царина од 8% на местото во Цариград, а 10% за довоз од границата во Цариград. Даден е преглед и на сите стоки што биле внесувани од Австро-Унгарија во Турција. Биле предвидени и посебни одредби за специфичен род стока, како и начинот за плаќање и пријавување.[1])

Недостатоците на оваа тарифа биле веднаш забележани. На ова најповеќе наблегнувал Никола Пауновиќ, правник од Цариград. Во неколку писма тој го образложил своето мислење по ова прашање. Во едно писмо од 17 јули 1872 година упатено до австро-унгарската Трговска комора во Цариград тој инсистирал да се разгледа од комората прашањето за ревизија на тарифата. Во одговорот на Комората од 17 септември истата година се примило мислењето на Н. Пауновиќ и се подвлекла потребата од таквата ревизија што била преземана од одговорните фактори на австро-унгарската влада. Со приложување на споменатите писма, Н. Пауновиќ се обрнал и до риечката Трговска комора со писмо од 21 октомври истата година и одново го подигнал прашањето за ревизија на тарифата и инсистирал за давање на нови предлози на трговците во врска со тарифата.[2]) Во истата смисла Н. Пауновиќ говори и во друго писмо од 14 ноември 1872 година упатено исто така до риечката Трговска комора. Според него новата тарифа значела повеќе штета отколку полза за австро-унгарската трговија.[3])

Во врска со одредбите на трговскиот довогор за евентуално модифицирање на договорот при навршување на 14 години, скоро во сите австро-унгарски трговски комори се разгледало ова прашање.[4]) Ова било предмет на сериозни разгледувања и од општествените и стопанските фактори на Риека. Најпрвин унгарскиот министер за трговија со писмо од 5 јануари 1875 година му обрнал внимание на Губерниумот во Риека за австро-турскиот договор од 1862 година и инсистирал да се запознаат интересентите и да поднесат евентуални измени и дополнувања на договорот.[5]) Од своја страна Губерниумот на Риека со писмо од 20 јануари од наведената година и обрнале на риечката

---

[1]) Pomorska oblast — Trgovačka Komora, DAR — No 665/2043. 24. VIII. 1872

[2]) N. Paunovich, Carigrad — Trgovačkoj komori, Rijeka (DAR — Trgovačka Komora (T. K.) No 897, 28. X. 1872).

[3]) N. Paunovich, Carigrad — Trgovačkoj komori, Rijeka (DAR — T. K. No 982, 25. XI. 1872). Настојувањата на N. Paunovich во врска со ревизијата на тарифата се споменуваат и во понатамошните години. (Studio e Lavoro No 6, 11. XI. 1876, 4).

[4]) За овој случај интересно е дека и љубљанската трговска комора го изнела своето мислење во специјално изложување, кое носело наслов: „Die krainische Handels-u Gewerbekammer über den österreichisch-türkischen Handels- und Schiffahrts-Vertrag". Laibach, s. a.

[5]) DAR. Gubernij (Gubern.), No 66, 18. I. 1875.

Трговска комора внимание на погоре споменатото.[1]) За да го добие мислењето на своите членови по споменатото прашање и за бараните евентуални предлози, риечката Трговска комора оформила комисија, која во целост го разгледала споменатото прашање.[2]) Комисијата во состав од најистакнати трговци и фабриканти од Риека поднела извештај на 4 март 1875 година.[3]) Во овој извештај се потенцирало значењето на трговскиот договор и на царинската тарифа и се инсистирало на некои нивни есенцијални измени. Се подвлекла потребата од потпишување на нова конвенција, која би овозможила порашире̇на размена на стоки помеѓу обете земји. Особено се нагласило значењето на железничките и поморските врски. Предимно се потрцртале оние железнички јазли преку кои се поврзувала и Риека. Тенденцијата се состоела да се овозможи што поголем пласман на риечките производи на турските пазари. А во одделот за договорот и тарифата се нагласила потребата од избегнување на евентуални пречки при оцаринување на австро-унгарската стока при пристигнување во Турција. Се барала една општа редукција на царината и нејзина постепена употреба во зависност од постојните услови. Во врска со извозната царина било предложено таа да се ограничи на 1% од вредноста. На крајот ондово се подвлекла полезноста од пласманот на риечката стока во Турција.[4])

Овие настојувања во правец на модифицирање на извесни ставови во трговскиот договор и на царинската тарифа, довеле до заклучување на нова тарифа во 1877 година, која траела до 14. VI. 1884 год.[5])

По истекот на 21 година од заклучувањето на трговскиот договор, во 1883 година одново се разгледувале прашањата што биле поврзани со договорот, а исто така и и со царинската тарифа. Во наведената година Турција настојувала за ревизија на сите договори. Се инсистирало на диференцијалната тарифа во зависност од стоката, како и зголемување на вносната царина од 8% на една граница од 3—20%.[6])

Дискусии се воделе и во врска со царинската тарифа чиј рок истекнувал на 15 февруари 1884 година. Министерството за трговија во Будимпешта во една нота од 1 октомври 1883 година, упатена до Трговската комора во Риека, обрнало внимание на потребата од обновување на тарифата со фиксирање вредноста на односните стоки.[7]) По истекот на рокот во 1884 година тарифата била одност потврдена и влегла во сила.

Преговорите за заклучување на нов австро-унгарско-турски трговски договор се оддолжиле. Тие се провлекле од 1883 до април 1890 година, кога на 5 јули истата година истекнувал 28 годишниот рок на трговскиот договор. Врз база на законските одредби (закони од 12. VI. 1890, 28. XII. 1890 и 17. XII. 1891 г.) австро-унгарските прет-

---

[1]) DAR. T. K., No 36/66, 21. I. 1875.
[2]) Circolare No 97, Trgovačka komora, Rijeka (DAR. T. K., No 97, 14. II. 1875
[3]) Circolare No 159. Trgvačka komora, Rijeka (DAR. T. K., No 159, 3. III. 1875).
[4]) DAR. T. K., No 187, 11. III. 1875.
[5]) За ова види: Baron Call, Die Turkischen handeltractate und tarif Conventionen, 134.
[6]) За ова види: Morawitz, Les Finances de la Turquie, 330—331.
[7]) DAR. T. K. No 1598/1197, 12. X. 1883.

ставници во Цариград биле ополномоштени до дефинитивното заклучување на нов трговски договор, провизорно да се регулира трговскиот промет со Турција. Но, во врска со тоа бил донесен само еден нацрт за специфични конвенциони тарифи, кој служел, во извесна смисла, за регулатор во трговската размена[1].)

За споменатиот однос на австро-унгарските трговски фактори спрема заклучувањето на нов трговски договор со Турција биле известени и риечките стопанственици и заинтересирани установи. Со „Confidenziale" Губерниумот на Риека ја известил Трговската комора на 19 јуни 1890 година за горното. Се инсистирало повеќе да се фаворизира извозот за Турција.[2]) Споменатите законски одредби за регулирање на трговските врски со Турција биле од страна на унгарското министерство за трговија, со писмо од 27 декември 1891 година, дадени на знаење на риечката трговска комора.[3])

Во преговорите за заклучување на нов трговски договор помеѓу Австро-Унгарија и Турција послужил за база на германско-турскиот договор од 26 август 1890 година. Меѓутоа, со овие преговори доста се одоговлечувало. Во исто време турската влада настојувала кај Големите сили за обновување на трговските договори. За таа цел кај турското министерство за надворешни работи во Цариград било откриено специјално трговско одделение, кое имало за задача да ги изучува прашањата што се однесувале до трговските договори и за состојбата на турските производи по однос на странските.[4]) Особени тешкотии имало во трговските преговори со Австро-Унгарија, која не се сложувала со некои мерки на турските власти при прегледувањето на некои вносни стоки. Меѓутоа и натаму се инсистирало од турските званични кругови, потребата за што поскорешно заклучување на нов трговски договор помеѓу Турција и Австро-Унгарија[5]). Меѓутоа, ова прашање и натаму се одолговлечувало од страна на Австро-Унагрија.[6])

Спомнативе трговски договори чинеле суштествен дел во трговската политика на Турција и Австро-Унгарија. Тие од друга страна претставувале многу значаен фактор за подобро поставување основите на трговските врски помеѓу Ријека и Турција во втората половина на XIX век.

---

[1]) За ова прашање: Relazione 1890, 6; исто: Grunzel, Die Handelbezichungen.., 20.

[2]) DAR — T. K. No 1755/1846, 19. VI. 1890.

[3]) DAR — T. K. No 4446/4300, 29. XII. 1891.

[4]) Новооткрито трговско одделение при Министерството за външните дела в Цариград. Сп. Б. И. Др. I/4 (1886), 299.

[5]) Turkey and Austria-Hungary. The Oriental Advertiser No 1639, 11. VIII. 1896, 2.

[6]) Дури за време на владеењето на Младотурците, кога во Цариград се заклучил австро-унгарско-турски државен договор, на 26. II. 1909 г., се воделе и преговори за заклучување на нов трговски договор помеѓу нив. Се прецизирало дека две години по ратификацијата на овој договор Австро-Унгарија требало да заклучи со Турција трговски договор. (Der Osterreichisch-Turkische Staatsvertrag vom 26. Februar 1909. Osterr. Monatsschrift No 3 (1909), 25—26). Во врска со развивањето на трговските и политичките односи помеѓу Австро-Унгарија и Турција во она време, некои турски великодостојници и стопанственици организирале кон крајот на 1909 г. голем студиски пат низ Австрі-Унгарија. Тие ја посетиле и Риека. (Turkische Studienreise in, Österreich. — Osterreichische Monatsschrift No 1 (1910), 7—8).

Hristo Andonov-Poljanski

DIE GRUNDLAGE DER HANDELSBEZIEHUNGEN ZWISCHEN RIJEKA (FIUME) UND DER TÜRKEI IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS.

ZUSAMMENFASSUNG

In dieser Arbeit behandelt der Autor die Gründe, die zu den Handelsbeziehungen zwischen Rijeka und der Türkei in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts beitrugen. Hier betrachtet der Autor die Fragen der ältesten Rijeka-türkischen Handelsbeziehungen, wirtschaftlichen Besonderheiten Rijekas und der Türkei in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts und die Handelspolitik von Osterreich-Ungarn und der Türkei und ihren Einfluss auf Rijeka-türkische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts.

1.

Im ersten Abschnitt bearbeitet der Autor die ältesten Beziehungen zwischen Rijeka u. der Türkei, beginnend vom Ende des XV. bis zur zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Die Beziehungen bis zum XVIII. Jahrhundert behandelt er so ganzim allgemeinen, da es bis dahin nicht zu ausdrucksvollem Handelsaustausch zwischen Rijeka u. der Türkei kam. Aber schon in XVIII. Jahrhundert entstanden neue Momente, als es in Rijeka und auch in der Türkei zu neuen gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen kam.

Ein wichtiges Moment bedeutet der österreichisch-türkische Handelsvertrag vom 27. Juli 1718 und die Proklamation Rijekas zum Freihafen mit Patent vom 18. März 1719. Diese Geschehnisse ermöglichten ein verstärktes Abwickeln der Handels beziehungen zwischen Rijeka und der Türkei. Als Zeugniss dafür dient dem Autor das Material aus dem Rijekaer Staatsarchiv in der Zeit vom 1720—1733, aus welchem er feststellte, dass sich türkicshe Kaufleute in Rijeka aufhielten sowie auch über die von ihnen durchgeführten kaufmännischen Manipulationen in diesem Hafen. Für diese Periode u. besonders für 1730—1740 bedient sich der Autor ausserdem auch des bedruckten Materials des Ragusaer Staatsarchives, in welchem glaubwürdige Daten über die Überfuhr von Gettreide und anderen Waren von Drač nach Rijeka und umgekehrt gegeben sind

Ein wichtiges Moment für das Aufleben der Rijeka-türkischen Handelsbeziehungen bedeutet auch die Herrschaft Napoleons in Rijeka. Damals spielte Rijeka auch eine wichtige Rolle im Transit vom Osten nach den französischen Reichen in Europa, als der Handels Verkehr mit der Türkei auflebte. Eine sperielte Aktivität im Verbreiten dieser Handelsbeziehungen entwickelte das türkische Vicekonsulat in Rijeka, welches wahrscheinlich im Jahre 1809 eröffnet wurde.

Die Entwicklung der Handelsbeziehungen zwichsen Rijeka u. der Türkei war auch nach 1814 lebhaft, als Rijeka neuerlich an Östereich zurükfiel. Zu dieser Zeit sind zahlreiche Daten über den bedeutenden Handelsverkehr zwischen Rijeka u. der Türkei verzeichnet.

2.

Im zweiten Abschbitt hält sich der Autor bei den wirtschaftlichen Verhältnissen in Rijeka im Laufe der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts auf. Seine Ausführungen beginnt er mit 1848 und weiter, als in Rijeka eine starke Entwicklung der Industrie begann, als der Weg für das ungestörte Eindringen österreichischen u. ausländischen Kapitals offen war. Von 1860 an bemühten sich ungarische kapitalistische Kreise die Haupt position zu bekommen. Sie erhielten diese Möglichkeit durch den Abschluss des österreichisch-ungarischen Abkommens von 1867, nach welchem Rijeka bis zum definitivem Abkommen mit den Kroaten Ungarn überlassen wurde. Da die kroatische Bourgeoisie schwach in Rijeka war, führte sie in gewissem Sinne Abtretungen an die ungarische Bourgeoisie durch, die dann mit dem bekannten Paragraphen 66 des kroatisch-ungarischen Abkommens von 1868 sanktioniert wurden.

Zur Zeit der ungarischen Domination in Rijeka erlebte der Industriekapitalismus in seine grosse Entwicklung. Die ungarischen Kapitalisten investierten genug in Rijeka und das zur Ausbaunung des Hafens, zum Bau der Eisenbahn, welche Rijeka mit dem Hinterland verbindet und zur Vergrösserung des Handelsverkehrs. Dies bedingte die Entwicklung der Industrie in Rijeka, besonders die Vervollkommnung der einzelnem Produktionszweige u. in Verbindung damit die Vervollkommnung der kapitalistischen Art der Produktion. Besonders ausdrucksvolle Entwicklung war bei den Industrieprodukten, die für die Ausfuhr bestimmt waren, zu verzeichnen.

Die Vergrösserung der wirtschaftlichen und industrielen Entwicklung bedingte, dass Rijeka das Zentrum des Aussenhandels wurde, sowohl als wichtiger Hafen an der Adria als auch als wichtiger Hafen für die Reichtümer von Kroatien, Slavonien und Ungarn. Wichtige Ausfuhratrikel waren landwirtschaftliche Produkte, Holz und verschiedene Holz-Produkte, Eichenfassdauben, Papier u. anderes. Bedeutend war auch die Einfuhr über Rijeka. Eingeführt wurden jene Produkte, die in erster Linie für die Industrie in Rijeka nötig waren. Die allgemeine Bilanz der Einfuhr u. der Ausfuhr in Rijeka zeigte ein ständiges Anwachsen. fast immer herrschte die aktive Bilanz vor der passiven.

Der wirtschaftliche Fortschritt von Rijeka war auch im Anwachsen ihres Seeverkehres bemerkens wert. So lange die Segelschiffe im Seeverkehr, dominierten, war Rijeka das Zentrum, aber mit dem Auftauchen der Dampfschiffe hatte Triest erstsmalig die Vorherrschaft .Von 1882 an aber als das ungarische Kapital auch in die Dampfschiffahrt eindrang, begann Rijeka ernstlich Triest in Bezug auf Dampfschifferei zu konkurieren mit der Gründung der Schiffahrtsgesellschaft in Rijeka wuchs die Schifferei besonders an.

Damit wurde Rijeka ein ernstlicher Partner für Triest und begann eine imner wichtigere Rolle an der Adria zu spielen. In Verbindung damit machte der Handel mit andern Ländern immer grössere fotschritte, so auch mit der Türkei.

3.

Im dritten Abschnitt gibt der Autor eine übersicht über die wirtschaftlichen Verhältnisse in der Türkei im Laufe der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Damals enstanden in der Türkei bedeutungsvolle gesellschaftliche und ekonomische Veränderungen durch den immer grösseren Enfluss des Westeuropäischen Kapitals, das immer eine grössere Position in seiner Ökonomie einnahm. Dieser Einfluss nahm besonders in der Epoche des Imperialismus grossen Umfang als die Türkei eine halbe Kolonie der imperialistischen Staaten wurde.

Der Umfang des türkischen Handelsaustausches zeigte in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts schon ein beständiges Anwachsen, aber es war eine Ungleichheit in der Ein — und Ausfuhr zu verzeichnen, was das Resultat ihrer Abhängigkeit von den kapitalistischen Staaten war. Diese Abhängigkeit dehnte sich auch auf ihren See-fluss u. Eisenbahnverkehr aus.

Besonders ausdruckvoll war die Teilnahme von ausländischem Kapital in der Seeschiffahrt und im Hafenbau. Das bedingte, dass sich über die grossen türkischen Häfen ein bedeutender Verkehr abwickelte. Der Einfluss ausländischen Kapitals war auch im Eisenbahnverkehr, ebenso stark weil diess von seiner Exploitation grosse Profite herauszogen.

4.

Die wirtschaftlichen Verhältnisse in Rijeka u. in der Türkei schufen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts schon genug Bedingungen, dass sich zwischen ihnen verbreitete Handelsbeziehungen entwicketen. Dieses Problem enthält eine Reihe von Elementen zwischen welcher in erster Linie die Handelspolitik Österreich-Ungarns mit der Türkei fällt, spezieler in der Verbindung mit Rijeka, auf welche sich der Autor im 4. Abschnitt beschränkt. Darin spricht er erstlich von der Aktion Osterreich-Ungarns bezuglich des Abschlusses des Handelsabkommens mit der Türkei, welches im Mai 1862 abgeschlossen wurde. Nach diesem Abkommen waren den österreichischen Staatsbürgenn günstige Möglichkeiten für freie Waren-Ein-u. Ausfuhr gegeben, in die Türkei und aus derselben. Der Einfuhrzoll war mit 8% vom Wert der Ware fixiert, ebensoviel betrug der Ausfuhrzoll, aber dieser verringerte sich jedes Jahr, sodass er in 8. Jahr 1% betrug u. der Transitzoll 2%. In Verbindung u. im Karakter des Handelsaustausches untereinander waren auch spezielle Nemen vorgesahen. Es waren spezielle Einzelheiten in Bezug auf das Ein u. Ausfahren von österreichischen Schiffen in türkischen Häfen. vorgesehen. Die Gültigkei dieses Abkommens war für 28 Jahre mit der Modifikationsmöglichkeit in der frist von 14 bezw. 21 Jahren bestimmt. Anderseits waren auch die Möglichkeiten zur ergänzenden Ausarbeitung spezieler Zolltarife für Ein-und Ausfuhrwaren precisiert.

In Hinsicht der Revision dieser Tarife war eine inteiessante Korrespondenz zwischen den österreichischen u. türkischen kaufmännischen Faktoren geführt womit auch die Rijekaer en kaufmännische faktoien bekanntgemacht waren.

Die Möglichkeiten der Modifikation des Handelsabkommens von 1862 war auch von der Rijekaer Handelskammer vorgesehen, besonders im Jahre 1876 u. 1883. Man insistierte auf der Schaffung von günstigen Möglichkeiten zur Plasierung der Rijeka. Produkte auf den türkischen Märkten und verlangte eine allgemeine Zollreduktion und besonders eine Beschränkung des Ausfuhrzolles auf 1% vom Werte.

Weitere Unterredungen für den Abschluss, eines neuen östereich-ungarischen-türkischen Handelsabkommens blieben ohne Eifolge, da Östereich — Ungarn diese frage hinausschob sich mit einer provisorischen Regulierung des Handelsumsatzes mit der Türkei begnügte. Es wurde nur eine Skizze für die spezifischen konventionem Tarife gebracht, die als Regulator des Handelsaustausches diente.

Айостолоѣ Александар

ОБИДИ ЗА КОЛОНИЗАЦИЈА НА МАКЕДОНИЈА ВО УСЛОВИТЕ НА НАЦИОНАЛНИТЕ ПРОПАГАНДИ НА СОСЕДНИТЕ ДРЖАВИ

Балканскиот Полуостров, со својата географска положба во југоисточниот дел од Европа, претставувал „мост" за премин од Исток на Запад и од Север на Југ. Тој бил привлечлив за разни завојувачи уште од најстари времиња. Турските завојувачи најмногу се задржале на овој Полуостров и во својот повеќевековен престој, преку повремените колонизации што ги изведувале со муслимански елемент, сакале да го осигураат своето владеење над европскиот дел од својата пространа империја.

Посебна важност за овој Полуостров имала Моравско-вардарската долина која ги сврзува пространите области од средна Европа со Егејското Море. Важноста на оваа природна комуникациска артерија се зголемила особено во втората половина на XIX век со изградувањето на железничките линии: Скопје—Солун (1873), Косовска Митровица—Скопје (1874) и поврзувањето на првата со железничката линија Белград—Скопје (1888).

Бидејќи од обете страни на Вардарската долина се протега Македонија, во условите на распаѓањето на Турската империја и создавањето на независните балкански држави, по примерот на големите сили и овие ги свртеле своите аспирации кон неа.

Српското кнежевство многу порано почнало да се интересира за областите што се наоѓале јужно од неговите граници а кои сеуште се наоѓале под турско ропство. „Начертанието" на Гарашанин претставува прв програм на Кнежевството за политичка акција во овие земји. Но бидејќи сеуште зависна од економски заостанатата Турција, и самата без некој појак економски потенцијал, Србија не можела во прво време своите акции да ги базира на некакви економски оправдувања, туку главниот изговор и оправдување за своето ширење кон југ го бара во средновековните владеења на српските владатели, коишто, во овој романтичарско-преродбенички период нашле полн израз во плановите на младата српска буржоазија на чело со монархот. „Нашата сегашнина не е без врска со минатото, туку оваа сочинува едно зависно, составно и устроено цело и затоа Српството, неговата народност и

неговиот државен живот стои под заштита на светлото историско право"[1]).

За создавање погоден терен за оваа своја политичка замисла, уште во 1845 година Српското кнежевство упатува свои агенти „за тајни работи" во Македонија, продолжувајќи да праќа такви и подоцна[2]). Борбата пак што започнала во Македонија меѓу македонскиот народ и фанариотите околу воведување словенски јазик во црквите и училиштата ѝ отвораат пат на српската пропаганда. Интересот на српските политички фактори станува сѐ поголем, и до 1876 година, т. е. до првата војна на Србија со Турција, биле постигнати извесни резултати преку српската пропаганда во Македонија со отворање училишта, цркви и книжарници, со цел да се наметне српско влијание и во Македонија.

Ваквиот однос и ваквата политика и спрема другите југословенски области, што означвуало просто припојување, без да се води сметка за индивидуалноста на народот во тие области, остро ја критикувал современикот и пропагаторот на социјалистичките идеи Светозар Марковиќ, споредувајќи ја со политиката на владетелите од Сардинија и Прусија кога на своите знамиња изнесувале „голема Сардинија" или „голема Прусија". Развивајќи ја понатаму својата мисла во однос на таа политика спрема балканските народи коишто сеуште се наоѓале под турска власт Светозар Марковиќ прашува: „Кој од тие народи ќе се согласи да се анектира од српската монархија" и предлага поробените народи да се ослободат по пат на револуција „за да можат да се соединат како слободни луѓе и рамноправни работници; како сојуз од општини— жупании — држави — како ќе им биде најудобно", завршува Светозар Марковиќ[3]).

Првобитната акумулација на капиталот се остварувала на најбезобзирен начин и пат, кога српската буржоазија станала владеачка класа, и затоа кај неа рано се јавиле стремежи спрема Македонија.. Промените пак, што настапиле по Берлинскиот конгрес придонесуваат со побрз темпо да се развива капитализмот во Србија и нејзината буржоазија бара нови патишта за својот економски развиток. Кога ѝ било попречено од Австроунгарија, преку Босна и Херцеговина да излезе на Јадранското Море, истата таа Австроунгарија ја турка Србија кон Егејското Море како своја претходница. Затоа, се до почетокот на XX век, Србија ќе води таква политика којашто ќе ѝ конвенира на австроунгарската политика, а најголема корист од тоа има скоро исклучиво династијата на Обреновиќевците. Иако пак стремежите на српската буржоазија се оправдани кон Стара Србија, таа, во полетот на својот

---

[1]) Д-р Гргур Јакшић, Драгослав Страњаковић, Србија од 1813—1858 година, Београд, без година, страна 105.

[2]) Д-р Климент Џамбазовски, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје, 1960, страна 24. — Капуќехајата Лазар Теодоровиќ и Стефан Верковиќ биле првите агенти испратени во Македонија во составот на „Тајната дејност" на уставобранителите во Турција. Во 1867 година Илија Гарашанин тајно испратеил во Македонија воени лица коишто требало да се запознаат со релјефот на Вардарската долина, страна 70.

[3]) Светозар Марковиќ, Србија на истокот, Скопје, 1946, страна 102, 106.

развиток, не може да се задоволи само со неа, бидејќи Стара Србија не излегува на море. Требало, значи, да се оди и преку Македонија — кон Солун — кон Егејско Море. Иако тешко можела да се преболи приликата да се излезе на Јадранско Море, но затоа, со уште поголема упорност јакне стремежот кон југ. Рамките на тој стремеж биле определени уште во Српско-турската војна 1877 година, кога требало да се склучи примирје со Турција. По тој повод српската влада испратила свои дегелати во рускиот главен штаб со карта во која биле внесени областите на коишто Србија рефлектирала. Покрај другите области оваа карта ги опфаќала областите „до реката Бистрица до нејзиното устие во Егејското Море, а потоа приморјето со Солун, до устието на Струма. ."[4]). Територијалните барања во овие граници, во 1898 година ги формулирал и д-р Милован Миловановиќ, подоцна министер на надворешните работи на Србија, во својата книга Срби и Бугари, Београд, 1898 година. Ваквата концепција подоцна била разработувана и на неа се повикувале и други автори. Така, Нови Мирмидон, на еден категоричен начин ги изложува и оправдува претензиите на буржоазијата кон Македонија, што било обусловено од решенијата на Берлинскиот конгрес. ,,Пред нас стои категоричен императив, вели авторот, а тој гласи: на Србија ѝ е потребно море и таа, засега може единствено да го бара преку Македонија. . . На Србија и е потребна Македонија и таа мора да ја добие па макар таму да нема ниту еден Србин и таа ќе се бори за тоа на живот и смрт со сите и со секого што ќе ѝ застане на пат. Дали во Источна Индија живеат англиски племиња; во Елзас и Лорен германски; во Босна и Херцеговина Германци од Австроунгарија; во Манџурија Руси — не се прашува. На завојувачите тие земји им се потребни и тие ги заседоа. Нам ни е потребна Македонија и излез на Егејското Море, и ние со сите сили ќе работиме тоа да го постигнеме . . ."[5])

Откога Австроунгарија сосема го обврзала крал Милан со Тајната конвенција од 1881 година да ја подржува и да ја спроведува нејзината надворешна политика, таа со многу вешта тактика сакала да ја насочи српската активност кон југ за да ја отргне Србија од мислата за Босна и Херцеговина. Особено од 1885 година австроунгарската влада, по таен пат, преку српското пратеништво во Виена, му порачувала на крал Милана и владата на М. Гарашанин дека треба ,,што поскоро да приготви терен таму. . . бидејќи Македонија треба и мора да ѝ припадне на Србија и на никој друг. . ."[6])

Ова насрчување од Австроунгарија имало веднаш одглас во Србија, та српската пропаганда преку разни форми на активност ќе премине кон посистемна организација за да создаде поволен терен

---

[4]) Јован Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878, друга књига, Београд, 1898 страна 113.

[5]) Нови Мирмидон, Пред маћедонским питањем, Београд, 1902, страна 4—5, 7, 9—10.

[6]) Јован Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, без година, страна 127.

за создавање први свои колонии во некои градови во Македонија. За да се придобие и јавноста за ваква дејност, се отпочнало со свикување јавни собири. На еден таков јавен собир одржан во Ниш на 3 март 1885 година била донесена резолуција во која собирот „изјавува дека Македонците и Старосрбијанците се дел од српскот народ, а Македонија и Стара Србија составен дел од српските земји."[7])

Потоа, во 1886 година било основано Друштво Свети Сава, што подоцна станало главен носител на пропагандата во Македонија, а „министерствата за просвета и надворешните работи (особено во 1888 година) и конзулатите во Скопје и Солун, само се помошни органи на Друштвото Свети Сава"[8]).

За да се има точен увид на положбата во Македонија биле создадени српски конзулати во Солун и Скопје (1887) и во Битола (1888), на кои, покрај другите работи, главна задача им била ширење и помагање на српската пропаганда во Македонија. При Министерството на просветата и црковните работи дури бил поставен специјален референт „за српските работи во Стара Србија и Македонија", а во овие, (1887—1888), години таа должност ја вршел Владимир Кариќ.

За личноста на Кариќ се врзани посериозни успеси на српската пропаганда во Македонија, почнувајќи од 1889 година. Откако ги проучил добро приликите во Македонија и положбата на српската пропаганда во неа, Кариќ дошол до заклучок дека само преку колонизирање на српски семејства во поголемите центри на Македонија пропагандата ќе може да фати подлабоки корени, да се прошири и на сеуште неопфатените области и успешно да и парира на бугарската пропаганда, која во тоа време била најјака.

За создавање населби во Македонија, секако на Кариќ му дале пример веќе населените отпорано семејства на чиновниците од Хиршовата железничка компанија, грчките семејства околу грчката митрополија, како и бугарските околу бугарските трговски претставништва.

Во својот извештај до Министерството на просветата, поднесен на 25 март 1889 година, во точка VI, Кариќ предлага да се создадат српски населби во Скопје. „На прво место, вели Кариќ, треба да се поканат нашите поголеми индустријалци, таму да отворат свои агентури за своите производи. На прво место би требало да се покани јагодинската стаклара, па Бајлони, Вајферт, Трифуновиќ, Минх и уште некои. Сите нивни агенти би требало да бидат одбрани луѓе, оженети и да имаат деца од училишна возраст. . .[9])

---

[7]) Пак таму, страна 77.

[8]) Пак таму, страна 129.

[9]) Државни архив ФНРЈ — Београд, Фонд Јована Јовановића „Пижона". — Извештај за српске ствари о стању пропаганде у Старој Србији и Маћедонији поднесен господину министру просвете по његовој наредби. Извештајот носи датум 25 март 1889 година Белград. Во времето на нашето истражување во горниот Архив во октомври 1960 г. овој фонд сеуште се средуваше и затоа не сме во можност да наведеме подетална сигнатура, но извештајот (микрофилмуван), го имаме кај нас.

Замислените од Карика населби требало да бидат составени од луѓе со разни професии и занаети, од разни општествени слоеви, за да се поврзат полесно со населението во Македонија и за да можат да влијаат врз него сестрано. Во таа смисла, Кариќ предложува во споменатиов извештај, „да се изберат занаетчии од разни занаети, пак оженети и со деца, и да се пратат таму да работат, а државата да им дава парична помош." Па понатаму предложува „да се испрати закупник на една поугледна гостилница, а потоа книжар".

Покрај трговски претставништва на приватни индустријалци, Кариќ предложува „државата да создаде две стоваришта со нарочни агенти за производите од нашето ортомарство и ќилимарство", а потоа " треба да му се додаде на спрскиот конзулат еден свештеник, пак со деца; па подоцна да се испрати лекар, аптекар, бабица" итн.

Искусниот Кариќ одлично ги познавал патиштата по кои требало да се шири српската национална мисла во Македонија. Тој правилно им дава приоритет на општествените фактори од српската граѓанска средина што треба успешно да ја извршат оваа мисија. Најнапред трговци, зашто нивната политичка активност не ќе може да биде забележана од турските власти; потоа занаетчиите „во потрага за насушен леб", па свештеникот, лекарот, аптекарот, бабицата и „штом има толку многу луѓе во населбата, вели референтот за српските работи, и толку деца, а учителот е веќе таму, а бидејќи е веќе и свештеникот таму, тогаш наскоро таму ќе се создаде и српска црква. *И од овој мал квасец набргу би нараснал и за кусо време голем српски леб"* (подвлекол — А. А.)[10])

Понатаму во извештајот се вели дека српската партија за која постоеле елементи во Скопје, ќе воскресне и ќе оживи помагана од званична Србија со сите средства, а се надева на помош и од грчкиот митрополит.

„Од какво значење би била населбата за српските работи, вели Владимир Кариќ, тоа е сосема јасно, бидејќи со вакви населби во Скопје, ние на тамошниот наш народ би влијаеле на два начина: пред се преку бројни наши агенти во едно место што би биле добро подготвени и организирани, ние, со тамошното население би дошле во допир на поширока основа, а не само преку училишта. На тој начин, продолжува Кариќ, преку разноврсни односи, во кои би доаѓале во допир луѓето од нашата населба со староседелците, српското име почесто би се слушало. . ."

„Тогаш конзулот би можел да работи се преку населбата и тоа така што неговиот прст никаде да не се гледа. . . Тој допир не би паѓал в очи, луѓето се повеќе би се ослободувале и под наше влијание потпаѓале. . . Македонците треба во својата средина да гледаат без прекин едно парче од Србија, составено од учители, трговци, свештеници, занаетчии, а не само парче крпа на конзулската куќа"[11]) (мисли на српското знаме — А. А).

---

[10]) Пак таму.

[11]) Пак таму. Заради умесните предлози на Кариќ и заради неговите способности да ги согледува потребите на српската пропаганда, Српската влада го назначува за конзул во Скопје веднаш 1890 година.

Дека овој предлог на Кариќ бил оценет како многу важен и се претполагало дека ќе биде и ефикасен како средство на пропагандата од страна на ндалежните фактори на Кралството Србија, ни сведочи фактот дека не останал само на хартија, туку бил прифатен од истите и уште идната година (по поднесениот извештај — т. е. 1890) започнало испраќање на српски семејства во Македонија. За тоа ни дава сведенија Јован Јовановиќ во својата книга: „Јужна Србија од краја XIX века до ослобођења". Тој вели: „Оваа година (1890) започна праќање на учители со квалификации, а и по некој квалификуван занаетчија (шивач, ковач, дрводелец) во Стара Србија и Македонија. Се отвораат книжарници и се помагаат трговци. Со еден збор се прави сè да се тргне напред"[12]).

За предлозите на Владимир Кариќ (да се создадат српски населби во Скопје) биле заинтересирани српските политички кругови затоа што населбите навистина би одиграле прворазредна улога за спроведување на српската официјална политика во Македонија. Оваа мерка со населбите особено била потребна заради тоа што српската пропаганда во однос на бугарската била многу послаба во крајот на деветтата деценија од XIX век. Населбите, со своето непосредно присуство среде македонскиот народ, требало да постигнат она што пропагандата преку училишта и цркви не можела да го стори со обзир на позициите што веќе ги имала Егзархијата во Македонија.

За да се доведе во склад работата на сите фактори, а со тоа и да се засили српската пропаганда во Македонија и Стара Србија, министерот на надворешните работи на Србија свикал во Белград конференција на српските конзули: од Скопје (Владимир Кариќ), од Битола (Димитрије Боди) и од Солун (Владимир М. Љотиќ). Конзулите, заедно со членовите на Одборот за пропаганда во Македонија, требало опстојно да ја разгледаат положбата на пропагандата во Македонија и да дадат свои предлози таа да се подобри. Почнувајќи од 12 април 1891 година, под претседателството на архимандритот Дучиќ, во неговиот стан, се одржале три конференции. На овие состаноци еднодушно се констатирало дека пропагандата во Македонија се наоѓа во лоша положба па се презеле и мерки за нејзиното засилување. Покрај другите мерки што биле предложени, се сметало позитивно за српската политика во Македонија организирањето на Македонци-печалбари во Белград и нивното испраќање назад во Македонија. А „како пандан" на оваа организација на Македонци во Србија, се вели во извештајот од конференцијата, би била колонизацијата на Срби од шумадинскиот крај или воопшто северни Срби во Скопје и Битола. За важноста на колонизацијата сите тројца конзули се согласиле „и сите заедно, овде ќе додадеме само уште тоа дека во секој наш колонист ние би имале по еден агент и така на широка основа би дошле во допир со тамошниот наш елемент, а по тој начин. . . српското име почесто би се слушало и на него би свикнале и нашите најогорчени непријатели. Освен тоа, читаме

---

[12]) Јован М. Јовановић, цитирано дело, страна 131.

понатаму во извештајот, „со нашите населби ние би се прикажале како културен елемент. Најпосле, преку населбите многу нешто би можело да се внесе, многу нешто да се протури и изврши, неосетно и без сомневање, што е денеска сосема невозможно. Колонизацијата би ја олесниле трговските агенции, што би биле создадени засега барем во Битола и Скопје"[13]).

Додека првобитниот предлог на Кариќа беше да се создаде колонија само во Скопје, на оваа конференција, на која и тој учествувал, сега веќе како конзул српски во Скопје, Битола исто така била предвидена за колонизирање со српски семејства. Ова секако доаѓа оттаму што Битола бил особено важен град во овој дел на турските владееења, а српската пропаганда се ширела и кон југозапад.

По предвидениот план за создавање српски колонии во Скопје и Битола, во 1891 година, покрај другите интелектуалци и учители, бил испратен во Скопје и лекарот Михајло Шушкаловиќ[14]).

Неговата работа како лекар била споредна во однос на политичката мисија што требало да ја врши, како што предвидувал планот за создавање српски колонии во Македонија. За својата активност, во време на престојот во Скопје, самиот Шушкаловиќ дава податоци кога зборува воопшто за своите заслуги за српството. „Кон крајот на 1891 година доброволно заминав за Турција како *национален рабошник* (подвлекол — А. А.) да му помогнам на нашиот научник и конзул Владимир Кариќ. . . Јас сум прв кој со таква цел таму како лекар појдов". Понатаму зборува дека министерот за надворешни работи на Србија Мика К. Ѓорѓевиќ и министерот за внатрешни работи Јован Ѓаја „му дале дипломатски совети", а пред самото тргнување бил примен и од Никола Пашиќ, тогашен претседател на Министерскиот совет на кралството Србија. „Тој состанок беше најрешителен ден од мојот живот и основа на мојата политичка и национална работа", вели Шушкаловиќ. Кога средбата завршила, на испраќање, Пашиќ му ја дал следнава порака: „Г. докторе, ме радува што одите таму. Појдете и работете што знаете и како знаете, само гледајте да останете таму и да нè пречекате кога ќе пристигнеме таму со војска"[15]).

Колку многу им се придавало важност на првите српски колонии во Македонија и колку голем успех се очекувало од нивната политичка дејност се гледа од фактот што првите колонисти, како што е случајот со Шушакловиќ, ги испраќале и највисоки политички личности во државата и им давале совети за нивната дејност. Во пораките што ги

---

[13]) Државни архив ФНРЈ — Београд, Фонд Јована Јовановића — „Пижона" Извештај од Конференцијата на српските конзули одржана на 12 април 1891 година во Белград — до министерот за надворешни работи на Србија.

[14]) Михајло Шушкаловиќ, роден во Сараево, во 1919 година бил народен пратеник за Скопски округ во Привременото народно претставништво на обединетото кралство на СХС, а подоцна пак пратеник во претставничките тела на стара Југославија.

[15]) Народној скупштини, писмо др. Михаила Шушкаловића, народног посланика за Округ Скопски септембра 1922 г., Скопље, 1922, страна 2.

давале овие личности со сигурност се говори дека еден ден српската војска ќе ја заземе Македонија, како што подоцна и се случи.

Со пристигањето во Скопје, на 3 март 1892 година, Шушкаловиќа „го примиле снажните раце на бесмртниот великан Владимир Кариќ, којшто мудро му давал напатствија понатаму"[16]).

Како пионер на новата српска колонија во Скопје, користејќи ја својата лекарска професија, Михајло Шушкаловиќ можел да воспостави контакти со сите конзули во Скопје, да го придобие нивното доверие и да развие широка и корисна активност за српската пропаганда. Тој слободно можел да ја крстосува Македонија, протежиран од турските власти како лекар, и да направи повеќе за српската пропаганда отколку сите српски конзули.

Кога започнала српската четничка акција во Македонија, Шушкаловиќ со сите свои сили ја помага и неа, користејќи ја наклоноста на сите со кои доаѓал во допир како лекар. „Како српски лекар, лекар на чиновниците и нивните семејства од Хиршовата железница, конзуларен лекар на сите конзули, а подоцна и управник на болницата на загрепските милосрдни сестри, со средствата со кои располагав, моето влијание на целото население и севозможните пропаганди вдолж целата железничка мрежа Солун—Битола и Солун—Митровица—Жбевци, а преку неа и низ цела Јужна Србија беше оргомно, бидејќи немаше ни едно село во нив што лично не го познавало или слушало за српскиот лекар во Скопје др. Михајло Шушкаловиќ... Мојот личен придонес за националната работа среде народот од Јужна Србија можеше да се споредува тогаш со работата и средствата на сите четири конзулати (секако тука го смета и конзулатот во Приштина — А. А.) на Кралството Србија, и навистина, ако не беше поголема не изостануваше зад неа... Мојата куќа, вели понатаму Михајло Шушкаловиќ, во прв ред беше манастир без врата... Во неа наоѓаа заштита мнозина четници и војводи, бидејќи беше и прво превивалиште и болница на нашата национална борба"[17]).

Идејата за колонизација, во составот на пропагандата, била прифатена и спроведувана и од новиот конзул во Битола— Михајло Ристиќ. По 12 години од одржаната конференција на конзулите во Белград, на која било поставено прашањето за создавање колонии во Македонија, имало извесни резултати, како и што веќе изнесовме некои од тие. За тоа, конзулот Ристиќ, во еден свој извештај пишува: „По однос на нашата работа со колонизацијата, јас кажав неколку збора при обидот правен во тој однос во областа на Битолскиот вилает (конзулат)... Во тој извештај од обиколката ..., го реков, меѓу другото и ова: „покрај сето тоа и во останатите поголеми области на Турција би било пожелно да се испратат луѓе вешти за оние занаети што се бараат таму. Г. Васиљевиќ, доаѓајќи ваму во Белград на отсуство, ја донесе на поправка пружината од пајтонот на валијата". Потоа, конзулот Ристиќ пишува

---

[16]) Пак таму.

[17]) Пак таму, страна 6, 8.

за успешната работа на шивачот — поданик српски во Скопје, и пак ги повторува предлозите на Кариќ, да се создадат складишта на јагодинско стакло и лимени и железни садови од фабриката на Гоѓевац во поголемите центри на Македонија[18]).

Од овој извештај веќе се констатира дека за така мал период колонизираните семесјства постигнале видни успеси, па се предлага и другите поголеми места во Македонија да се имаат предвид при испраќање на нови луѓе од Србија.

По својот карактер, оваа колонизација првенствено имала пропагандна содржина и била во составот на националната пропаганда на Србија во Македонија. Таа минијатурна колонизација е пред се колонизација на градовите и поголемите центри од каде се ширела пропагандата и по селата. Затоа не е случајно, што токму во времето кога во Скопје бил конзул Владимир Кариќ, што прв ја покренал иницијативата за колонизација на градовите во Македонија, а и со неговата активност, српската пропаганда се проширува и во истичниот дел од Вардар (преку Кумановско, Кратовско, Паланка, Злетово и допира дури до Малешевијата) одземајќи и приврзаници на Егзархијата и придобивајќи, негде повеќе, а негде помалку, и нови.

Иако условите за ваква политичка активност во она време не биле сосема поволни (со оглед на тоа дека Македонија сеуште била под турска власт), сепак со обидите за колонизарање се зголемувал и успехот, па како резултат на тоа, таа мисла за колонизација нема да ги напушти буржоаските кругови на Србија ни во преминот кон XX век. Таа мисла ќе биде потенцирана во стремежите на индустриските и трговски кругови на Србија особено со симнувањето на династијата Обреновиќи (1903) кога стопанството доживува поголем просперитет, и поточно во времето на Царинската војна помеѓу Австроунгарија и Србија (1906—1910) кога и стопанството на Србија ќе се еманципира врз поцврста и самостојна основа. Со овој настан и во овие услови Моравско-вардарската долина, како природен пат кон југ, ја привлекувала Србија да се шири кон Македонија. Во условите на стоковото производство оваа долина добила прворазредно значење за секој што барал излез на Егејското Море.

Економска пенетрација и ориентација на Србија кон Македонија (обиди за стопанска колонизација).

Кога српската пропаганда станала поинтензивна и поуспешна во Македонија, тогаш се пристапило и кон економска пенетрација, што се гледа од обидот да се создадат стопаиски претпријатија. Така, во периодот од 1889—1912 година во Скопје била создадена српска пивара; извозничка задруга во Воден; трговско-банкарска задруга во Тетово,

[18]) Државни архив ФНРЈ — Београд, Фонд Јована Јовановића, — извештај од битолскиот конзул Михајло Ристиќ, Белград 29. VIII. 1903 г., — до Министерството за надворешни работи на Србија.

а во 1910 година дури се основани филијали на Француско-српската банка во Скопје и Битола[19]).

Како што веќе спомнавме, Тајната конвенција ја ставила Србија не само во политичка, туку и во економска зависност од Австроунгарија. Пресуден политички момент да се ориентира Србија кон Австроунгарија, пак било прашањето околу Македонија. Тоа бил период кога интересите на Австроунгарија и царска Русија дошле во остро судирање по прашањето за пресудно економско и политичко влијание на Балканот. Царско-рускиот империјализам во својот стремеж кон Средоземното Море единствен излез имал преку проливите — Босфор и Дарданелите. Кога обидот со Санстефанска Бугарија пропаднал, не пропаднале и от желбите на Русија да ги има овие проливи. Концепцијата за обновување на Санстефанска Бугарија била прифатена, со настојување да се реализира и од бугарската буржоазија која по ова прашање се ориентирала кон руската царска империјалистичка политика. Австроунгарија, која, по поразот кај Маѓенто и Солферино, а потоа и кај Садова, ги изгубила областите во Италија, била упатена од прускиот империјализам кон југословенските земји и на југ кон Егејското Море. Таа ја туркала Србија на југ обврзана со Тајната конвенција и така на овој дел од Балканот се нашле двојни партнери, едните големи, а другите зависни од нив.

Ни бугарската, ни српската буржоазија, заслепени од шовинизмот, што во последните години на XIX и почетокот на XX век дошол до видлив израз и застрашувал да се прошири и на народните маси, не можеле да увидат дека нивните напори и заемни судирања само, ѝ служат на политиката на двете импријалистички држави — Австроунгарија и Русија.

Ако Тајната конвенција од 1881 година можела да ги сочува во тајност политичките обврски на крал Милан од српската јавност, обврските на економското поле избивале сè повеќе на виделина, а тоа го осеќала српската буржоазија што почнала силно да јакне особено во почетокот на XX век и да бара за себе повеќе профити.

Земјоделските производи од Србија оделе скоро исклучиво на пазарот на Австроунгарија. Во замена за нив, Австроунгарија извезувала во Србија индустриски стоки по многу повисоки цени во однос на цените на земјоделските производи на српското село.

Нема да претераме ако кажеме дека неповолните економски прилики што настапиле како резултат на Тајната конвенција за српското стопанство го обусловиле паѓањето на династијата на Обреновиќите и прекинување на економските и политички врски меѓу Австроунгарија и Србија во времето на Царинската војна и анексионата криза.

Економската зависност на Кралството Србија, особено во извозната политика, била до таа мерка голема што непосредно пред отпочнувањето на Царинската војна скоро 90 проценти од целокупниот извоз

[19]) Никола Вучо, Привредна историја Србије до Првог светског рата, Београд, 1955, страна 247; Јован Јовановић, цитирано дело, страна 138.

на Србија отпаѓал на Австроунгарија, а тоа ѝ создало големи тешкотии на Србија со почетокот на Царинската војна[20]).

Уште во првата година на Царинската војна српската буржоазија била поставена пред многу тежок проблем и тоа ѝ наложувало по секоја цена да бара нови патишта за пласман на своите производи. Во ваква ситуација не можело а да не ѝ падне на Србија во очи економското значење на Македонија, првенствено за нејзината транзитна трговија.

Отпорано, иако во постојан допир со Македонија преку пропагандата, заради политичката поврзаност со Австроунгарија „не можело да се увиди дека економското движење било повеќе условено кон југ, отколку кон север. . . Луѓето што најмногу го познаваа нашето национално прашање, и што беа со нова свест за разумна политика на Србија, ја увидуваа нуждата на нашето економско движење кон југ"[21]).

Потпирајќи се на создадените населби и трговските претставништва во веќе споменатите центри во Македонија, во разгорот на Царинската војна и Солун станува најголем центар за прекуморската трговија на Србија. Додека во 1908 година извозот на Србија преку Солун изнесувал 3.859 вагони, 1909—7.266 вагони, а во последната година на оваа војна била извезена стока со 8.641 вагони[22]).

Српските политички кругови, како и трговската и индустриска буржоазија, а што е уште поважно, селанството што ги осигурувало најважните земјоделско-сточарски производи за извоз, наеднаш ѝ самите биле изненадени од успехот што го постигнале со ориентирањето на извозот кон југ.

При вакви услови, на српската буржоазија и на раководната Радикална партија во Србија, сам по себе се наметнувал заклучокот дека оној дел од Македонија, низ кој минува така важниот пат и ја соединува Србија со Егејското Море, бездруго треба да ѝ припадне на Србија. И не само како транзитна област туку и како подрачје на кое ќе може да се пласираат индустриски стоки, српскиот трговски капитал, а ќе може да се обезбедат и нови количества земјоделско-сточарски производи, како и нови суровини за индустријата којашто се развивала се поинтензивно.

Пред европската јавност Србија докажала дека Македонија ѝ е потребна за „економска еманципација". „Може да се каже, вели Мита Димитријевиќ, дека уште тогаш, во Царинската војна, беа освоени вистинските симпатии за нашата мала земја на извесни големи сили, а особено се покажаа во анексионата криза (1908) и не придружуваа во текот на Балканската војна[23]).

---

[20]) Мита Димитријевић, Привреда и трговина у Новој Србији, књига прва, Београд, 1913, страна 11.

[21]) Пак таму, страна 12.

[22]) Пак таму, страна 11.

[23]) Пак таму, страна 14.

Централно место во економско-политичките стремежи заземало пристаништето Солун, защто тоа било најпогодно за Србија не само за извоз туку и за увоз. Преку солунското пристаиште Србија увезувала покрај други стоки и оружје, првенствено топови од Франција[24]).

Ставот што се изнесувал со години по однос на македонското прашање еволуирал од започнувањето на српската национална пропаганда, којашто се темелела на средновековните традиции, како што еднаш веќе рековме, до создавање на првите населби по градовите, за да премине во економска ориентација кон крајот на XIX и почетокот на XX век, кога и српската трговија, индустрија и капитал веќе имале потреба од „преливање" надвор од националните граници.

Сето тоа обусловило создавање на балкански сојуз против Турција за поделба на нејзините владенија на Балканот. И кога поделбата на Македонија станала свршен факт се пристапило кон планирање на нејзината колонизација, овој пат при сосема поволни услови. Но отпочнувањето на Првата светска војна ја одложило оваа првенствено политичка мерка на новите господари на Македонија, до нови погодни прилики, што не се забавија многу.

Alexandre Apostolov

ESSAIS DE COLONISATION DE LA MACEDOINE DANS LES CIRCONSTANCES DES PROPAGANDES NATIONALES DES ETATS VOISINS

Pour les propagandes nacionales en Macédoine au XIX siècle, de la part des monarchies voisines, ont été appliqués des moyens differents. L'un des moyen les plus éfficace a paru la colonisation des plus grands centres économiques et administratifs en Macédoine. Sur l'exemple de l'Autriche, de la Grece et de la Bulgarie, le royaume Serbe a essayé aussi de créer des colonies à Skopje et à Monastir. Vladimir Karić „responsable pour les affaires serbes" et en même temps consul serbe, à partir de 1890 à Skopje, était le premier qui dès 1889 a proposé de transplanter de la Serbie en Macédoine des familles avec des métiers et des proffesions différents. Parmi les premiers à Skopje fut envoyé le médecin Mihailo Šuškalović qui a rèalisé des résultats considerables pour la propagande nationale du royaume serbe.

La valée du Vardar et de la Morava sont d'une importance particulière pour le commerce de transit, surtout pendant la guerre douanière entre la Serbie et l'Autriche-Hongrie (1906—1910). La plus grande partie des produits du village serbe étaient exportés via Salonique, ce qui a démontré l'importance de la Macédoine en sens économique aussi et qui a contribué à l'établissement des éntreprises, commerciales et productives; on a vu même surgir des succursales de grandes banques.

Ces essais de peuplement de la Macédoine sont en effet des préparatifs pour une colonisation future, qui s'effectuera de 1918 à 1941.

---

[24]) Јован Јовановић, цит. дело, страна 138.

Константин Петров

ДЕКОРАТИВНА ПЛАСТИКА НА СПОМЕНИЦИТЕ ОД XIV ВЕК ВО МАКЕДОНИЈА

Со првите редови во трудот „Декоративна пластика во Македонија во XI и XII век"**) беа објаснети битните околности во кои заникнувало проучувањето на декоративната пластика во минатото, како и пречките за некогашното навремено необавување на таа важна задача за историјата на уметноста во Македонија. Тогаш, во почетокот на тој труд беа такуѓере расветлени и основните компоненти што во себе ги сорджи пластиката како една од декоративните форми.

На крајот на тој труд, откако беа проучени ансамблите и деталите од декоративната пластика во св. Софија во Охрид и св. Пантелејмон во Нерези, беше спомената и скулптираната иконка на св. Јован Теолог од Демир Капија и капителите од еден неидентифициран споменик од Охрид.

За декоративната пластика во периодот на XIII век досегашните испитувања на спомениците не дадоа нови податоци. Меѓутоа, декоративната пластика од XIV век во Македонија е застапена на далеку поголем број споменици отколку во претходниот период, иако понекогаш во ансамбли од помал обем или од помало значење. Но затоа во овој период има споменици со декоративна пластика вредна не само како зачувана целина ами и како стилска особеност, што претставува вистинска основа за одредување на ширењето и распростирањето на стиловите во македонската декоративна пластика.

Битните особености на декоративната пластика од XIV век и одликите што се евидентни ќе бидат резимирани на крајот по нивното разгледување, но е потребно веднаш да наведам дека оваа пластика од XIV век содржи видни стилски, иконографски, технички и наменски разлики што ја издвојуваат од декоративната пластика на XI и XII век.

Декоративната пластика во македонските споменици од XIV век започнува пак во св. Софија, со амвонот на архиепископ Григориј. Треба е да се приспомни дека при разгледувањето на ансамблите на декоративната пластика од овој период ќе може да се констатира дека

** К. Петров, Декоративна пластика во Македонија во XI и XII век, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, 14, Скопје 1962.

процесот на диминуирање на внатрешната декоративна пластика од почетокот и во текот на целиот XIV век е сè побрз, доаѓајќи до израз негде компромисно а негде непосредно и радикално. Но сепак првиот споменик, амвонот на архиепископ Григориј во св. Софија во Охрид, претставува токму спротивност на оваа особеност на декоративната пластика од XIV век, како објект од внатрешна декорација на каменен црквен намештај.

Амвон на архиепископ Григориј во св. Софија во Охрид

Би можело со доста увереност да се констатира дека амвонот на св. Софија од XIV век е пример на внатрешна декоративна пластика со беспрекорна уметничка замисла и изведување. Ако би се побарало објаснување зошто и наспроти загаснатите веќе потреби за внатрешна пластика во северните области на Македонија, бил овде изработен ваков амвон, такво објаснување може да се најде во постоењето на тесни политичко-територијални и културно-уметнички врски на Охрид со Византија. И сосема разбирливо што традициите за внатрешно декорирање, иако другаде можеби ослабени, биле задржани во Охрид, како и во други византиски провинции. Таа жива традиција се должела бездруго на важниот општествен регулатор — црквената организација поврзана со Цариград[1]), што даваше нарачувања, секако најнапред и особено за соборната црква во Охрид.

Амвонот, сегашниот мимбар, досега не бил детално и одделно проучуван, иако извесен број учени објавиле некои фотографии, спомнале по некој детаљ од конструкцијата или направиле некое бегло стилско наспоредување на декорацијата[2]). Но досега никој сериозно не му посветил внимание на генетскиот пат на декоративните и стилските својства на ансамблот, ниту пак на можноста за негова реконструкција.

Деловите на амвонот се вградени во сегашниот мимбар. Балдахинот се опира на четири колонки, од кои предниот чифт двојни, среде вплетени во јазел, сл. 1. Врзувањето на две траки или две колонки во јазел не е нова форма првпат употребена во св. Софија на амвонот. Тој мотив е веќе претставен во живописот на црквата од XI век и не е необично да се претпостави извесно влијание во изборот на мотивите кај скулп-

---

[1]) Познато е дека од ахиепископ Леон подоцна има осум архиепископи Грци на столот на охридската архиепископија (Леон, Теодулос, Јоанис, Јанис, Теофилактос, Леон, Мугос, Михаил, Јоанис) (според Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония, София 1931, стр. 566, 567).

[2]) П. Милюуковъ, Известия РАИК, 1899, 29, 89; Н. П. Кондаковъ, Македония, Археологическое путешествіе, С. Петербургъ 1909, стр. 213; O. M. Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911, p. 170; G. Millet, L'ancien art serbe, Les églises, Paris 1919, f. 156, 160; B. Filow, Die Altbulgarische Kunst, Bern 1919; G. Millet, Remarques sur les sculptures byzantines, Bulletin de correspondance hellénique, VII—VIII, Paris 1921, p. 212; М. Злоковић, Старе цркве у областима Преспе и Охрида, Старинар 1924—1925, Београд 1925, стр. 121; Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1925, p. 787; Ђ. М. Зиси, Св. Софија у Охриду, Старинар VI, Београд 1931, стр. 123—125; Ф. Месеснел, Византиски споменици, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1937, стр. 351.

торот на амвонот[3]). Со прашањето, пак, какво е значењето на овој јазел во декорацијата на амвонот не се занимавал досега никој од проучувачите. А јазелот, наречен и Herakleskotten[4]), е познат и е во употреба како мотив далеку уште во претхристијанските епохи[5]). Тој мотив, понатаму, влегува и во христијанската декорација во Византија и на Запад[6]), можеби со еднакво или малку изменето апотропејско значење.

Двојните колонки имаат угоре вонредно интересно решение. Имено, тие не се наставени до капителот, затоа што се пред тоа споени со висок овален декориран анулус, над којшто продолжува само една колонка, која на кусо растојание прима капител, што е еднаков по конструкција како и кај задниот чифт колонки. Ваков тип капители нема узори наблизу ни по време ни по место, ни во византиската ни во романичната уметност. Аналогни облици за ваков вид

---

[3]) Во сцената Причестување на апостолите во вратата кај цибориумот, има двојна колонка превrзана среде со јазел.

[4]) Неколку автори го имаат ваквиот јазел наречено херакловски (A. Stephani, Vasensammlung der k. Eremitage, C. rendus de la Commission Impériale archéologique pour l'année 1880, S. Peterburg 1882; M. Panofkas, Recherches sur les noms des vases grecs; B. Üssing, De nominibus vasorum; E. Migliarini, Annuario d. Inst. arch., XXIV). Името е доведено во врска со текстот на Plinius (Natur. Hist., 28, 63): . . . nodo Herculis. . . Во Rochers Lexicon, I, 2, p. 2260 има објаснение дека херакловски јазел се наречувал јазелот на невестинскиот појас кој што имал апотропејска снага.

[5]) Јазелот го има на античните вази и во сликаната декорација и како форма на рачка (според K. Masner, Die Sammlung antiker Vasen und Terrakoten im k. k. österreihische Museum, Wien 1892, pl. VIII, f. 508; A. Stephani, Vasensammlung. . . № 479, 612, 703, 951, 1016). На една грчка ваза ваков јазел е составен од змии (A. Stephani, Vasensammlung. . . № 1018). Во индиските легенди постојат фабулозни змии Нагас, и тие се во една претстава преплетени во неколку херакловски јазли (според F. Guirand, Mythologie générale, Paris 1935, p. 314 f.).

[6]) Во книгата со писма на Килијан, во Вирцбуршката универзитетска библиотека, има во минијатурите јажиња врзани во јазел што не е затегнат (според J. Reil, Die frühchristlichen Darstellungen der Kreuzigung Christi, Leipzig 1904, pl. V). На филдишната плоча на Филоксен, од 525 година од Цариград, траките се врзани во два стегнати јазли (W. Meyer, 2 antike Elfenbeintafeln d. Kgl. Staatsbibliothek in München, 1879, № 26). Во живописот на Курбиново од XI век има кај источната бифора три двојни колони, сите три среде врзани со јазел. Во една книга со минијатури од IX-XII век има двојни колони врзани во јазел (според O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, Berlin 1909, p. 539). Двојните колонки од декоративните слепи аркади на една плоча од Лавра се врзани во затегнати јазли (според O. M. Dalton, o. c., f. 98). Во Мирослављевото евангелие двојни колонки врзани во херакловски јазел држат балдахин (С. Радојчић, Старе српске минијатуре, Београд 1950, таб. VII, стр. 28). Јазелот е изобразен на четири четворни колонки на западната фасада на романичната црква од XII век С. Микеле во Лука, и на повеќето колонки, дури и по два пати, на западната фасада на романичната црква С. Мариа дела Пиеве од 1216 година во Арецо (според C. Ricci, Romanische Baukunst in Italien, Stuttgart 1925, f. 94, 105). Во XIV век херакловскиот јазел ќе се јави на неколку места во Македонија: во црквите во Старо и Младо Нагоричино, за кое понатаму ќе зборувам, и во колонките на дрвениот иконостас во Мали св. Врачи во Охрид. Во истиот тој период ваков јазел се изобразува и на Запад. Колонките од протиронот на катедралата во Тренто се врзани во стегнат јазел (Enc. It., Colonna, p. 847). Херакловски јазли има во XIV век и во Далмација: на камбанаријата од катедралата во Сплит, на првиот и вториот кат (M. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд 1922, сл. 218, стр. 229), и на двојните колонки од порталот на катедралата во Корчула (Ć. Iveković, Die Entwickelung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien, Wien 1910, XXI, 3).

Сл. 1 — Предна двојна колонка од амвонот во св. Софија во Охрид.

капител можно е да се најдат само во пластиката на исламската уметност[7]).

И сега се добро видливи закосените корнизи што спојуваат по еден преден и заден капител, сл. 2, декорирани со густ едноставен плетер, потоа декорираните паноа отстрани, сл. 3 и 4, и предното пано пробиено со квадрифолиум[8]), сл. 5, што се опираат на овие корнизи. Трите панои се наткрилени со закосен корниз, сл. 6, над кој е пирамидалниот покрив со кугла.

Скулптирањето на декорацијата на балдахинот е извдено во техника champlevé, низок потполно рамен и загладен рељеф, чии вдлабнатини се исполнети со паста (nigellum, nielle).

Ако би се заклучувало само според св. Софија би можело да се рече дека техниката champlevé стига во Македонија со големо задоцнување, бидејќи во Грција, во Венеција и во Албанија се јавува на споменици 200

[7]) Во Каиро има во три згради кружни колони со капители како овие од св. Софија со незнатно поистурен кружен дел и абакус со кубичен капителски пресек (тие се по конструкција исти, но не се декорисани). Вакви облици на капители се наоѓаат во џамијата на калифот Ел Хакем, од крајот на X и почетокот на XI век (Mosquée du Khalife el Hakem, Comité de conservation des monuments de l'art arabe, Le Caire 1908, XXIV, p. 132). Вакви капители, понатаму има во мезџидот на емирот Ел Гиуш, од 1104 година (M. Berchem, Une mosquée du temps des Fatimides au Caire, Mémoires de l'Institut égyptien, II, Caire s. s.) и во болницата Мауристан на султанот Калаун, од 1284 година (според M. Pasha, Die Baugruppe des Sultans Qalaun in Kairo, Kolonialinstituts XLII, Hamburg 1919). Освен тоа во Исфахан во Иран, во џамијата на султан Мухамед од 1310 година (според M. Dieulafoi, Revue d'archéologie, 1886, p. 184) има и октогонални капители, со инаку идентична волуменска конструкција. Обликот на кружни капители продолжува во Египет и во подоцните векови.

[8]) Тоа е повеќе форма која се доближува кон квадрифолиум, бидејќи средната арка нема цел а прекшен лак со спуштено теме. Овде е умесна претпоставката дека ваквиот елемент навестува стилска врска со исламската уметност, затоа што таму можат да се најдат полифилоси (со пет, седум, или повеќе арки). Такви има на минарето на големата џамија во Алеп од 1091 година (M. Pasha, o. c., pl. 40), потоа во Мансур џамијата во Кордова од 990 година (E. Kühnel, Maurische Kunst, p. 17, pl. 9), и во Чифте минаре во Шивас од 1272 година (M. Berchem, o. c., 3).

и 300 години порано[9]). Но сепак треба да се остави место и на претпоставката за некој споменик со пластика во ваква техника, што бил можеби уништен и досега неоткриен.

Сл. 2 — Корниз над капителите од амвонот во св. Софија во Охрид.

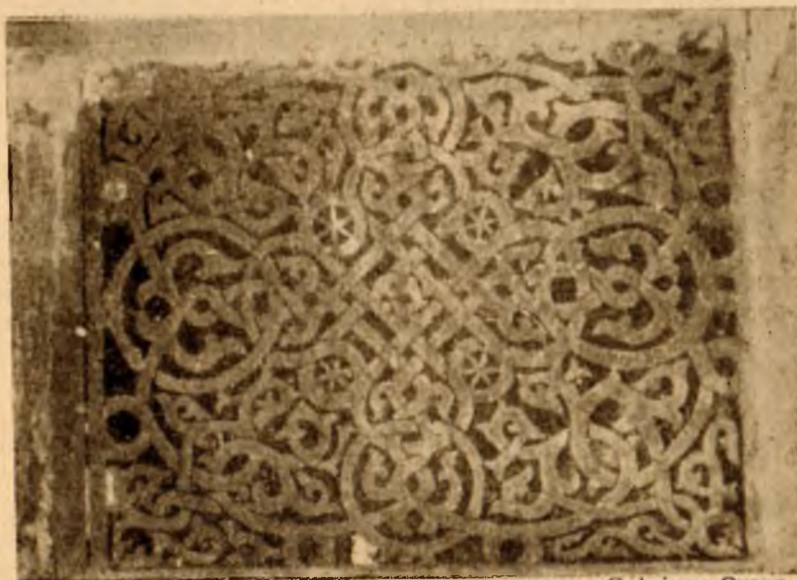

Сл. 3 — Бочно пано од балдахинот на амвонот во св. Софија во Охрид.

---

[9]) Ch. Diehl, o. c., p. 651; L. Ugolini, Albania antica, richerche archeologiche I, Roma-Milano 1927, f. 91.

Сл. 4 — Бочно пано од балдахинот на амвонот во св. Софија во Охрид.

Од друга страна би требало да се одбележи дека јавувањето на оваа скапа техника токму во овој период малку зачудува. Познато е, имено, дека меѓу основните одлики на уметноста од овој последен препород, од значење во насочување на уметноста се и поскромните средства на смалената по територија, економска снага и потенцијални богатства, византиска империја. Прифатливо е затоа мислењето на Ch. Diehl и G. Millet[10]), дека во овој период на византиската уметност во XIII и XIV век се изоставени скапоцените материјали и долгорочните декоративни техники. Техниката champlevé како скапа и долгорочна била можеби употребувана во помала мерка. И затоа може да се претпостави дека јавувањето на оваа луксузна техника во тоа време и во провинција се должи најверојатно на исклучивата желба на архиепископ Григориј.

За генезата на техниката champlevé изгледа дека може да се прифати претпоставката дека е таа поврзана со сличната техника на металните предмети од сребро и злато, и тоа многу порано пред да влезе во употреба на предмети во христијанската епоха[11]). Оваа, пак, техника на метал — nielle — им била позната подоцна и на византиските златари[12]).

---

[10]) Ch. Diehl, o. c., p. 738, вели: „Le travail des matiéres riches, les techniques difficiles ou patientes, ivoires, émaux, orfévrerie, sont abandonnès complétement".; G. Millet, Art Byzantinn, dans A. Michel, Histoire de l'art, Paris 1905, 1908, II, 927.

[11]) Не треба повторување познатиот факт дека Египтјаните веќе ја употребувале техниката nielle од времето на седумнаесеттата династија (O. M. Dalton, o. c., p. 533); во оваа техника се изработени секирата и ножот на Амосис I (според A. Bissing, Ein thebanischer Grabfund и M. Rosenberg, Geschichte der Goldschmiedekunst). Во Ермитаж во Ленинград имало грчки метални предмети во nielle, а таква техника им била позната и на Римјаните (O. M. Dalton, o. c., p. 533).

[12]) O. M. Dalton, o. c., p. 533. Константин Порфирогенит опишувајќи ја капелата во Светата палата вели дека подот бил од масивно сребро декориран во nielle

Техниката nielle преминува и во камената декоративна пластика, подоцна наречена champlevé. Споменици со ваква декоративна пластика има повеќе и доста порано од св. Софија како што имам веќе споменато. Ваквата скулпторска техника е во употреба во св. Лука во Фокида, во св. Марко во Венеција, и во црквите во Месопотамо, во Дафни и во

Сл. 5 — Предно пано од балдахинот на амвонот во св. Софија во Охрид.

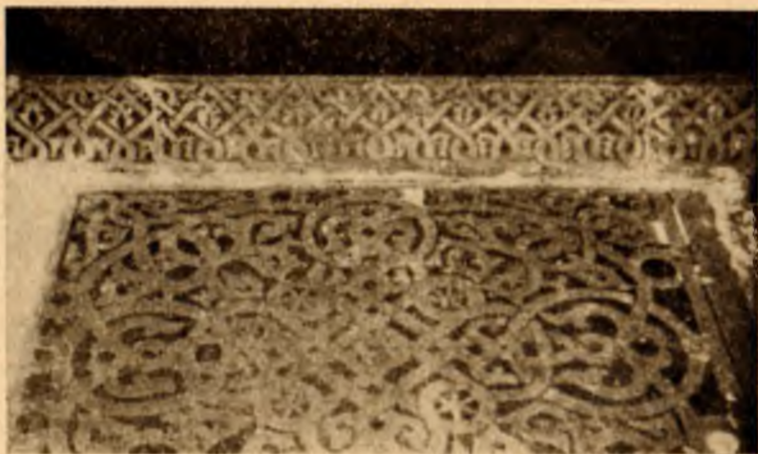

Сл. 6 — Корниз над паноата од балдахинот на амвонот во св. Софија во Охрид.

Епископи кај Волос[13]). Сите овие споменици се постари од амвонот на св. Софија, така што може да се претпостави дека можеби еден од нив послужил како узор, од кој уметникот на амвонот ја користел концепцијата и делум мотивите а можеби и техничкото знаење. G. Millet споменува[14]) и три посовремени споменици со декоративна пластика во техниката champlevé. Првиот е една селџукидска порта од XIII век во Конија, вториот пример од XIII век е во Порто Панагија во Тесалија, и од околу 1300 година се надвратниците меѓу ексонартексот и нартексот, како и меѓу нартексот и наосот, и преградите во Хиландар.

На Григориевиот амвон декоративниот мотив арабескно преплетената трака се повторува на сите четири капители, додека на анулусите над двојните колонки има плетер од двочлена врвца. Густ плетер од неколку самостојни траки го исполнува закосениот корниз над капителите. Северниот голем рамен пано е декориран со арабескно испреплетена трака, којашто твори симетрично распоредени кружни и ромбични геометриски површини. Оправдана е претпоставката дека оваа трака со постепените стеснувања може да претставува непрекинато долг ластар на растение што ползи. Од значење се натаму неколку детаљи што зборуваат дека скулпторот и покрај збиената мрежа на арабески настојувал да најде место за посредни христијански симболи. За оваа цел се во четири мали кружни полиња изобразени шестокраки розети (што имаат симболично значење, објаснето во трудот за декоративната пластика од XI и XII век). Јужното пано е исполнето со афронтирани пауни обградени со квадратни и правоаголни полиња.

Иако предното пано има четворолачна перфорација не може да се одрече извесно сходство со тролачната арка во Нерези. Од друга страна спуштеното теме од арката е многу интересното место во декорацијата, затоа што се токму тука абревирани, вонредно видливо и на смислено одбран начин, во кружен медаљон во техника champlevé, хиерархискиот чин и името на архиепископ Григориј.

Оваа појава и прашањето за сигнирање на името на донаторот заслужува несмалено внимание, бидејќи е познато дека таквото сигнирање не станувало случајно. Во византискиот живопис и мозаици постојат места каде што е ставено името или и хиерархискиот чин на дона-

---

(Le grand Palais de Constantinople et le livre des Cérémonies, Paris 1910; Ch. Diehl, o. c., p. 393). Во nielle техника бил декориран и еден тас на Јустиниан (O. M. Dalton o. c., p. 571). Ch. Diehl споменува еден крст од трезорот на Монца од 603 година, што бил исцртан во nielle на лист злато (Ch. Diehl, o. c., p. 307), а за кој се претпоставува дека бил донесен од медитеранскиот Исток (според Ch. Diehl, o. c., p. 312). O. Dalton споменува тасови од Кериниja на Кипар, декорирани во nielle (според O. Dalton., A byzantine silver treasure from the district of Kerynia, Archaeologia LVII, I; O. Dalton, Catalogue of the early christiane antiquites of the British Museum), коишто заедно со некои други предмети се датирани во VI век (Ch. Diehl, o. c., p. 314), и атрибуирани според изработката на некоја сириска златарска работилница. Ch. Diehl споменува и прстења во Британскиот музеј, од V век, декорирани со низови медаљони изведени во техниката nielle (Ch. Diehl, o. c., p. 317).

[13]) Ch. Diehl, o. c., p. 651; O. Dalton, A byzantine silver treasure... p. 615, 617; L. Ugolini, Albania antica... f. LXXXI.

[14]) G. Millet, L'anciene art serbe..., 146 f. 154.

торот, најчесто за објаснување крај портетите[15]). Но има случаи, надвор од Византија, кога и без портрети се ставаат имињата на ктиторите[16]). Познато е, натаму, дека постојат и иницијали на донатори во декоративната пластика како што е случајот со Јустинијан и Теодора во св. Софија во Цариград[17]). Но за овие иницијали треба да се претпостават исклучителните околности на ласкавото столнинско општество во VI век, кое што сакало и негувало вакви изрази на јавно почитување. Во зрелиот среден век одвај се познати византиски споменици каде што во декоративната пластика може да се сретне името на донаторот.

Би било тешко да се претпостави да ли ваквиот почеток на именување би значел наплив на нови разбирања и пракса што со време би станала почеста затоа што во Македонија овој случај не е повторен (седумнаесет години по овој прв пример престанува византиската власт во Охрид). Но оваа појава во Македонија и како прв пример се должи на општественото културно миље, коешто го овозможило растењето на никулците на индивидуализмот во поголемите византиски средишта. И не случајно ваквата културна средина, во исто време речиси, позволила да се издвојат личностите на Еутихиј и Михаил, на луѓе кои како раскрасувачи на храмовите и немале високо општествено и хиерархиско место. По објаснувањето во оваа смисла се чини дека архиепископ Григориј е со повеќе право свесен за важноста на својата личност, бидејќи тој не само што ја повторил абревијацијата на своето име и хиерархискиот чин на горниот корниз на балдахинот, туку тоа го сторил на најнепосреден начин и на фасадата на црквата под покривниот корниз. Ова ослободување од анонимноста изгледа дека постепено ќе ги зафаќа и земјите околу Византија, бидејќи се среќава кај донаторите и нарачувачите во Србија во почетокот на XIV век[18]). Во средината на XIV век и нешто подоцна во XV век има уште примери кога нарачувачите во Србија дале да бидат означени нивните имиња на фасадите на градбите или на плочи поставени на фасадите[19]).

---

[15]) Името на Максимијан во мозаичната сцена во Сан Витале (Du Sommerrard, Les arts du moyen âge, Album 10 e, pl. 32, 112; C. Ricci, Ravenna, f. 99, 100), името на Еуфразиус во Поречката базилика (Ch. Diehl, Justinien. . ., f. 10—102). С. Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, споменува за повеќе имиња крај портрети на српски донатори велможи.

[16]) Во мозаикот на црквата S. Maria delle grazie, почеток на V век во Градо има повеќе ктитори (С. Радојчић, Портрети. . ., стр. 86).

[17]) Ch. Diehl, o. c., p. 163.

[18]) Во Богородица Левишка во Призрен, од 1307 година, се на фасадата во тули изделкани натписите во кои стојат и имињата на крал Милутин и епископ Сава III (А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1953, сл. 206, стр. 161).

[19]) Има неколку нарачувачи што ги означиле имињата на своите градби (А. Дероко, Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 88—93): протосевастот Хрељa на пиргот во Рилскиот манастир 1335 год., Ненад на град Копријан 1372 год., кнез Лазар на Раваница 1381 год., и деспот Ѓурѓе на Смедеревскиот град 1430 и 1448 год.

На амвонот целата површина на предната страна од балдахинот, меѓу квадрифолиумот и корнизот, е исполнета со евхаристичната сцена на пауни во стилизиран третман. Чашата е изоставена а пауните се некакви рашчекорени птици со снажни нозе и вратови и свиткани клунови во кои држат шишка од вегетацијата. За одбележување е дека во коренот на паунските крилја е осмолистен цвет како и во основата од крилото на десниот фазан од стуко арката во Нерези. Скулпторот на амвонот не ги заборавил потребните атрибути за да им даде реалистичен основ на птиците и за да ги доближи до изгледот на пауни. Тој на главите им ги ставил својствените три тенки перца, но толку многу стилизирани што изгледаат како гротескна круна, а на опашните пера дагини окца. Овие дагини окца се стилска компонентна на пластично изразување на хроматските ефекти, што не се среќава, според досега откриените и испитаните споменици, во македонската декоративна пластика од VI век наваму. Особено реалистични детаљи се петте афионски шапурки, што зборува не само за факт дека афионот бил одгледуван како позната култура во тоа време во Македонија, ами што е далеку поважно сведочи за тоа дека уште од дамно време афионот бил вкомпониран во декорацијата како погоден симболичен мотив од земјоделието на ова поднебје. Пауните, меѓутоа, од јужното пано немаат детали со реалистична интенција и нивната стилизираност во сè е потполна.

Плочите што се взидани во скалите на мимбарот не се досега поединечно објавени и проучувани.

Најдолната плоча взидана во северната страна на скалата на мимбарот, сл. 7, којашто има идентичен пандан на јужната страна, сл. 8, е едно правоаголно пано со три тесни бордири, од кои средната малку поширока е исполнета со коси недлабоки зарези. Повнатре е бордира со астрагали коишто наведуваат на две претпоставки: дека нивниот скулптор е далеку од антички оригинали или дека има многу слобода во варирањето со овој античен декоративен елемент. Имено, овие астрагали се разликуваат од оние од рамката на четвртото столпче во св. Софија: овие имаат по три lentes меѓу oleae, како во Нерези. Но овие имаат уште еден детаљ што ги двои и од Нерези: на средината на oleae има по три зарези како трохилуси и по два торуси. Значи, еден облик којшто нема никаква блискост со астрагалите во XI век, но облик кој и покрај трите lentes и биконичниот облик на oleae има зарези што можеле да настанат само во еволуирањето подоцна. Тоа е прилог кон мислењето дека е плочата помлада од Нерези, односно современа на амвонот. Површината сред астрагалниот правоаголен рам е поделена на два квадрати од сплетена трака, од којашто излегуваат по четири ластари. Тие се вкрстуваат и се завиткуваат арабескно како ластарите од страничните паноа на балдахинот.

Овде е умесно да се одбележи дека во декорацијата од XI век во св. Софија нема никакво арабескно сплетување на ластари, осем споменатиот брановиден ластар на четвртото столпче. Осем тоа ластарот на оваа плоча има спојници како прстења што на многу места го стегаат поединечниот ластар, идентично како и ластарите на паноата

Сл. 7 — Северна предна плоча од лоѓата на амвонот во св. Софија во Охрид.

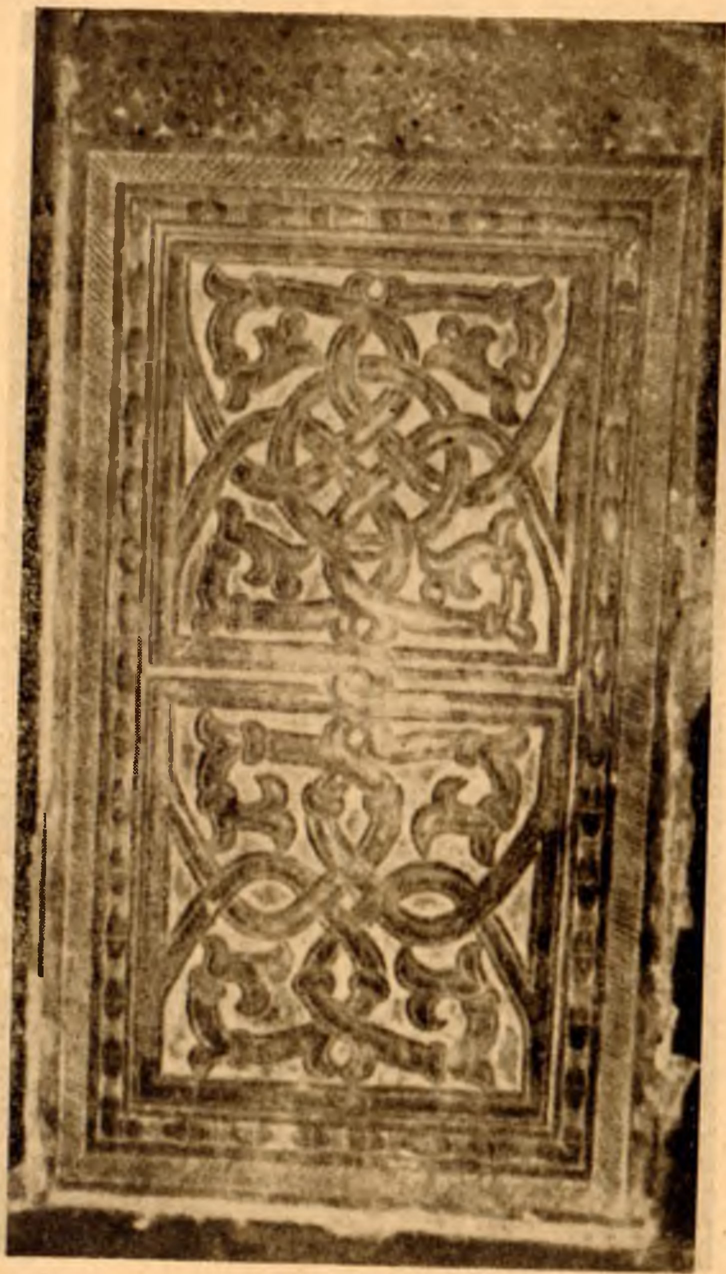

Сл. 8 — Јужна предна плоча од лоѓата на амвонот-во св. Софија во Охрид.

на амвонскиот балдахин. Вакви спојници нема воопшто во декоративната пластика во св. Софија од XI век, што значи дека оваа плоча не може да има никакви врски со декоративната пластика од XI век, и може да се претпостави дека му припаѓала па амвонот. Инаку веќе споменав порано дека и во Нерези има на повеќе места спојници. Горниот крај на плочата е, според сегашната позиција, декорирана со фриз од густ плетер на повеќе тесни траки, идентично по идеја, по димензија и по детали со плетерот на корнизот над капителите од балдахинот.

Втората, малку поголема плоча, што е взидана во северната страна на скалите погоре, сл. 9, има пандан на јужната страна, сл. 12. Оваа плоча има сега малку пониско пано од неговата прва мерка (дел од долната рамка е потсечен некогаш порано, без да може да се утврди кога). Целата декорирана површина е затворена во три тесни плитко профилирани плочести рамки. Внатре, веднаш потоа, започнува витка од тричлена врвца, којашто во непрекинато течење твори шест правоаголни полиња. Витките по идеја, место и димензии се исти со витките на предното пано, што одат како рамка околу квадрифолиумот и под горниот корниз. Вакви витки не се среќаваат во пластиката на св. Софија до XI век, а треба да се подвлече блискоста меѓу нив и оние на квадрифолиумот за да се нагласи нивната хомогеност. Во продолжување на витките излегуваат ластари од трочлен состав, што во симетрични арабескни сплетови го исполнуваат секое поле. Тие сплетови најчесто имаат идентични синусоидни преплетни мотиви, што дава право на помисла дека блискоста во декорацијата на двете плочи произлегува од една скулпторска рака. Ова, пак, уште потесно ги стега врските што постојат меѓу првата плоча, паноата и втората плоча.

Веднаш до овие плочи на северната и јужната страна се взидани потесни плочи, сл. 10 и 11. Нивните внатрешни пет правоаголници се врамени во непрекинатиот сплет на трака, како на нерешките плочи а од него изглегуваат арабескно сплетени ластари. Ниеден декоративен детаљ од оваа плоча, ни тесната трака, ни ластарите во арабескно движење не се употребени во декоративната пластика од XI век, затоа што и не припаѓаат на тој период, а на амвонот од XIV век. Осем сето ова, фактот дека се овие тесни плочи исклесани од еден ист блок со двојните колонки, несомнено ги поврзува со капителите а преку нивната декорација и со паноата. Двата латински крста со издолжено стебло и рондирани краишта во средниот и горниот правоаголник, имаат облик кој во XI век не се среќава, додека во основата има доста заедничко со крстовите изобразени на опачините на плочите од олтарната преграда во Нерези. Над овие плочи взидани се, од северната и јужна страна, рамни тесни корнизи со плетер од тричлена врвца, сл. 13 и 14.

Наспоредните испитувања на изборот на мотивите и нивниот стил во оваа пластична декорација, даваат можност да се определи кон која декорација тие припаѓале. Инаку досега и не постоело изјаснето мислење околу одредувањето на нивната старост. Мислењето на Ф. Месеснел[20]) дека во скалите на мимбарот се взидани „разни постари

[20]) Ф. Месеснел, Византиски. . ., стр. 351.

плочи со симболи и орнаменти", не само што не придонесува за разјаснување на прашањето за староста на овие плочи, туку остава место за претпоставка дека сите плочи не се од еден ист ансамбл со формулацијата „разни постари плочи". Уште помал придонес е мислењето

Сл. 9 — Бочна плоча од лоѓата на амвонот во св. Софија во Охрид.

Сл. 10 — Плоча под двојната колонка од амвонот во св. Софија во Охрид.

на Ѓ. М. Зиси[21]), дека една од плочите на амвонот е секако постара и одговара на орнаментиката на Нерези а и на саркофагот од Пеќ, што е неприфатливо заради поврзување на споменик од XII со друг од XII—XIV век.

Сл. 11 — Плоча под двојната колонка од амвонот во св. Софија во Охрид.

Сл. 12 — Бочна плоча од лоѓата на амвонот во св. Софија во Охрид.

[21]) Г. М. Зиси, Св. Софија. . ., стр. 125.

Во заклучок по прашањето за датирањето на овие плочи сметам дека порано одбележаните одлики достатно јасно ги одделуваат од декоративната пластика на XI век и ги поврзуваат со декорацијата

Сл. 13 — Корниз под колонките од амвонот во св. Софија во Охрид.

Сл. 14 — Корниз под колонките од амвонот во св. Софија во Охрид.

од 1317 година. При ова наспоредување не треба да биде запоставена и различноста во впечатокот што го прави декоративната пластика од XI и онаа од XIV век. Имено, при испитувањето станува јасно дека робустноста на формите и линиите и тука-таму појавената непрецизност во пластиката од олтарната преграда, не може никако да се поврзе и спои со одмерените линии на беспогрешно изведените хармонични форми во декорацијата на балдахинот и взиданите плочи.

За одредување припадноста кон амвонот на плочите од основата на мимбарот од примарно значење и е следниов факт. Во горната преплетна бордира од јужната плоча, сл. 8, е задржан голем дел од nigellum пастата, а во северната плоча, сл. 7, само негдегоде. Постоењето на овој нигелум сериозно послужува како основа врз којашто може да се претпостави дека овие две плочи биле исполнети со нигелум, идентично како и останалите делови од амвонот, кај кој нигелумот се зачувал. Фактот, пак, дека на северната плоча е зачувано помалку нигелум отколку на јужната, може да значи само тоа дека таков постоел и дека поради извесни дејства можел да испадне и сам или од немарно ишчукување. Бидејќи, пак, е предочена мотивската и стилската врска како и врската на техниката на изведувањето меѓу сите плочи, тоа може да се претпостави дека сите тие имале фон исплонет со нигелум и дека според тоа нивната припадност кон амвонот е несомнена.

Но не само техничките и стилските сходства и блискости на овие делови од мимбарот укажуваат кон заедничко време на изработување. Нивните димензии навестуваат можност да се направи еден обид за реконструкција на амвонот, што значи дека сите делови му припаѓаат на една целина и се од едно исто време. Реконструкцијата е изведена од постојните делови, плочи и фрагменти, сл. 15.

Основниот проблем во реконструирањето, височината на подот на лоѓата, односно аголот на искачувањето на скалите го решив со посредство на плочата од оградата на скалата, сега взидана во северната страна на мимбарот долу. На оваа плоча се зачувани двојните инцизирани канелури, коишто меѓу катетата и хипотенузата затвораат агол од 42°. Ова беше достатно, поставувајќи ја хипотенузата вертикално до претпоставеното балустрадно столпче, да се добие правецот на искачувањето на плочата и со тоа аголот на искачувањето на скалите. Другите оградни плочи, сега взидани во мимбарот, во скалата северно и јужно, ги имаат зачувано инцизираните канелури само на катетите. Изгледа дека краиштата со хипотенузата биле скусени при поправање за мимбарот, или можеби како поткршени биле зарамнети, но сепак бил зачуван истиот агол. Нивните широки рабови ги реконструирав според широчината на првата плоча и наставувајќи ги една до друга ја добив височината на подот на лоѓата од 2,50 м., височина нормална за големиот простор на катедралата. Поголемиот дел од црните плочи взидани сега во основата на мимбарот ги реконструирав како оплатни камења во основата на амвонот.

Проблемот за широчината на декорираната лоѓа го решив врз претходната реконструкција на предното пано на амвонот со квадрифолиум. Ова предно пано било во некоја прилика, можеби за мимбарот,

скусено од страните така што им биле пресечени и опашките и крилјата на пауните и бордирата со витки. При реконструирањето на овие непостојни делови се доби пано со широчина од 150 см. За ова беше потребно да се размакнат двата дела од најгорниот корниз со медаљони, кои некогаш претставувале еден цел корниз, но биле скусени истовремено со предното пано. Според оваа основна широчина се поставени двојните колони со јазли исклесани монолитно со тесните плочи со пет правоаголници, и меѓу нив тесните плочи што се взидани најдолу во скалата на мимбарот. Над и под овие плочи се реконструирани корнизите, чии фрагменти стојат во една ниша во протезисот.

Северното пано е реконструирано со бордири коишто биле од три страни скусени, а според зачуваната четврта. Јужното пано е реконструирано и според цртеж на средиштето и според бордири како димензиите на северното. Поголемите, погоре взидани плочи се реконструирани без измени, бочно на издадениот преден дел на лоѓата.

Ако се разгледува прашањето за симетричноста кај амвонот воопшто ќе може да се констатира следното. Во конструкцијата и во декорацијата на лоѓата е проследена очевидна желба за симетрично диспонирање. Но во декоративните детали скулпторот не се држел строго за оваа замисла избегнувајќи ги тесните сфери на симетријата. Ова е особено видливо во слободно раздвижените ластари на паното со квадрифолиумот.

Концепцијата на изведувањето во сите делови покажува рутинираност и знаење до совршенство. Цртежот што бил првата етапа кон исполнувањето на изведбата, макар компилициран и збиен делува хармонично, воедначено и точно. Линијата и на фауната и на флората и на орнаментаријата е одмерено мека: нигде не може да се најде непотребно кршење или извиткување. Во таа смисла оваа пластика претставува напредок споредувајќи ја со онаа од XI и XII век. Според разновидноста на мотивите и совршенството на техниката оваа декоративна пластика сосем се доближува до рамништето на пластиката во иста техника во св. Марко во Венеција. А според развиениот регистар на варијетети, би можело да се констатира дека пластиката во св. Софија ја задминува истоветната декорација во св. Марко во Венеција. За ова можеби постои и објаснувачка причина. Декорацијата champlevé во св. Марко е од XII век, и е нормално што за сто и повеќе години се разраснало искуството во работењето во оваа техника, така што во св. Софија се сеќава повеќе слобода во одбирањето на мотивите и нивното интерпретирање. Во врска со ова треба да се подвлече, како значаен факт, дека вештиот скулптор успеал со умешно шрафирање, со подесување на контурите на перата и синусоиди да сугерира како пластично моделирани извесни делови од паунските тела, иако се тие сосем рамни. Стилската искусност треба да му се признае на скулпторот барем во таа смисла, што максимално ги развил и ги исползувал порано строго одредените изразни средства.

На крајот на ова разгледување може да се заклучи дека во средновековните држави и области на Југославија, амвонот од св. Софија е

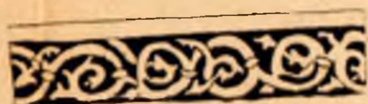

БОШКА СТОЛБА

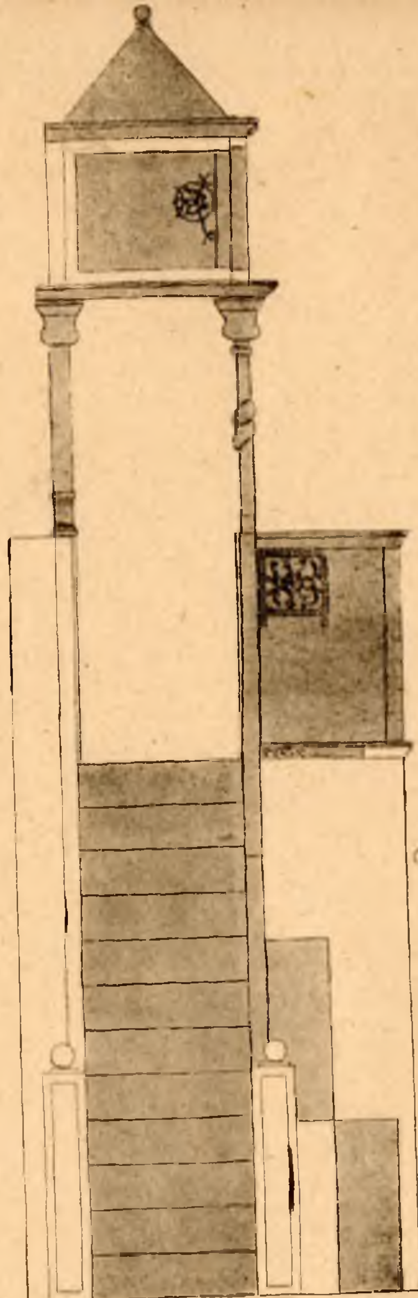

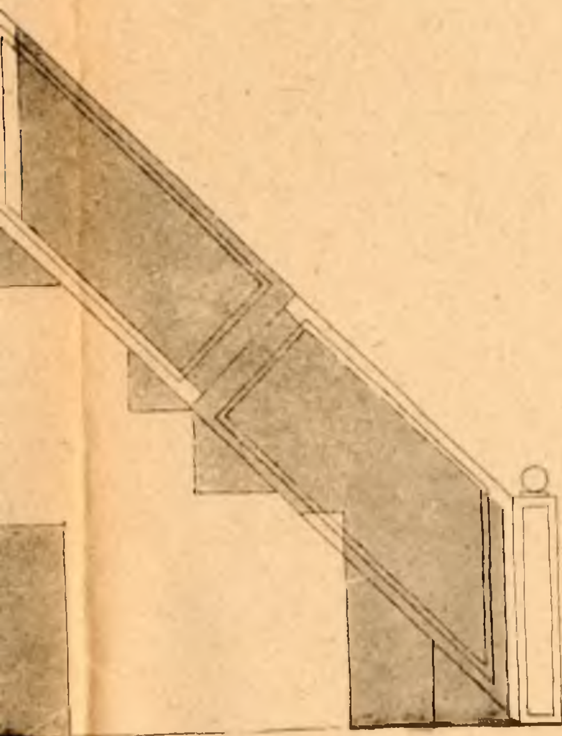

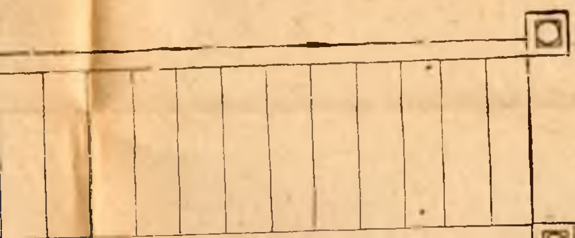

ПРЕДНА СТРАНА

РЕКОНСТРУКЦИЈА НА ГОРНИОТ ПЕРВАЗ

ПРЕСЕК

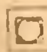

единствен и последен по време објект изведен во техниката champlevé[22]). Инаку е сосема добро познат фактот дека nigellum ќе стане многу употребуваната смеса за заполнување фонот на дрвените резби во Македонија од XV век.

Принципот да се поместува декоративната пластика и на надворешни места на црквата осем на олтарната преграда, прифатен најшироко во западната романика и во Далмација и Рашка, не ѝ бил сосема туѓ и на византиската архитектура. Има знатен број споменици од X, XI или XII, XIII век во Византија, каде што декорирањето со пластика умерено ги ползува разновидните места на црквите. Во св. Лука, во св. Марко и во Хиландар овој принцип е оживотворуван порано, што во Македонија најдува свој израз дури во XIV век во св. Софија.

Први чекори во Македонија од ваква смисла се капителите од трибилоните во галеријата на ексонартексот од св. Софија. Бидејќи овие трибилони се во градежот на архипепископ Григориј, јасно е сосема дека се од 1317 година, но и техниката на скулптирањето на капителите на овие трибилони недвосмислено ги поврзува со амвонот. Двата капители од северниот трибилон се скулптирани и со мотиви од амвонот, сл. 16 и 17. Капителот од јужниот трибилон, сл. 18, има поинаков мотив, и макар што му е техниката на скулптирањето друга, тој сепак може да се смета за современ на северните капители поради местото на коешто е поставен и поради неговиот облик.

Принципот за декорирање на надворешните места се огледува и на колоните од партерот и галеријата на ексонартексот на архиепископ Григориј. Целината што овие колони ја чинат заедно со фасадата е неразлучива. Од тој аспект G. Millet[23]) ја оценува лоѓата како византиска а Б. Филов[24]) како романична. Односно, секако како повторување или модалитет на византиски или романичен прототип. Всушност и едниот и другиот научник имаат право, бидејќи и едниот и другиот можеле да најдат примери на вакви лоѓи и на византиски и на романични градби. Но моја задача сега беше од општиот изглед да ја одделам само материјата на колоните, неа да ја подвргнам на испитување и така добиените податоци да послужат за заклучок.

При испитувањето насочено во вој правец утврдив дека капителот на првата северна колонка во најсеверната трифора, сл. 19, има идентичен облик со капителите од амвонот: кружен пресек, незабележливо стеснување угоре и силно излегување на горните рабови надвор. Ист ваков капител има и јужната колона од крајната јужна трифора, сл. 20. Овие два капители не се декорирани како оние од амвонот, но идентичниот облик е достатна сведоџба за претпоставка, дека и едните и другите капители се дела од исти мајстори. Ова дотолку повеќе што

---

[22]) На северниот зид на Задарската каетдрала има фриз со nigellum (според T. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cettigne, vol. III, Oxford 1887, I, p. 278; М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд 1922, стр. 220).

[23]) G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, 177.

[24]) B. Filow, Die Altbulgarische Kunst, Bern 1919, p. 22.

е прифатливо една скулпторска група да ја изведувала целата порачка на архиепископ Григориј.

Испитувањето ја потврдува поранешната констатација дека кружните капители имаат свои аналогии во исламската уметност. Бездруго дека е ова прв пат кога може да се утврди исламскиот елемент

Сл. 16 — Капител од северниот трибилон на катот од ексонартексот во св. Софија во Охрид.

во декоративната пластика со егзактно и конкретно наспоредување. Сличните поранешни навестувања беа главно тврдења засновани врз интуитивни основи а помалку врз наспоредбена опсервација на реални компоненти. Според оваа положба досега само кај овој објект може да се зборува за утврдено исламско влијание. Таквото влијание веќе

Сл. 17 — Капител од северниот трибилон на катот од ексонартексот во св. Софија во Охрид.

Сл. 18 — Капител од јужниот трибилон на катот од ексонартексот во св. Софија во Охрид.

поодамна го има уочено Ch. Diehl[25]) на надвратникот од Хиландар и во пластиката од Пантанаса, и тоа во извесна мерка го објаснува патот на исламското влијание до амвонот на св. Софија, којшто не е осамен пример на Балканот во ова време.

Сл. 19 — Северниот капител од колонадата на катот од ексонартексот во св. Софија во Охрид.

Решеното прашање со претпоставка за единствената рака на изведувачот, дава натаму право да се помисли дека и едната и другата работа се можеби изведени во една кампања, можеби истата година, или една година порано или подоцна. Прашањето, пак, за времето кога се двете работи изведувани го разрешува годината во натписот со тули над галеријата на Григориевиот ексонартекс: Μωυσῆς... Γρηγόρ(ιος) Σκηνὴν ἐγείρας τὸν θεόγραφον νόμον ἔθνη τὸν Μυσῶν εκδιδάσκει πανσόφως ἐν ετε(ι) ςωκε ἀπὸ 'Αδὰμ[26]).

---

[25]) Ch. Diehl, o. c., p. 787.

[26]) И. Снѣгаровъ, История на Охридската архиепископия-патриаршия, София 1924, стр. 213.

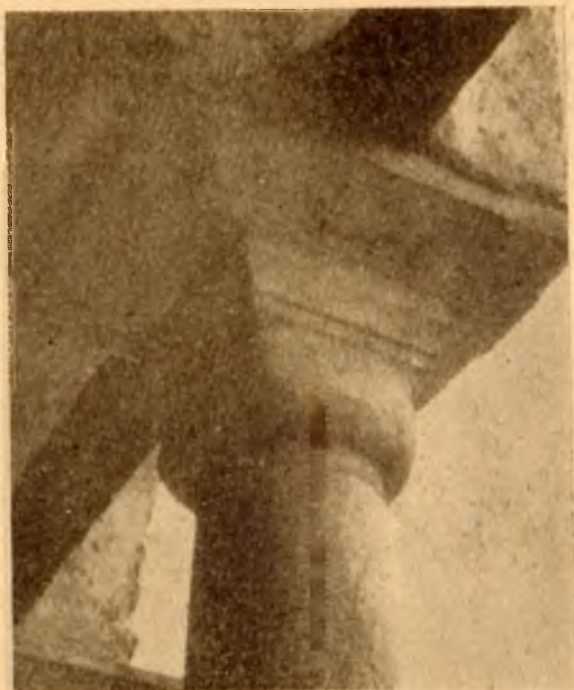

Сл. 20 — Јужниот капител од колонадата на катот од ексонартексот во св. Софија во Охрид.

Портални делови од неидентифициран споменик во Скопје

Меѓу постарите објекти со надворешна декоративна пластика од првата половина на XIV век секако треба да се наредат фрагментите, сл. 21, 22, 23 и 24,[27]), што се најдени на неколку места во Скопје[28]). Пред да се пријде кон анализата на овие фрагменти треба да се прифати претпоставката дека сите тие можеби му припаѓале на еден од уништените средновековни споменици од Скопје, затоа што фрагментите биле најдувани сукцесивно во Скопје и секако не биле донесени од некој, далечен споменик.

[27]) Фрагментите, сл. 21, 22, 23, 24 и 26, прв ги објавил G. Millet 1919 година (G. Millet, L'ancien art serbe. . ., f. 169—172). Таква била положбата пред 1912 година, кога фрагментите биле сместени во Lycée turc (на турски Идадие — денешна Учителска школа). 1935 година Р. Грујик (Р. Грујић, Скопска Митрополија, Споменица српско-православног храма саборног свете Богородице у Скопљу, Скопље 1935, сл. 18) ја објавил фотографијата на зачуваните фрагменти. Тогаш, 23 години по првото фотографирање, најголемата плоча бр. 170 веќе била сета фрагментирана, и недостасувале делови, а од неа биле зачувани само помалите фрагменти означени на мојата фотографија со бр. 2, 3, 4, 5, 6 и 7. Од фрагментот бр. 169 на G. Millet, чија што фотографија ја објавил С. Радојчић 1941 година (С. Радојчић, Старине црквеног музеја у Скопљу, Скопље 1941, сл. стр. 16), бил откршен горниот дел. Бидејќи во

Р. Груиќ ги сметал фрагментите — односно малите фрагменти означени со бр. 2, 3, 4, 5, 6 и 7 — за делови од преградни плочи, несомнено мислејќи најмалку на две плочи, ако не и повеќе. Р. Груиќ, меѓутоа, немал никаква основа за вакво мислење, бидејќи сите шест фрагменти бр. 2, 3, 4, 5, 6 и 7 му припаѓаат на гоемиот фрагмент бр. 170, којшто го објавил G. Millet. Осем тоа Р. Груиќ грешел и во претпоставката дека се тоа воопшто фрагменти од преградни плочи, бидејќи на фотографијата на G. Millet се гледа јасно дека фрагментот бр. 169 е декориран и од лицевата и од бочната страна, и заради тоа оправдано се смета за оплата од портал што единствено би можел да биде.

Измерените димензии на најголемиот фрагмент бр. 170, пред докршувањето, односно кога го снимил G. Millet, одговараат само на портал а не на друго место. Бочната страна е декорирана и на фрагментот од Водениот пирг, сл. 25. Овој фрагмент несомено припаѓал кон местото на левиот долен агол од фрагментот бр. 170 од G. Millet, бидејќи е според прекинатиот мотив негово целинско продолжување. Според тоа, значи, и фрагментот бр. 170 бил сигурно портална оплата. По ова може да се претпостави дека и фрагментите бр. 171 и 172 ѝ припаѓале на порталната оплата, како што претпоставуваат и G. Millet и И. Н. Стојковиќ.

Бочните страни на фрагментите бр. 169 и 170 биле декорирани нискорељефно со трилисни палмети во срцолисти и ластари со полупалмети во малите меѓупростори; дел од една од тие палмети се гледа на аголот од фрагментот бр. 170, сл. 25. Лицевите страни на сите четири фрагменти се ново замислени. Рабовите на фрагментите започнуваат со низови од кругови со дупчиња среде (Kreis-Punktmuster). Овој нов декоративен елемент се јавува во македонската пластика прв и единствен пат овде. Инцизираните кругови и точки, што се сре-

---

периодот од 1919 до 1941 година не биле никако објавувани фотографиите на фрагментите 171 и 172 изгледа дека тие веќе бесповратно се изгубени и може да се смета дека не постојат. Денес 50 години подоцна од сите овие делови се зачувани само фрагментите означени на фотографијата со бр. 2, 3 и 7. Осем нив во Водениот пирг на Скопското Кале беше взидан и фрагментот, сл. 25. И. Н. Стојковиќ е неточно информирана ,кога на стр. 183 (И. Н. Стојковић, Прилог проучавању византиске скулптуре од 10 до 12 века из Македоније и Србије, Зборник радова САН XLIX, Визант. инст. 4, Београд 1956) тврди дека фрагментот бил взидан во „неодамна урнатиот таканаречен Воден пирг". Пиргот, се разбира, не е урнат и е во иста состојба каков што го знам од 1930 година. Но взиданиот фрагмент е изваден и однесен, негде околу 1959 година, без да може да се утврди поточно. Како вредно сакам да одбележам дека пролетта 1956 година, испитувајќи ги деловите на Скопското Кале (за подоцна објавениот труд К. Петров, Најстарите делови на Скопското Кале, Гласник на Институтот за национална историја, II, 1, Скопје 1958), открив во северното платно на Триаголниот пирг, во подоцната поправка под тенок слој малтер, фрагмент од плоча со бордира од срцолисти и палмети, кој можеби припаѓал на декоративната пластика на овој неидентифициран споменик.

[28]) Фактот дека е познато местото каде што биле чувани или взидани фрагментите не објаснува ништо за местото каде што претходно биле откопани или откриени. G. Millet на стр. 149 од својот труд само навестува за ова, велејќи дека овие фрагменти биле ископани пред неколку години, (односно пред 1912 година) но без да додаде на кое место.

каваат во пластиката на Рим[29]) и во доцната антика и ранохристијанскиот период[30]), имаат секако само вредност на дополнителен декоративен детаљ со секундарно значење. По овие рабови започнува декора-

Сл. 21 — Фрагмент од порталот на неидентифицираниот споменик од Скопје.

[29]) Мотивот „Kreis-Punktmuster" го има на две римски lucernae (O. Waldhauer, Die antiken Tonlampen, Kaiserliche Ermitage, St. Peterburg 1914, pl. 30, 291; H. Menzel, Antike Lampen, Mainz 1954, pl. 46, 17).

[30]) Мотивот „Kreis-Punktmuster" го има на една малоазиска ранохристијанска lucerna (H. Menzel, o. c., pl. 80, 12), и на една ранохристијанска бронзена lucerna (H. Menzel, o. c., pl. 92, 5). Истиот мотив е претставен и на две плочи од филдиш, една со претстава на нереиди (W. F. Volbach, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und frühen Mittelalters, Mainz 1952, pl. 25, 75), и друга со коњаник (H. Peirce et R. Tyler, L'Art byzatin, Paris 1932—1934, II, pl. 155).

цијата на бордири со трилисни палмети во срцолисти на едната и синусоиден ластер со полупалмети на другата страна. На секој срцолист и на секој завој од ластарот е пупка. Бордирите според срцолистот и судејќи според ластарот и пупката потсеќаваат на декорацијата од столпчињата на св. Софија и Нерези, но овој факт не ќе може да биде употребен за датирање бидејќи тие детаљи уште повеќе потсеќаваат на нешто подоцниот јужен портал од Лесново.

Сл. 22 — Фрагмент од порталот на неидентифицираниот споменик од Скопје.

Кај фрагментот бр. 169 бордирата со срцолисти е поставена од лева страна а бордирата со синусоиден ластар од десната. Кај фрагментите бр. 170, 171 и 172 бордирите се поставени во обратен ред; тоа е бесомнено според диспозицијата на фрагментите како некогашни довратници во порталот. Според ова би можело да се претпостави, односно според бочно декорираните страни и распоредот на бордирите, дека фрагментот бр. 169 бил од левата и фрагментот бр. 170 заедно со фрагментите бр. 171 и 172 од десната страна на порталот.

Сл. 23 — Фрагмент од порталот на неидентифицираниот споменик од Скопје.

Сл. 24 — Фрагмент од порталот на неидентифицираниот споменик од Скопје.

Споменатите бордири ја оградуваат главната декорација од вертикални фризови поделени во квадратни полиња со тесни рабови со кругови и дупчиња. Во квадратите се поединечно изобразени животни, ретко по две, концепција блиска по идеја на Нерези, преку кој споменик се поврзува со еднаквите примери кај другите постари споменици.

Сл. 25 — Фрагмент од порталот на неидентифицраниот споменик од Скопје, откриен во Водениот пирг од Скопското кале.

Според конституцијата сите животни се неодредливи, дури и при добро познавањето на анималната анатомија, бидејќи имаат одлики на две или повеќе животни. Такви дипломорфни и полиморфни чудовишта можеле да бидат претставувани според Јовановата визија во Апокалипсата.

Во горниот квадрат на фрагментот бр. 169 е птица со паунски преден дел а со опашка и крила повеќе од орел. Птицата има глава свртена назад со спуштен клун во став како го чисти крилото, но ова е повеќе навестено отколку успешно претставено. Оваа епизода исполнета со пластични детали како што се доработените перја и вегетабилните

стилизации е сепак помалку уверлива од многу поедноставната но пореалната претстава на јужната плоча од Нерези. Вториот и третиот квадрат надолу го исполнуваат две животни со тела на леопарди или пантери, но бездруго од апокалиптичен вид. Нивната одлика не се само долгите опашки, чии краеви се разлистуваат во палметни стилизации, ами повеќе чудно и гротескно извиените грбови и вратови. Оваа последна одлика е очигледно засилена кај животното во четвртиот најдолен квадрат.

Животното од првиот најгорен квадрат на фрагментот бр. 170 има осем споменатите и друга одлика која се забележува: невообичаена пропорција меѓу телото и малата глава. Иста ваква мала глава има и животното од вториот квадрат, коешто во борба со големата змија ја гризе змијата за врат, како што прави и змијата со него. Третиот квадрат е исполнет со едно, колку неочекувано толку и неповторено во друга декорација апокалиптично чудовиште. Од задниот дел на овој монструм, со змевска глава и крилја и грифонски нозе, се двојат две тела со змевски глави, творејќи сите заедно композициона арабеска. Животното во четвртиот квадрат е и по конституција и по движења доста блиско на животното од четвртиот квадрат на фрагментот бр. 169. Во делот од петтиот квадрат е на единствено место поставена вегетабилна стилизација.

Птицата од делот на првиот квадрат на фрагментот бр. 171 е и по идеја и по изведба блиска на птицата од првиот квадрат на фрагментот бр. 169. Но се забележува дека птицата во фрагментот бр. 171 има спуштено крило, та поради тоа може да се претпостави дека не е претставена во моментот кога си чисти крило. Во вториот квадрат се поставени две животни со телесна конституција која што се доближува до онаа на животните од првиот и вториот квадрат на фрагментот бр. 170. Двете животни се симетрично поставени со свртени грбови но афронтирани глави што заемно си ги гризат врвовите на опашките. Секое од овие животни по својот став вонредно живо потсеќава на разните лавови и други животни, така често интерпретирани во хералдиката на напреднатиот среден век и подоцна.

Во единствениот квадрат на фрагментот бр. 172 е претставен коњ раздвижен и поставен во дијагонала[31]). Одликата во претставата на овој коњ, неговиот остар долг јазик, е оној симбол на огнот и сумпорот со кој што уништува апокалиптичниот коњ[32]).

Во однос на стилскиот приод може да се констатира дека е стилизацијата на флористичките мотиви доста засилена, што во претставите на животните не би било забележливо, ако не беа подвитканите

[31]) Обичниот коњ е во христијанската иконографија симбол на животниот врвеж на христијанин кого на крајот го чека победа. Со ваква симболична содржина коњот е често претставуван долго време: од надгробните споменици на првите христијани и низ целиот среден век (M. A. Martigny, Dictionnaire des antiquites chretiennes, Paris 1877, p. 177). Инаку коњот е и апокалиптично животно (Откр. Јов. VI—2, 4, 8, IX—17, 19).

[32]) Во Апокалипсата е споменато чудовиште во облик на коњ којшто уништува со оган и сумпор од утробата (Откр. Јов. IX—17, 19).

опашки со разлистените краишта. Животните се уочливо контурирани, додека е кај повеќето изоставено додавањето на детали. Обидите на скулпторот да ги претстави сите животни во движечка функција и успеале а и претерале, бидејќи некои животни се интерпретирани во деформитет и став на гротеска. А така можеби тие делуваат и заради лонгитудиналната пропорционираност на некои делови на телата.

Во композицијата е очигледно дека скулпторот создал осамени епизоди и дека поради тоа целата декорација нема органска поврзаност. Инаку може да се претпостави дека во некои од уништените правоаголни полиња имало можеби и други животински фабули, како во вториот квадрат од фрагментот бр. 170. Останките од фрагментите позволуваат да се заклучи дека скулпторот не е раководен од симетричноста при диспонирањето на деталите. Овој принцип е уочлив во постојаното изменување на главната композициона линија во правоаголните полиња. Тоа, пак, открива автор кој бара слободни форми и линии во сакање да создаде разновиден и инвентивен свет на пластични претстави.

На прашањето за датирање на овие рељефи досега се обиделе да дадат одговор неколку научници. G. Millet смета дека овие фрагменти припаѓаат на XIV век. Во прилог на ова мислење G. Millet ја приведува тролачната арка на фрагментот бр. 173, сл. 26, најден заедно

Сл. 26 — Фрагмент од неидентификуваниот споменик од Скопје, според G. Millet.

со фрагментите 169—172[33]). G. Millet смета дека тролачниот облик, кој има пример и во Марков Манастир, јасно зборувал за времето од XIV век. Меѓутоа, јас сметам за потребно да додадам дека G. Millet превидел дека и стуко арката од Нерези е тролачна а временски далеку пред Марков Манастир и пред овој неидентификуван споменик. Тоа значи дека во Македонија постои тролачна арка и пред XIV век заради кое овој фактор не може никако да се земе во обзир за датирање на фрагментите. Стилскиот впечаток, меѓутоа, на G. Millet, според којшто фрагментите ги датира во XIV век го сметам за прифатлив. Мислењата

[33]) G. Millet, L'ancien art serbe. . ., f. 173.

на Р. Грујиќ и С. Радојчиќ за времето на скулптирањето на оваа декоративна пластика се движат кај XI—XII век.

Претпоставката на И. Н. Стојковиќ за датирањето на оваа пластика во XII век е објективно неприфатлива. И. Н. Стојковиќ вели дека покрај стилската анализа, против датирањето во XIV век донекаде зборува и околноста дека во Водениот пирг, кој се споменува уште во Милутиново време, бил најден взидан еден фрагмент. Меѓутоа, иако Водениот пирг се споменува во Милутиново време, што е инаку сосема добро познато, точно е дека никаде не се споменува дека е фрагментот взидан во Милутиново време, односно дека подоцна не се вршени поправки на Водениот пирг. При испитувањето на стварната положба утврдив дека фрагментот е вграден во Водениот пирг во масата на една голема поправка, чиј материјал има ист карактер каков што го има и материјалот од поправката во Триаголниот пирг. Кога точно се извршени овие поправки засега не може да се утврди, но достатно е и досега реченото поради кое присуството на фрагментот во Водениот пирг не може да се користи за датирање. Од друга страна ако би се прифатило датирањето на фрагментите заради други аргументи во XIV век, тогај би можело да се смета дека поправката на Водениот пирг е извршена по XIV век, штом е взидан фрагмент од декорација датирана во XIV век.

Сметам, инаку, дека и стилската анализа од И. Н. Стојковиќ, заснована само врз извесната еднаквост на стилизираните опашки кај животните од руските споменици од XII век е оскудна, недостатна и крајно несигурна основа за датирање. Порано во изложувањето ги истакнав разликите што ги двојат птиците во Нерези и во овие неидентифицирани фрагменти, што е очевидно при наспоредба, а што е решително овие споменици да ги раздели хронолошки а никако да ги поврзе, та заради тоа сметам дека е оваа паралела на И. Н. Стојковиќ неодржива. Пак порано на едно место, подвлеков дека постои идентичност меѓу бордирите на овие фрагменти и столпчињата од св. Софија и Нерези, но бидејќи такви бордири има и во VI и во IX век оваа аналогија не може да биде прворазредна основа за датирање.

Сега веќе можат да бидат средени и изложени запазувањата за особеностите на овие фрагменти, според кои можат да бидат датирани многу подоцна од олтарните прегради на св. Софија и Нерези, односно во XIV век, согласувајќи се со датирањето што го дал G. Millet.

Како важно кај овие фрагменти треба да биде уочено отсуството на декорација со карактеристичната трака со пресек m и плетерите. И бидејќи траката и плетерите се доминантни декоративни елементи во X, XI и XII век, не само во Македонија, ами и во повеќето современи споменици во Византија и во спомениците што и припаѓаат на византиската уметничка сфера, тоа ја зајакнува претпоставката дека овие фрагменти се помлади.

Има, натаму, уште една одлика којашто овие фрагменти ја носат а која ги определува како објекти помлади од св. Софија и Нерези. Тоа се правоаголните полиња. Овие правоаголни полиња, творени од двојна врвца или без неа, во Македонија имаат развиток со доста разлучиви фази. Во Стоби во VI век, со вакви бордирни полиња се украсени

доминантните средишни претстави. Во XII век овие правоаголници, како во Нерези, стануваат самостоен декоративен елемент. И уште подоцна, во XIV век, како на овие испитувани фрагменти, правоаголниците стануваат значаен и ценет мотив, којшто е дури опкружуван со бордири од други мотиви.

Постои уште една страна од развитокот на квадратните и правоаголните полиња, која оди во прилог на мислењето дека се овие фрагменти помлади од Нерези. Станува збор за мотивите што ги исполнуваат правоаголниците. Во Стоби правоаголниците од бордирата се исполнети со стилизирана вегетација. Во Нерези во тие правоаголници се покрај стилизациите од вегетација и симболи, поставени уште и животни. А кај овие фрагменти во напреднатиот развиток, ставени се само животни со ретки секундарни флорни стилизации. Според таквиот развитокот овие фрагменти се помлади од Нерези и можат да бидат датирани во XIV век.

Не треба секако да биде занемарен и фактот дека овде станува збор за делови од портална декорација којашто е објективно и обилна и раскошна, а познато е дека ниеден наш споменик од XI[34]), XII и XIII век нема таква упадлива декорација на надворешните делови, се до втората деценија на XIV век. Овој факт секако наведува на претпоставка дека времето кога настанала декорацијата на фрагментите треба да се бара некаде во првата поливина на XIV век. И токму овде е местото да се одбележи едно општо мислење на G. Millet[35]) за местата на кои византиските скулптори ја употребуваат декоративната пластика: „Ils emploient rarement la sculpture sur leurs façades. Ils en font un plus large usage à l'interieur. . .". Приоѓајќи кон расмотрување на сите делови на надворешна декорација а посебно на портали со став што го прифаќа мислењето на G. Millet, имав причина да претпоставам датирање на оваа портална декорација во XIV век.

Во прилог на ваква претпоставка зборува и еден мотивски елемент од несомнено значење. Тоа се претставите на чудовишта од Јовановата визија во Апокалипсата. Ѓ. Бошковиќ во иконографската анализа на Дечанската скулптура[36]) доста подробно се занимава со прашањето за влијанието на Апокалипсата врз западната скулптура, а преку неа и врз скулптурата на спомениците во Приморје и Рашка, поткрепувајќи ги ваквите свои тврдења со внушителен број примери и со мислењата на еминентните познавачи на ова прашање. За односот меѓу византиската уметност и Апокалипсата Ѓ. Бошковиќ заклучува поинаку. Тој вели: „Наспроти ова во Византија, се до XIV век, на учените црквени великодостојници им се чинеше Апокалипсата многу сомнителна. Со тоа може да се објасни нејзиното, речиси, потполно отсуство

---

[34]) Овде не ге земам во обзир скулптираниот портал од црквата св. Анаргири во Костур, според чии детали G. Millet ја доближува црквата временски до XI век (G. Millet, L'école. . ., p. 22). Еднакво датирање за св. Анаргири во XI—X век дава и Σ. Πελεκανίδις, Καστοριά, I, Θεσσαλονίκη T. 41/β.

[35]) G. Millet, L'ancien art serbe,. . ., p. 145.

[36]) В. Петковић и Ђ. Бошковић, Манастир Дечани, СКА I, Београд 1941, 159—164.

во византиската иконографија, во чии први споменици се јавува дури во XIV век". Секако дека овој заклучок ако може да биде прифатен за Византија, би можел да важи и за Македонија. А важењето на овој заклучок за Македонија има сериозни основи.

Имено, во Македонија со доста сигурност се датирани во XI и XII век олтарните прегради во св. Софија и во Нерези, а познато е дека во пластиката на овие прегради не е претставено ниедно апокалиптично чувовиште меѓу дванаесетте други домашни или диви животни. Ова отсуство не може да се смета како случајност ами како концепција која се темели на ортодоксните сфаќања во Византија и следствено и во Македонија, онакви сфаќања какви што ги објаснува Ѓ. Бошковиќ. И кога новите политички промени донесуваат други културни и уметничнички врски а низ нив и нови влијанија во XIV век, напуштањето на старите концепции и прифаќањето на нови позволува веќе во XIV век илустрирање на Апокалипсата во пластиката на македонските споменици, онака како што е случај и со Византија. И токму заради присуството на апокалиптичните животни во оваа пластика, овие фрагменти можат да бидат датирани во XIV век.

Ова јавување на нови иконографски елементи во декоративната пластика заслужува, поради својот значај, и едно правилно објаснување. Имено, тоа отворање на врати на разбирањето кое долго време било блиско и својствено на западната декоративна пластика, може и треба објективно да се оцени како западно влијание. Компонента што може да се категоризира како стилска вредност сврзана со романика, од споменици во иста политичко-државна целина, каде што се апокалиптичните монструми најчест мотив во декоративната пластика.

* * *

Со далеку поголема сигурност може да се следи редоследот на спомениците натаму, почнувајќи со манастирската црква

св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино

Во почетокот на XIV век, 1317 година[37]), е изведено обновувањето на црквата св. Ѓорѓи во манастирот во Старо Нагоричино. При ова е потребно веднаш да се сврти вниманието на познатиот факт дека тогаш иако во друга политичко-државна целина, во Рашка а не во Византија, обновениот дел од спомеиикот ги манифестира архитектонските одлики на градбите во Византија од тоа време. Причините стојат во тесните политички, културни и уметнички врски меѓу рашкиот и византискиот двор, а можеби уште повеќе во присуството на живата византиска традиција во оваа област. Традиција којашто со мали прекини,

---

[37]) Кај Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Београд 1902, бр. 41, е запишан натписот врежан на камениот надвратник на западната врата създа сѧ... въ лѣто ·ѕ(·ѿ·)и·к·и·д· во бр. 51 запишан е натписот внатре во храмот създа се и съвръшн .. въ лѣто ·ѕ·ѡ·к·ѕ·

речиси, цел милениум ги задлабочувала своите уметнички корени, и којашто само формално ја загубила својата државно-политичка основа дваесетина години пред обновувањето на оваа црква.

Но и покрај овие основни задржани услови, декоративната пластика во Старо Нагоричино прави видлив пресврт во изборот на местата на декорирањето, во деталите и во квалитетот. Пред се, основниот стремеж, кој произлегува од изменетата диспозиција на живописот во црквите од XIV век овде најдува свој израз. Имено, поради поставувањето на поголеми икони на олтарната преграда, обичната секогаш орнаментална или често симболична пластика, не можеше да отстои пред ширењето на уметнички издржаната, а религиозно далеку поважната вредност на иконите. И заради овие причини, декоративната пластика на олтарната преграда беше понегде по обем децимирана а по квалитет спуштена под нивото на уметничкото изискување; под изискувањето што беше формирано врз критериумот на уметнички разраснатиот живопис.

Израз на преориентацијата и пресвртот во внатрешното декорирање во Старо Нагоричино се капителите над двете колони, северно и јужно од дверите на олтарната преграда. Овде започнува, макар што може да се оцени како недостатно зналечки, да му се свртува внимание и на другите внатрешни места за декорирање. Тоа се капителите над колоните на кои се опира покривната тежина на нартексот. Оваа преориентација, натаму, донесува новини и во декорирањето на фасадата, и тогаш кога тоа нема врска со конструктивната цел. Треба на ова место да се одбележи, дека и во св. Софија од XI век и во Нерези (значи пред 270 и 160 години) има декоративна пластика како мено или бифорна колонка, но нивниот функционален значај е оној фактор што ги поставува на тие места. Во Старо Нагоричино не е таков случај. Ако тука навистина имаше потреба од функционална колонка во западната бифора, таквата колонка можеше да биде поставена недекорирана како на некои места во св. Софија во XI век или во Нерези. Декорирана колонка, пак, како во Старо Нагоричино можеше да се постави само во XIV век, додавајќи како доста значајно, дека оваа скромна пластика е поставена токму на западната фасада, каде што требаше да добие свое место покрај превосходната бихромија на обилната керамодекорација. Може да се рече дека оваа пластика и не си изборила големо место, бидејќи најчесто при поручувањата останала незабележана. Но за ова разгледување е битно дека естетската концепција на нарачувачот, а секако и на изведувачот, застапува мисла дека пластиката е уметничка форма што треба да биде гледана однадвор.

Голем број учени во помали или поголеми трудови ја проучувале историјата, архитектурата или живописот на св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино, но малку од нив нашле по два три збора за да ја споменат олтарната преграда, пропуштајќи ја другата декорација, или ретко спомнувајќи ја другата пластика за да ја остават неспомената првата[38]).

---

[38]) Н. П. Кондаковъ, Македония..., стр. 199, сл. 134; G. Millet, L'ancien art serbe,..., f. 161, 162; П. Поповић, Прилог за студију старе српске црквене архитектуре,

Можеби е ова сторено вака, сметајќи дека пластиката и не заслужува особено внимание како уметничка форма, која е не само подредена ами и незабележлива крај превосходната архитектура и живопис, кои што се објективно во состојба да го претстават и споменикот и уметничките разбирања на тоа време. Но и пластиката во Старо Нагоричино го илустрира развитокот на декорацијата и има свое место во споменикот.

Од олтарната преграда само капителите од колонките северно и јужно од дверите се скулптирани. Колонките со квадратен пресек, кој угоре преминува во октогонален, завршуваат со анулус кој како кружна плоча со рондиран профил силно излегува надвор; еден облик што се среќава особено во романичната уметност[39]). Кубичните капители имаат ехинуси со незабележливо отстапување кон пирамидални. Олеандровиот лист[40]) што е исклесан на аглите на северниот капител, сл. 27, не е претставен во цела должина, ами само со горните четири петини, иако ја зафаќа притоа целата височина на ехинусот. Трилисната палмета на западната и јужната страна на фасциес има неправилен цртеж и е доста грубо исклесана како олеандровите лисја и абакусот со три торуси и два трохилуси.

Јужниот капител е поедноставен, сл. 28. Тој има на аглите и на фасциес по еден олеандров лист, со абакус идентичен како кај северниот капител. Но над јужниот капител е додадена една малку потесна плоча како скамилум. Тоа е секако сторено за израмнување на височината до космитисот, бидејќи целата димензија на колонката и капителот била недобро измерена и не достигала до космитисот. Неколкустапалната профилација на космитисот — со форми: плочи, торуси и трохилуси — ќе се повтори во ист распоред и димензии и кај потпрозорниот корниз на западната бифора.

Потребно е веднаш да се приспомни, дека изведувачот на живописот знаел каква разновидна и естетски измерена треба да биде декорацијата на олтарната преграда, и тоа го сторил во живопис. Но скулпторот работел според други узори и заради тоа капителите не се ускла-

---

Старинар I, Београд 1923, стр. 105; Ђ. Бошковић, Архитектонски извештај, Гласник СНД XI, Скопље 1932, стр. 219; Н. Мавродиновъ, Археологични и художествено-исторични изследвания изъ Македония, Македонски преглед, XIII, 2, София 1942, стр. 11; Ђ. Бошковић, Основни средњебековне архитектуре, Београд 1947, стр. 102; В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа, Београд 1950, 206.

[39]) На сличен начин се силно излезени надвор анулусите на колонките од олтарната преграда во капелата св. Мартин над Porta Aurea во Сплит (Ć. Iveković, Gradjevinski i umetnički spomenici Dalmacije, Beograd 1928, III, таб. 18). Силно излезен анулус има и на секоја од многубројните колони во криптата на романичната катедрала во Gurk од 1174 година, во Австрија. Многу нагласен анулус — тордиран — има на друга колона од централниот кораб на истата црква и од нартексот (H. Kiehl, Der Dom zu Gurk, Leipzig s. a., f. 21, 35, 48).

[40]) Аналогии со олеандрови лисја тешко можат да се најдат, а и ретките такви како од атинскиот капител од II или I век п. н. е. (E. und R. Wurz, Die Entstehung der Säulenbasen des Altertums unter Berücksichtigung verwandter Kapitele, Heidelberg 1925, f. 297) се временски многу оддалечени и не можат да служат за узор. Инаку вака големи лисја имаат и капителите од олтарната преграда во капелата св. Мартин во Сплит.

дуваат ни според општиот естетски впечаток, ни според деталите со фингираните во живопис делови на олтарната преграда.

Другите декорирани објекти, капителите на двете колони од нартексот, не се еднакви. Нешто повеќе е декориран капителот од јужната страна, сл. 29, којшто има навестен анулус и во иста мерка сигнирани јонски волути, без ехинус кима и меѓуволутен фасциес. Капителот нема абакус и од истиот блок е продолжен пирамидален грубо делкан и недекориран импост капител.

Колонката во западната бифора, сл. 30, чини јасна целина со допрозорниците што

Сл. 28 — Јужниот капител од олтарната преграда во св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино.

Сл. 27 — Северниот капител од олтарната преграда во св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино.

имаат еднаква профилација, со три торуси и два трохилуси долу и горе, како и базата и капителот од колонката, и како абакусите од капителите на олтарната преграда. Јазелот со кој е врзана средината на двојната колонка се разликува од јазелот на амвонот во св. Софија само по тоа што е свртен нашир. Може да се претпостави дека овој релефен јазел ќе укаже свое влијание во подоцната македонска декоративна пластика.

Колку наизглед сиромашна, оваа декоративна пластика има неколку одлики што треба да бидат уочени, токму заради тоа што постојат и при стварната оскудност на висока општа

вредност. Тоа е во прв ред реалната претстава на олеандров лист, претстава којашто е реална наспроти занаетската недораснатост на скулпторот. А натаму фактот дека наспроти видливата примитивна концепција и елементарна почетничка изведба, коменоклесарот ја сеќавал потребата да избегне од стереотипната схема, постигајќи го тоа во различноста на двата капители.

Сл. 29 - Јужниот капител од наосот во св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино.

Вредноста на уметничките квалитети на живописот е секако вон од сомневање, и таа кај нас и по значај и по проученост зазема едно од предните места. Затоа беше потребно да се проучи односот меѓу сликаната и скулптираната декорација. Испитувањето утврди дека во живописот има неколку бордири исполнети со прецизни палмети, срцолисти и рустикални астрагали[41]), како и капители со потполна конструкција, макар што им е на декорацијата свртено помало внимание[42]). Но тие облици ги нема во пластиката, осем еден исклучок кај капителот во сцената св. Ѓорѓи и царицата Александра пред Диоклецијана[43]), којшто му е близок на скулптирањето.

---

[41]) П. Поповић и В. Петковић, Нагоричино, Псача, Каленић, СКА, Београд 1933, таб. XXXI, XXXII, XXXIII, XVI, XXIV, XIX.

[42]) Такви капители се во сцените од живстите на Христос и св. Ѓорѓи (П. Поповић, В. Петковић, Нагоричино, Псача, Каленић. . ., таб. XIV, XV, XVII, XVIII, XXIV, XXVI и XXVIII; V. Petković, La peinture serbe du moyen âge, Beograd 1930, f. 40, 42 43a.

[43]) П. Поповић и В. Петковић, Нагоричино, Псача, Каленић, таб. XXVII.

Проблемот за датирање на декоративната пластика, иако не исцрпно и во потполност, заинтересирал двајца учени. Првиот од нив Ѓ. Бошковиќ се обидува да ја определи колонката од западната бифора

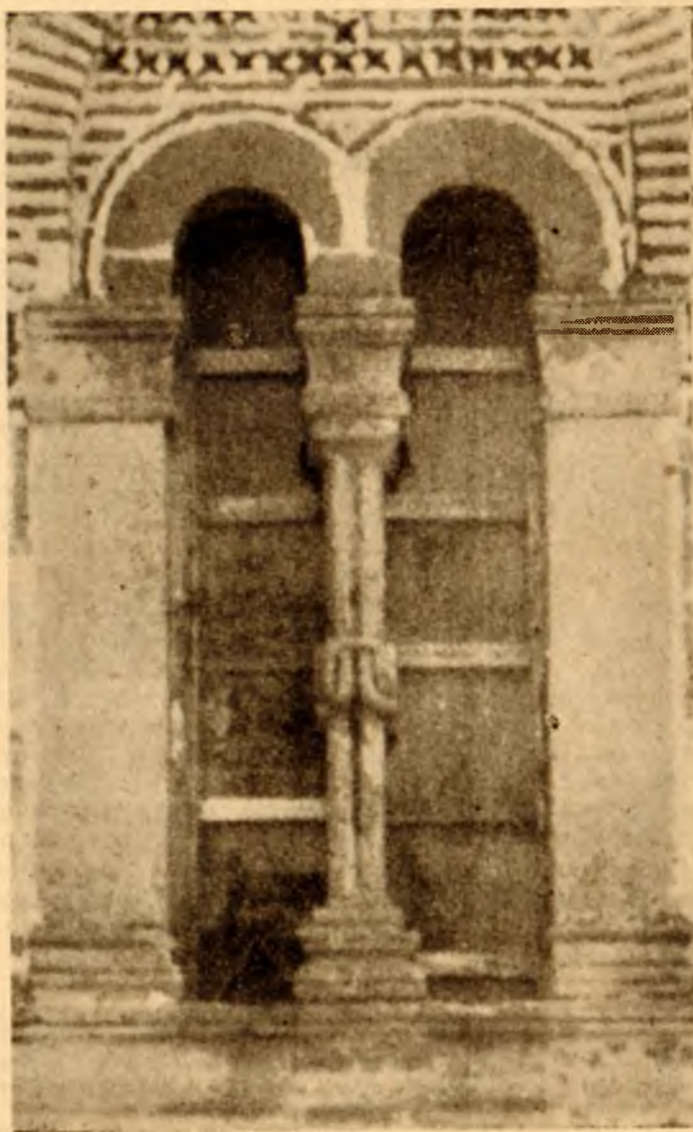

Сл. 30 — Колонка од западната бифора во св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино.

како остаток од старата црква[44]), односно од XI век, а олтарната преграда да ја датира во XIV век[45]). За датирањето на олтарната преграда во XIV век Ѓ. Бошковиќ изразува апсолутно тврдење, потпрено на стилските одлики на преградата, според кои таа не може да и припаѓа на првобитната црква. Ваквото тврдење, по испитувањата што ги направив во стилски однос, го сметам за прифатливо и најблиско до вистинската хронологија. За колонката од бифората, меѓутоа, Ѓ. Бошковиќ нема аргументи, и заради тоа сметам дека неговото тврдење треба да биде подложено на ревидирање.

Веќе порано беше подвлечен фактот дека надворешната декоративна пластика на македонските споменици пред XIV век е толку ретка, што поставувањето на ваква декорирана колонка на фасадата би претставувало вистински редок исклучок. Осем тоа за временско одредување на колонката е од значење и нејзината врска со олтарната преграда. И базата и капителот од бифорната колонка, како и базите и капителите од допрозорниците, имаат профилација од три торуси и два трохилуси, еднакво како абакусите на двата капители од олтарната преграда. Не помало значење за разрешување на прашањето за врската има и профилацијата на потпрозорниот корниз еднаков како на олтарниот космитис. Треба да се додаде само дека е корнизот поставен опаку. Оваа очевидна идентичност на детали во пластиката на ист споменик несомнено ја потврдува врската и едновременоста на олтарната преграда и бифората. И бидејќи Ѓ. Бошковиќ смета, што е сосема прифатливо, дека е олтарната преграда од XIV век, овие врски ја затврдуваат претпоставката дека е и бифората од XIV век. Долтолку повеќе што е бифората токму во онаа поправка изведена во XIV век.

Две години по првото тврдење дека е олтарната преграда од XIV век, Ѓ. Бошковиќ[46]) пишува дека изгледа оти олтарната преграда е од постарата црква. Но овој пат Ѓ. Бошковиќ не предложува за ваквото пишување никакви аргументи и објаснување за оваа нова претпоставка. Јас сметам дека по сето ова и вака створената положба една анализа сама се наметнува, за да се изјасни во потполност ова прашање. На зградата е јасно видливо дека бифората е вградена во горниот дел што е поправан од Милутин. Следејќи ја ваквата мисла бездруго се доаѓа до доста прифатлив заклучок дека тој горен дел треба да бил пред Милутиново време уништен. Во која мерка бил уништен покривот и колку долго време била целата внатрешност на нартексот и наосот изложена на запустување не е познато, но секако дека запустувањето имало лоши последнци за зградата а уште повеќе за камената декора-

---

[44]) G. Bošković, Deux églises de Milutin, Staro Nagoričino et Gračanica, L'art byzantin chez les Slaves, Paris 1930, 204. Дословно стои: „Pourtant on utilisa les restes de la décoration de l'ancienne église. Ainsi que les autres fenêtres sont décorées surtout avec la céramique, la fenêtre geminée de l'Ouest est tout à fait différente; sa colonette est formée par huit boudins verticaux s'enlaçant au mileu en un noeud".

[45]) G. Bošković, Deux églises..., p. 206; таму вели дословно: „L'iconostasse, absolument authentique,... par son style, il n'appartient pas à l'église primitive, mais bien à celle de Milutin".

[46]) Ђ. Бошковић, Архитектонски извештаји..., стр. 219.

ција. Заради тоа е сосема разбирливо што се уништени и скалите во југозападниот агол на црквата. И кога се гледа во светлината на стварните факти, дека и во зачуваната црква св. Софија во Охрид и во зачуваната црква во Нерези, не биле во целост зачувани олтарните прегради и другата декоративна пластика, тогаш би требало да се запраша дали има веројатност да се зачувала потполно негибната декоративната пластика во една разурната и запустена црква, од XI век до почетокот на XIV век, како што е св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино. Објективно согледувајќи ги околностите ваква веројатност има малку изгледи и затоа сметам дека првата претпоставка на Г. Бошковиќ, во прилог на XIV век е прифатлива, дотолку повеќе што и другите стилски индикации одат во прилог на ваквo датирање.

Мислењето на В. Петковиќ[47]), дека во црквата е зачуван првобитниот зидан иконостас, не е јасно бидејќи е неизвесно на кое време се однесува. Имено, во некои цркви се поставени подоцни дрвени иконостаси и вообичаено е иконостасот што е постар од дрвениот да се смета за првобитен. Во овој случај кај В. Петковиќ терминот првобитен не одредува да ли се однесува за XI или XIV век.

Во прилог на датирањето на пластиката во XIV век оди уште една индикација. Несомнена е вистинската вредност на старата архитектурна елевација за чие изведување е употребен скап делкан камен[48]). Заради тоа може да се претпостави дека во ваква црква би требало да биде изработена далеку побогата и поразновидна олтарна преграда отколку што е оваа сегашната со малку елементи. А ако и натаму би се стоело на становиштето дека е оваа олтарна преграда изработена во XI век, тогаш таа бездруго би требала да носи барем некои од одликите на пластиката од XI век. Меѓутоа, оваа декоративна пластика ни по концепција ни по детали не се доближува кон карактеристиките на постарата декорација, а е напротив сосема далеку.

Поширокото наспоредување со спомениците од блиските земји покажува, дека во XIV век и во Цариград и во Солун и во Грција има веќе споменици кај кои е значењето на пластиката на олтарните прегради нешто намалено. Одејќи по тој мисловен пат, ова редуцирање на пластиката на олтарната преграда во Старо Нагоричино треба да се сфати како едно ново разбирање кое ја зафаќа не само Византија туку и областите чии уметности гравитираат кон неа. А од друга страна со изведувањето на декоративната пластика и на други места во црквата а особено на фасадата, Старо Нагоричино се поврзува истовремено со разбирањата што длабоко навлеге во уметноста на Далмација, Зета и Рашка.

* * *

Надворешната декоративна пластика на спомениците во Македонија продира постепено во исто време кога, како веќе што споменав,

---

[47]) В. Петковић, Преглед. . ., стр. 204.

[48]) П. Поповић, Старо Нагоричино, Псача, Каленић,. . ., стр. 2 смета дека техничката обработка на обновената зграда заостанува многу зад обработката на првобитната градба, бидејќи сѐ на стариот дел било направено попрецизно и подобро.

сеуште се изведува внатрешна декоративна пластика во редуциран обем. Како што беше случај со св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино, внатрешна декоративна пластика има на олтарната преграда и во

св. Атанасиј во Лешок

За манастирската црква св. Атанасиј во Лешок, поточно за нејзината историографија, покажале интерес доста учени. Меѓутоа, во архитектурата, декоративната пластика и живописот не можеле да бидат направени испитувања, поради тоа што црквата била неоткопана. Таа задача ја обавил Р. Груиќ[49]). Врз основа на неговите проучувања пластиката е спомената и подоцна[50]).

Бидејќи декоративната пластика во св. Атанасиј во Лешок претставува стилски доста издвоен пример во македонската пластика, и дури во македонската уметност, потребно е да се утврди нејзиното право место меѓу другата пластика и да се оцени вредноста, како сд аспект на влијанијата што можела да ги апсорбира, така и од гледиште на дифузираните одрази. За оваа цел би било потребно, според моја оцена, најнапред да се објаснат обидите за датирање на градењето на црквата, и тоа најповеќе заради околноста што тоа не е утврдено, а е од несомнено значење за стилските врски на пластиката.

Првиот проучувач Р. Груиќ не дал одделно мислење за датирање на црквата. Тој тоа не го сторил ни во некоја јасна хипотеза, задоволувајќи се само со една сугестивна конструкција земена од натписот на саркофагот на епископ Јоаникиј: „. . .в дни краља Милутина. . ."[51]).

Во резимето, каде што авторот никако не можел да одмине да одбележи извесна хронологија, тој дал едно релативно широко и резервирано датирање за првата половина на XIV век[52]). Но авторот при разгледувањето на деталите се впуштил во еден посреден заклучок кој за ова прашање не е без значење. Имено ,авторот тврди дека камената олтарната преграда на црквата св. Атанасиј е од типот на средновековните иконостаси во Пеќ и Дечани[53]). Разбирливо дека за ваквиот заклучок може да постои само едно дедуктивно толкување. За да може олтарната преграда од св. Атанасиј да му припаѓа на типот на Дечани треба да е несомнено помлада од Дечани, односно изработена подоцна, инаку односот на припаѓање на тип би можел да биде само обратен. Тоа значи дека според Р. Груиќ св. Атанасиј би можел да се датира по 1335 година, кога фра Вит наполно го завршил Дечани.

Всушност олтарната преграда во св. Атанасиј е само блиска според конструкцијата со олтарните прегради од XIV век воопшто, на кои секако им припаѓа и Дечани и сите други од XIV век. Инаку според

---

[49]) Р. Груић, Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, Гласник СНД XII, Скопље 1933; за пластиката на олтарната преграда и розетата, 58, 60.
[50]) Ђ. Бошковић, Основи. . ., стр. 102, 103.
[51]) Р. Грујић. Полошко-тетовска епархија. . ., стр. 54.
[52]) Ibidem, стр. 77.
[53]) Ibidem, стр. 60.

деталите на декорацијата олтарната преграда во св. Атанасиј не припаѓа на типот на Дечани затоа што содржи и такви декоративни детали какви што не можат да се најдат во Дечани. Во црквата, осем тоа, има и други скулптирани елементи што немаат узори ни во Дечани ни во другите цркви од рашката стилска група што му прэтходат на Дечани.

Трэба да се приспомни уште дека натписот на саркофагот: „... **азь еромонаахъ антиние... начехь си храмь зидати... вь дни кралїа милутина и втораго кр(а)лїа с(ы)на моу ст(е)фана и трэтїего кр(а)лїа с(ы)на моу д(у)ш(ан)ю...**" сочи кон датирање и нешто подоцна. Претпоставка којашто би се темелела само на текстот од натписот, би можела да биде дека црквата треба да била соградена меѓу 1320 и 1331 година. Ова мислење засновано врз логичното сопоставување на историските настани, ќе биде во натамошното разгледување потврдено и од резултатите на мотивската и стилската анализа, којашто во овој случај егзактно може да ги измери позитивните компоненти.

Олтарната преграда заедно со целата разурната зграда била откопана 1927 година. Откопувањето не било стручно, но пет години подоцна Р. Грујиќ дал стручен приказ на резултатите. Околноста што биле пронајдени доста фрагменти од олтарната преграда му овозможила на Р. Груиќ да направи една реконструкција[54]), којашто има видни недостатоци што останале неисправени цели 29 години.

Еден меѓу првите и секако најважен недостаток е дека Р. Груиќ, наспроти фактот што нашол во црквата 4 цели капители, и нив ги објавил на сл. 21 во својата статија, во реконструкцијата поставил само три цели капители. Р. Груиќ, натаму, поставил во својата реконструкција, на крајното северно и јужно столпче полукапители, какви што воопшто не постоеле во црквата и какви што не се откриени и не се објавени. Во својата реконструкција Р. Груиќ отишол и понатаму во неразбирливи разработувања. За да ги направи споменатите полукапители, тој — необјасниво зошто — го преполовил првиот капител, сл. 31 од мојата подоцнешна реконструкција. Откако направил вакво нестварно реконструирање на капителите во полукапители, Р. Груиќ се нашол пред проблем да постави и пет столпчиња — односно три цели и две полустолпчиња — и тој такви внесол во својата реконструкција, иако биле откриени само три од четирите столпчиња. Одејќи во својата реконструкција удолу Р. Груиќ поставил под трите столпчиња и двете полустолпчиња и три бази и две полубази. Стварната положба, меѓутоа, била поинаква: најдени биле само 4 бази, што сосема одговара и на бројот на капителите и секако на бројот на столпчињата. Полубази воопшто не биле најдени во црквата, како што не биле откриени ни полукапители. Четирите бази што биле најдени, имаат облик којшто се разликува од оној што им го дава Р. Груиќ во реконструкцијата: тие имаат едноставни линии, без разновидно развиена профилација.

---

[54]) Ibidem, сл. 19.

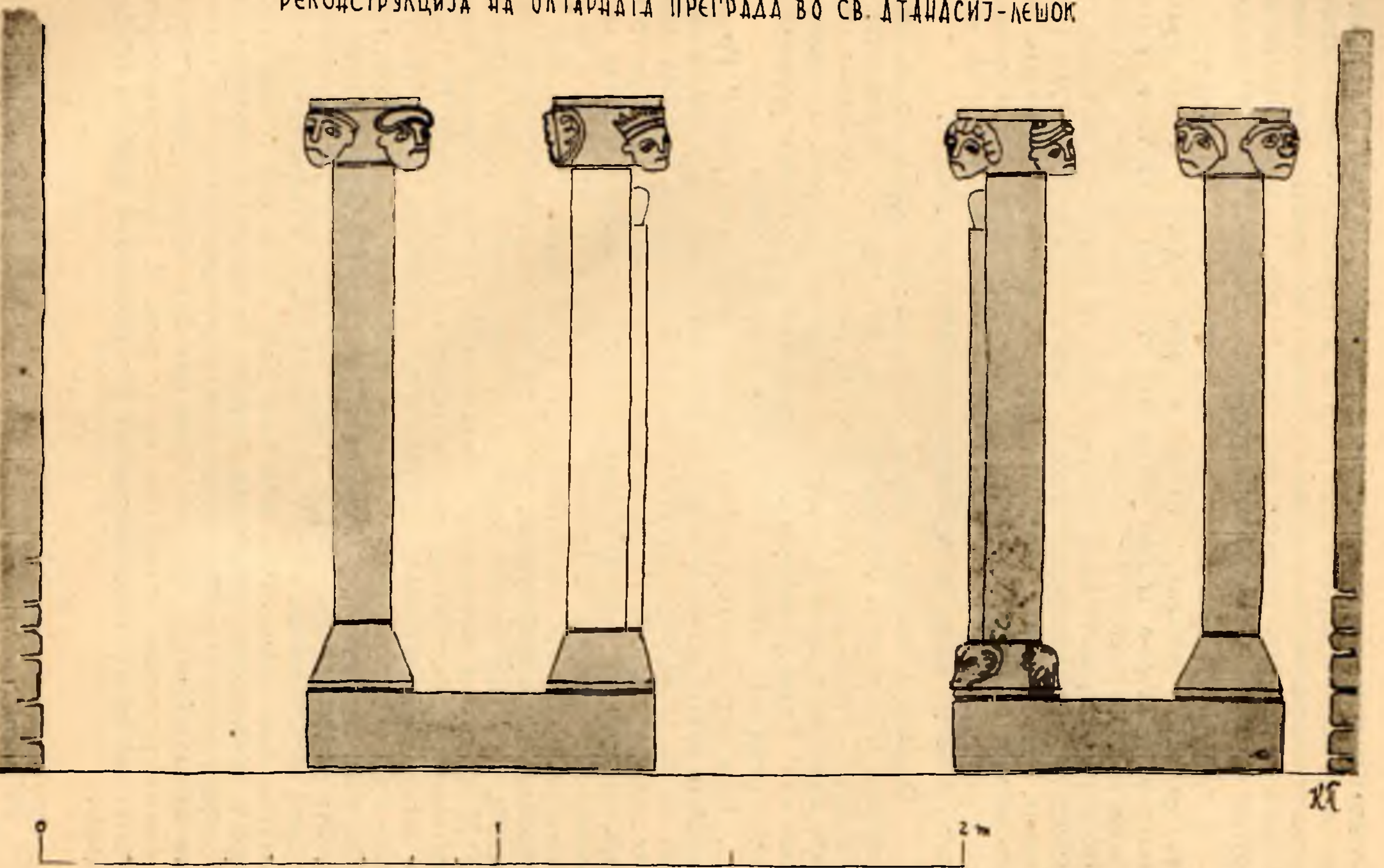
РЕКОНСТРУКЦИЈА НА ОЛТАРНАТА ПРЕГРАДА ВО СВ. АТАНАСИЈ-ЛЕШОК
0
2 m

Сл. 31

Р. Груиќ, понатаму, направил необјасниви изменувања на некои димензии, што имало одраз и на целиот изглед на олтарната преграда. Имено, во реконструкцијата а и на стр. 28 во статијата на Р. Груиќ, должината на столпчињата изнесува 140 см. Стварната измерена должина на столпчињата, меѓутоа, изнесува 99,102 и 100 см. Од друга страна вистинската височина на столпчињата заедно со стилобатот базите и капителите изнесува 147 см., височина којашто не позволува поставување на космитис. Р. Груиќ конструирајќи имагинарна височина од 180 см., поставил во својата реконструкција и космитис. Меѓутоа, поставувањето на космитис на стварната височина на олтарната преграда, односно на капителите од 147 см. е невозможно бидејќи космитисот на таква височина би бил пречка за врвење. Од друга страна невозможна е реконструкцијата на космитис заради тоа што не можат да се најдат траги од зацврстувањето на космитисот на абакусите од капителите, што би укажувало за неговото постоење. И на крајот секако е од значење фактот дека при откопувањето не е најден никаков фрагмент од космитис.

Во мојата реконструкција, сл. 31, се употребени двата стилобати што постојат, четирите бази, четирите капители и трите столпчиња. Од трите столпчиња едното е од дверите а другото недостасува. Во мојата реконструкција се изоставени плочите од интерколумниите, бидејќи не се најдени делови од нив, а нема ни траги од нивното зацврстување ни во столпчињата ни во базите ни во стилобатите. Можеби има можност да се претпостави само дека во интерколумниите биле зацврстени завеси, за да се оддели светилиштето од другиот дел на наосот. Четирите капители, оние што и во 1927 година биле најдени, се поставени над четири столпчиња. Космитисот е изоставен бидејќи за таков во реконструкцијата не постојат функционални услови.

Во натамошниот текст на својот труд, Р. Груиќ сосема бегло споменал дел од скулптираните детали на четирите агли на капителите и базата, понекогаш давајќи им погрешно име, или неточно претставувајќи ги на реконструкцијата. Пред да пристапам кон нивното објаснување и анализа, ќе го свртам вниманието на колонките. Во овие колонки токму може добро да се проследи видливата метаморфоза низ која поминува олтарната преграда во времето на црквата св. Атанасиј. Имено, и малку порано како во Старо Нагоричино, колку да е материјалот поскромен а изведувањето попримитивно, скулпторот познавајќи ја старата византиска традиција зачувана во Св. софија и Нерези, се држи за неа и го одделува долниот тетрагонален дел од горниот октогонален дел на колонките. Лешочкиот скулптор, меѓутоа, ги конструирал целите столпчиња, од стопите до капителите, со воедначен квадратен пресек. Ова е достатно сигурен знак дека на столпчињата им е одземена декоративната улога, што порано ја имале со скулптирани детали. Овој случај прв кај македонските олтарни прегради може да се објасни како еден од степените во развитокот на олтарните прегради во Македонија, во смисла на постепено редуцирање на декорацијата на плочите и столпчињата.

Сите бази од преградата имаат еднаква конструкција осем третата што има скулптиран ехинус. Скулптираната глава на овен, на северозападниот агол на базата, сл. 32, е помала од другата слична на еден

Сл. 32 — Глава на овен на северозападната страна на третата база од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

од капителите. Скулптирана овнешка глава е мотив што се среќава и во римската[55]) и во рановизантиската пластика[56]). Овој декоративен мотив не најдува примена во декоративната пластика на подоцна Византија и во други македонски споменици, но затоа го има во романичните споменици[57]). Подоцна од св. Атанасиј овој мотив е изобразен во Дечани[58]). Симболичната вредност на претставата на овнешка глава е објаснета во литературата[59]). Мотивот што Р. Груиќ го прикажал во реконструкцијата на југозападниот агол на базата, како капак од школка,

[55]) Овнешка глава е мотив во бордирната декорација на една римска надгробна плоча од територијата на Скупи (сега во Лапидариумот во Скопје).

[56]) Овнешка глава е мотив на еден капитал од VI век во Лавра, и на друг еден капител во Каирскиот музеј од V век (O. M. Dalton, Byzantine art. . . f. 103, 18).

[57]) Овнешка глава е мотив на една колонетна стопа од порталот на црквата С. Амброѓо во Милано (G. Dehio-G. Bezold, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, 1—7, I, VIII, Stuttgart 1884—1901, pl. 302) и во Сан Челсо во Милано (M. A. Martigny, Dictionnaire..., p. 99).

[58]) Во Дечани на порталната консола и на капителот од колонката на јужната бифора има мотив овнешка глава (В. Петковић и Ђ. Бошковић, Дечани . . , таб. XXXVI и XLIII).

[59]) Симболиката на овенот се разликува од онаа на јагнето. Овенот е симбол на апостолите (Јов. XXI—16, 17), или на Христос што води кон заливот на спасението, или на Христот што го уништува демонот и непријателот (in te inimicos nostros ventilabimus cornu) (псалм XLIII—7), (M. A. Martigny, Dictionnaire..., p. 98, 99).

тоа е всушност акантусов лист со малку заоблени врвови, како западните претстави на типичен acanthus mollis, овде прилегнат околу аголот и свртен наопаку[60]), сл. 33. На југоисточниот агол е скулптиран срцолист со палмета, во поголемиот дел фрагментиран, сл. 34, додека скулптираниот детаљ од североисточниот агол е сосема уништен.

Сл. 33 — Acauthus mollis на југозападната страна на третата база од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 34 — Фрагментиран срцолист на југоисточната страна на третата база од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

---

[60]) Наопаку свртен и завиткан акантус има во чешките споменици од романи-

Сл. 35 — Глава на човек на северозападната страна на првиот северен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 36 — Глава на човек со капа на југозападната страна на првиот северен капител од олтарната преграда од св. Атанаисј во Лешок.

Ова е прв случај во македонската декоративна пластика да се скулптира база од столпче со одбрани детали, и дури од внатрешната страна, случај којшто ќе се повтори малку подоцна уште еднаш, макар и далеку поскромно. Аналогии за ваквото декорирање на базите можат да се најдат и во пластиката на спомениците од европската романика[61]).

Сите капители се клесани од одделен блок жолтникав оникс, од каков што материјал се и трите столпчиња, четирите бази и двата стилобати[62]). Нивната конструкција е еднаква: ехинус со скулптирани агли и абакус.

Според редот во мојата реконструкција првиот северен капител ги има следниве скулптирани детали. На северозападниот агол е скулптирана глава на млад човек, со монголоидни образи и сериозно стегната уста, сл. 35. Човекот што е на југозападниот агол, со слични монголоидни образи и капа, сл. 36, е веќе претставен на сл. 20 во трудот на Р. Груиќ. На југоисточниот агол е глава на вол, со прилегнати рогови, нагласени очи со оловни црнки и со фиксирани носници, уши и уста, сл. 37; мотив каков што може да се најде изобразуван од времето на антиката до рана Византија[63]). Школката, сл. 38, скулптирана на североисточниот агол на капителот, којашто Р. Груиќ ја сметал за палмета стилизирана во облик на школка, а во реконструкцијата ја претставил како палмета, е пак мотив којшто се среќава во римските и во романичните споменици[64]).

ката (G. Dehio-G. Bezold, K. B. A. Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, 1—7, I—VIII, Stuttgart 1884—1901, pl. 3022). Тој мотив го имаат и далматинските споменици, од каде што поминува и во рашките споменици (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани. . ., на три капители од олтарната преграда, таб. LXVII, на два капители од олтарната преграда на протезисот, таб. LXVIII, на капителот од олтарната преграда во капелата св. Димитри, таб. LXX, на столбецот на часната трпеза, таб. LXXI и на други капители внатре, таб. LVIII. Надвор го има на консолите од аркадните фризови, таб. LVI.

[61]) Стопата од колонетната рамка на западниот портал на црквата С. Амброѓо во Милано има овнешка глава. Во Вестфалските споменици има често положени акантусови лисја во аглите на стопите, а во чешките романични споменици завиткани акантуси (G. Dehio-G. B., o. c., pl. 302).

[62]) Во својата статија Р. Груић тврди дека столпчињата имаат светлосива боја.

[63]) Во светилиштето на Делос во Портикот на воловите има воловски протоми наместо капители (P. Ducati, L'arte classica, Torino 1948, f. 594). Воловските черепи (bucranii) ја декорираат Ara pacis augustae (E. Strong, La scultura romana da Augusto a Costantino, Firenze 1923, f. 25). Симболиката на волот во христијанството е поврзана со евангелистот Лука а и со Христос: „Immolatus ut vitulus; vitulus moriendo", (H. Detzel, Christliche Ikonographie, Freiburg im Breisgau 1894, p. 35).

[64]) Овој мотив романичните споменици можеле да го наследат и од римски споменици каде што се среќава. Споменувам неколку такви примери. Школка има на еден римски конвексен корниз донесен од Мири кај Каштел Стари во Археолошкиот музеј во Сплит (бр. 403—Е). На една римска надгробна плоча донесена од Салона во Археолошкиот музеј во Сплит (бр. 4195-а) е изобразена школка како ваза за жртвена крв (Bulletino di archeologia e storia dalmata, XXXIX, 103 p.). Во Археолошкиот музеј во Сплит има обетки, од саркофагот на Атиа Валериа и Валериус Диненс од Салона, чиј облик е подобен на школки. Школката подоцна се изобразува во декоративната

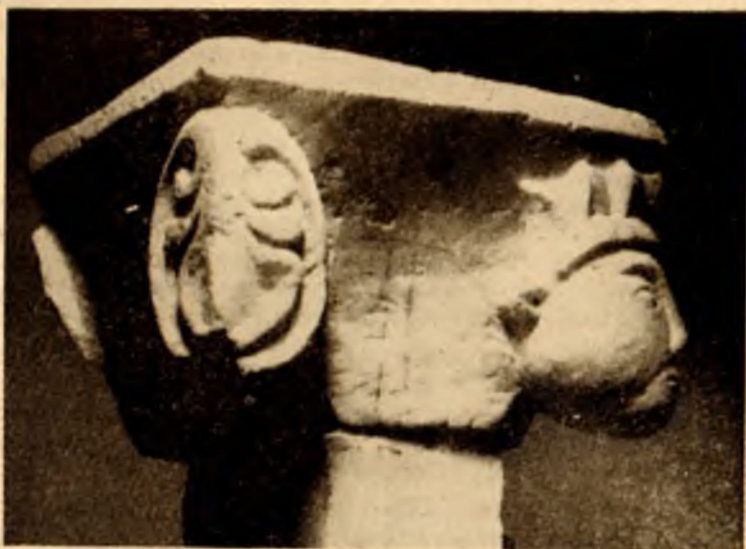

Сл. 39 — Срцолист на северозападниот агол на вториот северен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 40 — Глава со круна на југозападниот агол на вториот северен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 41 — Глава со средена коса на северозападниот агол на третиот јужен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 42 — Глава со турбан на југозападниот агол на третиот јужен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 43 — Делумно искршен плод на југоисточниот агол на третиот јужен капител од олтарната преграда во св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 44 — Срцолист на североисточниот агол на третиот јужен капител од олтарната преграда сд св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 45 — Глава на човек на северозападниот агол на четвртиот јужен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 46 — Гротескна глава на југозападниот агол на четвртиот јужен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 47 — Глава на овен на југоисточниот агол на четвртиот јужен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

Сл. 48 — Школка на североисточниот агол на четвртиот јужен капител од олтарната преграда од св. Атанасиј во Лешок.

особено во романичната декоративна пластика[66]). Нив ги има многу и во внатрешната и надворешната пластика на Студеница и Дечани[67]).

Грижата на скулпторот да ја избегне симетричноста се гледа не само во издвојувањето на еден базис со скулптирани детали, ами и во разновидноста на елементите на капителите. Потребно е да се одбележи дека скулпторот не употребува никаква вегетација за да ги поврзе пластичните детали преку ехинус фасцијата, што порано била постојана компонента во македонската декоративна пластика.

Техниката на изведувањето далеку го задминува понешто само делското обликување од Старо Нагоричино. И по целинскиот изглед и по деталите е видливо дека скулпторот ја владее техниката низ една сосредоточена изведба. Линијата на скулптираните глави е рутинирано извиена, творејќи површини како на слободна скулптура. Вака висок рељеф, како во св. Атанасиј, првпат се јавува во македонската пластика. И треба да се одбележи, како значајно, дека оваа појава не е пример на некој долг и постепен развиток, ами наеднаш прифатено разбирање и новоспроведен третман. Главите се моделирани со полна пластичност и волуминозност. Една особеност се забележува овде, особеност која се јавува пак првпат во македонската пластика. Скулпторот, имено, не е доволен од разбиената едноличност, постигната низ разновидни фигури, нему му пречи и самиот тесен рам на традиционалните облици, и изгледа пренебрегнувајќи ги усталените норми ги скулптира главите и другите детали во различни големини.

Во св. Атанасиј има зачувано од живописот сосем малку фрагменти, што биле пронајдени во шутот при ископувањето. Најдобро зачуваниот фрагмент покажува група чии глави имаат блискост по третманот со главите од Старо Ногаричино. Но никвакво испитување сега веќе не би било во состојба да констатира некаква врска со декоративната пластика.

---

[66]) Во катедралата во Мола ди Бари, на капителите од клаустрот во Арл и во црквата С. Мартин во Конигон (J. Baltrušaitis, La stylistique ornementale dans la sculpture, romane Paris 1931, f. 511). Вакви глави има и во катедралата во Le Puy, а кај нас во Колеѓата во Котор (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани. . ., стр. 187). Потоа во Италија во катедралите во Барлета и Битонто, па во црквите во Oloron, Cosn, La Charité-sur Loire и во Етоал (J. Baltrušaitis, La stylistique. . ., f. 449, 451, 453). Потоа во црквата S. Benigne во Дижон (R. de Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane, I, Paris 1929, f. 140), во La Celle-Bauère (L. Deshoulière, Congres arch., XCIV, p. 151), и во св. Павле во Вормс (M. Hausenstein, Romanische Bildnerei, München 1922,pl. 2). Повторно кај нас на еден капител во музејот во Задар (Ć. Iveković, Gradjevinski. . ., I, pl. 28). Во Трогирската катедрала има глави меѓу конзолите во романичниот фриз на слепите аркади (Ć. Iveković, Gradjevinski. . ., III, tab. 9). Глави има и на аглите на еден капител од трифората на св. Трифун во Котор (J. С. Максимовић, О средњевековној скулптури у Боки Которској, Споменик САН, CIII, 108—109, сл. 12), што имаат и блискост со главите од св. Атанасиј во Лешок. Глави има такуѓере и на капителите во Клаустрот на францисканците (М. Васић, Архитектура. . ., сл. 168, 170, 178).

[67]) Во Студеница на консолите под аркатурата на јужната фасада (G. Millet, L'ancien art serbe. . ., f. 75). Во Дечани се со глави декорирани консолите од аркадните фризови и извесен број капители и бази внатре во црквата (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани. . ., таб. XXXIX, XLIV, XLIX, L, LI, LXII).

Големата градежна активност во Рашка во почетокот на XIV век, проследена со обилна декоративна пластика, не можела а да не се одрази на спомениците во Македонија, макар колку да била силна старата традиција. Одразот бил силен заради створените еднакви политички, општествени и културно-уметнички услови во иста држава. Политички во северна Македонија владеел, во третата деценија на XIV век, ист онаков општествен систем со усталена феудална хиерархија како и во Рашка. Духовните и мирски велможи како најсилни економски експоненти по кралот, биле по кралот и најчестите нарачувачи. Еден од таквите е и јеромонахот Антониј, кој како велмож или велмошки син имал доста средства за црквата св. Атанасиј[68]). Во тогашната хиерархиска поврзаност е разбирливо што велможите покажувале желба да копираат извесни детали од велелепните кралски цркви, кои и по големите димензии и скапоцениот материјал и по бројната камена и фреско декорација биле привлекателен пример. И заради тоа би можела да се смета за нормална нивната грижа, градежните работи или декорирањето да ги изведуваат некои од мајсторите познати од други кралски градби.

За архитектурата на св. Атанасиј изгледа е вон од сомнение дека мајсторот бил со пречистени византиски разбирања, како за план така и за конструкција и зидање. Но за декорацијата, поради романичните елементи е најверојатна претпоставката дека мајсторот бил од некој приморски град што во натамошното изложување ќе биде и објаснето.

Треба да се подвлече дека макар колку да превладала романиката во концепцијата на пластиката, таа не успеала да го наложи и изобразувањето на фантастичните животни од Апокалипсата. Затоа и покрај тоа што е скулптурот грижлив романичен интерпретатор, се сеќава дека во својот избор на декоративни мотиви се сообразувал со разбирањата што секако доаѓале од нарачувачот. Ова треба да се должи на фактот дека нарачувачот е ортодоксен јеромонах, кај кого како и кај сите проминенти на источната црква живее недовербата кон текстот на Апокалипсата и нејзините чудовишни животни се до XIV век. А како што овде се гледа и во XIV век, наспроти многу честите илустрации на Апокалипсата во домените на подоцната романика. Според оваа одлика се разликува пластиката во св. Атанасиј не само од Студеница и Дечани и другите рашки споменици, ами и од спомениците во Далмација, од каде што се мотивите можеби пренесени од мајсторот скулптор. Ова отсуство на апокалиптичните животни може да се објасни како манифестирање на еден вид слаб отпор спрема сè повидливиот продор на романичното влијание во св. Атанасиј. Но овој отпор е само на оваа страна. Инаку може да се константира дека во ортодоксната свест на нарачувачот станале промени, кога допуштил да направи принципиелни отстапки на друга страна. Имено, во македонската црквена пластика за првпат е направена концесија да се изобра-

---

[68]) Р. Грујић, Полошко-тетовска епархија..., стр. 54.

зат несветечки глави, што во византиската пластика во сакралните споменици се среќава многу ретко[69]).

Декоративната пластика во св. Атанасиј, што носи некои од особеностите на романичната уметност, можеби не може да се смета за широко навлегување на романиката, јавена во македонската уметност дури во XIV век, доцна поради многуте посредници на различните територии. Не може да се смета за навлегување што ќе се проширува и продлабочува, бидејќи во архитектурниот план сврзан со ортодоксната литургика, во конструкцијата и во живописот не би можеле да се остварат промени за кусо време. А општопознат факт е дека во време кога романиката се јавува во Македонија, таа е во поранешните домени веќе заменета од друга уметност којашто повеќе одговарала на новите потреби на општеството. Но и покрај тоа, оваа пластика треба да биде евидентирана како присуство на романика во македонската уметност, дотолку позначајно што ќе се повтори уште неколку пати во XIV век, наоѓајќи негде повидлив негде поскромен израз. Во историјата на уметноста овој факт не бил досега разгледуван во целина ниту му е дадено право место, токму заради неутврдените романични карактеристики во пластиката на другите македонски споменици.

Едно објективно проучување би се сложило со испитувачки резултати, коишто би зборувале дека еднакви детали на декоративната пластика можат да се најдат и во Студеница и во Дечани. Од тоа не би било далеку да се заклучи дека штом еден кралски споменик содржи декоративни елементи интерпретирани и во една мала монашка црква, дека можеби монашката црква ги копирала елементите од кралскиот споменик. За вакво тврдење би зборувале, наизглед, и причините од логички карактер, примерно, дека еден кралски споменик, многупати позначаен и побогато декориран, не би можел да оди со своите новини по една монашка црква. Потоа, дека на патот во освојување на терен на романичното стилско влијание Дечани е далеку поблизу, и би требало и порано да го сети ова влијание и да ги прими неговите разбирања. И на крајот, дека Дечани е територијално поблизу за св. Атанасиј во Лешок, отколку приморските цркви, од кои бил евентуално влијаен. Според сите вака средени причини, пластиката во св. Атанасиј би можела да се смета за производ на влијание од Дечани. Но два сериозни факта се противставуваат на ваква претпоставка. Првиот е споменатото датирање меѓу 1320 и 1331 година, според, кое Дечани е барем пет години помлада црква, а вториот факт еден пластичен детаљ.

Во западниот фронтон била взидана една транзена (106×90 см.), сл. 49, со исклесана зракаста розета, пробиена со десет листести отвори, со стилизирани палметки и торзија наоколу, што е веќе споменато во статијата на Р. Груиќ. Секако, корисно е да се разгледа прашањето на оваа транзена од еден досега нерасмотрен аспект. Имено, архитектот кој ја градел црквата како типична византиска куполна градба, се согласил да направи отстапка и да ја прилагоди западната фасада

---

[69]) „. . . L'image sculptée anathématisée par Jehovah". (S. Runciman, La civilisation byzantine, Paris 1934, p. 281).

кои една розета. Ова прилагодување е од значење, бидејќи византиското разбирање направило принципиелна отстапка на романичната уметност на едно видливо место. Треба да се одбележи уште дека ова прво поставување на отвор и розета на западната фасада на македонски споменик ќе се повтори уште еднаш во XIV век.

Сл. 49 — Фрагменти од розетната транзена од св. Атанасиј во Лешок.

Секако, далеку поголемо значење има констатацијата дека розета на западната фасада не е поставена ни на една од црквите во рашката стилска група, сè до св. Атанасиј. Заради ова може со основана сигурност да се тврди дека розетата не е влијание од Студеница или Дечани. Судејќи, пак, според романичната конструкција на розетата и сличните романични детали што се видливи во некои цркви во Приморје, може да се заклучи дека е во рамките на реалните можности розетата во св. Атанасиј да е приморско влијание[70]). Натамошната претпоставка за

[70]) На Приморје првите облици на розетна транзена се јавуваат доста рано. Таква една со четири отвори и четири краци има на западната фасада на црквата св. Петар во Прико кај Омиш, од крајот на IX или почетокот на X век (F. Radić, Starohrv. prosvj., II, str., 225, 230; L. Jelić, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, suplemento al „Bulletino d'archeologia e storia dalmata", XXXV, 1912, Spalato, p. 295; Ć. Iveković, Gradjevinski. .., III, sl. 41). Исти такви четворолисни розети има и на камбанариите на св. Никола и Госпа од Кармине во Трогир (Ć. Iveković, Gradjevinski. .., III sl. 34). Четворолисна розета има на западната фасада и црквата св. Дух во Шкрип на остров Брач, од IX—XI век (F. Radić, St. prosvj., II, str. 105—108; М. Васић, Архитектура. .., стр. 61). Веќе посложени зракасти розети, блиски по својата едноставна и ненатрупана површина, со св. Атанасиј има подоцната црква Санта Мариа Инфунара Колеѓата во Котор, од почетокот на XIII век, на западната фасада (G. Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara 1880, p. 41, 46; М.

патот на ова влијание оди преку мајсторот клесар, кој можеби порано работел во Приморјето или е Приморец, и кој можеби непосредно ги пренесол и пластичните детали на олтарната преграда. Прочистена оваа мисла би можела да добие ваква формулација: романичните елементи во декоративната пластика се, по сè изгледа, пренесени директно од Приморје, а не од Дечани.

Прашањето за романиката, како приморско или рашко влијание во св. Атанасиј не е првпат сега поставено. Тоа прашање го отворил уште во 1947 година Ѓ. Бошковиќ[71]), но не воопшто, и за концепцијата и отстапувањата на таа концепција, ами само за некои детали во пластиката. Развивајќи ја, меѓутоа, мислата како одговор на вака поставеното прашање, Ѓ. Бошковиќ неодредливо се оддалечува. Тој, имено, започнувајќи со можноста мајсторите да се од Приморје, потполно ја ослабува оваа можност со завршното тврдење дека е поверојатно мајсторите да го изучиле својот занает на некое од градилиштата во Србија, можеби Бањска, Дечани или Призренски св. Аранѓели. А таквото тврдење е сосема неприфатливо по направените испитувања и изложувања во врска со розетната транзена.

* * *

Градежната активност во Рашка, во почетокот на XIV век, се одразила потоа и во други споменици во Македонија, заради заедничките културно-уметнички услови кои, како и обично, се во зависност од политичките рамки. Еден феудален нарачувач, световната велможка Даница, ја созидала во 1337 година[72]) црквата

св. Никола во Љуботен

Во оваа црква најдува свој израз намерата потполно да се изостави пластиката на иконостасот, ако ваков заклучок може да се направи, бидејќи досегашните испитувања немаат откриено траги од камена олтарна преграда. Од друга страна овде е свртено вниманието на декорирањето на капителот од северозападниот столбец под куполата.

За одбележување е дека од повеќето учени што покажале интерес за историјата, архитектурата и живописот на овој споменик, само мал дел од нив му посветиле внимание на декоративната пластика[73]).

Васић, Архитектура. . ., стр. 38). Голема романична розета на западната фасада има и катедралата св. Анастасија во Задар, од втората половина на XIII век (T. G. Jackson, Dalmatia. . ., I, p. 267, 269; М. Васић, Архитектура. . . стр. 219).

[71]) Ђ. Бошковић, Основи. . ., стр. 102, 103.

[72]) Љ. Стојановић, Записи, I, бр. 65; на надвратникот на црквата е натпис: **сьзида се . . . троудомь госпожде дьнице . . . вь лѣт(о) ·ѕ·ѡ·м·е·**

[73]) Н. Окуневъ, Некотория черти влиянiй въ срѣдновековномъ искустве южнихъ Славянъ, Сборникъ въ честъ на В. Н. Златарски, Прага 1925; Ж. Татић, Архитектонски споменици у Скопској Црној Гори, Гласник СНД II, Скопље 1927, стр. 103; пишува за капителите. А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура. . ., има цртеж на една страна од капителот, сл. 290.

Сл. 50 — Школка, крст и глава на овен на јужната страна на капителот од наосот во црквата св. Никола во Љуботен.

Сл. 51 — Стилизиран лист и стилизирана птица на северната страна на капителот од наосот во црквата св. Никола во Љуботен.

Декорираниот капител поставен на бигорен столбец, што нема анулус, е доста грубо делкан, со плиток абакус, сл. 50, 51. На неговата јужна страна е поставен на фасцијата латински крст, а на четирите агли глава на овен, школка[74]), стилизирана птица и лист.

Во изведувањето на пластичните детали на капителот се сеќава видлива стилизација на овнешката глава со упростување на основните облици. Начинот на компонирање без лози и ластари за поврзување на деталите овде, како и во св. Атанасиј, очигледно се издвојува од стилот на пластиката од XI, XII и почетокот на XIV век во Македонија. Но тоа не е единствената разлика која би можела да се запази меѓу пластиката од постарите споменици и оваа. Овде скулпторот нема потреба да води веќе сметка за светлосните ефекти како кај поранешната пластика. Уште од неидентифицираниот портал наваму, потоа во Старо Нагоричано, а во св. Атанасиј и овде особено, почнува да се сеќава едно видно повишување на релефот. И овде достигнува дотаму што деталите на пластиката излегуваат повеќе од половината на својот волумен над површината на фонот.

Техниката на изведувањето е посовршена од онаа во Старо Нагоричино, но е далеку од формите што ги постигнал скулпторот кај неидентифицираниот портал, во св. Атанасиј или на амвонот во св. Софија. Во деталите нема дотерување ами сирова експресивност, што е можеби израз на неискусен мајстор, иако понегде, како во школката, се сеќава вештина на копирање. Но главно може да се констатира дека и покрај извесни почетнички несигурности е евидентна желбата за творечка слобода.

Испитувањето можеше да утврди дека оваа пластика нема блискости со живописот, којшто продолжува по истата развојна линија со иконографските и цртежно-колористичките особености на македонскиот живопис. На архитектурните претстави во фреско декорацијата има разновидна пластика, но и таа се разликува по мотиви од скулптираната пластика[75]).

Секако не е без интерес фактот дека и при оваа необилна пластика се поставени извесни неточни стилски оценки, коишто бараат да бидат коригирани. Н. Окунев, на пример, смета дека стилизацијата на деталите на капителот е ерменска[76]), додека Ж. Татиќ додава во заклучокот на една своја статија дека црквата не содржи ништо западно ами само источно[77]).

Планот на црквата со диспозиција на деловите, општата концепција на просторната елевација, конструкцијата на сводовите и покривите, формите на надворешните површини, како и техниката на ѕидањето и бихромијата, не отстапуваат од прифатените и долго употребуваните византиски облици и норми, и во такво нешто Ж. Татиќ има право.

---

[74]) Ж. Татић, Архитектонски споменици. . ., стр. 103, за школката мисли дека е надолу свртен акантусов лист.

[75]) В. Петковић. Живопис цркве у Љуботену, Гласник СНД II, Скопје 1927, сл. 1, 2, 4, 5, 9 и 10.

[76]) Н. Окуневъ, Некоторыя черти. . ., стр. 243.

[77]) Ж. Татић, Архитектонски споменици. . . стр. 108.

Но испитувањето на деталите на капителот наведува на инаква констатација бидејќи тоа зборува подруго. Веќе напред беше оцртан генетскиот пат на изобразувањето на овнешка глава како романичен елемент, а таков е случајот и со романичниот елемент школката. Заради тоа тешко може да се прифати тврдењето на Ж. Татиќ дека во црквата нема западни елементи. Од друга страна тврдењето на Н. Окунев за ерменска стилизација на деталите од капителот е непотходно при утврденото романично влијание. Сосема разбирливо дека при ваква положба е поприфатлива претпоставката дека љуботенскиот скулптор ги позајми романичните мотиви од некој близок и по време и по место споменик, како св. Атанасиј или можеби Дечани.

Оваа романична декоративна пластика досега не била стилски оценета во оваа смисла, и сега дури му се дава право место и на овој романичен експонент во македонската уметност. Пример кој што по трет пат се јавува во македонската декоративна пластика и ќе биде уште повторен во помали размери.

Иако наизглед не во рамките на ова разгледување, сепак е потребно да се кажат неколку збора и за големиот окулус, во западниот фронтон, што Ж. Татиќ го смета за источно влијание[78]), а G. Millet најдува дека токму овој окулус го потсеќава на латински ружи[79]). Треба веднаш да се приспомни дека оклулусите што се среќаваат во македонските споменици од XIV век[80]) имаат одлика што ги одделува од окулусот во Љуботен: нивниот дијаметар никогаш не преминува 40 см., додека окулусот во Љуботен има 100 см. дијаметар. Кога на ова ќе се додаде дека Ж. Татиќ констатирал дека окулусот не бил зазидан и функционирал како прозорец[81]), тогаш има место да се претпостави транзена, можеби романична[82]), од којашто не се најдени траги. Овој детаљ не е сам за себе особено важен, но неговата директна врска со романичната замисла на изведувачот е беспрона, и го потврдува карактерот и на

---

[78]) Ibidem, стр. 103.

[79]) G. Millet, L'ancien art serbe. . ., p. 114.

[80]) Мал окулус со транзена на северниот фронтон има во Марков Манастир; мали окулуси има во западниот и јужниот фронтон во св. Никола на Треска; мал окулус има во јужниот фронтон во св. Аранѓели во Кучевиште и мал окулус има во јужниот зид на св. Андреа на Треска.

[81]) Ж. Татић, Архитектонски споменици. . ., стр. 103.

[82]) За розетите воопшто кажано е неколку збора порано. Окулусите на романичните споменици започнуваат да се јавуваат доста рано. Нив ги има на повеќето романични споменици на западните фасади. На С. Пиетро во Павиа, од XIII век, на С. Микеле во Павиа, од XII век, С. Салваторе во Фиренца, од XIII век, на С. Фредиано во Лука, од XII век, на С. Ѓусто во Лука, од XII—XIV век, на катедралата во Трани од XII век, на св. Никола во Бари од XII век (C. Ricci, Romanische Baukunst. . ., f. 15, 19, 78, 92, 117, 205, 222). И во црквите на Приморје започнува да се поставува голем окулус како прозорец за осветлување, било на западната фасада, било на некое друго соодветно место. Таков голем западен окулус има црквата св. Криж, а потоа и катедралата на остров Раб (Ć. Iveković, Gradjevinski. . ., II, sl. 64, V, sl. 3). Трогирската катедрала има таков окулус над олтарната апсида (L. Jelić, Contributo. . ., p. 28; C. Iveković, Dalmatiens Architektur und Plastik, Wien 1910, I, pl. 8; M. Васић, Архитектура. . . ., сл. 137). Помал окулус од ваков карактер има и црквата св. Иван во Стон од X век (F. Radić, St. prosvj., IV, str. 144).

деталите од капителот а понатаму и карактерот на стилот од розетата на св. Атанасиј, укажувајќи истовремено воопштено на романичниот фактор во некои македонски споменици.

Прашањето за датирање на оваа пластика не било поставено од разбирливата причина, што столбецот и капителот се во нераскинлива врска со конструкцијата на црквата, за чие време на градење веродостојно сведочи натписот од 1337 година.

Резултатите на досегашните проучувања доста јасно имаат укажано дека до крајот на XIV век во Македонија се градат цркви, чиј план, елевација и техника на градеж строго се темелат на продолжувањето на византиските архитектурни традиции. Но во декоративната пластика е возможно да се забележи постепеното натамошно изменување на разбирањата. Макар што е пластиката понеобимна, така што не наведува на брзи заклучоци, таа и така скромна позволува да се следи патот на навлезените нови разбирања, секако во зависност од приемливоста на нарачувачот и изведувачот, и по однoес на местата и по иконографскиот избор.

св. архангели Гаврил и Михаил во Лесново

Изменувањата на разбирањата навестени општо во претходната мисла се оучливи во Лесново. Таму не е декорирана внатрешноста на црквата и досега не се најдени траги од камена олтарна преграда. Но затоа, иако не обемно, посветено му е внимание на пластичното декорирање на црквената фасада. Надвор е свртена пластиката на капителот на источната бифора, и на надворешниот изглед му е наменета пластиката во северната трифора, а очигледно таков карактер има пластиката на јужниот портал[83]).

Секако дека меѓу овие е најзначајна пластиката од довратниците и надвратникот на јужниот портал, сл. 52. Но и вон од важноста на скулптираните детали и целината, порталот е значаен и како израз на концепцијата за поставување на декорацијата. Во Македонија споменав портал од неидентификуваниот споменик, сега овој од Лесново, и нешто подоцна таков ќе има во Марков Манастир. Ова се три споменика со декорација во разбирањата блиски и на рашките споменици што носат во себе вкомпонирани романични влијанија.

Деталите на пластиката на порталот се ластари со повторувана синусоидна линија, со пупка на секој завој и со бршленов лист и трилисна палмета во хемисферичните празнини, мотив, речиси, чест во Македонија при украсувањето на фризови. Во внатрешниот портален

---

[83]) Оваа зачувана пластика побудила интерес кај неколку учени. Кај G. Millet, L'ancien art serbe. . . f. 163, е објавен скулптираниот портал; за капителот и двете рељефни плочи пишува Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар VII, Београд 1932, стр. 93 (88), сл. 10 (45); Ђ. Бошковић, Основи. . ., стр. 102; В. Петковић, Преглед. . ., стр. 170, пишува за рељефниот грифон; И. Н. Стојковић, Прилог проучавању. . ., стр. 185.

фриз е синусоиден ластар со трилисни палмети. Рељефот има рамна површина со воедначено плитко екскавирање, како да е приготвувано за нигелум, и според тоа потсеќава на првата техничка фаза на champlevé.

Сл. 52 — Јужниот портал во св. Аранѓели во Лесново.

Вториот детаљ, бифорниот капител е секако клуч во утврдувањето на стилската припадност на лесновската пластика. Фасцијата на капителот, со пирамидална форма, ја исполнува крст чиј долен дел се раздвојува во две угоре свиткани вегетативни стилизации, сл. 53[84]). Од северната страна на капителот е изобразен змев, сл. 54,[85]), а од јужната животно кое е според својот изглед блиско на лав, сл. 55. Од ова е очигледно дека во македонската декоративна пластика навлегува се поразновиден избор на апокалиптични животни. Змевот, инаку, рела-

---

[84]) Блиско на типот на разлистен крст за којшто е зборувано порано.

[85]) Како апокалиптично животно змевот е споменат во Откр. Јованово, XII—3, 7, 9, 14, 15, 16, XX—20.

тивно често се изобазува во декоративната пластика, особено во романичните споменици во Италија[86]), а потоа и во спомениците во Далмација[87]) и во Рашка[88]). Лавот бидејќи не е изразито апокалиптично чудовиште може да се најде во ортодоксната декоративна пластика[89]). Во западната уметност, во периодот на романиката. има небросни примери

Сл. 53 — Крст од капителот на источната бифора во св. Аранѓели во Лесново.

---

[86]) На олтарната плоча во С. Анѓело во Пианеле, од XII век; повеќе пати на западната фасада на С. Микеле во Павиа; на страничниот надвратник во С. Антимо во Сиена, од XIII век; на олтарот во S. Clemente di Casauria во Torre dei Passeri, од XII век. Потоа во една касета на бронзената порта на катедр. во Троиа, од XII век; на еден капител од С. Катерина во Галатина, од XIV век; во една касета од бронзената порта на катедр. во Равело, од XII век (C. Ricci, Romanische Baukunst ..., f. XXIX, 18, 102, 193, 238, 250).

[87]) Во окулусот на западната фасада на Трогирската катедрала, потоа на еден капител во Фрањевачкиот клаустер во Дубровник, и на еден капител од Задар, каде што е изобразено мноштво змевови (M. Васић, Архитектура. . ., сл. 139, 171, 214).

[88]) В. Петковић и Ђ. Б., Дечани. . ., таб. XXIX, XL, XLV, XLIX.

[89]) M. A. Martigny, Dictionnaire. . . , лавот е уште во антиката сметан за симбол на снага и будност, поради неговата особина да спие со отворени очи. Поставувањето на лавовски скулптури пред портали е објаснето со таквото негово својство (Alciat. Embl., V: Est leo, sed custos, oculis quia dormit apertis; Templorum idcirco ponitur ante fores). Христијанската уметност со изобразувањето на лавови го повторува и примерот на еврејската црква (Paralip. XXVIII, 177). Соломон според советот на татко му Давид нарачал златни и сребрени лавови за божјиот храм. Вакво поставување на лавови пред храмови се среќава и во Византија.

каде што е лавот изобразен на консоли или како носач на колонети, но изобразувањето на рељефи е сепак поретко од овие претходни начини[90]). Вон од сомнение е дека и школките од аглите на капителот,

Сл. 54 — Змев на северната страна на капителот од источната бифора во св. Аранѓели во Лесново.

Сл. 55 — Лав од јужната страна на капителот од источната бифора во св. Аранѓели во Лесново.

[90]) Во средновисок рељеф на порталот на Кастелвиталди во Сполето од XII век, на елен капител од споменикот на Рајмондело дел Балцо, од XII век во Галатина, потоа на бронзената порта од катедралата во Равело, од XII век и на бронзената порта од катедралата во Монреале од XII век (C. Ricci, Rommanische Baukunst..., f. 116, 238, 251, 253).

што се романичен мотив на пластиката во Приморје и Рашка, јасно укажуваат на романичното влијание, што е секако важно за разјаснување на обемот на распростирањето на ова стилско влијание во овие области. Од друга страна не треба да биде изгубена од предвид и извесната блискост на овој капител со романичниот капител од св. Никола во Љуботен.

Во северната трансептална трифора взидани се две рељефни плочи: една со грифон, сл. 56, и друга со звезда, сл. 57. Претставата на грифон овде доаѓа како нова потврда за претпоставеното веќе навлегување на апокалиптични животни во нашата пластика, од романичната уметност со посредство на Приморје и Рашка[91]).

Со прашањето за датирање на оваа пластика не се занимавал ниеден проучувач целосно[92]), но јас сметам дека и порталот и капителот се современи на црквата, односно од 1341 година[93]), поради нивната конструктивна поврзаност со неа. Во прилог на ваквата претпоставка оди и фактот дека декорираните црквени портали, осем споменатиот во св. Анаргири, се јавуваат во Македонија само во XIV век. За капителот ваквата претпоставка ја потврдува не само неговата блискост со капителот од св. Никола во Љуботен, којшто е од XIV век, ами и змевот и школките што се јавуваат во македонската пластика во XIV век. Тргнувајќи од истите заклучоци можат и плочите взидани во трифората, едната заради грифонот, да се сметаат за современи на црквата, односно од XIV век.

---

[91]) И пред романичните споменици грифонот е релативно доста често претставуван во римската пластика, и нешто порано во хеленистичката, од каде што римската пластика го прифатила. Вакви доцнохеленистички примери во Италија се во Casa dei Grifi, куќа под домот на Домицијан во Рим, и во Villa della Farnesina на Тибар (P. Ducati, L'arte classica, f. 708, 720), каде што се грифоните изобразени во штуко. Во римските споменици грифоните се изобразени (како исклучив мотив) во фризот на храмот на Антонио и Фаустина (II век) и на пиластерот од криптата С. Пиетро (XIII век) (E. Strong, La scultura romana. . ., pl. XLVII, f. 184). Од римските споменици во нашата земја споменувам само два-три примери. Грифон има на еден римски надгробен споменик донесен од Салона, сега во Археолошкиот музеј во Сплит (бр. 3-D и 4-D). Во Италија многу романични споменици имаат грифони во декоративната пластика. Меѓу позначајните заслужуваат да бидат споменати следниве: на западниот портал на црквата С. Феде во Кавањоло По, од XII век; на црквениот амвон на Isola S. Giulio Lago d'Orta, од XII век; на страничниот портал на катедралата во Генова, од XIII век, и на западната фасада на катедралата во Борго С. Донино, од XII век (C. Ricci, Romanische Baukunst. . ., f. 37, 40, 43, 52). Потоа можат да бидат споменати и грифоните на страничниот портал на црквата С. Антимо во Сиена, од XIII век; на западниот портал од катедралата во Руво, од XIII век, и на бронзената порта од катедралата во Монреале, од XII век (C. Ricci, Romanische Baukunst... f. 102, 211, 253). На Приморје грифонот е изобразен на еден капител од Францисканскиот клаустер во Дубровник (М. Васић, Архитектура. . ., сл. 173). Грифоните се честа изобразба и во декоративната пластика на Дечани (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани..., таб. XXXV, XXXVII, LX).

[92]) Сосема бегло И. Н. Стојковиќ (Прилог проучавању. . ., стр. 185) нафрлува дека бифорниот капител треба да се смета од 10—12 век.

[93]) Љ. Стојановић, о. с., I, бр. 71, во Лесново има натпис од 1341 година: **созда се и съкрѫши се. . . въ лѣто . ѕ. ѡ. м д.**

Во живописот има само една бордира, меѓу фризот на аскетите и архангелите, од срцолисти и палмети, мотив кој е чест во македноската пластика во XI, XII и XIV век.

Сл. 56 — Грифон од источната страна на северната трансептална трифора во св. Аранѓели во Лесново.

Сл. 57 — Звезда на западната страна на северната трансептална трифора во св. Аранѓели во Лесново.

Св. Димитрија — Марков Манастир

Марков Манастир претставува значајна споменичка вредност, и за прашањата од историјата, архитектурата и живописот на црквата дале не мал придонес повеќе проучувачи. На декоративната пластика, меѓутоа, и посветиле мало внимание само неколку учени[94]).

Декоративната пластика на Марков Манастир според своите одлики е поврзана со спомениците кај кои се сеќава романично влијание. Но во Марков Манастир, според особеностите на пластиката, не се оди напред во задлабочувањето на еднаш веќе уочената појава: редуцирање на декоративната пластика во црквата и нејзиното префрлање на фасадата. Не се оди во оваа смисла понатаму заради тоа што се сите споменици од првата половина на XIV век временски толку блиски, што тоа не позволува разлики, за какви би било потребно време за узревање, што пак од друга страна оди според поголемата или помалата приемливост кај нарачувачот.

Внатрешната декоративна пластика е изведена на олтарната преграда, на стопите на двата западни чифта колони од наосот[95]), а надворешната декорација на архитравот на западниот портал.

Олтарната преграда составена од две глатки парапетни плочи и четири колонки има космитис на кој му се и предната и задната страна закосени но не декорирани. Сите четири колонки се осмострани и завршуваат горе со доста избочен анулус, со плочеста или рондирана профилација, за чиј романичен карактер е споменато порано. Четирите капители имаат форма долу прилагодена кон октогоналниот анулус а горе кон тетрагоналниот абакус.

Првиот северен капител, сл. 58, има ехинус декориран со наопаку поставении завиткани палмети, чии хелицес пресекувајќи се на фасциесот ги спојуваат палметните шишки на аглите. Овој мотив сосема малку модифициран ќе се повтори и на вториот северен и на четвртиот јужен капител. Мотивот секако има романично потекло, бидејќи се среќава во спомениците што се на територии и во време на доминантна ро-

[94]) Н. П. Кондаковъ, Македония. . ., стр. 184; Л. Мирковић и Ж. Татић, Марков Манастир, Нови Сад, 1925; Л. Мирковић, Још нешто из Маркова Манастира код Скопља, Гласник СНД I, Скопље, стр. 303, 1925.

[95]) Изгледа дека и капителите на колоните биле скулптирани (но биле подоцна замалтерисани за фреско живописот), бидејќи и преку малтерот кај извесни од нив се сеќаваат нерамнините на скулптираните детали. Ова го има забележано Ж. Татиќ (Л. Мирковић и Ж. Татић, Марков. . ., стр. 14). Вакво замалтерисување на пластиката на капителите е единствен случај во Македонија и Л. Мирковиќ (Анђели и демони на капителима у цркви св. Димитрија Маркова Манастира код Скопља, Старинар VI, Београд 1931, стр. 3, 13) го објаснува со желбата на зографот да и даде место на претставата на ангелите кои го креваат црквениот покрив, за да се дигне евхаристиската жртва со молитвата на небо. Ж . Татиќ (Л. Мирковић и Ж. Татић, Марков. . ., стр. 24), меѓутоа, го објаснува замалтерисувањето со фактот дека самиот мајстор зидар не оставил место достатно за фреско малтерот над капителот, и за да не виси горниот малтер, зографот бил принуден да го продолжи и над капителот, и потоа да го покрие со живопис.

маника[96]). Над пресекот на хелицес има круг (Doppelkreis). Нов облик за македонската пластика има абакусот составен од видно истордирано јаже и плочеста профилација, што преку една тесна косина се опира на јажето. Торзијата се јавува овде вторпат по св. Атанасиј, каде што беше внатрешна рамка на розетата. Инаку, торзијата што била изобразувана и во римската декорација[97]), е чест мотив во романичната декоративна пластика и како рамка и како детаљ на капители[98]).

Сл. 58 — Првиот северен капител од олтарната преграда во св. Димитрија во Марков Манастир.

[96]) Идентичен мотив со вкрстени шишки на фасциесот има на еден капител од нартексот на романичната катедрала во Гурк во Австрија од 1174 година (H. Kiehl, Der Dom zu Gurk, Leipzig, s. a., f. 48). Мотив близок на овој има на еден од капителите на амвонот во романичната катедрала од XIII век во Caserta Vechia (C. Ricci, Romanische Baukunst. . . , f. 243). Идентичен мотив се среќава на еден од капителите на цибориумот во св. Трифун во Котор (T. G. Jackson, Dalmatia . . . , IV, p. 45, f. 77), (М. Васиќ, Архитектура . . . , сл. 217). Во Дечани овој мотив го има на еден капител од олтарната преграда (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани . . . , таб. LXIX, 2).

[97]) Еден таков пример е и торзијата меѓу кордони од астрагали, на големата надгробна ваза во Археолошкиот музеј во Сплит, донесена од Салона и приближно датирана во I век.

[98]) Како рамка торзијата се јавува на некои романични згради во Италија. Например, како рамка на портали и линети ја има на катедралата во Верона, од XII век; на катедралата во Ѓенова, од XIII век; на катедралата во Борго С. Донино, од

Вториот северен капител, сл. 59, со ехинус потпрен на плочест анулус, има на аглите свиткани палметни листови, идентични по идеја и конструкција со оние на првиот капител, но овде погрубо изработени. Абакусот има профилација: плоча, трохилус, плоча. Третиот јужен капител, сл. 60, го опира својот ехинус на плочест нерондиран анулус,

Сл. 59 — Вториот северен капител од олтарната преграда во св. Димитрија во Марков Манастир.

XII век; на катедралата во Ферара, од XII век, и на црквата С. Мариа ди Пиаца во Анкона (C. Ricci, Romanische Baunkunst . . . , f. 31, 45, 50, 72, 122). Како рамка околу розетна транзена торзијата е изобразена на катедралата во Модена, од XII век (C. Ricci, Romanische Baunkunst . . . , f. 61). Торзијата се јавува како рамка и на спомениц на Приморје: на јужниот портал на св. Трифун во Котор, на јужниот портал на Трогирската катедрала и на порталите на Задарската катедрала (М. Васић, Архитектура . . . , сл. 106, 131, 192 и 195). Торзија изобразена на капител над ехинусот не може да се најде, но затоа ја има во неколку романични споменици во Италија изобразена под ехинусот. На пример, на еден пиластеркапител во катедралата во Парма, од XI—XII век, потоа на два капители во катедралата во Модена, од XII век, и на неколку капители од С. Флавиано во Монтефиасконе, од XI век (C. Ricci, Romanische Baukunst . . . , f. XXIV, 63, 132). Торзија во анулус има на еден капител од катедралата

со по еден стилизиран лист на аглите. Четвртиот јужен капител, сл. 61, потпрен над плочест анулус, има вкрстени хелицес што ги спојуваат шишките на свитканите палмети, а над нив уште една мала трилисна палмета. Торзијата од абакусот е погруба од онаа на првиот капител и има инаков правец.

Сл. 60 — Третиот јужен капител од олтарната преграда во св. Димитрија во Марков Манастир.

во Гурк (H. Kiehl, o. c., f. 35). Торзијата на капител е изобразена и на некои романични споменици во Далмација. На капителите од олтарната преграда во св. Мартин во Сплит, потоа на пиластеркапители во Трогирската катедрала и на еден капител од Задар (М. Васић. Архитектура . . . , сл. 113, 141, 214). Торзијата како анулус се јавува во Дечани на колонката од олтарната преграда јужно од дверите, и на колонетите на западниот и северниот портал (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани. . . , таб. LXVII, XXVIII, XXXIV), така што постои објективна можност овие примери да делувале за појавувањето на торзијата и во пластиката на Марков Манастир. Вон сомнение е дека торзијата општо има врски со својот прототип јажето. Но секако дека не треба да се занемари и мислењето, дека торзијата во камена пластика поминала можеби од металниот накит, каде што не било комплицирано да се дојде до идеја на завртување на две жици или една жица со квадратен профил.

Двата западни чифта октогонални колони имаат бази декорирани со профилација што на четирите агли прави по еден прост котелец, сл. 62,[99]).

Целиот западен портал претставува романична конструкција: со колонетите, со високата линета и особено со декорираниот надвратник, каков што не се среќава во други македонски споменици, осем споме-

Сл. 61 — Четвртиот јужен капител од олтарната преграда во св. Димитрија во Марков Манастир.

---

[99]) Идентични котелци на аглите на стопата има една колона од клаустрот на црквата Collegiata di S. Orso во Аоста, од XII век (C. Ricci, Romanische Baukunst. . . , f. 36). Другите примери, во S. Giulio во Lago d'Orta, од XII век, во С. Пиетро во Фолињо, од XIII век, во С. Мариа Маѓоре во Тосканела, од XI век и во С. Пелино во Пентима, од XII век (C. Ricci, Romanische Baukunst . . . , f. 114, 140 и 179) иако не се идентични имаат на аглите едноставни издадини што потсеќаваат на котелец. Вакви издадини на аглите на стопите имаат на Приморје колоните од Францисканскиот клаустер во Дубровник, и колоните од амвонот на Сплитската катедрала (М. Васић, Архитектура . . . , сл. 164, 197). Несомнено дека сличните детали можеле од Приморје да поминат во Рашка и затоа можат да се најдат изобразени во Дечани на [illegible]ќето стопи од окотогоналните колони во наосот и нартексот (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани . . . , таб. LXII, LXIII, LXIV, LXV).

натите два. Но затоа е ваквата конструкција широко распространета на романичните споменици во Италија[100]), на Приморјето[101]) а потоа и во Рашка[102]), та е возможно конструкторот на порталот да бил повлијаен од романичните примери на Приморјето или Рашка. Но тоа

Сл. 62 — Котелец на една од базите од колоните во наосот во св. Димитрија во Марков Манастир.

влијание не било потполно и скулпторот не бил консеквентен во копирањето на некои од големите рашки споменици. Впрочем и разновидната полихромија на квадерите, керамиката и малтерот не изискувале на фасадата обилна пластика, и затоа е архитравот само фриз, сл. 63, во којшто ластарот обвиткува во медаљони цветови и стилизации.

Потребно е да му се даде предно место на фактот дека целината на црквата е изразит пример на византиската архитектура. Тоа го сведочи и впишаниот крстообразен план со купола на пандантифи; тоа го сведочи и полихромијата на фасадата и стилот на фреско живописот. Но тоа не го покажува декоративната пластика, затоа што тоа не е копија на византиски узор, ами следење на романичен рашки пример.

---

[100]) Во С. Амброѓо во Милано, од XII век; во С. Пиетро во Павиа, од XII век; во С. Микеле во Павиа од XII век; во С. Мариа дела Пиеве, од XIII век; во С. Антимо во Сиена, од XIII век и во катедралата во Троиа, од XII век (C. Ricci, Romanische Baukunst . . . , f. 5, 15, 18, 88, 103 и 190).

[101]) Во Задарската катедрала (М. Васић, Архитектура . . . , сл. 192).

[102]) Во Дечани (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани . . . , таб. XXVIII, XXXII, XXXIV, XXXV).

За олтарната преграда постојат објективни временски и територијални можности за влијание од Дечани. Дечани се наоѓа на истата средновековна државна територија, близу е и постар е за десетина години. При ова не треба да биде изгубен од предвид фактот дека во време на градењето на Дечани, истакнатиот феудалец Волкашин бил во добри врски со династијата и дворот.

Сл. 63 — Надвратник од западниот портал во св. Димитрија во Марков Манастир.

Техниката на изведувањето е доста груба и во несклад со посовршено замислената, но неостварена целина. Се забележува дека пластичните детали се исклучиво флористички, и тоа во голема мерка стилизирани. Скулпторот ја избегнува симетријата во целината на олтарната преграда, но ја задржува еднаквата диспозиција на листовите на двете половини на секој капител. Рељефот е сразмерно висок и доста рамно издигнат.

Испитувањето на живописот покажува дека тој ги следи византиските иконографски традиции. Во многу композиции има колони со капители, но тие се условни, апстрактни, и ниеден детаљ не ги поврзува со скулптираната пластика.

За стилските одлики на оваа декоративна пластика пишува Ж. Татиќ, оценувајќи ја најнапред како романична. Но ова свое мислење Ж. Татиќ сам го ослабува, бидејќи натаму тврди: „. . .што на секаде е сепак задржан византиски манир, со негрижливи но сепак елегантни и точни потези, а не е употребен оној чисто романичен, со своите префинети правилни потези и строго академски решенија"[103]). Сметам дека со ваква формулација Ж. Татиќ како да утврдил дека нема никаква стилска разлика меѓу византиската уметност и романиката, бидејќи термините елегантни и точни потези од една страна и префинети и правилни потези во другиот случај, творат еднаков поим. А тоа значи дека по овој начин Ж. Татиќ не успеал да го разјасни докрај стилското прашање. Во моите испитувања јас не запознав, во современата византиска пластика, примери кои потсеќаваат по концепција, по мотиви или по техника на овие од Марков Манастир, та според тоа пластиката во Марков Манастир не може да содржи само или предимно византиски

---

[103]) Л. Мирковић и Ж. Татић, Марков Манастир, . . . стр. 21,

манир. Напротив, оваа пластика евидентно манифестира угледување на узори што и припаѓаат на сферата на романичната уметност.

Кај оваа пластика постои однос со декоративната пластика, во која има и романичен карактер, во Старо Нагоричино, Лешок, Љуботен, Лесново и секако со декоративната пластика во спомениците од Приморје и Рашка. Инаку врската со останатата современа декоративна пластика во Грција, Цариград и Мала Азија е само посредна.

Автентичноста на декоративната пластика досега не била оспорувана, бидејќи нејзината поврзаност со зградата е бесомнена. Оттука и одговорот на прашањето за датирањето на пластиката е во тесна врска со утврдената 1345 година за започнување на градењето на црквата[104]).

На ова блиско време, на средината на XIV век, му припаѓа и пластиката во црквите св. Богородица во Дреново, во св. Стефан во Конче и на св. Никола во Псача. Пластика којашто стилски несомнено и сигурно се поврзува со пластиката на претходните споменици и со пластиката од спомениците што следат во изложувањето и што се од првата или втората половина на XIV век.

На ова време, на средината на XIV век, му припаѓа и декоративната пластика од црквата

св. Никола на Треска

За декоративната пластика на двете рељефни плочи со отвори за окулуси, во западниот и јужниот фронтон на нартексот, досега покажале особен интерес само двајца учени[105]). Вон од сомнение е, инаку, дека при заедничко разгледување овие пластични детаљи добиваат поинаква и поголема вредност, меѓу ретката пластика од последната група, бидејќи нивниот карактер сумиран со одликите на другите примери дава основа за заклучок непретпоставуван за целината и нејзиниот развиток.

Ваквото поставување на декорирани плочи со отвори за окулуси се јавува првпат во св. Никола, и во Македонија ова нема да се повтори повеќе. Едната од двете плочи, онаа што е поставена на западниот фронтон, е искршена во толкава мерка што е потполно загубена за стилска анализа, но затоа пак плочата на јужниот фронтон, што е сосема зачувана, сл. 64, позволува подетално испитување.

При испитувањето веднаш паѓа в очи дека оваа мермерна плоча има сосем тесна празна бордира, наспроти нагласено декорираниот двоен перваз околу отворот за окулус, што е поставен малку погоре од средината на плочата. Внатрешниот перваз-јажето, од св. Атанасиј

---

[104]) Л. Мирковић и Ж. Татић, Марков Манастир . . . , стр. 2, го објавуваат натписот за градењето на црквата, што го прочитале Срећковиќ и Јастребов: . . . **...сьіже монастир наче се здати лѣто ѕωнг** (6853—1345)... **сьвршн сѐ вь дни... кралıа марка.**

[105]) G. Millet, L'ancien art serbe . . . , p. 149, f. 133, 134; И. Н. Стојковић, Прилог проучавању . . . , стр. 184, сл. 26.

и Марков Манастир се јавува овде по трет и засега последен пат, додека надворешниот перваз, делкан како рабош, е мотив кој единствено овде се јавува во македонската декоративна пластика, доста доцна и веќе не се повторува[106]). Интересна е претставата, во просторот под от-

Сл. 64 — Плоча за окулус на јужниот фронтон на црквата св. Никола на Треска.

[106]) Мотивот рабош го има во св. Софија во Цариград вонредно често како

ворот на двете животни со една глава со круна, коишто се според телесната конституција и според гривите лавови[107]), а и претставата во левиот агол на двата афронтирани грифони со долги разлистени опашки, изобразени во сцена кога пијат од евхаристичната чаша. Останатите три животни: двете афронтирани во десниот агол горе и едното подолу се по изглед меѓусебно блиски и потсеќаваат на кучиња. Занимлив е нивниот идентичен став како со свртени глави си ги гризат опашките, став кој се среќава во спомениците од XIV век.

Макар што се сите животни претставени во еден простор, притоа меѓусебно поврзани со флористички мотиви, сепак деталите не чинат една целина, ами секој од нив живее поодделно. Кон избор на животните скулпторот пријдува со намера за разновидност. Крунисаниот монструм е изразито апокалиптично животно, а таков карактер имаат и двата грифони, чие прво јавување е постаро од христијанската апокалипса. Зачудува понешто реткиот случај апокалиптични животни да се претставени во чинот на евхаристијата. Трите животни во десната половина иако не му припаѓаат на светот на апокалиптичната фантастика, се сепак иреални, судејќи според опашките и панџите.

Симетричноста односно асиметријата на оваа плоча е прашање кое е вредно да се разгледа. Имено, само во распоредот на лавовите како да е наизглед зачувана симетричноста, иако се и кај нив нозете слободно раздвижени. Кај останатите животни не само разновидноста на раздвижените ставови, ами и нивната диспозиција го прекинува односот со симетријата. Оваа општа асиметрија ја засилуваат и произволно поставените палметни стилизации, така што може да се рече дека скулпторот слободно го користи просторот без схематизацијата да го стеснува.

Иако е јасно дека скулпторот овде се движи во концепција на засилена стилизација и во фауната и во флората, се забележува дека ги познава разновидните движења на животните и е во состојба да ги предаде. Неговите животни претставени во профил или со свртен преден дел, имаат правилно пропорционирање, разбирливи ставови и функционално усмерени движења, иако кај две од нив — во левиот горен

перваз (L. Bréhier, L'art byzantin, Paris 1924, f. 54; L. Bréhier, La décoration byzantine, Paris s. a., pl. IX, XI). Рабошот го има како перваз и во романичната пластика во Италија: на страничната фасада на романичната катедрала во Битонто, од XII век (C. Ricci, Romanische . . . , f. 215). Истиот мотив се јавува и на Приморје: како перваз околу јужниот портал на св. Трифун во Котор, околу линетата на вратата од катот на св. Донат во Задар, и околу западниот портал на С. Доменика во Задар (М. Васић, Архитектура . . . , сл. 106, 110 и 150). Во Дечани рабошот се јавува пак како перваз (В. Петковић и Ђ. Б., Дечани. . . , таб. XXXVII, LXX).

[107]) Аналогија за лав со две тела и една крунисана глава не можеше да се најде Инаку, постојат две романични аналогии на лав со две тела и една глава, но без круна: на амвонот во С. Амброѓо во Милано, и на порталниот капител во црквата С. Феде во Кавањоло По (C. Ricci, Romanische Baukunst . . . , f. 8, 37). Од исто време, XII век, има во Мирослававото евангелие (Л. Мирковић, Мирослављево јеванђеље, Арх. институт САН, 1, Београд 1950, сл. 15) два лава со извиени тела со заедничка глава како маскерон.

агол и десно среде — ставовите и движењата се прилагодуваат кон аголот на плочата и кон первазот на окулусниот отвор. Суптилноста не е одлика на овој скулптор, но неговото слободно интерпретирање го прави интересен и нов.

На оваа плоча повторно се јавува ниската пластика, и во таа смисла таа се издвојува од групата споменици од првата половина и средината на XIV век. Иако е низок, рељефот е остро контуриран и издвоен од фонот, така што и без многу погодна светлина добива свој израз. Во оваа рамна пластика скулпторот немал можност да се позабави со пластичното моделирање на телата, но тој тоа го постигнал, во извесна мерка, со завојни линии што сугерираат волумен.

Со датирањето на оваа плоча се позабавиле само G. Millet посредно и И. Н. Стојковиќ директно[108]). G. Millet смета дека е окулусот од рашки скулптор, што временски би можело да совпаѓа најповеќе на XIV век. И. Н. Стојковиќ ја смета плочата за доста постара. Краткото споменување на јужната плоча И. Н. Стојковиќ го поместила во оној дел од својата статија, каде што се разгледува пластиката од XI век, според што оваа плоча би требала да биде од XI век. Своето мислење по однос хронологијата И. Н. Стојковиќ го опира посредно само на паралелата со една окулусна плоча што ја дава O. Dalton[109]).

Дури и кога би се елиминирал фактот дека И. Н. Стојковиќ за вакво едно ново датирање на декоративната пластика има само еден аргумент, што е сосема недостатно за важниот проблем одредување на хронологијата, дури и тогаш би можело да се дискутира дали и тој аргумент, што е и случајна и непотходна наспоредба, е правилно одбран. Имено, плочата од Мистра, што од O. Dalton се наведува, имала друга првотна намена, можеби за плоча на олтарна преграда, и тоа е на неа видливо. За тоа зборува и правоаголниот облик на плочата и нагласените две празни и една декорирана бордира. Како плоча од постара олтарна преграда (можеби од X—XI век) таа била повторно употребена за затворање на окулус. Ова последното го потврдува фактот што при перфорирањето на отворот се пресечени орнаментите, а околу отворот нема рам, каков што на плочата од Мистра би можел да се очекува, бидејќи наоколу има убави рамки. Во секундарната употреба таа плоча била взидана во катедралната црква св. Димитрија во Мистра во 1310 година или во XV век[110]), што не може да биде случај и со оваа плоча од св. Никола, заради тоа што меѓу нив нема никаква сличност. Целата орнаментарија на плочата од Мистра се тритрачни стилизации, а од такви нема ни трага меѓу слободно обликуваните палметни форми на плочата од св. Никола. Заради тоа тврдењето на И. Н. Стојковиќ, во овој случај, не е засновано и наспоредувањето на плочата од св., Никола со плочата од Мистра не може да биде прифатено, а најмалку може да послужи за датирање на плочата од св. Никола во XI век.

108) G. Millet, L'ancien art . . . , f. 165; И. Н. Стојковић, Прилог . . . , стр. 184.

109) O. M. Dalton, Byzantine art . . . , f. 99.

110) Ch. Diehl, Manuel . . . , p. 754.

Настрана ова непогодно распоредување, но на датирањето на плочата од св. Никола во XI век се противставуваат и ред други факти. Започнувам најнапред од прашањето за врската на двете плочи со градбата. Испитувањето на односот на плочите со зидањето покажува, дека и плочата на западниот и плочата на јужниот фронтот се взидани во зид со бихромно шаховско зидање, блиско на opus reticulatum. Може да се претпостави дека ако плочите беа подоцна взидани, линиите на тулите и тулените фуги ќе се сечеа под прав агол, а низовите на полињата нормално ќе се продолжуваа и спојуваа. Бидејќи се, меѓутоа,, линиите пред и зад плочите продолжувани во други рамни, се претпоставува дека се тие прилагодени кон плочата којашто е поставена истовремено.

Но не е само техничкиот услов тој што говори во прилог на мислењето дека се овие плочи современи со градењето на црквата. И испитувањето на композиционите одлики ја оправдува претпоставката дека се плочите современи со градењето на западниот дел на црквата, односно со XIV век. Имено, композиционите детали на јужната плоча се видливо прилагодени кон отворот за окулус. Веќе е речено дека и животните и флората се сместени така што водат сметка за просторот на отворот. Самиот отвор е, пак, двојно и нагласено оперваѕен наспроти што целата плоча нема нагласен рам. Според овој детаљ плочата од св. Никола основно се разликува од плочата во Мистра. И овој детаљ е достатен да се претпостави дека е јужната плоча приготвена токму за окулусот, и дека никако не е во секундарна употреба. Тоа значи дека плочата може да е работена кога е граден западниот дел на црквата, и кога несомнено биле замислени, поставени и украсени окулусите на западниот и јужниот фронтон.

Доста јасни елементи за хронолошко одредување даваат и содржинските детаљи. Така, присуството на рабош первазот што во блиско време се среќава во романичните споменици во Италија и на Приморјето, а во Рашка особено често на фрагментите од св. Аранѓели од Призрен, ја исклучуваат во голема мерка претпоставката за XI век. Овој детаљ заедно со лавот со две тела, којшто може да се сретне во италијанската романика, зборува за едно датирање во XIV век, ако се земе предвид дека романичните влијанија се манифестираат во македонската декоративна пластика од втората деценија на XIV век наваму. Порано беше утврден фактот дека во византиската и македонската декоративна пластика не се појавуваат апокалиптични монструми во текот на XI и XII век. Нивното јавување може да се следи од половината на XIV век, а тоа значи дека нивното присуство на плочата го потврдува мислењето дека плочата можела да биде скулптирана во XIV век, кога се назреани разбирањата за воведување на апокалиптични елементи во декорацијата.

Постои уште еден екзактен аргумент за утврдување на хронологијата на јужната плоча. Плочата од западниот фронтон е поставена на еднакво место и има исти димензии како јужната плоча, и заради тоа може да се смета за современа на јужната. Ова тврдење е уште поприфатливо бидејќи во горниот десен агол се зачувал, и покрај големото

уништување, дел од палметна стилизација идентична со вегетабилните украси од јужната плоча. Западната плоча и покрај, речиси, потполното расипување, зачувала местимично и мали делови од натпис, што бил во хоризонтален ред поставен под околусот, а одел и како венец околу декоративните детали на плочата. Целината на натписот е уништена и неговата содржина не може да се прочита, но тука таму може да се разликува по некоја буква. Една зачувана буква чие присуство е од значење е ѫ, што доволно јасно зборува дека и целиот натпис бил на старословенски јазик. Ова насочува датирањето да се бара подоцна од 1282 година, до кога во оваа област бил во занична употреба грчкиот јазик. И бидејќи по овој начин е хронологијата осетно доближена до XIV век, има основана веројатност плочите да се современи на западниот дел на црквата. За датирањето на црквата воопшто Р. Љубинковиќ смета дека може со сигурност да се претпостави нејзиното постоење во XIV век, а В. Петковиќ дека е црквата насигурно од XIV век[111]).

По сето ова разгледување на декоративната пластика од XIV век твеба да бидат резимирани неколку констатации. Проучувањата на деталите во иконографска и мотивска смисла овозможија да се утврди дека декоративната пластика од XI и XII век е во сферата на византиската пластика преземајќи од рановизантиската пластика извесни конструктивни елементи на декорираните делови и знатен број декоративни мотиви. Од друга страна, сега е очигледно дека македонската декоративна пластика од XIV век создава нов однос и со пластиката од Рашка и Приморје, примајќи по тој пат и евидентно романично влијание, иако со доста задоцнување. Ова романично влијание се сеќава не само во изборот на мотивите или во стилскиот приод на скулптирањето, ами се огледува и во изменетата намена на пластиката, којашто е во поголема мерка поставена на надворешноста на спомениците.

Македонската пластика во периодот на XIV век има не само стилски врски со византиската и романичната пластика, ами и несомнени врски со некои споменици во соседните земји и области.

Декоративната пластика од XIV век, како и пластиката од XI и XII век, има сосема слаби и спорадични врски со другата декоративна форма — живописот, во истите или во другите споменици.

Се забележува дека осем византиското и романичното влијание во стилот на македонската декоративна пластика, се сеќава и ориентално влијание и пред XIV век, за да дојде до израз во пластиката на спомениците од XIV век.

---

[111]) Р. Љубинковић, Српски црквени споменици у клисури реке Треске, Скопље 1940, стр. 9; В. Петковић, Преглед . . . , стр. 217. Бидејќи овие мислења за датирањето на црквата не се докажани сметав за потребно да ја проверам и можноста пластиката на окулусната плоча да настанала подоцна од XIV век. Меѓутоа, како што е видливо на фотографијата, во пластичните детали на плочата нема ниеден елемент што би потсеќавал на директно исламско влијание. А такво, ако плочата беше помлада од XIV век, секако ќе се сеќаваше. Такво делумно исламско влијание се сеќава во неколку децении помладиот споменик св. Ѓорѓи во Младо Нагоричино.

Веќе е споменато дека во XI—XII век е во употреба низок рељеф, додека во XIV век се јавува champlevé и висок рељеф. Во менувањето на стилската припадност се јавува и подвоеност во употребата на мотивите. Така на пример траката со пресекот m, плетерот и симболичните знаци се поврзани предимно со пластиката од XI и XII век, додека човечките ликови и апокалиптичните полиморфни монструми ќе се јават во пластиката на спомениците од XIV век.

По сите објаснувања вон од сомневање е дека заради ваквите особености на декоративната пластика од овој период, и од времето на XI—XII век, се има основа за претпоставка на една целина на пластиката со заеднички одлики на развојниот врвеж.

Konstantin Petrov:

LA PLASTIQUE DÉCORATIVE DES MONUMENTS DU XIV-e SIÈCLE EN MACÉDOINE

RÉSUMÉ

Après avoir examiné la plastique du XI-e au XII-e siècle, l'auteur passe à l'analyse de la plastique décorative du XIV-e siècle et il constate que les recherches effectuées jusqu'à présent n'ont pas offert des données pour déterminer la date certaine de la plastique décorative du XIII-e siècle. Cependant, la plastique décorative du XIV-e siècle en Macédoine est appliquée sur un nombre de monuments beaucoup plus considérable que dans la période précédente. En ce qui concerne le style, l'iconographie, la technique et la destination, la plastique du XIV-e siècle présente des différences remarquables qui la distinguent complètement de la plastique décorative des XI-e et XII-e siècles.

La plastique décorative des monuments macédoniens du XIV-e siècle commence encore à S-te Sophie par l'ambon de l'archevêque Grégoire. Il faut mentionner qu'en observant les ensembles de la plastique décorative de cette période, on peut constater que le processus de diminution de la plastique décorative intérieure durant tout le XIV-e siècle et de plus en plus rapide et se manifeste tantôt par un compromis, et tantôt d'une manière directe et radicale.

Néanmoins, le premier monument, l'ambon de l'archevêque Grégoire, représente un contraste à ce caractère particulier de la plastique décorative du XIV-e siècle comme un modèle de plastique décorative interieure de conception artistique et de réalisation impeccables. En dehors de quelques mentions secondaires et certaines publications de photos, l'ambon ne fut point sérieusement étudié. Voire même, on n'a prêté aucune attention à la voie évolutive des particularités du décor et du style de l'ensemble, ni à la possibilité de sa reconstruction.

Les parties de l'ambon sont installées dans le mimbar actuel. Certains fragments de la construction de l'ambon, comme par exemple les chapiteaux,

ont des formes évidentes, propres d'ailleurs à l'art islamique, ce qui témoigne d'une influence de l'Islam sur l'ambon de S-te Sophie. Le champlevé, technique exclusive à la sculpture par le remplissage des parties excavées avec du nigellum de la nielle, généralement connue en Egipte, à Byzance, à Rome, en Albanie, à Venise et en Grèce byzantine médievale, est appliqué aussi sur les monuments islamiques. Mais ce n'est qu'une tradition byzantine en rapport avec la technique champlevé du XIII-e siècle de Porto Panagia en Thessalie et la frise au-dessus des portes à Hillendar, datantt d'environ 1300. Les hélices arabesques ne sont qu'un supplément extérieur décoratif aux nombreux symboles chrétiens, directs ou indirects.

L'ambon attire l'attention par la signature et le rang hiérarchique du donateur l'archevêque Grégoire, en abréviation dans le medaillon, placés à la corniche supérieure du baldaquin, ce qui est appliqué aussi non sans certaines modifications sur la façade de l'église sous la corniche du toit. Ce renoncement à l'anonymat apparaît en Macédoine quelque peu auparavant avec les peintres Eutichès et Michel qui ont plusieurs fois signé leurs oeuvres d'art. Parmi ces nombreux éléments et symboles décoratifs, y compris également la scène eucharistique, on doit prêter une attention particulière non seulement à l'expression plastique de cerains effets chromatiques, comme par exemple les ocelles sur les plumes de la queue des paons, mais aussi à la pré sentation de la capsule de pavot comme motif symbolique de l'agriculture, propre à ce climat, que l'on a conservé ,même dans les motifs d'aujourd'hui.

Quant à la détermination de l'âge des dalles de l'ambon, il ne suffit pas de prendre en considération seulement la technique sculpturale champlevé des abréviations des médaillons de l'archevêque Grégoire, mais encore et surtout les caractères du style des détails sculpturaux, ce qui distingue nettement cet ensemble du style du parapet de l'autel du XI-e siècle et le date du XIV-e siècle, plus présisément de 1317.

L'importance des caractéristiques de la technique et du style ne consiste pas uniquement dans la détermination de l'époque ou ces dalles furent sculptées, mais en plus les dimensions de toutes les parties annoncent la possibilité de faire un essais de reconstruction de l'ambon, ce qui prouve que tous les fragments font partie d'un même ensemble et datent également de la même époque. La reconstruction est réalisée des parties des dalles et des fragments conservés. Pour résoudre le problème de la hauteur de la loggia, on s'est servi de l'angle de 42° constaté entre la cathète et l'hypohénuse des dalles rhomboïdales de la rampe de l'escalier. La largeur de la loggia décorée etait fixée sur le modèle de la reconstruction précédente du paneau antérieur quadrifolié de l'ambon. Les autres problèmes des détails de la reconstruction sont résolus d'après les dimensions des parties et des fragments conservés de la décoration.

Les chapiteaux des tribillons de la galerie de la partie extérieure du narthex de l'archevêque Grégoire datent aussi du début du XIV-e siècle (1317) et par leur style, leurs motifs et les caractéristiques de la technique sculpturale sont identiques à l'ambon de l'archevêque Grégoire. Les chapiteaux de la colonnade de l'étage et du rez-de -chaussée de la partie extérieure du narthex, ont des formes identiques à celles des chapiteaux de l'am-

bon et appartiennent à la même époque. Ayant en vue tous les points communs de la plastique de l'ambon de celle des tribillons et des colonnades de la partie extérieur du narthex, on peut conclure qu'ils proviennent d'un même atelier de 1317 (fig. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20).

On range aussi parmi les objets anciens de la plastique décorative extérieure de la première moitié du XIVe siècle les fragments trouvés en plusieurs endroits à Skopje. Aux hypothèses incertaines proposées jusqu'à présent, on peut opposer que tous ces fragments avaient appartenu au portail d'un monument non identifié de Skopje. Les recherches ont démontré qu'au cours de cinquante ans à partir de la première trouvaille des fragments., ceux-ci ont été brisés pour des raisons inconnues et la plupart ont disparu. Les monstres et les bêtes apocalyptiques, dimorphes et polymorphes. representés dans rectangles en bordure d'hélices cordiformes et sinusoïdales avec des demi-palmettes, ne sont pas uniquement un sujet intéressant par leur motif. Comme les visions apocalyptiques n'apparaissent en Macédoine qu'au début du XIVe siècle, les monstres apocalyptiques seivent en même temps de base pour la révision des tentatives peu sûres jusqu'à présent concernant la datation de la plastique en générale et particulièrement de celle du monument non identifié du début du XIV-e siècle. Il faut ajouter que dans le traitement du style de cette plastique on reconnaît une certaine influence romane. (fig. 21, 22, 23, 24, 25, 26).

On a conservé de l'eglise de St Georges à Staro Nagoričino la colonade biforée avec un noeud du bifore occidental et les chapiteaux du parapet de l'autel ainsi que ceux des deux colonnes du narthex. Les tentatives pour fixer la date du parapet de l'autel, au XI-e siècle, sont révisées comme étant insuffisament documentées, car il existe presque une parfaite identité, concernant certains détails, entre les chapiteaux de la colonnade du bifore occidental qui doit dater de l'époque de la dernière annexe de l'église en 1317. Il faut souligner qu'on trouve aussi des traces d'influence romane dans le traitement sculptural, ainsi que dans certaines profilées. (27, 27, 29, 30).

Ensuite, l'auteur accorde son attention à la plastique, de l'église S-t Athanasse à Lešok dont les parties du parapet de l'autel et la transenne fragmentaire en rosettes, sont presque complètement conservées. Après la révision des tentatives pour la détermination de l'âge, on a daté la plastique entre les années 1320 et 1331. Il faut dire aussi que la reconstruction précédente, a de nombreux défauts radicaux et des propositions inexactes tandis que la nouvelle reconstruction de l'auteur établit une place fonctionnelle à toutes les parties intégrantes du parapet de l'autel. Quant aux motifs et aux détails décoratifs des chapiteaux du parapet sculptés en précieux onyx jaunâtre, on peut soutenir l'opinion, d'ailleurs assez bien fondée, qu'ils sont tout au plus proches au choix complet des motifs romans. Quant au style, il se trouve, pour une bonne partie, sous l'influence romane. En ce qui concerne la transenne de la rosette, on pourrait dire qu'elle marque une influence directe de la côte adriatique et peut être l'ouvrage d'un artisan venu de là-bas, car on ne trouve pas un seul modèle de cette transenne sur les monuments de l'ordre de Raška. (fig. 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49).

En 1337 la patricienne Danica a laissé à l'église de St Nikolas un chapiteau décoré appartenant au naos avec des motifs dont la plupart sont identiques à ceux de St Atanasse à Lešok. Quoique leur réalisation ne soit pas si parfaite que celle de St Athanasse, on sent une influence romane relative au choix des motifs et au traitement du style. La présence d'un grand oculus sur la façade d'ouest qui avait peut-être une transenne de rosettes confirme et complète en meme temps cette impression (fig. 50, 51). Dans la plastique du chapiteaux du bifore oriental, des dalles du trifore septentrional et du portail du sud de l'église de 1341 des archanges Gabriel et Michel à Lesnovo, on reconnaît, à côté des composantes bysantines évidentes, certaines influences romanes concernant les motifs. (fig. 52, 53, 54, 55, 56, 57).

D'après les caractéristiques et le choix des motifs, la plastique décorative de St Dimitri au monastère de St Marc de 1345 est en rapport avec les monuments sous l'influence romane. La plastique décorative intérieure est appliquée sur les chapiteaux du parapet de l'autel, de même que sur la base des deux paires de colonnes d'ouest du naos et sur l'architrave du portail de l'ouest. (fig. 58, 59, 60, 61, 62, 63).

Dans l'église St Nicolas à Treska du XIV-e siècle est conservée une dalle en marbre appartenant à l'oculus du fronton du sud. Les monstres apocalyptiques intérprétés, leur style et la lettre de l'alphabet slave sur la dalle éndomagée du fronton d'ouest prouvent que la plastique pourrait dater du XIV-e siècle, c'est-à-dire de l'époque à laquelle appartient l'église elle-même. Les tentatives d'une datation antérieure XIV-e siècle sont révisées étant considerées sans fondement. (fig. 64).

En conclusion on peut dire, que les observations des détails relatives à l'iconographie et au motif permettent la constatation que la plastique décorative du XI-e et XII-e siècles se trouve dans la sphère de la plastique, byzantine, en empruntant de la plastique haute byzantine certains éléments constructifs des parties décorées et un nombre considérable de motifs pour la décoration. En outre il est évident que la plastique décorative macédonienne du XIV-e siècle crée un nouveau rapport avec la plastique de Raška et celle du littoral et subit, bien qu'avec un certain retard, une influence romane. Cette influence est visible non seulement dans le choix des motifs ou le traitement du style de la sculpture, mais aussi dans la destination, modifiée à un certain point de la plastique, laquelle est appliquée dans la plupart des cas à l'extérieur des monuments. Outre les influences byzantine et romane, on découvre, même avant le XIV-e siècle une influence orientale, qui se manifeste surtout dans la plastique de certains monuments du XV-e siècle.

Au XIV-e siècle, la plastique des monuments macédoniens a des points communs relatifs au style non seulement avec les plastiques byzantine et romane, mais aussi avec les monuments des pays et des régions avoisinants. La plastique décorative du XIV-e siècle en Macédoine, de même que celle du XI-e et XII-e siècles n'a pour ainsi dire que des rapports sporadiques avec l'autre forme décorative — la peinture des mêmes monuments ou des autres.

Quant au style, il apparait une divergence dans l'emploi des motifs. Par exemple, le ruban avec la coupe *m*, l'entrelacs, et les signes symboliques se rattachent surtout à la plastique des XI-e et XII-e siècles, tandis que les figures d'hommes et les monstres apocalyptiques polymorphes apparaîtront dans la plastique des monuments du XIV-e siècle. D'autre part, aux XI et XII-e siècles, on emploie le bas-relief et au XIV-e, à côté du champlevé, on trouve aussi le haut-relief.

A la suite de ces explications il est incontestable que, d'après ces caractéristiques de la plastique décorative de cette période de même que de celle du XI-e—XII-e siècles, il est permis de supposer que la plastique représente un ensemble avec des marques distinctives communes de la voie évolutive.

Ѓорка Јосифовска

ИЗВЕШТАЈ ЗА ЗАШТИТНОТО ИСКОПУВАЊЕ НА ЕДНА ХАЛШТАТСКА ГРОБНИЦА ОД СЕЛОТО ЖИВОЈНО

Селото Живојно се наоѓа југоисточно од Битола, во долината на Црна Река, на околу 5 км јужно од неа*. Со археолошките откритија што се предмет на овој прилог, селото не се јавува за прв пат во археолошката литература, зашто е од порано веќе регистрирано како значаен локалитет со остатоци од праисторискиот, а особено од античниот период[1]).

Локалитетот „Бели Каменови" кадешто е извршено во насловот наведеното ископување, се простира околу 1,5 км јужно од селото, речиси на самата грчка граница. Расположен е на една пространа падина, која постепено се спушта кон малата река Здравица, зафаќајќи површина од приближно 100 хектари. Едното место на локалитетов, до патот што води за границата, носи име „Гроб". Името „Бели Каменови", според податоците добиени од месното население, локалитетот го добил од грамадите камења што некогаш на многуте места на неговата површина се издигале, а за кои не се знае кога биле растурени и разне-

---

*) Посетувањето на ова село од страна на потпишаната во времето од 23 до 26 април 1956 година извршено е надвор од предвидениот план на Археолошкиот музеј со цел да се испита локалитетот Керало — каде што според извештајот на П. Мачкиќ, тогашен директор на Народниот музеј во Битола, во месец април истата година биле случајно откриени десетина антички гробови — и евентуално да се преземат некои заштитни мерки. Од извештајот на Мачкиќ, којшто го посетил теренот од 28 до 30 март, и од неговиот теренски записник, се гледа дека гробовите, од кои два откопани во негово присуство, биле скелетни и некои од нив конструирани од монолитни шкрилести плочи меѓу кои имало и неколку со грчки натписи. Гробниот инвентар — сега во Битолскиот музеј — главно се состоел од керамички садови и бронзени монети од времето на Римската Империја (Комод, Диоклецијан, Константин и др.), а имало и нешто накит. При обиколката на теренот, потпишаната ги затекла сите гробови веќе затрупани, а меѓу материјалот употребен за нивна конструкција: три надгробни плочи со грчки натписи, едната со врежана геометриски стилизирана човечка фигура и една примитивна антропоморфна стела. Локалитетот, кој е познат и под името „Забрдо", се наоѓа на една височинка околу 1 км јужно од селото, недалеку од месноста „Бели Каменови".

[1]) М. Грбиќ, Археолошки наоѓалишта во Македонија, Гласник на Музејско-конс. друштво на НР Македонија, I 1954 (в. картата на арх. наоѓалишта, каде е Живојно означено како праисториски локалитет. N. Vulić, Archäologische Karte von

сени. Се памети само дека тука при орање често се наидувало на човечки коски, плочи од камен, керамични садови и украсни предмети од метал. Денеска на ова место, што одмана се обработува и засејува со разни житни култури, не постојат — колку што ни е познато — повеќе такви грамади[2]).

Името Гробот, меѓутоа, наоѓа свое објаснение во една легенда која се однесува до еден по потекло многу стар обичај, што и денеска сеуште се одржува во некои краишта кај нас.[3]).

Археолошкиот карактер на овој локалитет, што можеше веќе да се претположи и врз основа на обата топоними[4]), како и од добиените податоци, установен е сосема случајно, со откривањето праисториските гробници на нивата од Драган Ташковски во месецот март 1956 година. Од трите гробници колку што беа пронајдени, само едната е отворена

Jugoslawien, Blatt Prilep—Bitolj (1937, стр.—51.—Во селото на повеќе места постојат височинки обележени со познати археолошки топоними „Тумба". Најзначајни се: Саат Тумба, Мугуличка Тумба и Грабанска Тумба. Најголемата е Саат Тубма, која се издига над самото село. На неа според преданието постоела од мермер соѕидана црква со саат на неа. За Мугуличка Тумба се раскажува дека некогашното население ја подигнало со насипување земја и дека во неа често се наидувало на гробови и темели од куќи, а за Грабанска Тумба дека некогаш претставувала село, што населението го напуштило бегајќи од некаква заразна болест. Освен споменатите, во близината на селото постојат и повеќе други локалитети, на пр.: Градиште, Влако, Сулева Вода, Бранковец, Друмот итн. Градиште, чиј западен дел носи име Кула, се издига североисточно од локалитетот Бели Каменови. Од овој-поправо од местото „Гробот" што се наоѓа на него — одделен е со еден трап, наречен „Богат Дол", а од месноста Влако со реката Здравица. Според преданието на Градиштето постоел град, а на местото Кула една голема градба. Обете месности — и Градиштето и Влако, претставуваат значајни археолошки локалитети со остатоци од праисторискиот (започнувајќи од неолит), та сè до периодот на доцната Римска Империја. На месностите Сулева Вода и Бранковец се наоѓани стари гробови, а на Друмот римски монети (сега во Битолскиот музеј). Ќе напоменам уште дека пред јужната страна од одамна напуштено селско црквиче посветено на св. Илија се наоѓа една мермерна касета, (1 м × 1 м), орнаментирана со акантова розета во ромбова рамка, за чија провениенција тогаш не можев да бидам известена, но која јасно укажува на постоењето некоја монументална антична градба во самото Живојно или пак во неговата најблиска околност — најверојатно на Градиштето од кадешто населението се снабдувало со градежен материјал при изградбата на селото.

[2]) Меѓутоа, според податоците добиени од Јован Николовски, на оваа месност постојат неколку височинки. Заради прекраткото време немав тогаш можност да ги посетам, како и пред малу споменатите локалитети, со исклучок на Градиштето — поправо само на помалиот негов дел.

[3]) Според легендата Гробот му припаѓа на еден од *бабарите* што загинал на празникот св. Василија во судирот помеѓу бабарите од селата Живојно и Цетина и токму на ова место бил погребен. Слична легенда, поврзана за месноста Џемаларски гробишта (помеѓу селата Уланци и Џидимирци) забележил и д-р В. Радовановиќ во својата интересна статија „Народно опхођење према старинама у Ј. Србији" — Јужни преглед II, бр. 9, Скопље, 1928, 393—394, којашто, покрај другото, содржи и многу археолошки податоци. Тој установил дека стари, напуштени гробишта, освен под споменатото име, се среќаваат и под имињата Бабарски гробишта, а исто така и Русалимски гробишта (стр. 394).

[4]) За топонимот Гроб види: М. Грбиќ, Основи истраживања археолошких налазишта, САН, повремена издања Арх. Института (1953) св. I стр. 52. Бели Каменови кај нас изгледа дека е соодветен со топонимот Мраморје во Србија (ibid. стр. 52).

во присуството на стручно лице[5]). По извештајот за нејзиното откопување — што претставува главна задача на овој прилог — ќе се обсрнеме и на другите две, и ќе ги разгледаме и предметите што наводно во нив биле затечени, а кои благодарение само на некој срeќен случај се зачувале и станале своина на Археолошкиот музеј во Скопје.[6])

ГРОБНИЦА I

Никакви други надворешни белези не укажуваа за постоењето на оваа гробница на ова место освен одвај забележителните рабови од плочите што биле употребени за нејзината конструкција. Гробницата е од типот на камени сандаци — цисти. Конструирана е од четири само заделкани плочи синикав шкрилец, чија дебелина варира од седум до десет сантиметри. На нивниот состав — особено при дното во аглите — установени се остатоците од глинеста земја (умелика), употребена со цел да се спре продирањето на водата во внатрешноста.[7]) Димензиите на гробната комора се следните: должина 1,90 одн. 1,98; ширина 0,94 и длабочина 0,80 м. Од надворешната страна должината на гробницата е поголема и изнесува 2,15 (источна) и 2,22 метра (сл. 1).

Покривната плоча не е затечена на место. Таа — не се знае кога, но секако одамна, била однесена, така што гробната комора сè до врвот била исполнета со влажна земја измешана со камчиња и грутки глина. Дното ѝ не беше поплочено цело, туку само на две места беа поставени напречно, директно на здрава земја, две камени плочи со цел да послужат како подлога за главата и нозете на погребените.[8]) Во гробницата се установија остатоци од два скелета. Од едниот е зачуван само окципиталниот дел од черепот што бил положен врз плочата во северниот дел од гробот, долгите коски од десната рака, неколку ситни коски од истата рака во пределот на градите, како и таквите од стапалата: нешто на плочата, а нешто растурени околу неа[9]). Според положбата на черепот којшто е зачуван in situ, и на другите запазени коски, може да се прет-

[5]) Ископувањето е извршено на 25 и 26 април од страна на потпишаната со учество на фотографот на Археолошкиот музеј Димче Чериаковски. — Податоците за гробовите се добиени за време на обиколка на веќе споменатиот локалитет Керало.

[6]) Предметите се откупени за праисториската збирка на Археолошкиот Музеј во Скопје.

[7]) Цистите од гробовите во илирската некропола во Осор со иста цел од надворешната страна биле потполно премачкани со пласт глина (Младинео, Искапање илирских тумула у Осору на отоку Црешу, Археолошки преглед I (1959) стр. 71. Истото како кај нас е констатирано и на некрополата во Сарај (П. Мачкиќ, Д. Симоска и В. Трбуховић, Ранохалштатска некропола на локалитету Сарај у Броду, Старинар XI (1961), стр. 202 и 207.

[8]) Ширината на овие плочи изнесува: во јужниот дел од гробницата 0,27 м, во северниот 0,17. Под главата на скелетот во гробницата 3 од споменатата некропола во Сарај била поставена мала камена плоча, додека останатиот дел бил непоплочен (ibid. стр. 201). — Само во делот кај што се наоѓала главата била поплочена и гробницата што ја открил во Демир Капија Јосип Корошец (Заштитно истраживање у Демир Капији I 1948 године, Зборник на Археолошкиот музеј Скопје, 1956, Т. I стр. 103).

[9]) Гробницата е ориентирана: С-СИ — Ј-ЈЗ.

положи дека умрениот бил погребен во испружена положба. Неговата височина — во недостиг на другите податоци — заклучувајќи според оддалеченоста помеѓу пред малу споменатите плочи, не можела да изнесува помалку од еден метар и половина. До него, нешто подолу од висината на десното рамо, откриен е исто така, како изгледа, in situ.

Сл. 1

дел од черепот што му припаѓал на другиот скелет, строшен до таа мера што уште за време на вадењето од гробницата се распадна. Од предметите, во продолжение на десниот хумерус, затечен е железен врв од копје, до него еден керамичен сад, а во спротивниот агол еден силно кородиран, свиткан предмет од железо (сл. 2 и 3).

Освен остатоците од скелетите во самата гробница, и надвор од неа, долж нејзината северна страна, се откри забележително купче коски, како што изгледа нарочно наредени, меѓу кои три черепи и повеќе фемури, а врз нив еден доста голем фрагментиран керамичен сад, испол-

нет со земја. Површинскиот пласт од коските се наоѓал на истото ниво како и покривната плоча некогаш, така што истовремено кога и таа бил зафатен со рало при орањето и отфрлен, а черепите, и нагоре завртениот дел од садот, засечени. Нешто цевчести коски, но расфрлени, се пронајдени и долж источната страна од гробницата, само на нешто пониско ниво од нејзиниот раб. Но, за ова подоцна, а сега да пристапиме кон описот и анализата на предметите.

Сл. 2

Копјето е затечено во фрагменти, но in situ, што ни позволи да го установиме неговиот облик како и димензиите. Се состои од 11 см долга конична цевка, која постепено се проширува во форма на ловоров лист, среде кој се забележуваат остатоци од пластично ребро. Листот е долг 15 см, така што целокупната должина на копјето изнесува околу 26 см. Промерот на отворот од цевката, во која се зачувани остатоци од дрво на коешто копјето било насадено, е 2,5 см. Железните копја од овој облик се чести наоди во халштатските некрополи воопшто, па и кај нас. Според Гарашанин тие припаѓаат во постарата фаза на полниот македонски Халштат.[10])

[10]) М. Гарашанин, Разматрања о македонском Халштату, Старинар V—VI (1956) стр. 32, n. 52.

За железниот предмет споменат погоре, којшто најверојатно претставува еден фрагментиран, околу 25 см голем, малу свиткан нож, заради лошата запазеност не би можеле ништо повеќе да речеме. Како и копјата, и ножевите од поголеми или помали димензии се вообичаени

Сл. 3

во гробовите од железната епоха.[11]) Сепак, не треба да се исклучи мож носта дека би можел да биде во прашање и некој друг предмет. Керамичниот сад, полн со земја е затечен во донекаде дислоцирана положба, поправо само дотолку. што од притисокот на земјата се превртил на страна при кое обете рачки му се искршиле на неколку парчиња. Тој има крушеста форма, цилиндричен — поправо нешто коничен врат, две ширитести, два сантиметра широки рачки што во висок лак се

[11]) В. И. Микулчиќ, Могили од „Орлова Чука" кај село Караорман, Зборник на Штипскиот музеј, II, 1961, стр. 59.

издигаат над малу задебелениот раб и дно без нога и рамно.[12]) Преминот од вратот во рамото е постепен. Садот е изработен со рака, без грнчарско коло. Од надворешната страна има изгладена мазилка во бојата на потемен окер, врз која се забележуваат траги од механичко гладење. Доста слабо врзана за својата подлога, таа на многу места е наполно откорната. Освен ова, покрај другото, на садот се забележуваат и оштетувања во вид на мали вдлабнатинки што настанале од ударите на камчињата со кои била измешана земјата. Според одвај забележливите остатоци од црна боја, се гледа дека садот бил орнаментиран. Треба да се одбележи дека на некои места има траги од горење (сл. 4).

Сл. 4

Преминувајќи кон приведување аналогии за овој сад најлогично ќе биде да ги побараме на територијално најблиските локалитети од ваков карактер, а тие се некрополите од железната епоха во Сарај кај Брод на Црна Река[13]) и Висои I северно од Битола[14]). Меѓу керамичниот материјал од првата некропола во поглед на формата мошне близок на нашиот сад е примерокот од гробот 20, за којшто авторот наоѓа потполна аналогија во садот од Белградскиот музеј, чија точна провениенција не е позната, но за којшто со сигурност се мисли дека потекнува од територијата на југословенскиот дел на Македонија.[15]) Од некрополата Висои, меѓутоа, ние располагаме со повеќе примероци од по-

---

[12]) Останатите димензии: висина 18,5, промер на отворот 10,5, промер на дното 9,5 см. Рег. бр. 2241.

[13]) П. Мачкић, Д. Симоска и В. Трбуховић, о. с. стр. 199 и д.

[14]) Петар Мачкић и Драгица Симоска, Теренски радови Битољског музеја у 1954 години, Музеји 9 (1954) стр. 208.

[15]) Д. Гарашанин Из бронзаног доба Македоније, Музеи 7 (1952) стр. 55 и д.

мали и поголеми димензии, што би можеле да бидат приведени како аналогија за нашиот. Ќе се ограничиме само на неколку од нив — имено на примероците од гробовите: 6, 14 и 22, коишто, со оглед на нивната форма, на прв поглед, речиси, се идентични со нашиов, особено ако не се губи од предвид дека претставуваат рачна изработка, а блиски се и по фактурата, како, донекаде, и по своите димензии[16]). Сите тие се дел од затворени гробни целини во кои биле откриени заедно со други предмети — оружје и накит: во гробот 6 со фибула во форма на очила без осмица, во гробот 14, како кај нас, со железното копје, и најзад во гробот 22 — покрај останатото — со железното ноже, исто така како кај нас. Во врска со последниов треба да се потцрта дека на некои места од неговата површина се зачувани остатоци од сликана декорација. Ова не е случај со останатите споменати примероци со што не се исклучува можноста дека и тие, како веројатно и некои други, сега недекорирани примероци од оваа некропола, првобитно биле украсени. Ако се потсетиме дека и нашиот сад бил декориран, тогаш приведените аналогии делумно не се ограничуваат само на обликот на вазата.

Освен предметите за коишто досега стануваше збор, вредно е да се одбележи дека недалеку од ножот, во ќошето, при чистењето на гробницата е најден еден мал откршок од кремен. Ова дотолку повеќе што слични кремени откршоци — според зборовите на Д. Ташковски и оние што заедно со него ги откопале другите две гробници — биле забележени и во нив. Истото установил и Шиме Батовиќ во еден од гробовите во Илирскиот тумул во Доњи Биљани кај Задар, каде што на градите од скелетот во гробот I, заедно со фрагментот од фибула, бил пронајден и еден откршок од кремен.[17]) Нема сомневање дека овој обичај имал култен карактер, а веројатно произлегува од истите подбуди од кои и ставањето белкамен во урни, како што забележил Хилдебрант на некои некрополи со урни во Унгарија.[18])

Што се однесува до припадноста на споменатите предмети, бидејќи е во прашање двојна инхумација, на мислење сме дека тие треба да му се припишат на главниот скелет — имено на скелетот од војникот кој бил погребен прв, на што укажува и неговата централна положба во гробницата.

Во гробницата, меѓутоа, требало да има уште и други предмети на што укажуваат трагите од виолетен оксид на некои коски во близината на другиот скелет. Во прашање е најверојатно накит кој бил ограбен, кога гробницата — не се знае во кое време — била отворана. Тој можел да му припаѓа на другиот скелет, во кој можеме да ја видиме жената на војникот, што била погребена истовремено, или нешто подоцна од него.

---

[16]) Инв. броеви: 2365, 2364, 2368. И на ова место ѝ се заблагодарувам на Драгица Симоска, службеник во Народниот музеј во Битола, што ми го покажа материјалот од некрополата Висои и ми ги даде потребните податоци.

[17]) Илирска хумка у Доњим Биљанима, Археолошки преглед I. 1959, стр. 57.

[18]) Arch. Ertesito, XLIII, 1929, 323 (Цитирано преку Д. Срејовиќ, Некропола у Доњој Брњици, Гласник Музеја Косова и Метохије, IV—V, 1950—60, стр. 103).

Во поглед на хронолошкото определување на инхумациите од значај е железното копје за кое е расправано погоре.

Реконструкцијата на садот што беше положен врз коските надвор од гробницата не може да се изврши во потполност, бидејќи не достига токму оној дел каде требало да биде рачката. Сепак, тргнувајќи од она со што располагаме, може да се установи со сигурност дека пред нас се наоѓа еден бокал првобитно со една рачка, и тоа варијанта со назад засечен врат, т. н. ојнохоа од македонски тип (сл. 5). Садот е од средна

Сл. 5

големина (вис. 24,5 см), со изразито крушеста форма.[19]) Сразмерно доста висок врат со уста лесно извлечена кон надворешната страна, при коренот остро преминува во заоблено рамо и малу сплеснат, топчест мев, од којшто ѕидовите се спуштаат во коса линија кон рамното,

[19]) Димензии: висина 24,5; промер на дното 10,5 см; рег. бр. 2241.

непрофилирано дно. Изработен е без грнчарско коло од рамномерно печена светло розикава земја, армирана со ситни зрнца кварцит. Внатрешната површина е доста груба, додека при дотерување на надворешната е применета слична — поправо иста постапка, како и кај претходниот сад, што се забележува на местата каде што е запазен горниот мазен пласт, кој сепак — како што изгледа — бил нешто потенок и поцврсто врзан за подлогата. Речиси на целата површина тој е мошне излижан[20]), но сепак не до таа мерка што не би можело да се констатира дека се декорирани не само сите оние делови од садот што обично

Сл. 6

добиваат орнамент, туку и дека е во прашање праволинејна геометриска декорација, изведена со алова (печена сиена) боја во техника на мат сликање (сл. 6). Остатоците на работ, како и на рамото и мевот на бокалот, даваат можност за потполна реконструкција на орнамен-

[20]) Освен ова на мевот се забележуваат и оштетувањата во вид на вертикални цртички, направени со некакво остро орудие.

талните мотиви на тие места, Тие се состојат од паралелни линии и косо шрафирани триаголници со врвови завртени надолу, распоредени така што паралелните линии во четворна низа го опашуваат садот при базата на вратот и го следат неговиот раб, додека триаголниците го украсуваат неговиот мев. Што се однесува до декорацијата на вратот, тргнувајќи од одвај запазените остатоци од мрежести мотиви со кои биле исполнети орнаментите[21]), можно е да се претположи дека таа се состоела од еден голем рамнокрак триаголник, поставен во средината, со врвот нагоре, и од две ромбични полиња со кои тој бил фланкиран од едната и од другата страна. Споменатите орнаменти во ваква комбинација би претставувале мошне прикладен украс за овој дел од бокалот. Според тоа, макар што до сега не сме ги сретнале комбинирани на овој начин, предложената реконструкција нам ни изгледа и веројатна и логична. Ова дотолку повеќе што вака поставени, мрежесто исполнети триаголници, доста често се јавуваат како украсен мотив на горниот дел од садовите[22]), а ист е случајот и со ромбичните полиња[23]).

Бокалите со назад засечен врат како што е нашиов претставуваат омилена керамична форма низ целата бронзена епоха[24]), а во следната-раножелезната, која според Хертли го претставува токму периодот на вакви бокали, влегуваат во општа употреба во целата Македонија[25]). Нашиов примерок со својот облик, со декорацијата, а исто така и со техниката применета при нејзиното изведување, првенствено се поврзува со сликаната керамика од Бубушти, датирана под самиот крај на касната бронзена епоха, поправо во периодот што претставува премин од касната бронзена кон раната железна епоха[26]). Тој, меѓутоа, наоѓа блиски аналогии исто така и во керамичниот материјал од железната епоха од Пателе, локалитетот со керамика од ваков карактер, кој територијално е најблизок до Живојно[27]). Во Козани исто така меѓу керамиката од раната железна епоха наоѓаме аналогија за нашиот сад[28]).

Керамичните фрагменти на коишто спорадично се наидуваше во самиот почеток на ископувањето пружија можност за реконструкцијата на уште еден сад — поточно само на горниот негов дел, од истиот тип на којшто му припаѓаше и претходниот, но различен во однос на орнаменталниот мотив со кој е декориран и техниката во којашто е тој изведен. Во прашање е, значи, еден бокал со назад засечен врат, моделиран

---

[21]) Не е исклучено дека би можел да биде во прашање и орнаментот на шаховските полиња, добиен со алтернација на необоени и мрежесто исполнени полиња.

[22]) S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926, fig. 33 (Kilindir — бронзена епоха); fig. 34 (Chauchitsa — бронзена епоха); W. A. Heurtley, Preistoric Makedcnia, Cambridg 1939 cat. 241, 422и 425 (касната бронз. епоха) и др.

[23]) Ibid. cat. 462 и 463 (Boubousti — доцната бронз. епоха).

[24]) Ibid. стр. 98

[25]) Ibid. стр. 103.

[26]) Ibidem, cat. 463, 464 и 565, стр. 43.

[27]) Casson, o. c. fig. 63 (еден од бокалите, кој од нашиот се разликува во извесен детаљ односно формата, украсен е со издолжени триаголници што поаѓаат од пара лелните линии при базата на вратот, изгледа шрафирани.

[28]) Το Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1960, Ἀтина, 1961, 99—100, (εἰκ. 113);

од ќерамидно-розикава земја, кој се одликува со добра фактура. Срекна околност е што се пронајдоа токму оние делови врз основа на кои можеше да се изведе потполна реконструкција на вратот со рачката — карактеристична за раната железна епоха — и соодветниот дел од ѕидовите[29]). Садот е украсен просто, со кратки коси, паралелно поставени цртички, коишто изведени во техниката на врежување, во вид на еден фриз го опашуваат садот на местото каде што вратот преминува во рамото (сл. 7). За разлика од предходниот сад што бил приложен кон скелетите со кои е најден, овој, најверојатно, по завршеното погребување бил искршен на гробот, според погребалниот ритуал во тоа време.

Сл. 7

Надвор од гробницата се откри уште еден предмет, чија припадност не може да се определи. Во прашање е еден бронзен прстен со отворени, малу крстосани краишта, изработен од тенка, околу 1 см. широка панделка, чиј промер изнесува приближно 1,7 см. Тој е откопан на 0.40 м од површината, недалеку од бокалот, за време на изгладувањето на профилот кој се протега паралелно со западната страна на гробот (сл. 8 и 9).

Приврзувајки го извештајот за откривањето на гробницава ни се наложува потребата да се обидеме да дадеме одговор на некои прашања што се појавија уште во почетокот на откопувањето, во моментот

---

[29]) Heurtley, стр. 103—104; fig. 105-к.

кога надвор од неа се открија остеолошките остатоци од неколку, изгледа од три скелети, и кога се установи дека тие на ова место не се само нафрлени, туку нарочно наредени. По кој случај овие скелети се нашле овде и кога? Дали треба да се доведат во врска со оваа гробница? Според нашето мислење: да. И не само тоа. Имено, претполагаме дека гробната конструкција не била подигната за војникот чии остатоци ги затековме

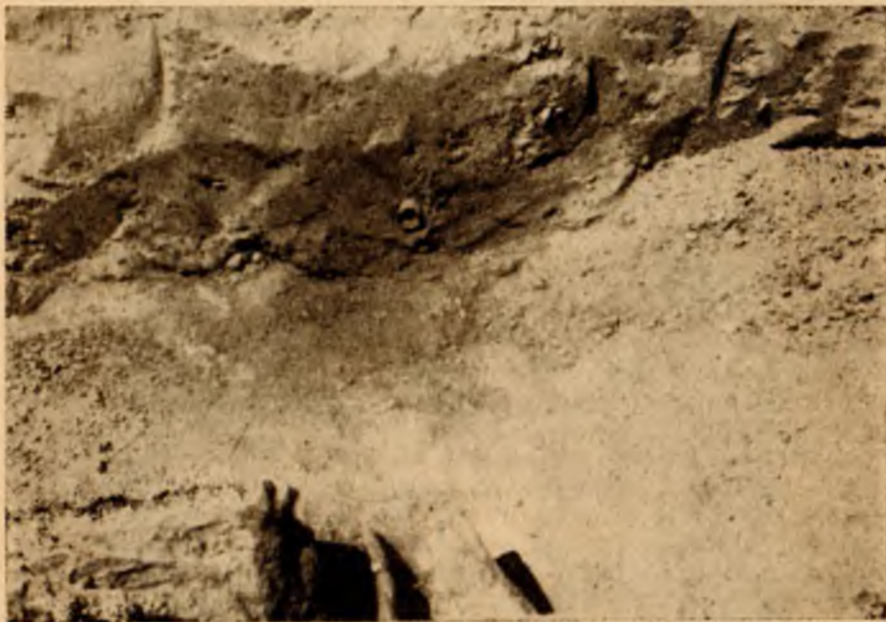

Сл. 8

во неа, туку токму за оние чиишто скелети се наоѓаат надвор од неа. Значи, пред да биде исползувана за секундарна инхумација, гробницата по некој начин требало да се ослободи од скелетите затечени во неа. Дека кон оваа постапка, која веројатно била диктирана од потребата, се пристапило со извесен пиетет кон порано погребените, сведочат: изборот на местото за сместување на коските кое може да се смета како дел од гробницата, и начинот по којшто тие, заедно со предметите што им припа-

Сл. 9

ѓале, биле наредени[30]). Сепак, и покрај сето изложено, не треба да се исклучува можноста дека во прашање можело да биде и етажно погребување.

Гробница II

Оваа гробница е исто така од типот на камени цисти како и претходната, од којашто е оддалечена околу 9 метра во југоисточен правец. Се одликува со солидна конструкција, за која се употребени исто така монолитни плочи од шкрилец. Ориентирана е во правец северо-исток — југо-запад. Со оглед на димензиите на гробната комора, кои изнесуваат: 2,07 × 1,15 × 0,70 м, таа е најголема од трите откопани гробници на ова место[31]). Според кажувањата на Д. Ташковски и другите што ја откриле и откопале гробницата, таа била без поклопната плоча и исполнета со земја. Во неа, божем, имало нешто строшени коски, а од предметите само еден голем керамичен сад и мала белегзија од бронза.

Садот се одликува со забележителни димензии, елегантна форма, внимателно изведена и хармонично распоредена темна сликана декорација, која силно доаѓа до израз на светлиот фон, така што тој навистина претставува еден од најубавите предмети во праисториската збирка на Археолошкиот музеј во Скопје[32]). Тој има малу сплеснат мешест труп со две хоризонтални, дијаметрално поставени рачки, висок коничен врат со заоблен, кон надворешната страна извлечен раб, кој е на едно место малу откршен, и рамно, непрофилирано дно[33]). Изработен е од светло црвена, добро печена земја. Претставува рачна изработка, како и претходните (сл. 10 и 11). Од надворешната страна беше премачкан со изгладена тенка мазилка, на којашто со црна боја е изведена линеарна геометриска орнаментика во техника на мат сликање. Елементите на оваа декорација во овој случај се поразновидни, така што покрај хоризонтални линии и шрафирани триаголници се застапени и повеќекатни, паралелно повлечени вертикални линии, како и мрежесто исполнети зигзаг орнаменти. Последниве се распоредени на горниот дел од садот и претставуваат украс мошне згоден за вратот на вазата. Рачките од надворешната страна се украсени со снопови од паралелни, попречно поставени линии, распоредени на три места: при коренот и во средината. Од внатрешната, меѓутоа, тие имаат иста декорација каква се забележува и на хоризонтална површина на работ, а која се состои од низа полни црно обоени кругови.

---

30) Ако покривната плоча имала иста должина која и гробницата од надворешната страна — што е сосема веројатно — тогаш просторот во нејзиното северно продолжение образува некој вид мала комора, којашто можела лесно наполно да се затвори во случај на потребата.

31) Димензиите од надворешната страна изнесуваат: должина 2,32, одн. 2,50 м.

32) Висина на садот: 29,5; промер на отворот: сса 13; промер на дното: 10; најголема периферија: 83 см.

33) На долниот дел од садот на некои места се забележуваат траги од горење

Директни аналогии за овој сад, кој орнаментално се поврзува со сликаната керамика од типот Бубушти, а во поглед на формата им одговара на урните од т. н. Виланова тип, не би можеле да посочиме. Што се однесува само до обликот, аналогиите се многубројни и се среќаваат насекаде каде и урните од споменатиот тип — во Чешка, Ав-

Сл. 10

стрија, Унгарија, Италија и кај нас, кои обично се датираат во раната железна епоха[34]). Од керамичниот материјал од Егејска Македонија би можеле да укажеме само на еден примерок од Пателе, кој има во основа слична форма, но битно се разликува по однос на рачките[35]).

[34]) Р. Бижић, Гробље у Доњој Долини, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, VII, 1952, стр. 205, 207 208, 212, 223.

[35]) Heurtley, 252, Pl. XXIII-v.

Белегзијата, којашто, наводно, била откриена во гробницава, но надвор од вазата, е од типот на отворени белегзии, чии краишта преминуваат еден преку друг. Таа е направена од тенок, во пресек валчест тел, кој и кон едната и кон другата страна постепено се стеснува,

Сл. 11

за на едниот крај да премине во нешто сплеснато проширување (сл. 12). Заради лоша запазеност тешко е да се установи како била орнаментирана, но изгледа со коси, паралелно врежани напречни цртички, што одвај се назираат на проширениот дел. Со оглед на димензиите (промер 3,7×4 см) таа веројатно му припагала на некое дете. Белегзиите од ваков тип се чести во халштатската епоха, особено во краиштата населени со Илирите, како и во Македонија воопшто. Според Гарашанин тие кај нас треба да се датираат во поранешната фаза на полниот македонски халштат — Халштат C[36]). Ако им се укаже полна доверба на

[36]) М. Гарашанин, о. с. стр. 36—37.

кажувањата на селаните дека белегзијата била најдена заедно со пред малу опишаната ваза, тогаш, тргнувајќи од фактот дека белегзиите од ваков тип се појавуваат и порано — во халштат А—В, нејзиното

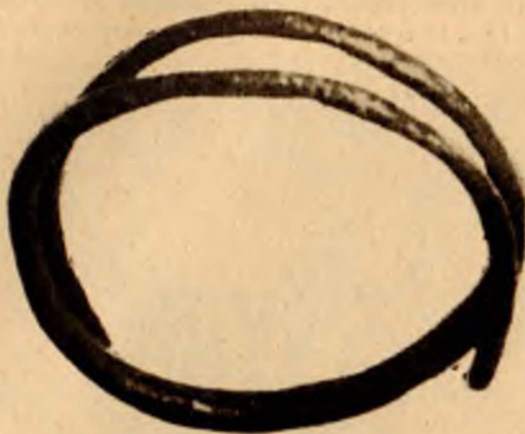

Сл. 12 (зголемено ссд два пати)

повисоко датирање, во периодот пред Халштат С, во овој случај би подобро одговарало и донекаде би можело да се усклади со хронош-кото определување на керамичниот сад.

Гробница III

Оваа гробна конструкција се наоѓа на сса 6 м северно од претходната. Направена е од ист материјал и по ист начин како и онаа, ориентирана во ист правец, така што, речиси, тече во една линија со неа, но во поглед на димензиите битно се разликува и од неа, а и од првата гробница, зашто гробната комора ѝ мери во должина само 1,30 метра. Од надворешната страна е подолга за десетина сантиметри. Останатите димензии изнесуваат: ширина 0,64 одн. 0,62, длабочина 0,42 см. Во неа, како што ни беше соопштено, немало никакви остатоци од човечки скелети, што сепак не значи — со оглед на нејзините мали димензии — да не можела да биде во прашање скелетна инхумација со згрчен костур[37]). Од предметите на чиј опис сега преминуваме во гробницата наводно бил пронајден само еден керамичен сад, една скршена бронзена фибула и дел од другата од ист тип.

---

[37]) Гробни конструкции без остеолошки човечки остатоци на подрачјето на Пелагонија не претставуваат никаков исклучок, што се должи на педолошките својства на почвата. Констатирани се уште на неколку некрополи во оваа област, на пр. во Височ I (в. П. Мачкиќ и Д. Симоска, о. с. стр. 208); П. Мачкиќ, Д. Симоска и В. Трбуховиќ о. с. стр. 199, 201 i. d. — гробови: 2, 6, 8, 9, 11, 13, 16, 17 и 20).

Садот всушност претставува едно бокалче со назад засечен врат, кој од погоре опишаните се разликува не само во поглед на големината и формата, туку и во некои детали на декорацијата. Цилиндричниот и доста низок врат остро му преминува во топчест, нешто сплеснат труп, кој соединува една два сантиметра широка рачка, поставена малу накосо, со работ (.сл. 13 и 14)[38]). И овој сад е изработен без грнчарско

Сл. 13

коло, од доста добро прочистена црвеникава земја. Од надворешната страна има тенка мазилка врз која можат да се забележат траги од механичко изгладување. На некои места оваа мазилка е наполно излижана. Поради нерамномерното печење садот на некои места добил посветол или потемен па дури и сиво пепелав тон. Бокалчето е декорирано. Приложената орнаментика е од ист тип како и кај претходниот сад и изведена исто така со црна боја во техника на мат сликање, но

[38]) Димензии: висина 11, 7; промер на дноіо 6; најголемата периферија 37 см.

сосема невнимателно. И овдека паралелните линии течат околу работ и при коренот на вратот, а издолжени, вертикално поставени триаголници, но не шрафирани, туку потполно обоени, со исклучок во делот до рачката, го украсуваат мевот. Декорацијата на вратот во овој случај

Сл. 14

е ограничена само на неколку пошироки, хоризонтални линии. Со низа вакви паралелни линии е украсена и рачката. Работ од садчето на целата површина е исто така премачкан со црна боја.

Најблиска аналогија за формата на бокалчето наоѓаме во керамичниот материјал — типот А од некрополата од железната епоха во Чаучица јужно од Дојранското Езеро, каде што се јавува како еден од главните облици мал бокал со назад засечен врат, изработен без грнчарско коло и понекогаш само украсен со прости линии и триаголници изведени во техниката на врежување[39]).

[39]) S. Casson, o. c. стр. 147 и 148, сл. 46 (разликата се забележува само во формата на рачките, со исклучок кај едниот). Heurtley, o. c. стр. 235, бр. 479.

Што се однесува, меѓутоа, до декорацијата на мевот од садот, како и техниката во која е таа изведена — во барањето аналогии да не одиме далеку, ќе се ограничиме само на неколку примероци, од коишто два се од територијата на нашиот дел на Македонија, а едниот од Егејска Македонија. Во прашање се: веќе споменатиот сад од Белградскиот музеј кој е од авторката датиран во доцната бронзена епоха[40]), примерокот од гробот бр. 20 од ранохалштатска некропола во Сарај кај Брод,[41]) и најназад оној од Бубушти, исто така од доцната бронзена епоха, којшто е, впрочем, приведен како најблиска аналогија за примерокот од Белград[42]). Сите споменати садови се орнаментирани со вертикални, со боја исполнети триаголници. Само, додека кај нас — а заклучувајќи од фотографијата, изгледа и на садот од Сарај — триаголниците, поаѓајќи од рамото се протегнуваат низ целата висина на садот и се губат при дното — едниот преминува дури и на него, на обата други садови триаголниците се завршуваат нешто под најголемата периферија на садот. Со ова и впечатокот што го оставаат вака изведените орнаменти е поинаков: во првиот случај орнаментот во вид на некоја мрежа го обвива трупот на вазата, додека во другиот има карактер на еден фриз. Во споредбата со примерокот од Белградскиот музеј вкрстосуваните краишта на некои триаголници кај нас укажуваат на слична постапка при изведувањето на овој орнамент толку чест на керамиката од бронзената епоха[43]), но којшто — како што гледаме — се среќава и на онаа од железната епоха.

Сл. 15 (зголемено ССД два пати)

---

[40]) Д. Гарашанин, о. с. стр. 55 и д.
[41]) П. Мачкиќ, Д. Симоска и В. Трбуховиќ, о. с. стр. 207—208, сл. 44.
[42]) Heurtley, о. с. стр. 227, cat. 462.
[43]) Heurtley, о. с. стр. 94; стр. 170, фиг. 43 (рана бронза); стр. 219, фиг. 90-е, (централна Македонија — доцна бронза) итн. Cf. Д. Гарашанин, о. с. стр. 55 и д.
[44]) M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin 1925, T. III s. v. Fibel, стр. 290.

Фибулата е бронзена, од типот на т. н. очилести фибули, кои се карактеристични за Халштатскиот период — имено за Халштат B и C[44]. Се состои од два тангентно поврзани диска, направени од четворен, спирално свиткан тенок (сса 2 мм) профилиран тел (сл. 15.) Иглата, сега делумно откршена, претставува продолжение на еден од спиралните завои. Ист е случајот и со јазелот од ногата. При вадењето од гробницата фибулата била прекршена на две парчиња. Долга е 4,3 см, со промер на дисковите од 1,7 см. Зачуваниот дел од другата фибула има исто така четири спирални свијоци, направени од нешто подебел бронзен тел со ромбичен пресек. На задната страна од дискот е зачуван мал дел од иглата, којашто е конструирана по ист начин како и кај првата фибула. Промерот на дискот изнесува 2,5 см. (сл. 16).

Сл. 16 (зголемено ССД три пати)

За територијалната распространетост на фибулите од овој тип пишувано е многу и често[45]. Ние само ќе напоменеме дека во Македонија — мислиме на нејзиниот југословенски дел — очилести фибули се констатирани на повеќе некрополи од халштатската епоха, од кои ќе приведеме само неколку: Волчи Дол[46]), Демир Капија[47]), Радања[48]), Караорман[49]), Висои I.

---

[45]) M. Ebert, ibidem.

[46]) Ћ. Трухелка, Гробница из Халштатског доба у Вучјем Долу, ГСНД V, 1929, стр. 63 . — Необјавени фибули во Градскиот музеј во Скопје, откопани од П. Гоцкова.

[47]) J. Корошец, о. с. стр. 103.

[48]) И. Венедиков, Раскопки и проучвания I (1948), 82 и д.

[49]) И. Микулчиќ, Могили од „Орлова Чука" кај с. Караорман, Зборник на Штипскиот народен музеј II (1911), стр. 59—60.

Малите димензии и основната форма на нашите фибули ги поврзува со Гласинац, каде што очилестите фибули за прв пат се среќаваат во првата половина од VIII-от век[50]). Што се однесува, меѓутоа, до Македонија, според Гарашанин, вакви фибули се појавуваат, „можеби“ во неговата фаза I-б за да станат вообичаени во наредниот период — имено во фазата II, која започнува околу 700 година, па завршува некаде кон крајот од VI-от век[51]). Ако се има предвид дека очилестите фибули на некои македонски наоѓалишта — макар што само понекогаш — се појавуваат и порано од халштатскиот период C[52]), тогаш фактот што нашите фибули беа пронајдени заедно со бокалчето орнаментирано во традициите на бронзената епоха би зборувал во прилог за нивното повисоко датирање — се разбира доколку споменатите предмети, бидејќи не се откриени во присуство на стручно лице, би можеле со сигурност да се сметаат како една гробна целина.

Публикуваните гробови претставуваат само еден минимален дел од некрополата која некогаш се простирала на ова место. Тие, како што се гледа од изложеното, му припаѓаат на еден тип гробни конструкции коишто кај нас во Македонија се појавуваат уште во доцната бронзена епоха па продолжуваат, низ целата железна епоха ,како и подоцна. Конструирани се од ист материјал, се наоѓаат на ист ниво, ориентирани се главно во правецот СИ — ЈЗ, а потекнуваат од раната железна епоха.

Просторот на којшто се тие распоредени зафаќа околу 50 квадратни метри. Најверојатно е во прашање една група гробови — цисти, коишто некогаш се наоѓале под тумул. Во прилог на ова мислење зборуваат податоците добиени од месното население, како и самото име на локалитетот. Фактот што поклопните плочи во ниеден случај не беа затечени in situ зборува за тоа дека гробниците биле отворени и ограбени, што, впрочем, покажува и ограничениот број дарови во нив.

Археолошкиот материјал, како и некои појави забележени на оваа некропола, претставуваат знатен интерес за науката и укажуваат на тесни врски од една страна со локалитетите од Егејска Македонија, а од друга со областите на халштатската култура. Од особен значај е керамичниот материјал, кој се поврзува со сликаната керамика од типот Бубушти, а исто така и фактот: што е тој делумно откриен заедно со предметите од железо, како што е случај кај нас во гробниuата бр. I. Треба да се потцрта дека оваа керамика, во својата форма и декорација има белези и од бронзената епоха, како и од железната, Во неа се застапени и садот со две рачки, и бокалите со назад засечен врат, што уште еднаш зборува во прилог на мислењето на Хертли дека потеклото на овие керамични типови треба да се бара во Битолската котлина[53]).

---

[50]) А. Бенац и Б. Човић, Гласинац II, Сарајево 1957, стр. 28, 32 и 56.

[51]) M. Garašanin, Contributions à la chronologie de l’âge du fer de la Macédoine. Жива Антика X (1960) 176.

[52]) М. Гарашин, Разматрања о македонском Халштату, Старинар V-VI, стр. 36,

[53]) Heurtley, o. c. стр. 100: cf. Д. Гарашанин, о. с. стр. 58.

Од овој локалитет е и златната обетка од типот на обетките во форма на инка, какви се најдени во Требениште и во Висои II, за кое соопштува Петар Лисичар[54]). Наод на овој накит, кошто се датира во VI век, е од особен значај за хронолошкото определување на долната граница на оваа некропола којашто во своите почетоци, можеби, допирала сè до периодот што претставува премин од доцната бронзена, кон раната железна епоха.

Завршувајќи го овој извештај, сметам дека нема никаква потреба од особено потцртување на значењето на локалитетот „Бели Каменови", како и на укажувањето на неопходноста да се пристапи кон неговото системно испитување, бидејќи самиот материјал за тоа речито зборува. Се надеваме дека тој ќе послужи како користен прилог кон појаснувањето на некои прашања, чие третирање ги преминува рамките на овој труд.

Borka Josifovska

FOUILLE DE SAUVETAGE D'UNE TOMBE DE I AGE DU FER DE ŽIVOJNO

RÉSUMÉ

A Živojno, au nord- est de Bitola, au lieu dit Beli Kamenovi, dans le rayon du village, presque immédiatement sur la frontière grecque, en 1956 ont été découvertes par hasard trois tombes préhistoriques, dont deux furent dégagées par Dragan Taškovski, agriculteur, (nos 2 et 3), tandis que la troisième (no I) par la soussignée. Les tombes sont à squelette, appartenant au type des cystes en pierre, orientées NE-SO. L'inventaire provenant de ces tombes, maintenat conservé au Musée archéologique de Skopje, consiste seulement en quelques objets en bronze et en fer, ainsi qu'en vases d' argile de fabrication locale, façonnés à la main. Les vases presentent une décoration simple et purement géometrique, peinte d'une couleur mate, excepté deux: l'un à décor incisé (fig. 7) et l'autre maintenant sans décoration. Par son ornementation et la technique dans laquelle elle est exécutée, ces vases se rattachent à la céramique peinte du type Boubousti.

---

[54]) П. Лисичар, О неким типовима античких наушница из наших налазишта, Жива Антика IX (1960) стр. 239. Според податоците добиени од И. Микулчиќ, кустос во Народниот музеј во Битола, на кој и по овој пат му се заблагодарувам, споменатата обетка потекнува токму од нашиот локалитет.

За јазичната редакција на текстот најтопло му се заблагодарувам и по овој пат на проф. д-р Михаил Д. Петрушевски.

Фотографиите се своина на Археолошкиот музеј во Скопје (фотограф: Димче Черњаковски).

Tombe I. Il s'agit d'une grande tombe de famille, solidement construite avec des tables de schiste bleuâtre. Ses dimensions sont: 1,90×0,94, ×0,80 m, orientation: NE-SO fig. 1) Le plancher n'était pavé qu'en partie par deux dalles de pierre posées transversalement sur le sol comme support pour la tête et les pieds des inhumés. La tombe dans sa partie nord renfermait les restes de deux squelettes. Du squelette, qui appartenait à un soldat, et qui, en concluant par sa position centrale dans la tombe, devait être enseveli le premier, a été découvert in *situ* le fragment occipital du crâne. Auprès de ce crâne on à découvert égallement in situ deux objets en fere: une pointe de lance et un grand couteau, ainsi qu'un vase à deux anses, avec les traces de décoration peintes en noire (fig. 2, 3 et 4). Tous les objets cités, d'après l'opinion de l'auteur, appartiennent au squelette du soldat et forment une unité chronologique .La présence de lance en fer, dont la forme est typique pour la première phase de l'époque de plein Hallstatt en Macédoine permet la datation de ces inhumations à la même époque, notamment à celle de Hallstatt C[1]). **La tombe 2** se trouve à une distance d'environ 9 mètres vers l'est du tombeau précédent. Les dimensions de la cyste comportent: 2,07×1,15 ×0,70 mètres. D'après les informations fournies par le mentionné D. T. elle contenait seulement les restes d'ossements, un petit bracelet en bronze à terminaisons entrecroisées (fig. 12), datant de l'époque hallstattienne et un vase biconique à deux anses horizontales, qui, par sa forme est apparenté aux ossuaires du type villanovien (fig. 10, 11). Les ornements, peints en noir sur le fond rouge d'argile, consistent en groupes de lignes parallèles horizontales et verticales, en triangles hachurés et en bandes en zigzag, remplis de traillis composées de reprises en deux zones sur le col du vase. La surface horizontale du bord est décorée par de cercles remplis de couleur. La même décoration se retrouve sur la surface intérieure des anses. Par opposition au deux précédentes, **la tombe 3** est de dimensions restreintes (1,30×0,62×0,42 m). A sa cyste on n'avait découvert qu'une fibule à lunette de bronze et le disque d'une autre fibule du même type, appartenant au I âge du fer (fig. 15 et 16), ainsi qu'une petite cruche à bec coupé, dont l'épaule et la panse sont ornées de lignes concentriques et de triangles, mais en ce cas remplis en totalité de couleur noirâtre (fig. 13 et 14). Les tombes publiées appartiennent à une nécropole située dans le site Beli Kamenovi, d'ou provient aussi une boucle d'oreille en or, en forme d'entonnoir, semblable à, celles de Trebenište et de Visoi I. La découverte de cette boucle d'oreille nous apprend que cette nécropole, qui dans ses débuts s'étendait peut-être jusqu'à la période de transition entre la fin de l'âge du bronze et la première partie de l'époque hallstattienne, était encore en usage au VIe s. avant n. è.

---

[1]) A l'extérieur de la tombe, sur le côté N-E a été découvert en fragment un vase avec les traces de décoration peinte en rouge (fig. 5 eт 6), tandis que non loin de là, on a trouvé une bague en bronze (fig. 8 et 9).

В. Томановић

* SPHƏ-RÓ> СПОРЪ; НАСПОР, СПОРИШ

Према старијим речницима српскохрватског језика придев спор,-а,-о и прилог споро имају значење *штедљив, умерен* (према цитатима у RJA, речнику југосл. ак.: „frugalis, parco, massig, spor," Vrančić; „spor, koji štedi; parco; moderatus" Mikalja; „parco, stretto, tenace" Della Bella; „parco, sparsam" Voltiggi), а немају значење *обилан* и сл. као у старословенском и другим словенским језицима. Међутим друге речи изведене од истог корена чувају старије значење *обилат* и из њега развијена слична значења. Такве су речи: *наспоран* [„nasporan, nasporna, adj. napredan, sretan, berićetan. U rječniku Belinu (accrescitivo, aumentativo) i u Stulićevu (augendi vi preilditus)" RJA; стсл. „спорьнъ abundans" Mikl. Lexicon; буг. „спорен . . . Който дава добри резултати" С. Романски. Речник на съврем. бълг. кн. ез.], *наспорит* („berićetan, obilan"), *наспоритост, наспорење, наспоритељ, наспорити* [„prosperare, conpensare... i u Vukovu (gedeihen machen, ergiebig machen, prospero, diuturnum reddo") RJA]; буг. „наспоря . . . Направям да има нещо много, в изобилие; намножавам" С. Романски о. с.; укр. „sporyty vermehren. nasporyty vorrath schaffen" Mikl. Et. W. О именици *наспор* (*и наспорак*) у RJA се каже: „naspor,m. napredak, sreća, berićet. To se značenje nalazi samo u rječnicima, i to u Bellinu (accrescimento, aumento), u Bjelostjenčevu (naspor, nasparanje incrementum, accrementum, augmentum) . . . i u Popovićevu (Gewinn, Zuwachs). Ne razbira se razvitak značenja što ga ima ta riječ oko Dubrovnika: naspor, das letzte stück auf der Schüssel, das jeder sich schämt zu nehmen (tj. stidak). M. Rešetar". Кад се узме у обзир народно сујеверје и машта по којој су се у стварима тражили и налазили симболи, лако је протумачити и значење ове речи. Кад остане једно парче јела у здели на столу, свак се скањује да га узме, јер мисли да би и други неко хтео да га узме: кад су гости за столом, особито се пази да остане неко парче, јер се по томе закључује да су сви сити и да је било хране у изобиљу. Пошто је то последње парче било знак обилне гозбе, оно је могло постати симбол обиља, напретка и среће, па тако добити назив *спор*.

Именица *сӣор* има значење које је блиско значењу *обилан*: „ono što se u jelu ili inače može naći više, što se može uštjediti, dotjecanje kojega jestiva . . . u grožđu nema spora, ne čini dosta masta" RJA. У овим случајевима где се односи на плодове значење *обиље* прешло је у значење *издашносӣ*, а преко тога и у значење *сок*. Да је придев *сӣор* имао значење *обилаӣ* најбоље показује придев *несӣор*, којему се у RJA даје међу осталим као последње значење „c) neplodan, nekoristan". Ако је неспор *неӣлодан*, онда је спор *ӣлодан*, а то је блиско значењу обилан. У Стулијевом речнику за придев спор дају се значења: „spor, spori, che cresce, profittevole, utile, sazievole; crescens, proficuus, utilis, satians, explens; kruh spor, ješa spora, pane che sazia, panis satians". Истина, за ову се реч каже да је узета из руског речника, али су изрази „kruh spor, ješa spora" (види ješa RJA) српскохрватски. У Вуковом речнику налази се исти израз *хлеб сӣор*, али значење придева у њему није чврсто прецизирано: „нп. спор хљеб, lange dauernd, durans . . . sporo ide . . . lente" (у речнику Ивековића и Броза: „spor hljeb, koji se sporo troši, pa zadugo traje"), по чему изгледа да писцу речника није израз био потпуно јасан. Старо значење *обилан* изгубило се, а веза новог значења lentus са именицом хлеб није потпуно јасна. Значење које се налази у Стулијевом речнику јасније је. У старословенском преводу библиске приче о томе како је насићено пет иљада људи са пет хлебова за тај хлеб се каже да је био спор, дакле исто значење као код Стулија. Можда је још у говору из којега је Стули узео израз „спора јеша" придев *сӣор* имао значење обилат или заситљив (satians), па се доцније с променом његовог значења променило и значење ове синтагме и почело схватати, да спор хлеб значи хлеб који се споро троши и зато дуго траје. Тако је и Вук значење израза *сӣор хлеб* превео као „lange dauernd" „durans", који дуго траје, трајан, одакле је ово значење ушло у Миклошићев ет. речник сл. јез., а одатле и у друге, али из примера који се наводе не види се да реч има баш такво значење. Значење *обилаӣ* („споръ adj. uber" „споро adv. abunde" Miklosich Lexicon) бесумње је старије. Оно је наслеђено од приндв. корена sphə-ró „обилан" развијеног из значења развијати се, ширити се, успевати, које је имао непроширени, прости корен sphə [од чега у слов. језицима: стсл. *сӣѣӣи, сӣѣшиӣи сӣѣхъ; сх. усӣјех, ӣосӣијешиӣи* итд.].

Корен sphə-ró добио је у неким германским језицима врло рано значење штедети (в. J. Pokorny Idg. Et. W.; из немачког у српкохрватском *шӣараӣи, зашӣараӣи*, а у приморским крајевима *сӣарењаӣи, сӣарењ*, добијено преко талијанског sparegnare, sparegno), које је у извесној мери супротно значењу издашан „ausgiebig" у другим језицима. И у чешком поред значења *обилаӣ* јавило се и значење *шӣедљив* („parco sparsam" RJA). У српскохрватском се значење штедње добило и у *сӣориӣи* (поред значења множења „štediti, množiti" o. c.).

Као што се види и из већ наведених примера значења корена sphə и проширеног sphə-ró у току времена развила су се у супротним правцима. Већ значења *наӣредоваӣи, шириӣи се*, („gedeihen, sich ausdehnen" Pokorny) с једне стране, а *шӣедиӣи шӣедљив, умерен*

с друге стране прилично су удаљена. У српскохрватском према поспјешити (стсл. спѣшити) од корена sphə налази се значење *спор* lentus, које је искључиво значење ове речи у данашњем књиж. језику. С друге стране према значењу *спор, полаган* lentus у схрв., у украјинском се налази „sporyj celer" Mikl. Lexicon (у Et. W. genug gross ... lit. sperai adv. schnell; „sporyj schnell" Vasmer R. et. W), дакле потпуно супротна значења. Између ових потпуно супротних стоје друга у мањој мери супротна, која су јасноћи језичког израза правила тешкоће, па су се узајмно потискивала и добијала различите нијансе значења. Зато су и лексикографи наилазили на тешкоће при одређивању значења ових речи.

О речи nespor у RJA се каже: „nȅspor, adj. protivno spor. Riječ je slabo potvrđena, a značenja joj je teško složiti ... hljeb koji se brzo troši. Vuk b) rasipan ... prodigus v) neplodan, nekoristan. Ne razbira se značenje ... Dinari su nespori ko i djeca. Nespora su djeca kad se načnu". Развијање супротних значења речи од овог корена привукло је пажњу Ф. Миклошића, што се види из његове примедбе у речнику стсл. језика код речи спор: „et nota pol. spory et uber et parcus significare" (али у Et. Wört. даје за пољски друга значења: „spory ergiebig; dosyć duži, wielki, sporzyć, gedeihen lassen). Значења су у извесној мери супротна и у чешком: „čech. sporý, ergiebig, ausgiebig und sparsam, spärlich spořiti sparen (dt. Einfluß?)" Pokorny Et. Wört. Овај развој значења у супротним правцима настао је због односа радње (промена уопште) и времена у којему се она догађа. При оцењивању темпа којим се врши нека радња имају се у виду две претставе: количина извшеног рада и време у којем се то постигло. Ако се прилог *споро* у значењу *обилно* односи на одређено време у којему се радња извршава, он има значење полагано lente (обилно, дуго време док се радња изврши, нем. *langsam*), а ако се односи на извршену радњу, онда значи брзо (обиље радње извршене у том времену, кратко време кроз које се извршила). Појам штедње се одонси на брзину којом се нешто троши: ако се овај прилог односи на време давања, трошења које се има у виду, значи: помало, дуго време трошити, штедети (обилно, дуго време чувати ствар), а ако се односи на количину потрошене робе у одређеном времену, онда значи обилато давати, трошити (од чега значење „ergiebig" = издашан, плодан и сл).

*

Првотно значење „обилан" налази се и у имену траве *спор, спориш* „verbena officinalis" „з. spȍr, m. ime travi koja se zove i sporiš, paprac. U Vukovu rječniku s naznač. akc. (vide sporiš)" RJA. Назив ове траве (као ни наведене друге речи које су постале од истог корена у RJA није доведен у везу са истом речи у другим словенским језицима. Назив спориш са одговарајућим речима из других слов. језика налази се у Микл. Et. Wört., али је (као и спор) у везу с тим речима доведена најпре у Rječniku jugoslovenskog bilja од Б. Шулека, који се при раду користио руским, чешким, пољским и лужичкосрпским речницима као и речником старосл. језика Фр. Миклошића, где су за старосл.

придев *спорь* дате одговарајуће речи из других словенских језика. Са кореном спор („spor od spa") доведен је у везу назив ове траве у „Корјенима" Ђ. Даничића, али ту се изводи од значења „pružati se prelazeći u stršiti". Ни Даничић овде не доводи ову реч у везу са речима из других слов. језика. М. Фазмер у свом етимолошком речнику руског језика доводи је у етимолошку везу са придевом спорь: „Poligonum aviculare skr. spòriš... Zu sporъ, reichlich" wie grich. πολύγονον „fruchtbar" али други део овог научног термина није постао као у грчког придева од γόνος (γονή — рађање), него од γόνυ, γόνατος (poligonaceae), много колена, зато што су гранчице ове траве састављене из много члано ва подељених коленцима (в. Д. Симоновић, Ботанички речник).

Познато је да је ова биљка од давнине сматрана као лековита, па је због тога прешла и у мит, одакле њен научни назив achilea millefolium, по Хомеровом јунаку, а томе одговара и српскохрватски назив *хајдучка трава* („Кад се стрља међу дланима, кажу да је добра на сваку рану; зато се зове хајдучка што се рањени хајдуци највише њоме лијече" Вуков рј.), па разна народна веровања: „Od groznice jedu travu sporiš na gladno srce" Šulek o. c.; „спориш, спориша, m. виде папрац. Ова се трава у Сријему меће у краставце (кад се киселе) да су зелени, у амбар и у брашно и тијесто, да је спорије: на свадби гдјешто је држе под столом, да младенци остану млади и зелени, cf. спор, хајдучка трава" Вук, рј.

Пошто је ова трава добила овакво значење, тражио се неки знак њене моћи и у њеној вањској слици. Видело се да она није једноставна, него да се састоји из много листова, гранчица, загранака па се у томе богатству облика, а у вези с њеном лековитошћу, видео знак њеног утицаја на остваривање обиља, умножавања, пло дности — да употребимо латинску реч истог порекла — уопште: просперитета. Зато је у словенским језицима добила име спор, њен се култ и даље одржавао, па су је носили и њоме се китили, о чему сведоче речи споришоносац, споришонакићен, в. RJA.

По трави спору можда су се добили и топоними „Spor m. topgrafsko ime. a) ime zemlji u šabačkom okrugu . . . b) ime zaselku u požarevačkom okrugu . . ." RJA. Спори, тако се звао крај у којем су планине Јаворје, Вравице и Ноздре . . . краљ је Стефан Првовенчани дао Жичи поменуте планине на Спорих". Ђ. Даничић Рј. књиж. стар.

Почетни конс. С именице *спорлук* („isto što porluk, poriluk; allium porrum" RJA) биће добијен нар. етимологијом, довођењем компоненте пор- са придевом спор у његовом старом значењу: обилан.

В. Томановић

РЕЗЮМЕ

Прилагательное „спор, - а, - о" в сербскохорватском языке по старым словарям имеет значение. *бережливый* Значение *медленный*, которое теперь в литературном языке является единственным, в более

старых словарях не встречается, так же как не встречается ни более старое значение *обильный,* которое в сербскохорватском языке существовало до появления словарей. В этой работе приводятся и другие слова произведеные от этой же основы, которые сохраняют старое значение более или менее модифицированное, как и в других славянских языках. Все эти слова, если и сохраняются кое-где в народных говорах, почти исчезли в литературном языке, а вкоренилось прилага тельное *сӣор* (и наречие *сӣоро* = медленно, как и глагол *усӣориӣи* = замедлить) со значением *медленный,* образовавшемся в болсее новое время (это видно и из факта, что старейшие словари его не приводят). Из этого видно, как значение этого слова за относителъно короткое время совершенно изменилось. Значениа бережливый и *медленный* в известной мере противоположны значениям обильный, выгодный. Одно и то же слово едва ли моглос охранить все эти значения, тем более потому, что существовало и существительное спор (съпоръ - со значе нием препирка претерательство.

Противоположность в значениях этого праиндоеврпейского корня начала развиваться уже в далёком прошлом индоевропейских языков, потому что в германских языках коренъ * sphə-ró . . . (обильный) получил значение бережливый, sparsam которое существует и в некоторых славянских языках. Полная противоположность значений осуществилась в значениах *скорый,* которое это слово имеет в украинском языке (Mikl. Lex.) и значением *медленный,* которое оно имеет в сербскохорватском языке.

При суждении о темпе, с которым производится какое-либо действие, имеются в виду два момента: количество произведённого действия и времени, за которое это действие осуществлено. Если наречие о б и л ь н о относится ко времени, в которое дейтсвие про исходит, оно имеет значение м е д л е н н о (обильное время пока онопроизойдёт), а если относится к действию, тогда означает *скоро* (обилие действия произведённого за это время; относительно короткое время, за которое действие произвдено). Бережливость (экономичность) имеет значение скорость, с которой что-либо расходуется: если слово *сӣор* (обильный) относится ко вренени расходования, которое имеется в виду, оно имеет значение расходовать понемногу, экономить (обильное, долгое время беречь вещь), а если относится к количеству расходованого материала, тогда имеет значение обильно расходовать.

Значение *обильный* имеет и существительное *сӣор* как название травы. Эта трава с давних времён считалась целебной и вошла в миф (в её форме - millefolia - видели знак обилия), и она стала рассматриваться как символ благосостояния, процветания, обилия, по чему в славянских языках и получила своё название.

Х. Поленаковиќ

К. А. ШАПКАРЕВ ЗА СВОИТЕ УЧЕБНИЦИ

Во својата значајна книга: *Кон македонскаша иреродба. Македонскиде учебници од* 19 *век, Скоије*, 1959 , Блаже Конески откри неколку важни страници од историјата на македонската преродба — појавата на учебници пишувани на македонски јазик (или на таков јазик, што содржел помали или поголеми примеси од разните македонски говори) за потребите на македонските школи, од автори македонски учители. Како најплоден учебникар иако не прв, се јавува Кузман А. Шапкарев, многу познат со својата собирачка и издавачка работа на полето на народното творештво. На учебникарското дело на Шапкарев Конески му посвети најповеќе место во својата книга.

Во продлжение на овој прилог донесувам некои, нови, досега неискористени материјали за ова прашање, што ги оставил К. А. Шапкарев во големата, непубликувана, автобиографија, што носи заглавие: *Матерцяли за историята на възраждането българщината в Македония от* 1854 *до* 1884 *год. Написал в вид на автобиография К. А. Шапкарев.*

Анализирајќи ги податоците што Шапкарев ги дава во своите Материјали и споредувајќи ги со изложувањата на Б. Конески во спомнатата студија, можат да се подвлечат следниве работи: 1) Деловите од Материјалите на Шапкарев, што овдека се донесуваат, пишувани се околу 1894/94 година, и говорат за желбата на Шапкарев уште еднаш да каже некој збор за своите учебници и да ја подвлече улогата нивна во акцијата за воведување на народниот јазик во школите и црквите во Македонија; 2) во Материјалите Шапкарев укажува на изворите на своите учебници, работата на којашто, за некои учебници, беше укажала своевремено критиката; 3) од Материјалите детално ја дознаваме историјата на составувањето и печатењето на учебниците на Шапкарев; 4) Материјалите на Шапкарев го прецизираат и месецот кога неговите учебници излегле од печат и го изнесува бројот на печатените примероци; 5) за своите учебници Шапкарев во вид на хонорар добивал по 100—150 екземплари од своите книги, со тоа што истите бесплатно ги делел на сиромашните ученици; 6) во Материјалите се даваат податоци за масовното примање на учебниците од страна на учителите и учениците и за укажаната потреба и за нови изданија; 7) од Материјалите се добива потврда дека Шапкарев составил и македонска граматика;

8) Од Материјалите се дознава и за една работа — Букварче"" од Д. Узунов; ова „Букварче" не е регистрирано во постојните библиографии на В. Погорелов и М. Стојанов „станало нужда и за второ издание во повече ексембляри" (стр. 422) — овие зборови треба да се однесуваат на книгата: Майчин язик. Букварче или първоначални уроци по най-лесна метода наредени. Издава книжарницата на брат. А. П. Шапкареви, Солун, 1874" — Според библиографијата на М. Стојанов (бр. 7972) „това навярно трябало да се счита за второ издание на № 7956", т. е. на Българскии буквар. Част А или взаимноучителни таблици на наречие повразумително на македонските българи. Наредил Един Македонец. . . , Цариград 1868; ова би можело да се однесува и на искажувањето на Шапкарев дека брат му го издал преработениот негов буквар (стр. 434); 10) Интересно е дека во набројувањето на издадените од него македонски учебници тој дава шест заглавија, меѓу кои 5. по ред: „Един кратък катихизис" (стр. 422); меѓутоа до крајот на Материјалите што ги донесувам овдека (стр. 428, 434) Шапкарев говори за пет свои „првоначални книжки", што е правилно, бидејќи цитираниот број 5 сочинува една книга со бројот 3: Кратка священна Повестница от Ветхийт и Новий завет и Кратко св. Оглашение (Катихизис), стр. 62,8 (в. В. Погорелов бр. 966); 11) Во прегледот на печатените македонски учебници (стр. 434) Шапкарев не ја споменува прво издадената книга на Д. Македонски: Буквар за употребление в македонските училища Цариград, 1867 (В. Погорелов бр. 846) и тие на Ѓорѓи Пулевски (Б. Конески, стр. 87).

[*Извадоци од ракописните Материјали. . .*]

(стр. 422) „Между 1866-1867 год., като се усещаше голямата скудость от учебници намислих и, с всичката си слабость, реших се да приготвя, един курс найнеобходимите първоначални учебници и на бърза ръка съставих както можех петь книжки по тогашната метода на Груева-Данова, следующите:

1) Един буквар[а]); 2) Една читанка[б]); 3) Една кратка св. История (Св. повестница)[в]); 4) Едно кратко землеописание[г]); 5) Един кратък катихис[д]); 6) Една „първи познания"[ѓ]).

Добре, че приготвих; ами кой да ги издаде? Пари требат, а у юнака нема ни парица ни асприца ни скършена половица! По щастие, намерих в Солун Андрея Анастасов, от Ресен, който по това време продаваше (стр. 423) по панаирите църковни книги. Нему подарих ръкописите си да ги печати с едно само условие: от всекоя книжка да ми даде по 100—150 екзем(б)ляра, за да мога да ги подаря на незаможните

а) Български буквар; б) Голема Българска Читанка; в) Кратка священна Повестница от Ветхийт и Новий завет и Кратко св. Оглашение (Катихизис); г) Кратко землеописание; д) не постои одделно, туку е вклучено во книгата под в) ѓ) Първоначални познания за малечки детца (сите заглавија се дадене според Конески, стр. 51);

и бедните от моите ученици[1]. Книгите излезоха от печат през мес. февруарий 1868 година, на наречие повразумително за Македонските българи[2]. Наредил Един Македонец. Се издават от Андрея Анастасов Ресенцяв Цград, В печатницата на В. Македония, 1868 год[3].

Щом като излегоха из печат, мъгновено се распръснаъха по всите новооткрити тога български училища в Македония, — по 5000 екзембляри от всекоя книжка в петь месеци време похарчиха се като топъл хлеб, та станало нужда и за второ издание в повече екзембляри. Тие книжки всекъде бидоха приети и въведени по тая само причина, че употребений в них язик беше повразумителен за Македонските българчиня, следователно, и плодът им излезе изобилен, когато съществувающите до тога учебници на тракийско наречие мъчно се разумеваха от първоначалните ученици.

(стр. 428) „Насърдчен от добрий прием, който издадените петь първоначални книжки найдоха на всекъде по Македония и, като гледах и усещах нуждата и за от друг вид учебници, реших се да съставя две още „сбирки", една от Апостолските Неделни и празнични чтения, и една от Евангелските. Две цели години работих по них и ги съставих по примера на две подобни съществующи на гърцки язик, с тая само разлика, че в моите, за да отговарят поудовлетворително на нуждата и на предначъртаната ми цель, при славянский оригинален текст притурих и превода му на македонско наречие, като прибавих и праздничните и в други случаи нуждни чтения само в превод.

Цельта, която ме е подбудила, с всичката си слабост, да ги съставя, изложена е в предговора на Евангелската ми сбирка, та излишно било би да я повтарям и тук, ще кажа нещо само за изданието им.

(стр. 429) Добре, че книжките ми се приготвиха. Някак да се печатат. Ето въпрос, на когото не можеше да се отговори лесно. Предложих пак Андрею Атанасов, който издаде първите ми книжки, да му дам и последните, да ги печати с същите прежни условия, т. е. само по 100—150 екзембляра да ми даде колкото да мога да подаря на некои от победните ми ученици, нъ господствому не рачѝ да приеме предложението ми, защото „ще дам, каза ми, лири с гърсти, а ще ги събирам по пет пари!" Шо да се прави? Да оставяли мъртъв двогодишния си труд и същевремено да лиша македонските българи от една полезна и много нуждна книга? „Не бива", си казах!

На това време, около есента на 1869 год., имах мои готови около 100 лири които, макар и да бех хранил себе и подържал петочленото семейство, да бех поправил къщата си, да бех се оженил и сестра омъжил, нъ пак бех сполучил в неколко години да ги спестя от учителската си плата. Реших се прочее да рискувам тоя си единствен капитал и, през септември

Забел. 1—2 ги нема; 3) Г-н Д. Македонски в „Въспоминанията" си казва че неговий Катихизис бил първата книжка, издадена на Македонобългарско наречие. Нека биде так!...

същата година тръгнах за Ц(град[4]) да издам (стр. 430) збирките си за коишто, ако ми не стигнат моите 100 лири, ще се заемя от приятели, мислех си, и не бидох излъган в предположения та и надеждите си.. И така Евангелската сбирка печатих в печатницата на в. „Македония", у пок. П. Р. Славейков, а Апостолската, понеже Славейковата печатница немаше праздно време, идущата пролет, 1870 год., пратих брата си (стр. 432) който я печати в печатницата на Арменеца, Тадея Дивичияна.

Разноски само за печатът на по 3000 екзембляра от едната и от другата сбирка, освен извънредните, како, за повезия, мито, пренос и пр., отидоха ми повече от 130 лири. Благодарение обаче на многубройните спомоществователи (около 1500), та могох да се исплатя поне от заемите, които бех взел, за да посрещна печатарските разноски; а за повече нещо немаше и да потърся, нити да се надея, само 100-тех мои готови лирички изгубих, си а и ако да съм ги събрал малко по малко, то, понеже не съм ги взел в еднъж, неможел съм да ги наместя, както си беха, следователно, и не различава от като и съвсем да съм (стр. 133)

---

[4]) Тога за пръв път встъпих и видех тоя толко знаменит и всемирен град, в когото преседох околу 45 дни и се опознах с мнозина интелигентни българи, особено с светите старци — българските владици, и с членовете на българското читалище, а найпърво и наймного с пок. П. Р. Славейков. В това време в Ц/град случи се с мене едно куриозно нещо, което ясно показваше гърдостьта на некои от нашите горни българи и презрението, което последните показваха към македонските си братя. Българското в Ц/град Читалище беше предприело благородната цель, да подпомогне на бедните български училища в Македония. За постиежнието на тая си цель, то беше издало неколко първоначални книжки и подарило ги беше на тия училища. Нъ отпосле забелезало се бе, че тези подарени учебници, по горнобългарското или тракийското си наречие, на което били издадени, не могли да принесът ожиданата от подарителите полза, та вследствие на това, решило било се в Читалището, щото в второто им издание тие книжки да се издадът на македонско наречие. В заседанието, което ставаше в часът, когато влезох аз в читалищната стая, на дневен ред беше изборът на една тричлена комиссия, която да преобърне горнобългарското наречие на речените книжки в Македонско. Аз, от като се поздравих с всите присътствующи членове, като странец и непознат се (стр. 431) днъх на една страна и си мълкнъх. Събранието избра за речената комиссия трима членове, именно Ив. Найденов, неой си Стамболский и пок. П. Р. Славейков, който дотога не беше още пристъпил в Събранието. Между тримата ни един немаше Македонец. Аз си помислих: „как ли тие трима избранни членове, макар колкото и да беха учени и преучени, ще могът да напишът учебници на наречие, което никак не знаят! — ще направят, заключих си аз, един никому непонятен смес от разни български идиотизми, който ще повреди повече, нежели да ползува ония, които ще имат тие книжки за учебници, когато внезапно, като влезе П. Славейков и се научи за изборът на конисията, изсме се силно и така с смеенето показа им гнилостьта на делото, като им каза тъкмо онова същото, което мислех си аз, и прибави им още: „Защо да си бъхтаме на праздно главата с работа, която не е наша, когато пред нас стои человек Македонец, който се е занимавал и се занимава с тези работа и който твърде добре знае македонското наречие! „И насочи мене. Тога аз станъх прав и от ново се поздра (стр. 432) вих с всички, особито с Председателя, г. Брадинский, който ме прие найвежливо. Следователно, от Славейковите думи убедено, събранието назначи и мене за член в поменутата комисия. Нъ двата нейни члена освен П. Славейкова, виждаше се че неволно приеха назначението ми за техен събрат, както се показа и от едно косвено възражение на един от читалишните членове, Бржилова; а още и от това, че избраната комисия, макар и да беше решено непосредствено да започне заседанията си, нъ тя, догдето бех поне аз в Ц/град, ни един път не заседавя Какво стана посетне с нея, не могох да научва.

ги загубил. Нъ аз не жалея за них, защото, ако и да се не възползувах аз материялно, а още и щетих, утешавам се обаче с това, че отечеството ми, Македония, може чрез них да извлече неоценима полза, народното дело напредна исполински; понеже, щом сбирките ми излезоха на бел свет и мъгновено се распратиха на спомоществователите по цела Македония, на всекъде се въведоха както в училищтата така и в църквите, в който до тога се пееше и четеше по гърцки. На това всеобще и бързо въвеждание наймного спомогна преводът им на македонско наречие[5]), та и до днес още, след 25—26 години, в повечето църкви в Македония Апостолските и Е°°°°

(стр. 434) вангелските чтения четът се на тия сбирки. Народът, като слуша словото боже не само на свойт язик, ами и на наречие, което потънко разумева, радва се и посилно се стреми за избавлението си от чуждий, гърцкий язик.

Първи български книжки, които, издадени за Македонските българи, наймного способствували за въвежданието българиский язик в църквите и училищата Македонски, са Партениевите: българогрцкий буквар[а]) и священата история[б]), издадени още през 1858[в]) година, втори, петьте мои първоначални книжки, които споменахме погоре, издадени в началото на 1868 год., на наречие повразумително на македонските българи, трети, издадените од г. Д. Македонскии св. история[в]) и катихизис[г]) и букварчето от пок. Д. Узунов[д]) четвърти поменутите мои Апостолски и Евангелски сбирки, които особито спомогнъха за въвежданието българский яазик в църквите. След них моя буквар[ѓ]), преработен издаде брат ми. Бех приготвил още аритметика и граматика с забележвания по македонското наречие. Нъ понеже опитът от преждеиздадените ми сбирки ме научи, че не е така лесно да се издават книги, а пари готови други (стр. 435) немах вече, то ръкописите ми още се търкалят между много други подобни, съще поради парична скудност не-,издадени.

---

[5]) Когато отидох в Ц/град да ги печатам, претставих ръкописите на Св. Българскии синод, за преглеждание. Тогаи покойнии Иларион Макариупулскии и брат му, Н. Михаловскии, възразиха и не удобряваха наречието им, нъ Видинский Антим, като взимаше пред вид страната, за която беха предназначени, и оценяваше голематаполза, която щеха да принесят тие на местото, не само ги удобри и ми позволи да ги издадам и без удобрението на Синода (каквото не можеше и да ми даде, тъй като Той не беше още офирияно припознат), нъ и ме насърчи даже в претприетото ми дело: ,Издадеет ги, каза ми той, та, ако имат власт, нека ги въспрът."

[6]) Началное учение за децата, Цариград, 1858; б) Кратка священа история, Цариград, 1857 (Конески, стр. 25); в) Кратка Священа история за училищата по Македония, Цариград, 1867; г) Скратен православен катихизис, Цариград, 1868 (заглавијата од кај Конески, стр. 46); д) „букварчето" од Д. Узунов не е регистрирано кај В. Погорелов: Опис на старите печатани български книги (1802—1877) и кај Др. Маъу Стоянов, Българска възрожденска книжнина, I, 1957; ѓ) В. Погорелов, Опис, бр. 1510; односно Др. М. Стоянов, бр. 7972, — двете книги што се дадени под овој број

А пак г. Д. Македонски в Бъспоминанията твърди че първи български книжки за Македония били: неговата свещ. история и катихизисът, издадени на 1867—1869. Читателите нека се произнесът.

H. Polenaković

K. A. ŠAPKAREV SUR SES LIVRES DE CLASSE

RESUME

Dans sa dernière autobiographie (réstée en manuscrit), l'auteur bien connu de livres de classe et le collecteur des productions populaire, Kuzman A. Šapkarev, parle à plusieurs reprises de l'idée qu'il a eu de composer et de publier des livres de classe pour les écoles macédoniennes.

Analysant les affirmation de Šapkarev relatives à cette question, l'auteur du présent article a pu constater que c'était la nécessité d'introduire la langue populaire dans les écoles macédoniennes, dans lesquelles on enseignait surtout en grec, qui avait l' fait composer quelques manuels macédonienes. Ces manuels ont été publiés de 1866 à 1870. Le tirage en a été de 3000 à 5000 exemplaires dont la plupart étaient envoyés aux abonnés. Les manuels de Šapkarev se sont bientôt substitués aux manuels precs et bulgares, tandis que ses deux derniers livres écrits en macédonien ont eu un usage obligatoire dans les églises de Macédoine, vu qu'ils présentaient un choix de textes évangéliques et apostoliques.

Х. Поленаковиќ

РУСКИОТ ЈАЗИЧЕН ЕЛЕМЕНТ КАЈ МАКЕДОНСКИОТ ПОЕТ КОНСТАНТИН МИЛАДИНОВ

„Он конечно не выучился говорит правильно ... но писал он уже к концу полугода совершенно правильно." (А. Рачинский, Печальныя известия о Македонии, День, Москва, № 21, 3. III. 1862)

Кога пишуваше писма или се огледуваше на поетското поле — за време на тригодишниот престој во Русија, кога во Москва студираше на Историско-филолошкиот факултет — поетот Константин Миладинов пишуваше или на грчки јазик (сочувано е едно негово грчко писмо упатено до архимандритот Хрисант, во Киев) или на својот мајчин, македонски јазик (сочувани се неколку такви писма, преводот на книгата на Ј. Флеров од руски на македонски, неговите петнаесет стихотворби, предговорот на Зборникот од македонски народни песни со посветата и огласот, и научниот прилог за охридската архиепископија). Денеска ни е познато, дека со поедини руски луѓе кореспондирал — што е сосем природно— на руски јазик.

1

Интересот кон рускиот јазик кај Константина прв посериозно можел да го пробуди рускиот славист Виктор Иванович Григорович, којшто за време на својот престој во Охрид и Струга — во мај 1845 година — имаше прилика да престојува во Струга и во домот на Миладиновци, и од старата мајка на браќата Миладиновци да запише најмалку една македонска народна песна, а од некои други стружани уште неколку струшки народни песни.[1]) Рускиот славист, доцент на универзитетот во Казан, којшто во Европска Турција вршеше научни истражувања на старата словенска книжевност и на живите словенски дијалекти, собирајќи и разни народни умотворби покрај драгоцени книжевно-историски споменици, со луѓето во Охрид и Струга говореше грчки

[1]) Х. Поленаковиќ, Страници од македонската книжевност, Скопје, 1952, 47—48; H. Polenaković, Makedonske narodne pesme u Vrazovoj zaostavštini, Građa JAZU, XXI, 263—284; Х. Поленаковиќ, Неколку новопронајдени македонски народни песни во заоставштината на Станко Враз, Трудови, I, Скопје, 1960, 97—107;

Но откако разбра дека со Македонците може да говори и со својот мајчин, руски јазик, па достатно тие да можат добро да го разберат, треба да се претположи дека говорел руски и дека во текот на овој престој на Григоровича во Струга, Константин Миладинов, веќе петнаесетгодишен младич, имал доста можност да го слуша живиот руски јазик и да биде со тоа задоволен. До каде одеше интересот на Константина Миладинов за рускиот јазик во овој час, не ни е познато.

2

Нешто повеќе податоци за интересот што го покажувал Константин Миладинов кон рускиот јазик имаме од времето на неговите студии на универзитетот во Атина, 1849—1852 година. Од биографијата на Константина Миладинова, што ни ја остави А. В. Рачински, дознаваме дека за време на студиите во Атина Константина многу го заинтересирало делото на грчкиот научник и просветен и општествен деец Константинос Икономос (1780—1857) „Δοκίμιον περὶ τῦς συγγενείας τῦς σλαυωνο — ρωσικυς γλῶσσυς πρὸς τὺν ἑλληνικύν“, πετρούπολιϑ, 1828 (Ελενθερονοςακη, Εγνκλοῶαίδικον λεξικον, X, s. v.)“ во коешто се говорело за сродството меѓу рускиот и грчкиот јазик. За ова дело на дописниот член на Петроградската и Берлинската академија на науките. Константин му говорел и на својот руски пријател А. В. Рачински, какошто се сеќава за тоа А. В. Рачински (День, № 21 од 3. III. 1862).

3

Веќе подлабоко заинтересиран за рускиот јазик во Атина, на враќањето од студии, летото 1852 година, Константин Миладинов, по препорака на брата си Димитрија се одбива на Света Гора, во манастирот Зограф, каде во тоа време беше отворил еден вид богословско словенско училиште рускиот воспитаник, архимандритот Партенија Зографски од Галичник, некогашен ученик на Димитрија Миладинов (во Охрид) и соврсник на Константина, идниот автор на учебници македонски и прв словенски владика во Кукуш. Податоци за овој престој на Константина Миладинов во Манастирот Зограф ни оставил Димитрија Миладинов во едно писмо, пишувано на 20 август 1852 година во Битола, и упатено до уредникот на „Цариградски вестник“, А. Б. Екзарх. Од писмото се дознава дека за време на престојот во Зограф, Константин Миладинов „ја минал само словеноруската граматика и синтакса“ и дека добил ветување од Партенија Зографски овој — по три години — да го испрати „на руските универзитети“.[2])

Подготвувајќи се за одење на студии во Русија, откако кај пријателот Партенија ја „минал“ словенорускaта граматика и синтакса, времето од 1852—1856 година, додека им се оддолжувал со учителувањето на магаревчаните за помошта што му ја дале овие за да може

---

[2]) Братя Миладинови. Притурка на научното списание „Минало“, София· 1912, 16, 19;

да студира во Атина, Константин Миладинов — треба да претположиме — го искористил што подобро да го совлада рускиот јазик, за да може, кога ќе се најде еден ден во Русија, без големи тешкотии да се вклучи во универзитетските студии. Што конкретно работел Константин во ова време во совладувањето на рускиот јазик, не ни е познато, но примајќи ја изјавата на А. В. Рачински барем делумно за точна дека Константин „веќе кон крајот на полугодието совршено правилно" пишувал руски, мораме да претположиме извесно совладување на рускиот јазик пред доаѓањето во Русија.

4

Долго подготвеното одење во Русија, на студии, се ближеше кон својот крај. Времето на Кримската војна не беше погодно за патување во Русија, непријателка на Турција. Но крајот на војната ги отстрани и тие тешкотии, а пријателот Партенија Зографски веќе можеше да помислува на исполнувањето даденото ветување дека тој по три години (од 1852 год.) ќе може да го испрати Константина на школување во Русија. Притоа, кон крајот на 1856 година, од Белград се врати во Македонија Димитрија Миладинов, којшто цела една година странствуваше од Македонија, обиколувајќи ја Херцеговина, Босна и Србија, задржувајќи се повеќе од шест месеци во Белград. Враќајќи се од Белград, наполно прероден, Димитрија Миладинов решително се зафати со воведувањето на народниот јазик во школите и црковнословенскиот во богослужбата. На остварувањето на овие задачи беше потребно да се ангажираат бројни просветни кадри, а такви — народно пробудени и словенски подготвени, ги немаше. Заради тоа се наметнуваше барањето такви кадри да се изградат во Русија и тука се подудруваа желбите на Константина, Димитрија и Партенија — и Константин иако веќе дваесетшестгодишен човек тргнува на пат за Русија иако недостатно материјално обезбеден. Од пишувањето на првиот биограф на Константина Миладинов, А. В. Рачински, во средината на ноември месец 1856 година во Одеса допатува Константин Миладинов, — и тоа беше првата средба со руската земја[3]).

Скромно облечен, без многу парични средства, Константин бил принуден од одеското бугарско добротворно дурштво да побара помош — стипендија, за да може да ги започне своите студии во Русија. Пишувана на струшкиот говор, оваа молба на Константина Миладинов претставува најстар познат документ од Константина Миладинов, што истекол од перото на идниот македонски поет и исторвремено јасно сведоштво за патриотските чувства што го натерале него да оди во Русија на школување.

Покрај средбата со разни луѓе од Бугарија и Македонија, кои тргувале во овој жив трговски град на Црното Море, Константин Миладинов имал средби и со некои руски луѓе, покрај со органите на властта.

---

[3]) Константин Миладинов, Творби, Скопје, 1958, 9.

Тука се, пред сè Александар Викторович Рачински и одескиот архиепископ Инокентиј, којшто оставил длабок впечаток кај Константина, особено неговото чинодејствување во црквата соборна. Секако дека Константин со овие луѓе разговарал и дека тука, на рускиот терен, имал доста можности, во сето јазично богатство, да го слуша рускиот збор.

Од Одеса, придружувајќи го А. В. Рачински, двајцата нови пријатели тргнале кон селото Минино (во тогашна Смоленска губеринја) каде се наоѓал имотот на А. В. Рачински. Патем, во Киев, според пишувањето на А. В. Рачински, двајцата млади луѓе ја посетиле и великолепната соборна црква св. Софија, со која Константин Миладинов бил одушевен, за да доживее едно разочарение во неа, поради наивноста и непознавањето на работите од страна на клучарот на црквата. Кога од Рачински дознал дека е Константин од Македонија, клучарот, сметајќи го за нормално своето мислење, прашал: „значит он грек?“ На ова прашално-потврдно мислење на клучарот Константин со возбудлив глас и со оние неколку руски зборови што ги знаел, зел да му докажува на клучарот на црквата дека тој не е Грк и дека Македонија не е грчка земја. Со вакви возбудливи моменти било исполнето понатамошното патување на Константина во Русија и неговото запознавање со руските луѓе и рускиот јазик. И во многуљудниот Смоленск Константин имал прилика да разговара и со некои руски луѓе и да се разочарува. Секако заедно со А. В. Рачински Константин имал можност да ја посети архиепископската палата на тамошниот архиепископ. На високиот црковен великодостојник изветвените летни алишта на Константина не му влевале некоја верба во квалитетот на власникот на тие алишта, па одбил да го прими Константина. Но откако разбрал од А. В. Рачински за тоа кој е Константин и со каква намера дошол во Русија, архиепископот се престорил во гостољубив домаќин и, за да ја заглади поранешната своја несмасност, на разделбата му ја подал раката на Константина, пуштајќи му в рака извесна сума пари. Којзнае како навредливо му прозвучија во ушите на Константина руските зборови на овој несмасен црковен човек! Константина повеќе го заболела оваа постапка на смоленскиот архиепископ отколку одбивањето да го прими кај себе! Секако дека за време на траењето на оваа визита кај архиепископот Константин имал достатно прилики да го слуша рускиот збор, а и самиот да каже нешто на руски. — До селото Минино Константин постојано го слушал рускиот јазик на којшто говорел пријателот А. В. Рачински, којшто со тоа се јавува како прв учител на Константина во рускиот јазик на теренот на Русија. Целта на доаѓањето во селото Минино беше Константин да го совлада рускиот јазик и да се подготви за приемниот испит на универзитетот. Во Минино Константин останал до август 1857, кога отпатувал за Москва. Есента 1857 година Константин е во Москва и стапува на универзитетот како вонреден студент по словенска филологија. Приемниот испит секако се одвивал на руски јазик и самиот факт дека Константин го положил испитот говори достатно за тоа дека доста добро го совладал рускиот книжевен збор. Учењето на рускиот

јазик станува поинтензивно. Покрај присуството на предавањата на универзитетот тој жедно ја проучувал научната славистичка литература, стапувал во блиски контакти со професори — слависти од Московскиот Историско-филолошки факултет и така сè повеќе го совладувал рускиот јазик.

5

Во текот на јануари 1858 година во Москва се основа Словенскиот добротворен комитет на кој Константин ќе му стане близок, добивајќи повремено и парична помош и учествувајќи во остварувањето на задачите на овој Комитет: во смисла на ширењето на руските упливи во Македонија. Немаме конкретни податоци за Константиновата работа во првата половина на 1858 година — освен неговото прилежно студирање и средувањето материјалите за идниот Зборник од македонски народни умотворби — но летото на 1858 година тој е ангажиран со преведувањето на делото од Јоан Флеров: „О православных церковных братствах противоборствовавших унии в юго-западной Росии, в XVI, XVII—XVIII столетиях".

Преводот на ова дело од Ј. Флеров од руски јазик на македонски претставува прва негова покрупна книжевна работа. Неговите пријатели и заштитници од Московскиот словенски добротворен комитет сметале дека Констанитин достатно го совладал рускиот јазик, за да може од тој јазик да ја преведе што туку излезената на руски јазик антунијатската книга на Ј. Флеров.

Зафаќајќи се со преводот на делото на Флеров Константин Миладинов покажа дека навистина во знатна мерка го совладал рускиот јазик и дека успеал со својот превод да даде една релативно успела работа, којашто претставува прв покрупен превод од руски на македонски јазик. Анализа на овој превод на Константин Миладинов дадов во прилог: „Константин Миладинов како преведувач на „Православни црковни братства" од руски јазик на македонски" што како мој реферат за Петтиот меѓународен конгрес на славистите, се печати во „Македонски јазик" (Година XIII—XIV, 1962/63). Во овој мој труд ги изнесов основните карактеристики на преводот што го дал Константин Миладинов, а кои се, воглавно, следниве: 1. преводот на делото од Ј. Флеров во најголема можна мерка задоволува, бидејќи тој е верен и е даден во духот на народниот говор на преведувачот, на струшкиот говор; 2. наместа преведувачот, повлијаен од рускиот оригинал, прави некои отстапки за сметка на народниот говор, особено доколку станува збор за користењето со руската лексика; 3. во деталите — може да се укаже на извесен број скратувања, односно проширувања на оригиналниот текст, што не се одразува многу негативно во преводот; 4. печатениот текст од преводот претставува само еден дел, уводниот дел од книгата на Флеров (стр. 1—23), којашто е инаку едно покрупно дело од 200 страни октаво формат.

6

Треба да е претпостави дека и во ненапечатениот дел од книгата на Флеров, којшто останал некаде во заоставштината на Константин Миладинов, или во таа на А. В. Рачински, односно во архивата на Московскиот словенски добротворен комитет — ќе се сретнат спомнативе карактеристики, што ги среќаваме и во печатениот дел од книгата на Флеров, потврдени уште со поголем број примери.

До почетокот на 1859 година не ми се познати некои повидни манифестации на ангажираноста на К. Миладинов со рускиот јазик.

Сега имам можност овдека да објавам едно писмо од Константин Миладинов, напишано на 30 јануари 1859 година во Москва и упатено во Петроград до Петар Иванович Севастјанов (1811—1867). П. И. Севастјанов е еден од многу заслужените руски истражувачи на културно-историското минато на Македонија. Тој е еден од највредните руски луѓе што на теренот на Македонија — и особено по светогорските манастири — собирал разни книжевно-историски споменици, нумизматички материјали и други старини. На Света Гора П. И. Севастјанов бил трипати, секојпат донесувајќи во Русија драгоцени материјали од светогорските манастири и воопшто од Балканот. По вториот престој на Света Гора (во 1857) Севастјанов зимата 1858 приредил во Петроград, во Синодот, изложба со триста експонати и со тоа си обезбеди поткрепа на руската академија на уметноста за водење на цела археолошка експедиција на Света Гора во 1859/1860 година. За време престојот во Македонија Севастјанов имал можност, на своето второ патување по Македонија да се запознае, меѓу другото, и со Димитрија Миладинов, од кого ќе добие и низа драгоцени материјали (ракописи, икони, разни монети и др.), како што се дознава од неодамна објавеното писмо на Д. Миладинов упатено на 14 јуни 1858 година од Кукуш до П. И. Севастјанов[4]).

Од писмото на Константин Миладинов упатено до П. И. Севастјанов се гледа дека Константин Миладинов го совладал рускиот јазик во голема мерка, но се гледа и тоа дека наместа среќаваме фрази што не се наполно во духот на рускиот јазик, дека има правописни и граматички грешки, дека се среќаваат по некои македонизми во глаголските облици. Инаку во поглед на содржината на писмото не би имало што особено да се истакне, освен тоа дека при крајот на писмото Константин го моли Севастјанова овој да напише нешто за народното движење во Кукуш, коешто бујно се развивало и му било познато на П. И. Севастјанов. Во писмото станува збор за испраќање некои материјали за изложбата што во Синодот, во Петроград, ја приредил Севастјанов со ракописите и другите старини што ги донел од Света Гора.

Во продолжение го донесувам писмото на Константин Миладинов за да може да се види до која степен тој беше го совладал рускиот книжевен јазик во моментот кога го пишувал ова писмо.

---

[4]) Никола Трайков, Димитър Миладинов в служба на руската наука и българското народно дело, Литературен фронт, София, бр. 51 од 21. XII. 1961.

МИЛОСТИВЫЙ ГОСУДАРЪ

Пётр Ивановичъ!

Позвольте мнѣ передать Вам мои нижайшіе поклоны и написать слѣдующее по порученію Професора И. Буслаева, который в какой-то книгѣ нашѣлъ надписы, относящіеся на Недреманное око, которое Тамь называется Недремаемымъ. Фёдор Иванович благодаря Вам за то, что онъ видѣлъ Вашы фотографическія снимкы, поручил мнѣ переписать и послать къ Вамъ тры эты надписы, первую надъ Христомъ, вторую на одрѣ, третую подъ Христа. Подлинникъ же, изъ которого переписаны надписы, самый лучшій, по словамъ професора. Я же съ радостью исполняю порученіе увѣренъ что этимъ можите ползоватся въ Вашыхъ обясненіяхъ, именно если выставка еще не кончилась.

Скажите пожалуста, какь обяснить это будто, как говоритъ Г. Струковъ Алексѣй, Николай Бахметевъ далъ ему Струкову отношеніе к Вамъ за со (стр. 2) бранныя на выставкѣ денги; и будто Струковъ отдалъ Вамъ отношеніе на машинѣ передъ Вашимъ от' ѣздом; съ другой стороны, когда я по желанію Якова Онисимовича два раза ходилъ кь Бахметеву, потомъ кь управителю канцеларіи (и таким образомъ дано намъ свидѣтельство на Ваше имѣ) тогда Алексѣй Николаевичь ничего мнѣ не говорилъ объ первомь отношеніи . . Яковъ Онисимовичъ посылаеть Вамъ это свидѣтельство.

Будьте такъ снисходительны, написать объ дѣлѣ Кукушанъ, въ успехѣ котораго не сомнѣваюсь, оть того что оно подъ Вашымъ добрымъ попеченіемъ, которое неоцѣненнымъ покажется въ этомъ случа. .

Имѣю честь пребывать

Вашему Превосходительству

30 Января 1859 год.
Москва

Нижайшій слуга
К. Миладиновъ

7

Разгледувајќи го руският лексички елемент во трудовите на Константин Миладинов, веднаш може да се рече дека тој елемент најмалку се среќава во неговото поетско творештво, во неговите петнаесет стихотворби; многу повеќе овој елемент се среќава во неговите писма пишувани на македонски јазик, а најповеќе руският јазичен елемент е застапен во неговите состави како што се прилогот за охридската архиепископија, огласот за Зборникот од народни песни, посветата на Зборникот и предговорот кон Зборникот и во преводот на делото на Ј. Флеров.

---

[5]) Писмово од Константин Миладинов до П. И. Севастјанов се чува во ракописниот оддел на Лениновата библиотека во Москва во фондот на В. И. Григорович.

Во стиховите на Константин Миладинов одвај ќе се најдат две-три руски заемки. Тоа се зборовите: счастје -во стихот „Само ми счастје се вруши" од стихотворбата „Сираче", од рускиот збор счастье; потоа зборот безпоштадно -во стихот „и безпоштадно сите истреби" од рускиот збор беспощадно; како и зборот — восхиштение во стихот „Народ'т стана со восхиштение, од рускиот збор — восхищение. Последните два примера употребени се во песната „Грк владика на Болгарите". — Ако се одземат последните два примера што поетот ги употребил во една сатирично-политичка песна, ставајќи ги во устата на еден странец — Грк, тогаш во поетското творештво на Константин Миладинов наоѓаме само еден руски збор. Чистотата на народната реч во поезијата на Константин Миладинов се огледува и во тоа дека, покрај спомнатите руски заемки, можат да се споменат: уште еден збор од бугарскиот јазик-нещем, во „Грк владика на Болгарите" и неколку грцизми и турцизми што биле наполно одомаќени во говорот на поетот и воопшто во македонскиот јазик.

За останатиот руски јазичен елемент кај Константина Миладинов ќе говорам на едно место, означувајќи ги текстовите кадешто се наоѓаат русизмите на следен начин: КР — 1, 2, 3, 4, 5, писмата на К. Миладинов до Г. С. Раковски (издадени од Ив. Хаджов, Константин Миладинов и Г. С. Раковски, сп. „Македонски преглед", година II, кн. 4, стр. 72—78); О- Огласот со кој се поканувaат читателите да се претплатат на Зборникот од народни песни (издаден во статијата на Ив. Хаџов спомената погоре); П — Посветата на Зборникот и Пр. — Предговор на Зборникот (објавени во првото издание на Зборникот на Миладиновци); Ох.- Охридска архипископиа (објавена во: Константин Миладинов, Творби, Скопје 1958, 65—67).

Пред да го дадам списокот на русизмите кај К. Миладинов, сакам да го истакнам фактот дека целата граматичка терминологија употребена од Константина во Предговорот на Зборникот на Миладиновци е руска. Тоа е сосема разбирливо, кога се знае дека преку руската граматика и литература К. Миладинов се запознал со рускиот јазик.

Еве ја граматичката терминологија употребена од К. Миладинов во Предговорот на Зборникот, овдека, во контекстот, дадена подвлечено: „Правопис употребихме по возможността најлесен и најсходен со произношението од словата" (П, стр. II, I); „Писахме нѫ (неѫ) вин. пад. за одличие од мест. на првото лице я"; освен тие друго я (со ударение) је союз. Ударението и апострофот се употребиха за одличие и на други слова, кои имает едкакво произношение; — Си помог. глагол (сум, си); 'си (вси): си (без удар. и апост.) местоимение -Ни (нам); ни отрицателно наречие... ѝ (со у д.) дат. пад. вм. нејдзе; 'и (њи, ги): (без удар.) союз, ѣ (без удар.) дат. пад. (ѝ, нејдзе). ѣ-от сторен од я, се употребвит к'де по други поднаречија имат я; оште на дат. падеж, и' секаде се произносит како е... ѣ употребихме и во трекото лице од множ. число, напр. . . . ; та̀ и да̀ (со уд.) союз

преп.; да (без у д.) сојуз. — Со ударение оште је назначен винит. падеж, кога не можит лесно да се узнаит кој је вин. падеж. . . — В песните се употребват падежи дателни, винителни, и творителни едни п'ти во најстариот им вид. . . Еднакво и в разговорниот јазик, особено в собствените имина, тие падежи од единст. число (в местото им. и во множ.) се довардиха. — Други достозамечателни употреблениjа од падежите се стретват, имено местоименијата (сите примери од страна IV). . . сториха окончанието) кое со премененијата си чинит, падежите . . . . (стр. V).

На ова место би требало да се истакнат и оние форми на месеците и на личните имиња што Константин Миладинов ги примил од рускиот секидневен говор: яанваря (покрај: јануарија), юния, юла. Во писмата од К. Миладинов се среќаваат стереотипните почетни и завршни формули: „Господине Г. С. Раковскиј", „Љубезниј г. Раковскиј", „почтени мој пријателју", „Ваш искрениј пријатељ", „в знак искренаго пријатељства", — сè работи што се клишејски и најлесно се примаат. Секако како заемки треба да се сметаат русизираните облици на личните имиња: Димитриј, Пајсиј, односно презимето Раковскиј.

8

Изнесувајќи го по азбучен ред лексичкиот материјал примен од рускиот јазик сакам да наспоменам дека низа зборови не ги донесувам овдека, бидејќи тие се заеднички на повеќе словенски јазици: бугарскиот, српскохрватскиот и, најповеќе, на црквенословенскиот јазик.

Благодарја (КР 1) и други облици од рус. благодарить;

благодејанија (П) — благодеание; во хрватскосрпскиот оригинал зборот гласи: доброчинство (Х. Поленаковиќ, За посветата на Ј. Ј. Штросмајер во Зборникот од народни песни на Миладиновци, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, книга 7, 1954, 57, понатаму се употребува: За посветата);

благоденствие (П) — благоденствие; во хрватскосрпскиот оригинал овој збор гласи: благостање, (Спор. мојот спомнат труд За посветата. . . 56);

благосклоно (П) — благосклоно и (во хрватскосрпскиот оригинал овој збор гласи: благонаклоно (Спор. мојот труд За посветата, 57);

благосклоност (КР 1) — благосклонность;

Болгари, Болгарин, болгарски, Болгарија — болгарин, Болгария. Покрај употребата на руската форма Константин ја употребува и бугарската форма: Български народни песни (насловот на Зборникот), Българи, България итн., додека не ја употребува македонската форма: Бугарин, Бугарија и сл.

Великолепни (Ох, 67) — великолепный;

восточна Болгарија (0,76) — восточный;

възможно (КР 2) — возможный;

вопрос (КР 2) — вопрос:
восторжествуват (КР 1) — восторжествовать;
всевозможно (КР 1) — всевозможный;
газета (КР 2) — газета;
герои (Пр. VII) — герой;
даже (КР 4) — даже;
движенија (Пр. VII) — движение;
деиствителни (П 1) — действительный) во хрватскосрпскиот оригинал зборот гласи: правом, Х. Поленаковиќ, За посветата, 54);
доброжелателство (П 2) — доброжелательство (во хрватскосрпскиот оригинал зборот гласи: добробит, Х. Поленаковиќ, За посветата . . . , 57);
достоверни (Ох, 66) — достоверный;
достохвалните (КР 1) —
драгоценија (КР 1) — драгоценный;
заметна (Пр. VIII) — заметный;
иждивение (Ох. 66) — иждивение;
известна (КР 2) — известный;
изјаштите (П. 1) — изящный (во хрватскосрпскиот оригинал зборот гласи: на латински јазик — i artium liberalium, Х. Поленаковиќ, За посветата . . . 54;
имено (Пр. VIII) — именно;
искат (Пр. VI) — искать (зборот е дојден, најверојатно, преку бугарскиот јазик, бидејќи е употребен во текстот каде Константин Миладинов говори за Панаѓуриште врз база на кажувањата или пишувањата на Васил Д. Чолаков;
историческата (КР 2) — историческии;
клад (КР 1) — клад;
лелјаха (КР 2) — лелеять;
љубезниј (КР 3, 4) — любезний;
љубознателните (КР 1) — любознательный;
медлено (Пр. VI, VIII) — медленный;
местоимение (Пр. IV) — местоимение;
најсходен (Пр. III) — сходный;
направлението (КР 2) — направление;
наречје (КР 1, Пр. IV) — наречие;
настојаштата (Ох, 66) — настоящий;
нашествие (Ох, 65) — нашествие;
неожидано (КР 1) — неожиданный;
несовместно (Пр. V) — несовместный;
неужели (КР 2) — неужели;
обикновено (Пр. V, VI) — обыкновенный;
обстојателства (КР 1, Пр. VII) — обстоятельства;
објаза (КР 1) — обязать;
објазност (Ох, 65) — обязность;
одличие (Пр. IV) — отличие;
одушевлјават (Пр. VII) — одушевлять;

окончание (Пр. 7) — окончание;
отечеството (КР 1, 2, 3) — отечество;
отражават (Пр. VII) отражать;
патешествие (КР 1) — путешествие;
переводот (КР 1) — перевод;
подпиштици (0,76) — подписчик;
подходат (Пр. VI) — подходить;
познакомство (и знакомство и изведенки, КР 1, 2) — , знакомится;
покорјавала (Ох, 65) — покорять;
получих (КР 1, 2, Ох 65) — получить;
попечението (КР 1) — попечение;
поражавает (Пр. VII) — поражать;
поцелуј (Р 4) — поцелуй;
почтените (0,76) — почтенный;
почти (Пр. VII) — почти;
пребивание (КР 2) — пребывание;
пријах (КР 2) — приять;
произносит (Пр. IV) — произносить;
произношението (Пр. III) — произношение;
развлечение (Пр. VII) — развлечение;
разделение (Пр. VII) — разделение;
разница (0,76) — разница;
распоражават (КР 2) — распоряжаться;
ревност (КР 1) — ревность;
ръчателство (П, 2) — рачительность (во хрватско-српскиот оригинал: увјет, Х. Поленаковиќ, За посветата . . . 56);
самостојатељна, самостојатељност (Ох, 65) — самостоятельный;
сановници (Ох, 66) — сановник;
скрбното (Ох, 65) — скорбный
слово (КР 1, Пр, III—IV и др.) — слово;
словестно (Ох, 65) — словесный;
словесност (КР 1) — словесность;
сношение (Пр. VII) — сношение;
сокровиште (П 2) — сокровище (во хрватскосрпскиот оригинал зборот е даден како „народног блага", Х. Поленаковиќ, За посветата. . . , 56);
сојуз (Пр. IV) — союз;
спеша (КР 4) — спешить;
старајали — како објаснение за печалам; со зборот „печалам" во предисловието на Православни црковни братства. . . го објаснува зборот приобрести!
статија (КР 1) — статья;
стремление (КР 1) — стремление;
счастие (КР 1) — счастье;
счастливи (0,76) — счастливый;
творчество (Пр. VII) — творчество;

трогат (Пр. VII) — трогать;

удовлетвора (КР 1); 0, 76) — удовлетворить;

усердие (Пр. III) — усердие;

усовършенствувала (Пр. V) — усовершенствовать;

участие (П, 2) — участие (во хрватскосрпскиот оригинал зборот гласи: дијелником, Х. Поленаковиќ, За посветата. . . 56);

Хорвати (0, 76) — хорват;

част (Пр. III) — часть;

чрез (Пр. VII) — через;

шчадеешчем (П, 2) — щадить; (во хрватскосрпскиот оригинален текст зборот гласи: штедећи, Х. Поленаковиќ, За посветата. . . , 56);

штедро (П, 2) — щедрый; (во хрватскосрпскиот оригинален текст овој збор гласи „обилно", Х. Поленаковиќ, За посветата, 56).

9

Кога се нашол во Виена и, подоцна, во Хрватска (во Ѓаково и особено во Загреб) Константин Миладинов говорел и македонски и руски, секако, обидувајќи се да говори и на хрватскосрпски. Дека рускиот елемент бил јако застапен во неговиот секидневен говор ни дава едно сведоштво и домаќинот на Константина, бискупот Ј. Ј. Штросмаер. Во писмото упатено до „Славјанска беседа" во Софија на 15/27 V. 1885 година, меѓу другото, Штросмаер, ја споменува употребата на зборот „освјежи" од страна на Константина. Овој збор многу му се допаднал на Штросмаера и тој често го употребувал и успеал да го воведе во хрватското општество во шеесетте-седумдесетте години на минатиот век[6]).

РЕЗЮМЕ

В данной статье Д-ра Харалампия Поленаковича, професора македонской литературы на Философском факультьтете в Скопье, говорится о проявлении интереса македонского поэта Константина Миладинова (1830—1862) к русскому языку и о влиянии русского языка на него.

1. Первое знакомство Константина Миладинова с русским языком датируется с времени пребывания русского слависта В. И. Григоровича в Македонии: Охрид—Струга, в мае 1845 года, когда русский учёный собирал языковой материал и народные песни, как раз в доме Миладиновцев и привлёк к работе старшего брата Миладинова, Димитрия по составлению грамматики стружского диалекта и собиранию народных македонских песен.

---

[6]) Х. Поленаковиќ, Константин Миладинов и зборот „освѣжи" во хрватскиот јазик, Македонски јазик, Скопје, 1952, 29—30.

2. Существуют сведения, говорящие о том, что Константин Миладинов в годы учения в Афинах проявлял живой интерес к работам греческого учёного К. Икономоса, в которых последний доказывал сродство между греческим и русским языками.

3. Конкретно, изучением русского языка Константин Миладинов занимался в течение лета 1852 года в манастыре Зограф на Св. Горе, у русского воспитанника Партения Зографского.

4. Сейчас же по окончании Крымской войны многие представители македонской интеллигенции отпрвавились в Россию для образования, чтобы затем ввести народный язык в своих школах и таким образом вытеснить греческий, господствовавший до тех пор в Македонии. Одним из первых македонцев, отправившихся с этой целью в Россию, был Константин Миладинов. С конца 1856 года до половины 1860 года Константин Милатинов находится в России, где хорошо овладел русским языком, на котором мог в особенности хорошо писать. Как студент заочник Московского историко-филологическокото факультета он делает ценный перевод с русского языка на македонский — сочинения Флерова: ,,О православных церковных братствах'', Санктпетербург, 1857 г., отпечатанное в Москве 1858 года (только введение). Анализ этого перевода даётся автором в его труде, об'явленном в македонском научном журнале ,,Македонски йазик'', Скопье 1963 год.

5. Константин Миладинов писал не только на македонском, но и на русском языке. К статье прилагается письмо К. Миладинова, написанное на русском языке в Москве, в январе 1859 года и адресованное П. И. Севастьянову иззвестному научному исследователю в Св. Гору. Из этого письма видно, до какой степени Констанин Миладинов владел русским язиыком. Местами в русский текст вкрадилис элементы родного македонского языка автора письма.

6. Рассматривая в деталях русский языковой элемент у К. Миладинова константируем следующее:

а) в его художественных стихах — созданных на македонском языке в течение 1858—1860 гг. в. Москве — една ли можно встретить какихнибудь три слова;

б) в его корреспонденции на македонском языке встречается много русизмов.

в) особенно много русизмов встречается в предисловии Сборника македонских народных песен (Загреб, 1861) — где вся грамматическая терминология — русская. Подобные руссизмы встречаются и в научной работе Константина Миладинова об Охридской архиепископии, как и в других известных его работах.

7. Целый ряд русизмов из области форм обращения и этикета заимствованы из русского языка; в своей разговорной речи. во время своего пребывания в Загребе, Константин Миладинов также часто употреблял русские слова.

Х. Поленаковиќ

НЕКОЛКУ НЕОБЈАВЕНИ ПИСМА ОД ЈОРДАН ЏИНОТ

I

Една од најборбените личности во македонската преродба, Јордан Хаџи Константинов-Џинот, беше личност што, релативно, доста пишуваше и печатеше, и што одржуваше жива кореспонденција со разни луѓе во Белград, Цариград и други места. Неговите написи, објавувани во текот на шестата деценија на минатиот век во разни весници и списанија (најповеќе во „Цариградски весник", нешто во „Гласник Друштва српске словесности" од Белград и др.), покрај тоа што дадоа доста податоци за ситуацијата во Македонија во односното време, донесоа и многу материјали за животот и работата на Џинот, особено донесоа многу потресни извештаи за маките што ги поднесувал, за прогоните што го следеле во текот на годините низ цела Македонија.

1

Многу потресна слика за прогоните на коишто бил изложуван Џинот, ни остави тој во опширното писмо, пишувано пред сто години во прогонство и упатено до бугарскиот деец Никола П. Т'пчилештов, кој што живееше во Цариград, делувајќи корисно во полза на бугарските интереси пред турските власти. Ова писмо на Џинот, пишувано на 12 април 1863 година, во Ѓузел Хисар, Мала Азија, каде што беше Џинот во прогонство, иако не е хронолошки прво писмо на Џинот што содржи автобиографски елементи, претстанува навистина „скелет на автобиографија", какошто го нарече издавачот на писмото Мишев. Денеска нам ни се познати многу подробно разни моменти од животот на Џинот и на македонското општество од времето на петтата-осмата деценија на минатиот век, но во часот кога се објави вопросното писмо на Џинот, 1909 година, тоа претставуваше првокласен извор на запознавање со животот на Џинот. Особено вредно стана писмото со богатиот коментар што го даде издавачот на писмото Д. Мишев[1]).

---

[1]) Д. Мишев, Едно писмо от проучтия даскал Джинот до Н. П. Тъпчилешов, Минало, I, кн. 2, Софија, 1909, 187—202.

Требаше да минат скоро четириесет години од пуплицирањето на ова писмо од Џинот, па да започне објавувањето на низа писма и книжевни состави на Џинот, што дотогаш не беа познати, а се пазеа во неколку архиви во Белград, најповеќе во архивата на некогашното Друштво српска словесности (денешната Српска академија на науките и уметноста) потоа во Државната архива на СР Србија и во приватни архиви. Новооткриените писма, дописки и книжевни состави на Џинот донесоа низа нови податоци за животот и дејноста на упорниот борец за подобра иднина на македонскиот народ.

Прва работа од Џинот што беше објавена — беше неговата опсежна стихотворба:

„Горка чаша књаз Лазара".
„Последна тајна вечера",

Што Џинот беше ја испеал во Скопје во 1856 година и беше ја испратил во Белград до Друштвото српске словесности за да се напечати во органот на Друштвото, во Гласникот на Друштвото. Отсуството на поезија во стихотворбата беше основна причина што творбата на Џинот остана закопана во архивата на Друштво српске словесности цели сто и две години, додека не ја објавив јас во студијата: „Една необјавена стихотворба на Јордан Хаџи Константинов (Џинот)"[2]). — По објавувањето на овој труд од Џинот следеше публицирањето на низа други творби, дописи и писма од Џинот. Така во студијата што е посветена на „Драмските обиди на Џинот"[3]), кон анализата на познатите драмски текстови на Џинот, објавив една дотогаш непозната драмска сцена: „Србија шатаетсја в земељ своих", што Џинот беше ја составил во ноември 1856 год. во Скопје и беше ја испратил, како и претходната стихотворба, до Друштвото српске словесности, за да се непачати во органот на Друштвото, но и овој книжевен труд на Џинот ја доживеа судбината на „Горка чаша књаз Лазара. . .", т. е. прво печатење доживеа дури 1952 година, макар што прва изведба можеше да доживее и непосредно по составувањето, во времето кога Џинот со своите ученици ги изведуваше своите драмски обиди во Скопје.

Низа биографски податоци за Џинот и извесна слика на ситуацијата во Скопје и во Велес во средината на шестата деценија на минатиот век донесе писмото на Џинот, пишувано во Скопје во 1856 година и упатено во Белград до Друштвото српске словесности, што го објавив во прилогот: „Биографски прилог за запознавањето на Џинот. — Едно автобиографско писмо на Џинот од 1856 година"[4]), а убава слика за душевната расположба на Џинот во тоа време ни дадоа двете

---

[2]) Х. Поленаковиќ, Една необјавена стихотворба на Јордан Хаџи Константинов (Џинот), Нов ден, IV, бр. 6, Скопје, 1948; препечатено во мојата книга: Страници од македонската книжевност, Скопје, 1952, 132—152.

[3]) Х. Поленаковиќ, Драмските обиди на Џинот, Современост, II, бр. 7—8, Скопје, 1952.

[4]) Објавено во Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, книга VII, Скопје, 1954, 61—67.

збирки од мисли, што го мачеле прогонуваниот борец да ги стави на хартија и да побара начин да ги објави, па и нив, како и претходните материјали, ги испратил во Белград, за да се напечатат. И судбината на овие размислувања на Џинот за човекот и за смислата на живеењето беше еднаква со таа на стихотворбата, на драмската творба. . . Дури во прилигот „Две збирки од афоризми на Џинот"[5]) мислите на македонскиот филозоф", наш Тредјаковски", какошто го викаа скопјаните, можеа да станат достапни на поширокиот круг читатели.

Низа писма од Џинот најдоа свое место во прилогот на Климе Џамбазов: „Борбата на Џинот за скопското народно училиште (1848—1857)"[6]). Во тие писма, покрај податоци за настојувањата на Џинот да набави разни школски книги од Србија за скопското учи лиште, наоѓаме и корисни материјали за осветлување животниот пат на Џинот.

Најобемната досега позната збирка од писма, дописи и преписи на книжевно-историски споменици направени од Џинот, ја објавив во книгата: „Кореспонденцијата на Јордан Хаџи Константинов-Џинот со Друштво српске словесности"[7]). Материјалите што ги носат во себе писмата и дописите на Џинот претставуваат значаен извор за запознавањето со општествените, политичките, културните прилики во Македонија во петтата-седмата деценија на минатиот век. Овие материјали во многу го осветлуваат и трнливиот пат на борбениот Јордан Хаџи Константинов-Џинот.

„Снабдувањето Скопското училиште на Џинот со учебници"[8]) е насловот на трудот од Климе Џамбазов, којшто во насловот ја носи содржината на написот. Неколкуте писма и претставки на Џинот упатувани во Белград до Министерството за просвета на Србија се сведоштво за напорите што ги чинел Џинот да го снабди своето школо со потребни учебници.

Корисни соопштенија за последните денови од животот на Џинот, за опаѓањето на неговите физички сили и за знатната пратка од 24 ракописи испратени-продадени на Народната библиотека во Белград во текот на 1880 година содржи писмото на Џинот од 27 мај 1880 година, пишувано во Велес, а публикувано во прилогот на д-р Ѓорѓи Шоптрајанов: „Неколку нови документи за библиотеката на Џинот"[9]).

На крајот, неодамна објавив едно писмо на Џинот од 1875 година што имало интересна судбина, бидејќи испратено до Белград, тоа, во нашево време, било упатено во Париз, па оттаму се вратило назад во Скопје. Ова писмо го објавив во написот: „Необичен пат на писмо

[5]) Х. Поленаковиќ, Две збирки од афоризми на Џинот, Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, книга VII, Скопје, 1954, 69—78.

[6]) Објавено во Просветно дело, Скопје, 1954, бр. 568—590.

[7]) Х. Поленаковиќ, Кореспонденцијата на Јордан Хаџи Константинов-Џинот со Друштво српске словесности, издание на Филозофски факултет во Скопје, едицијата „Материјали", книга 2, Скопје, 1955.

[8]) Објавен во Просветно дело за 1955, бр. 1—2, 87—96.

[9]) Објавено во Библиотекарска искра, Скопје, 1955, бр. 2, 29—42.

од Цинот"[10]). Како и останатите писма на Цинот и ова писмо содржи, покрај некои податоци за неговата биографија, и повеќе размислувања за тоа што е и каков е човекот.

II

Освен првото писмо на Цинот, што го публикува Д. Мишев, а беше најдено во Велес, сите останати писма и дописи, како и книжевни состави на Цинот, се наоѓаат во разни архиви во Белград.

Познато е меѓутоа дека извесни материјали од Цинот се пазат и во некои софиски архиви. Поодамна кај себе имам некои копии од писма на Цинот, што се наоѓаат во софиските архиви, но коишто се толку лошо копирани — тоа пред сѐ доаѓа поради фактот што се оригиналите многу лошо запазени — што е потребно проверување на матријалите во оригиналот. Станува збор за неколку писма од Цинот пишувани во времето на прогоните од страна на велешкиот митрополит, кога се криел во манастирот св. Јован Ветерско, од каде се и испратени писмата. Додека не ми се даде можност да ги проучам оригиналите, овие писма, што сум ги добил со љубезноста на д-р Александар Спасов, не ќе можам да ги публикувам.

Во меѓувремето, на четири писма од Цинот, што се пазат во Народната библиотека во Софија, ми обрна внимание Блаже Ристовски, лектор за македонски јазик и книжевност на Филозофскиот Факултет во Љубљана, за што и по овој пат му заблагодарувам. — Преку Народната и универзитетска библиотека од Скопје се добија од Софија микрофилмови од писмата на Цинот. Во архивот на Софијската народна библиотека писмата на Цинот се заведени под сигнатура II. А. 3021—3024. Сите четири писма се пишувани во Велес во текот на 1876—1878 година. Упатени се до некој Азетон (?) или Антоние Ахчиев, во Скопје. На архивот ги предал познатиот фолклорист А. П. Стоилов, во 1926 год.

1

Првото писмо од Цинот пишувано е на 30 август 1876 година и гласи:

„Господине мой,

Имахъ около 3000 приятели само богати човецы отъ кои отвај некои живатъ а другы изумреха и гы нема; от сиромаси още 12000 прiятели ималъ самъ а ученицы може до 5000, оть нихъ има трговцы, занаатчiи и денгубцы кои и на зло ходатъ, па некой сумъ гы заборавилъ, гдѣ да се явимъ или гражданинъ или селякъ токо ще ми се покаже да е былъ мой ученикъ. Найпосле тебе те добихъ за мой прiятель, не да ядамъ, отъ тебе защо самъ наяденъ наситенъ и въ все добръ както ме

[10]) Публикувано во Културен живот, Скопје, 1963, бр. 2, 29—30.

знае все светъ. Ты си човекъ prostь, безъ злоба, вси те ядатъ зато на тебе бехъ се оставилъ за да имамъ едно добро прибѣжище, и гдѣ да идамъ, нещо що имамъ отъ Бога ще умрамъ ли, ще живамъ ли, ту да остане, ако ти отъ това що имамъ не отбирашъ, може да дойде време твое дѣте да отбере. Но враждебни (страна 2) цыте и завидливыте съ силны клеветы не оставиха да видите отъ мене заплата за ваша привержена и искренна услуга, изложиха мене. Буди нищо на велешаны срдце не ми дава да оставамь за това на махалото гдѣ седишъ въ чколото искамъ да оставамъ, за последната прiятелщина коя я показаха за мене, отидоха до цървы како гаровина владыка да го молать да ме забрены, а тои още повече огинь запали. Та за това тыя мои последны прiатели не забравамъ. Па и оны ако нещатъ очи, рай и светлостъ ще си седимъ на само въ една кукя со кирiя или може да си купимъ една къщичка въ Скопѣ. Защо времето прилега да се смири и никой не ще може никого да дира.

Видимъ ви да сте истинали отъ любовта коя я имахте върху мене. имате и право: защо простотата скоро охлаждава; а па отъ друга страна вы много се трудите, работите, и алишъверишо човека го прави да истине отъ свой прiятели. Кокошката кога много яде, не носи яица (страна 3). Чудимъ се како скоро ме заборавихте. Азъ отъ ваше господство нищо неискамъ, ни яденѣ, ни пiенѣ, ни да ми пракяшъ що годе. Не ти пракямъ писма да ми дадешъ яденѣ, но да ти дадам яденѣ и честь. Затова ти пракямъ писма, за добрина, любовъ, миръ и Христово братство и истинно до смерти братство.

Но будучи ви сте вь добро iманѣ да Богъ даде до вѣка тако добро да будете, но ме заборавихте, мыслите човекъ има нешо вѣчно. Едно време Х. Георе т. е. Пискулъ Георе се именуваше: бехъ му пишалъ на смехъ како сумъ въ голема мука и се крыямъ, да ми спомогнешъ защо нема хаиръ отъ мене. Тако той найвеликъ ревнитель чудесенъ прiятель се отрица от мене, и нещалъ ни да прiима здраво живо. Тако сега и ви правите. Само въ дробро (?) прiятелъ, е, конь назобенъ отъ ечменъ. въ нужда се познава прiятель. Азъ да имахъ хиляды работи, написвамъ (страна 4) прiятелю, Богъ да не ми остави да се унуждамъ отъ прiятели!

Овая недѣля азъ сумъ исчиталъ 360 листове слова и поученiя, и дѣцата сумъ гы училъ грамматика, всеобщая Исторiя, църковная исторiя, Географiя и числителница, и 3 писма за прiятели сумъ писалъ и прiятели первенцы на разговоръ ми идатъ, и новине сумъ прочелъ и пакъ сумъ нашелъ време и вамъ да ви пишемъ за любовъ.

вашъ доследни

Братъ Ј. Х. Константиновъ

Я аинахилукъ не знамъ.

30 августъ 1876

Велесъ

Поздравя сестрите ми Костадинка и Петра и старицата и сина ти твои и мой.

Сигнатура на писмото: II. А. 3021. На четвртата страна од писмото Инв. № 9652. Писмото е доста оштетено од влага и од големите печати на Архивот на бугарското возраждане.

2

Второто писмо е пишувано на 5 јун 1877 година, во Велес, „въ дома" и упатено е до спомнатиот пријател на Цинот.

Писмото гласи:

„Най милій ми Брате!

На п /29 месеца пріимахъ едно ваше писмо отъ 22/ п. и весма ся зарадвахъ. Но чудимъ се защо закаснявате и наскоро не ми писвате да ви знамъ що правите, и како сте дома?

Азъ ви зная съ вси домашны челадъ за священна сродность и выше отъ сродны, и чини ми се да самь ви до смртъ и после смрть вашъ братъ.

Азъ видейки се гонетъ и завиденъ и обклеветенъ отъ нашы собратія христіяны и предаденъ на турцы; немайки на сегашно време да се плачаиъ; и да си искажемъ що ме оглодали и обрали, чекамъ времето, кое ще се поправи и нареди за спокойствіето на народыте; дома си седимъ и сега на ова притесненіе си молимъ Богу и за мене, и за враговете ни и понапредъ отъ всичко молимъ се за царя нашего.

Току да се смири ще си дойдамъ и мыслимъ всекой зло що правы в зло ще умре, и що ме обираха и не ми платиха ще се исушитъ.

У насъ е голема врукина, но търпимъ, весело, сладко и наспано си живимъ и молимъ се Богу на вси добро да даде. (страна 2)

Овде некня много върна дождь. —

Искамъ да ти истълковамъ „Слава вышнихъ", но сега въ врукината, немахъ време да боравамъ съ слободны и обширны умъ, но въ некой день отрадны може да ви испишемъ. — Молимъ Бога, да ме крепи и да ме чува отъ плотьта, діаволътъ и Міратъ т. е. отъ моето тѣло, отъ высокослепоуміето, отъ лажата, отъ пожеланіята, отъ лѣностьта, отъ піянството васъ вінско, мене отъ — греховно.

Почитаваш ли Бога? тогава ще почитавашъ все светъ, лошы и добры како самаго Бога.

Непочитавашли лошыте како добрыте? ты и Бога непочитавашъ и слепо живишъ.

Колко гоненій и злины сотворили човецы врзъ мене, все за мое добро е было; промыслата Божія е заповѣдвала за мое добро.

Мысли за твойте грехове, никогда не ще може човечката злоба да тя побѣды.

Всички васъ поздравявамъ отъ искренно сърдце.

Вашъ учитель
полнъ добро Јорданъ Х. Константиновъ

5 Јунъ 1877
Велесъ
въ дома."

Сигнатура на писмото: II. A. 3023. На втората страна од писмото Инв. № 9654.

3

Третото писмо пишувано е на 1 јули 1877 година во Велес и упатено е до истиот пријател на Цинот.

Писмото гласи:

1. юлъ 1877 Велесъ

„Пріятелю мой,

1. Господь нашъ Jисусъ Хрістосъ Синъ Божій призва дванаесете апостоли ученицы свои, даде имъ власть на духовете нечисти, щото да гы изгонятъ, и да исцелявать всяка неволя и всяка болезнъ.

2. На дванадесете апостолы имената се: Първый Симонъ, който се нарица Петеръ, и Андрія братъ му; Jаковъ Зеведеевъ, и Jоаннъ братъ му.

3. Филиппъ и Вартоломей: Дома, и Матдей мытаръ (юмрукчія); Jаковъ Алфеевъ, и Леввей, нареченный Даддей;

4. Симонъ Кананитъ, и Jуда Искаріотскій, който и го предаде.

Евангеліе отъ Маттея.

ТЪЛКОВАНІЕ

Апостолъ е греческа речъ, коя се каже Посланикъ. Посланы были дванадесетъте апостли да изгоняватъ злыте и нечисти духове или, бѣсове, и да исцѣлявать, всякаквы недугы (невольи) и болестины. Тако и всякъ православенъ Хрістянинъ е посланъ въ святое крещеніе и дава му се власть и вѣра отъ Хріста Спасителя да изгонява отъ себе духовете нечисти, и всяка неволя и болесть.

Кои са тыя демоны? Коя е тя власть и сила? Кои са тыя болести и недугы? Како иска да се исцѣлявать?

Духове или демоны нечисти са: Плотските страсти, т. е. блудството, піянството, обяденіето, невоздържаніето, лени (стр. 2) востьта, раскошностьта, прекомера, трошенѣто, скотската любовъ, содомство и гоморство, т. е. мужеложство, преко естество съ жените содомство и т. д.

Болести са: Завистьта, ненавистьта, Гордостьта, высокоуміето, злобата, хулбата, омразата, подстреканіето, между си нелюбовьта, нестроеніето, небратолюбіето, несогласіето, тарафать, клеветыте, заслепленіето на простите, убійството на училищата и дѣцата, инатотъ и т. д.

Недугы, т. е. раны различны на църквата святая. Разореніе на священицыте т. е. Духовный чинъ или всички хоръ црковный, Еретицы, расколницы протестаны, Слеповѣрцы т. е. това не е нищо, онова не е нищо, това е отъ святы Отцы отъ човецы, червливы и недосолены хрістяны, недокрстены чеда, безъ чисто срдце священнство и т. д.

Ето брате нашыте злы и нечисти духове, недугы и болести.

Вси мы сме апостолы и имаме власть отъ Спасителя, да гы гоныме, да (страна 3) се лечиме. Съ ощо, съ покаяніе, съ исповѣданіе, съ литургія, съ молитвы, съ святое Причещеніе, съ умъ съ здравъ разумъ, съ права вѣра, съ любов, съ добро ученіе кое е соль и светъ отъ святаго Духа, кое е полно благодети, съ Jисуса Хріста.

Видиш ли брате, какъ Господь нашь Јисус Хрістосъ на вси апостоли равенъ даръ имъ е далъ надъ Духовете нечисти и на болестините? Но кога е ходилъ ведно съ нихъ Јуда Предательт не са могли да изгонäватъ никаќовъ духъ, и не са могли да исцѣляватъ никаква болестьи недуга. Защо е былъ съ нихъ Јуда, клеветникът и Предательтъ Господень. Тако вы не ще можете да си изгоните изпомежду васъ злыте Духове — демоны — злыте наравы и привички, и не можете да са исцѣлите отъ болестьта ви що е влезла въ общината ви и въ священството ви; защо имате си Јуды, предатели, клеветницы, законопрестулницы, развратницы, святотатцы и темянътъ що го (страна 4) ядатъ отъ църквыте и отъ манастирыте и т. д. — всекое средство имаме да ни помилуе Богъ, и вси хрістяны са помазаницы Хрістовы, но сами бегатъ отъ свой даръ и от(?) всичко Хрістово добро.

Отъ трнѣ грозіе не може да буде, ни па от репіе смоквы. Отъ злы и святотатцы и отъ недоучены и неучены добро не бива. На песък куħа се не зыда; въ търнѣ семе хлебно се не сѣе; предъ араміи пары се не броятъ; човекъ піяница вино не може да чува; безочи човекъ путь не може да показва. Кой нема вѣра въ срдцето и Бога нема въ душата, вѣрата борави и себе се упропястява.

Мысли кога читашъ ова писмо и самъ себе се суди и буди.

Надѣме се за вси за общо добро, и ке си дойдемъ право дома за последната ми животъ, а вечъ ще изчезнатъ гонителите и лапачите и убіицыите на сиротинските чада.

Вашъ учитель

Јорданъ Х. КОНСТАНТИНОВ

Сигнатура на писмото: II. A. 3022. На четвртата страна од писмото Инв № 9653. Како и претходното писмо и ова е доста оштетено од влага и од големите печати на Архивот на бугарското возраждане.

4

Четвртото писмо од Цинот пишувано е на 22 октомври 1878, во Велес, и упатено е до некој Антоние, што е именуван во додатокот на писмото.

Ова писмо гласи:

„Милій ми Брате,

Има време отъ какъ чекамъ отъ честа ви писмо, чекамъ но нема да ми пратите.

Азъ бехъ ви испратилъ писмо но велешани, по хиляды пути сумъ ви казалъ що са — кога ли назадъ измрчено ми го донесоха. Питамъ гы защо? Заборавихме да го дадеме. Отъ мука место не ме е собирало! Та за това прекратихъ да писвамъ.

Друго ме уплаши времето; турцыте още како що си знаятъ и ткаятъ, тамо вамо (два реда излебени, не можат да се прочитаат).

Зато още чекамъ и не идамъ тамо, защо не знамъ що ме чека.

Азъ човекъ несемъ со една книжка и едны дисаги, токо да станамъ и гдѣ искамъ да ходимъ и назадъ (страна 2) да се вращамъ. Знаете какъ стануе — лѣто ми е скупо? И това не гледамъ, но ако ме обклевети некой, та за инатъ турцыте да ме вращатъ назадъ! Ето ова го мысламъ, и чекамъ още мало време, негли ще се посмири.

Сега искамъ да летнемъ та да си дойдамъ, но се сумѣвамъ.

Отъ сяка страна ме зоватъ и ме уверяватъ да се не боимъ, но азъ стоймъ уплашенъ, защо петъ товары вещи съ колай не ся преносятъ.

Ако е тамо мирно, научи се от Мустафа, и пиши ми за все, и ще има ли 10—15 дѣца да учамъ ? Тогай е сигурно моето (тамо) седенѣ.

Поздравля вамъ вси прїятели. Има вечъ четыри недѣли все читамъ святыи кныгы и мудры списатели: Теофраста, Антифона, Антистена, Ливанїа, Илеа, Дипарха, Андокиди, Лисїа, Платона, Исократа, Демостена; С. С. Јоана Златоуста Маргарити т. е. Жемчугы (бисеры) Гры (страна 3) горїя Назїанцина, Василя великаго, Ефреема Сирина, Дионисїя Јеромонаха, Анастасия Синайтского, С. Максима Мудраго, Дамаскина Монаха Каменскаго, Теофила Мудрейшаго, Симеона Новаго Богослова и Атанасїя великаго. Чудны Божествены премудрости и науки. Човекъ кога чита в нихъ, чини му се да е въ ново Небо и нова земя и отъ радость ни поуките може да плаче защо се е родилъ и грехъ и може да се радуе защо е блаженъ ако се просвети и да стане како е правилото на човечеството.

J. Х. Константиновъ
Скоро ще си дойдамъ

22. октоврїй 1878
Велесъ

Отговоръ ще давамъ за вси деца до сега що учамъ, Богъ ще ме суди! (страна 4)

Брате Антонїе,

Незнаемъ писмо, та да ти кажамъ моето сърдце и душа. Незнаешъ самъ да читашь, та да ти писвамъ що искамъ. Незнаешъ да писвишъ, та по твоя воля що искашъ да ми пишешъ.

Сега що искамъ да ти пишемъ несмеемъ, защо другъ ке ти го прочети и онъ какъ иска ке ти каже. Ако е добръ добро. Я ако (деен ред избледен).

Я, брате мой, сумъ въ неучены люды, кои неможатъ ни дури да умратъ да познаятъ що е човекъ ученъ. Между трнѣ сумъ живилъ до сега. (Понатаму два збора, до крајот на редот, и следниот ред оштетени избледени). ...то. Още книгы нема ни още граматика нема и това що има е нула спроти другы народы. Само с бугарски ученъ човеъ неможе да буде. Та отъ Велесъ и Скопѣ, Щипъ и Прилепъ и т. д. и т. д. нема послепы.

J. Х. К.

ближело времето, кога „ште изчезнат гонителите и лапачите и убијците на сиротинските чада".

Последното писмо на Џинот — е секако воопште едно од последните писма што истекло од перото на борбениот и намачениот учител — ни донесува податоци за тоа дека неговата пошта ја оштетувале некои велешани и дека неа ја добивал со задоцнување. Инаку воените настани од тоа време, го застрашувале, бидејќи Турците „ оште како што си знајат и ткајат". Во писмово Џинот ја изнесува и својата желба да се пресели во Скоје, но нему му се јасни тешкотиите што го спречувале ова преселување во времето на војната. Во писмово Џинот ни дава да дознаеме и за големината на неговата библиотека и за стравот, ако тргне од Велес за Скопје, да не би Турците да го вратат назад. Мислејќи постојано на преселувањето, Џинот го праша скопскиот пријател, дали во Скопје ќе може да смета на група од 10—15 ученици, со што би се обезбедила неговата егзистенција. Последниот месец Џинот се занимавал со читање на „свјати книги и мудри списатели"; чиишто имиња ги споменува во писмото. — Во додатокот на писмото, растажен, се жали нека сограѓаните не го разбрале и дека тоа го нагонува да се приготвува да отпатува со Антоние, — неговиот пријател, кому сите писма ги упатил, — штом тој дојде по него, да го земе.

H. Polenaković

QUELQUES LETTRES NON PUBLIÉES DE JORDAN DŽINOT

RESUME

Aux nombreuses lettres de Jordan Hadži Konstantinov-Džinot, le promoteur bien connu du renouveau national macédonien, dont on parle dans l'introduction à cette contribution, l'auteur ajoute quatre autres lettres, écrites à Veles de 1876 à 1878, qui jusqu'ici non pas été publiées. Comme toutes les lettres de Džinot, celles-ci ont un caractère autobiographique. Il y parle de l'attitude hostile de certains gens de Veles à son égard, de son intention de quitter Veles, de son intérêt constant pour les écrivains ecclésiastiques et les classiques. On y trouve aussi de nombreux aphorismes.

Оливера Јашар-Настева

ТУРСКО-МАКЕДОНСКИ ЛЕКСИЧКИ ВКРСТУВАЊА И МЕШАЊА

1. Долгата јазичка симбиоза на македонскиот и турскиот јазик како и честиот билингвизам на македонското и турското население, предизвикале и приличен број вкрстувања и мешања на македонски и турски лингвистички елементи[1]). Бидејќи општо земено, за овие појави во лингвистичката наука малку е пишувано[2]), ние овде ќе се потрудиме не само да го зафатиме овој проблем туку и да го анализираме а исто така и да ги изделиме основните типови на овие вкрстувања и мешања (турско-македонски) и по можност да ја установиме нивната функција во минатото и денес како и да го определиме нивното место меѓу другите видови зборови што влегуваат во лексичкиот состав на македонскиот јазик. За оваа цел ќе се послужиме со бројните примери што ги ексцерпиравме од разните македонски говори.

2. Според природата на големиот број зборови и споеви составени од македонски и турски елементи (најчесто лексичкиот елемент му припаѓа на едниот јазик а морфолошкиот на другиот), во македонскиот јазик се изделуваат три основни групи: А. *Нетавтолошки хибриди*

---

[1]) Под турски елементи овде се подразбираат сите оние зборови што преку турскиот јазик влегле во македонскиот а што се инаку од различно етимолошко потекло. Како македонски елементи се третираат и оние зборови од туѓо потекло (најчесто грчко) што се наоѓаат во македонскиот а кои заедно со турските елементи образуваат хибриди на македонска јазична територија.

[2]) За јазични мешања и вкрстувања, види: Hugo Schuchardt, *Breviere*; Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, A. Dauzat, *La Philosophie du Langage* Vendryes, *Le Langage*, 330, 443; Bloomfield, *Language*, 422—426; Jespersen, *Laugnage*' 281; P. Skok, *Основи романске лингвистике*, I, 166; М. Павловић, *Увод у науку о језику*, 171—177.

Во врска со оваа лингвистичка појава во југословенските јазици види: Schuhardt, *Slawodeutsches und slawoitalienisches*, Graz, 1885; Милан Будимир, *Из класичне и савремене алоглотије*, Споменик САН 76, Београд, 1933; ibid., *О двојезичним сложеницама таутолошког типа*, Наш језик IV (1936), 165—169; Васо Томановић, *Мешање речи и народна етимологија*, Годишен Зборник, I (1948), 71—92 и ibid., *Мешање језичких творевина*, loc. cit.; Vojmir Vinja, *О неким облицима романско-славенског језичког мијешања*, Zbornik radova, Filozofski fakultet, Zagreb, 1954, 199—209; Б. Марков, *Некои хибридни творби во македонскиот јазик*, Македонски јазик VI, кн. 2 (1955), 152—164.

(изведени и сложени), В. *Хибриди добиени по пат на вкрстување и народна етимологија* и С. *Тавтолошки хибриди.* Сите овие видови хибриди се среќаваат како кај општите зборови така и кај антропонимите и топонимите[1]). Освен прави сложени и изведени зборови, овде ќе бидат опфатени и некои хибридни споеви, како именски (субстантивни и адјективни), глаголски и прилошки (адвербијални) така и некои хибридни изрази.

A. НЕТАВТОЛОШКИ ХИБРИДИ

1. *Изведени зборови* (*деривација*)

3 Кај овој вид хибриди се забележуваат зборови во чијшто состав, како основа, влегуваат: 1. македонски зборови а како афикси, елементи од турскиот јазик и 2. состави во кои за основа се земаат заемки од турскиот јазик а префиксите и суфиксите се од македонско потекло.

1. *Македонско-турски хибриди*

(мак. основа + тур. афикси)

4. а) *Изведени зборови по пат на префиксација.* — Макар што турскиот јазик не знае за образување зборови по пат на префиксација, (нема префиски) заемките *кара* и *баш* (< тур. *kara* и *baş*), поради нивната функција во македонскиот, ќе ги третираме како префикси[2]). Овие две заемки, што инаку се јавуваат како одделни и полнозначни зборови (сп.: *kara* „црн", *baş* „глава" и „главен"), се среќаваат често како компоненти на бројни заемки од турскиот јазик. Сп.: *авџибашија, бинбашија, башмуфтија, башчауш, јузбашија* и *карабоја, карагоз, Карадак, каракуш, Кара Орман, карасевда* (< *avcîbaşî, binbaşî, başmüftü, başçavuş, yüzbaşî, karaboya, karagöz, Karadağ, karakuş, Kara Orman, karasevda*).

5. Меѓу почестите хибриди образувани со *баш*, се среќаваат следните: *башдевојка, башдомаќин* („Стојане, *баш домаќине*. . ." — Шап. V—VI, 21)[3]), *башименка* („Тодоринко *башименко* / От баш града извадена"

---

[1]) За да се има поцелосна слика на турско-македонските вкрстувања и мешања, овде ќе се разгледаат заедно со општите зборови и антропонимите и топонимите.

[2]) Како префикси заемките *кара* и *баш*, ги третираат и L. Şaineanu (*Influenta orientala asupra limbei şi culturei române* I. *Introducerea*, II *Vocabularul* Bucureşti, 1900, стр. 55), *Kr.* Sandfeld (*Linguistique balkanique* Paris, 1930, стр. 92) и Кононов (*Грамматика современного турецкого литературного языка*, Москва—Ленинград, 1956).

[3]) Почестите скратеници се: Арамиско — Абаџиев, Ѓорѓи — *Арамиско гнездо*, Скопје, 1954; Arsl. Phil. — *Archiv für slavische Pfilologie* Berlin; Бегалка — Иљоски, В. — *Бегалка*, Скопје, 1950; Верков. — Lavrov, Petr. A Jiři Polivka, *Lidové povídky jihomakedonské z rukopisu St. Verkovičových* V Praze 1932; Верков. Песни — Lavrov, P. A., *Сборник Верковича* I. *Народнија песни Македонских болгар*. Петроград, 1920; Галички — А. Белић, *Галички дијалекат*, Београд, 1935; Галичник, Р. О. — Огњановиќ, Риста, *Речнички материјал од Галичник* (во ракопис); Documents — Mazon, André. *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud* Paris, 1936; Изгрев — Абаџиев, Ѓ., *Изгрев*, Скопје, 1950; К. Ж. — Попов, Стале — *Крпен живот*, I, II, Скопје, 1953; c. sl. — Mazon ,André — *Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale*,

— П. Мих.), *башмајсшор* („. . . и тоа кај *баш-мајсшорош* Антона. . ." — Современост, I, 1946), *башпријашел* („Воденичаре, леле *башпријашеле*" — Documents), *башробинчица* („Ќе ме однесат в Јанино / В Јанино при Али-паша/ *Баш робинчица* да бидам" -Милад.), *башрабошница* („Тебе те кажвет *баш рабошница*"[1]) — Милад. 471), *башшрговец* („. . . наглавил измеќари и се курдисало како *баш шрговец* во царскиот грат, да продаа. . ." — Прилеп, СбНУ, X, 134)[2]).

6. Од семантичка гледна точка, без оглед на нивниот надворешен облик, двете компоненти заедно означуваат еден поим и тоа најчесто со суперлативно значење. Сп.: *башмајсшор* „прв, главен, најарен мајстор". Ова значење на хибридот му го внесува турскиот елемент *баш-* кој овде, како и во турските заемки има значење на „главен, прв".

7. Што се однесува до редот на компонентите во овие хибриди, се забележува дека турскиот елемент доаѓа редовно на прво место. Ова доаѓа поради значењето на *баш* како и поради неговото често идентифицирање со македонската партикула за суперлатив *нај.*- За разлика од македонските, српскохрватските и бугарските хибриди, во хибридите од овој тип образувани во романскиот јазик, елементот *баш*, како и во турските зборови, доаѓа и како втор елемент[3]).

* * *

8. Бројот на апелативи, образувани со елементот *кара* е нешто поограничен. Ги забележав следниве хибриди: *каракамен* („Дур да ти доет јагнето / От кара-орман крадено. . ./ На *кара-камен* заклано" — Де-

Paris, 1923; Кратово — *Речнички машеријал од Крашово* (Институт за македонски јазик, Скопје); Кулакија — Mazon, A. et Vaillant A. — *L'Évangéliaire de Kulakia* Paris, 1938; Мариовци — Радовановић, С. — *Мариовци у иесми, йричи и шали*, Скопље, 1932; Меѓа — Гулевски, Сотир — *Меѓа*, Скопје, 1959; Милад. — *Български народни йесни* собрани одъ Братя Миладиновци Димитри и Константина. В Загреб , 1861; Митарства — *Мишарсшва. Книга нарицаема Мишарсшва.* Букурешт, 1843; П. Мих. — *Български народни иесни отъ Македония. . .*, София, 1924; Парите — Крле, Ристо — *Париште се ошейувачка*, Скопје, 1958; Рацин, Песни — Рацин, Коста — *Песни*, Скопје, 1946; Посл., — *Македонски народни умошворби.* t. IV, кн. 1. *Пословици*, Ск. 1954, ред. Dr Харалампие Поленаковиќ и Кирил Пенушлиски; Приказни — *Македонски народни йриказни*, Скопје, ред. Тошев и Угринова; СбНУ — *Сборник за народни умошворения, наука и книжнина.* Изд. Министерството за народно просвѣщение, кн. I—XIX; изд. Българското книжевно дружество, София; Сказна — Марковски, В. — *Сказна*, Скопје, 1954; Слово — Пејчиновиќ, Кирил — *Слово за йразницише.* Ред. и предговор Бл. Конески, Скопје, 1956; Фол. — *Македонски народни йесни* собрани од Фолклорниот институт во Скопје (необјавени); Х. М. — *Македонски народни иесни и ора*, собрани од В. Хаџи Манев (необјавени), Скопје; Цеп. — Цепенков, Марко — *Македонски народни йриказни*, 1, 2, 3. Ред. Кирил Пенушлиски, Скопје, 1959; Цеп., Авт. — *Авшобиографија на Марко К. Цейенков*, обј. Пенушлиски, К. во Македонски јазик, IX (кн. 1—2); Шап. — Шапкарев, Кузман — *Сборникъ отъ български народни умошворения*, кн. I—IX София, 1891—1894.

[1]) Несраснатоста на компонентите во некои примери ,според мое мислење, е прашање само на неуедначената графија.

[2]) Примерите се акцентирани доколку е акцентиран и текстот од кој се тие ексцерпирани.

[3]) Во врска со ова cf. L. Şaineanu, op. cit. (пр.: *başboier, baş câpitan* и *portar — başa, capidan — başa.*

барско, СбНУ, VII, 65). Не е исклучено овде да се работи не за апелатив туку за топоним (сп.: *кара-орман* од претходниот стих). Меѓутоа, хибридот се среќава и инаку. Така на пример кај Рацин го наоѓаме како општа именка, но со преосмислено значење („... на миндер седни накривен/ Со *каракамен* на гради" или „Угаснете и светлини / Мрак да биде *каракамен*" — Рацин, Песни). Кај Рацин е забележан уште еден хибрид од овој тип и тоа *карасмрт* („Мојата смрт е *карасмрт*").

9. Елементот *кара* се среќава и во некои хибридни топоними. Сп.: *Караѓир*, *Карабуниште*, *Каракамен* и антропоними: *Карадимчевци*, *Каракостовци*, *Карајанеѓи*, *Карапанчевци*, *Каранаковци*[1]).

10. *b*) *Изведени зборови по пат на суфиксација.* — За разлика од претходните, овој вид хибриди е многу поброен бидејќи суфиксацијата е една од честите постапки при зборообразувањето во турскиот како впрочем и во македонскиот јазик. Со текот на времето, од големиот број заемки (од турскиот) со различни суфикси, некои од последните (почестите) почнале да се одделуваат и да се употребуваат во македонскиот за изведување зборови од македонски основи. Некои од овие суфикси станале дури и многу продуктивни. Се среќаваат како именски така и придавски суфиски[2]). Најчести се хибридите образувани со турските именски суфикси: *-џи*, *-ли*, *-лак*[3]).

---

[1]) Во недостиг на посебни ономастични студии и прилози, поголемиот дел на лични и месни имиња е ексцерпиран од следните трудови: Петар Скок, *Лингвистичке белешке с пута по Јужној Србији*, Гл. Ск. Н. Д., књ. II, св. 1—2, Скопље, 1926; ibid., *Из топономастике Јужне Србије* I, Гл. Ск. Н. Д., књ. XII, Скопље, 1933; ibid., *Из топономастике Јужне Србије* II, Гл. Ск. Н. Д., књ. XV—XVI, Скопље, 1936; Тома Смиљаниќ, *Кичевија*, Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ. 28; Петар С. Јовановиќ, *Пореће*, Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ. 28; Миленко С. Филиповиќ, *Голо Брдо*, Скопље, 1940; Војислав С. Радовановиќ, *Тиквеш и Рајец*, СЕЗб., Насеља и порекло становштитва, књ. 17; Бранислав Русиќ, *Поље дебарско*, Годишен зборник на филолзофскиот факултет, 7, Скопје; ibid., *Жупа Дебарска*, посеб. изд. на Филозоф. факултет, кн. 4, Скопје, 1957; ibid. *Никулич*, Годишен зборник, 8, Скопје; ibid., *Основни белешки за презимињата во Македонија*, Македонски јазик, 8, Скопје, 1953, ibid. *Малесија*, Год. Зборник, 6 (1953);, Трифуновски, Јован, *Полог*.

[2]) Освен именските и придавските суфикси од турско потекло, во македонскиот се среќава, но со многу поограничена употреба (во хибридите), турскиот глаголски суфикс *-ди* (< тур. *-di*, *-dí*, *-du*, *-dü*). Со овој временски суфикс се образува, во тур. јаз., основата на одредениот перфект од глаг. основа (пр.: *sev* + *di*, *kiskan* + di и сл.). На македонска јазична почва, со овој турски суфикс се изведени приличен број деноминални глаголи од турски (пр.: *азардиса*, *сургундиса*, *шаштладисува*) и грчки основи (*зуграфдиса*). Во сите овие случаи имаме комбинација со грчката аорисна наставка *-s*(*a*). Во врска со ова cf. A. Mazon, *D'une formation verbale slave d'origine gréco — turque* во „*Mélanges ling. offerts à M. J. Vendryès*", Paris, 1925, стр. 265 Не успеав да забележам хибридни образувања со помош на оваа турска наставка.

[3]) Многу поретки се хибриди образувани со други турски суфикси. Така на пример со суфиксите *-ман* и *-џик* (< тур. *-man* и *-men* и *-cik*) се образувани следните зборови: *короман* „големо парче леб" (М. Григоров, *Мијаци*) и дем. *короманче*; *лажоман* „голем лажливец" („Кој поп Стојко, *лажомано*, он си је дома. . ." — СбНУ, XI, 109) :*рошџик* „вид детска игра со рог", *кумџик* „вид детска игра со кукли". (Скопје и Кратово). Со овие суфикси е образуван мал број хибриди секако и поради тоа што бил, сразмерно, мал бројот на заемките, од турскиот, во чиишто состави тое влегувале. Сп.: *душман*, *балабан* (*-ban* се јавува како фонетска варијанта на суфиксот *-man*),

11. Според бројните заемки како: *авџија*, *бостанџија*, *гурбетчија*, *кавгаџија*, *чорбаџија*, *шакаџија* (< тур. *avcî*, *bostancî*, *gurbetçî*, *kavgacî*, *çorbacî*, *şakacî*)[1]) во македонскиот се среќаваат хибридите: *борбаџија* („На борење *борбаџија*/На каменот намдарџија" — Милад. 11, 12)[2]), *гарџија*, *винарџија*, *вревашија*, *картаџија* („Кажујев човеци да имало искусни *картаџии* у велешка околија" — Кратово)[3]), *котарџија*, *косаџија* („Видоха ни *косаџие* / Надигнаха остре косе" — Верк. Песни, 40), *љубовџија*, *млекаџија*, *песнаџија*, *плитарџија* (Охрид, Шап. Нар. Ст. III, 15), *постаџија*, *смеарџија*, *календарџија* („. . . Јас као те глеам тебе еким си бил, ем *календарџија* сакаш да бидиш, за времето да го расипвиш. . ." — Цеп. 2, 212), *псалтирџија*, *прокефалџија*, *ќивурџија* („*Ќиворџии* ќивор praват" — Шар. V—VI, 149). Последните неколку примери се образувани со зборови од грчко потекло.

12. Како и во турскиот, така и во македонскиот јазик, се среќаваат изведени зборови (хибридни), освен од именски, уште и од глаголски и придавски основи. Меѓу овие примери се среќаваат и следниве: *големџија* („И тој од збор разбира, ако е *големџија*" — Посл. 2540), *навогаџија* („Ја ќе га прату Никола да сака Марика, он је арен *навогаџија*" — Кратово), *нагонџија* („Веќе ми се здодејало / От троица *нагонџии*. . ." — Делчево, Фол. 953), *повелџија* („. . . за *повелџија* од господ е определен. . ." — Арамиско, 40), *скапчија*.

13. Макар што сѐ поретко се создаваат хибриди со овој суфикс, сепак се забележуваат и понови образувања како на пример: *автомобилџија* („Ајде после со саати чекај го *автомобилџијата* да го прави." — Парите, 132), *бомбаџија* и *бомбаџиски* („Тој прими со готовност да ги посвети своите македонски собраќа по идеја на *бомбаџискиот* занает" — Изгрев, 51), *вагонџија*, *водоводчија*, *електричкија*, *комитетчија*, *планџија*, *паркетчија*, *поштаџија*, *сладолетчија*, *фестивалџија*, *филмаџија*, *хонорарџија* (со исто значење се употребува денес *тезгаџија*).

караман, *терџуман*, *коџоман* и *пирецик*, *ашицик* (< тур. *balaban*, *düşman*, *kocaman*, *kara man*, *tercüman* и *aşîcik*, *pirecik*, Ист е случајот и со неколкуте хибридни образувања со тур. суфикс -*ана* (< тур. /перс./hane). Турската множинска наставка -lar (-ler) се среќава кај извесен број имиња на родови и тоа најчесто кај исламизираното македонско население. Сп.: *Шопе*лер, *Пржин*лар, *Гола*лар и *Голе*лер, *Вуче*лер (сите примери ексцерпирани од Бр. Русиќ, *Жупа Дебарска*).

[1]) -*џи*(*ја*) односно -*чи*(*ја*) (зад безвучните консонанти) < тур. -*ci*, -*cî*, -*cu*, -*cü* односно -*çi*, -*çî*, -*çu*, -*çü*, е најпродуктивниот суфикс од турско потекло во македонскиот.

[2]) Треба да се одбележи дека заемките од турскиот што завршувааат на суфиксите -*џи* (-*ci*), -*ли* (-*li*) како и на вокалите -*i*, -*î*, -*ü* (а понекогаш и оние на -*a*, -*u*, сп.: *oda* >*ogaja*, *kapu*>*капија*) се проширувааат со -(*и*)*ја*. Ова се однесува и за топонимите. Сп.: *Јунузлија*, *Муратлија*, *Калаузлија* (Штип.); *Коџалија*, *Прналија*, *Худаверлија*, (Радовишт); *Меџитлија* (Битола); *Гевгелија*, *Џумајлија* и безброј други. Ограничен е бројот на топоними на -*ли*: *Вејсели*, *Дедели*, *Ташарли* (Валандово); *Чаушли*, *Гопчели*, *Севендекли* (Богданци); *Орманли*, *Чепели* (Струмица) и др. По сѐ изгледа дека топонимите на -*ли* се среќаваат почесто во оние месности во кои е покомпактно турското (јуручкото) население.

[3]) Овде зборот *картаџија* значи „лице што прави карти" (*карта* „дрвен сад за вино"). Дублетот *картаџија*, исто хибрид, значи „лице што игра карти" (српхрват. *картарош*).

14. Од семантичка гледна точка, кај некои од овие понови хибридни образувања забележав извесно изместување на значењето. Не сите означуваат само „лице што се занимава со извесна работа" како хибридите *водоводџија*, *паркетџија*, туку се употребуваат и со извесна нијанса на пејоративност (со нијанса на подбивање и дури иронизирање). Така на пример, хибридите: *планџија*, *фестивалџија*, *хонорарџија* и сл. Од овие, а и други примери може да се заклучи дека овој турски суфикс во новите хибридни образувања, а подолу ќе видиме дека е ист случајот и со суфиксите *-ли* и *-лак*, има повеќе стилистичка отколку семантичка функција.

15. Од овој тип се и образувањата од женски род со суфиксот *-ка*, изведени од именките од машки род. Сп.: . . .*големџика*, *комсиџика* („Деверот ми мајко комсиција / Јатарва ми мајко *комсиџика* / Золвата ми мајко *големџика*" — Скопско, с. Драчево, Х. М. 1442), *најводаџика*, *намерџика*. *ораџика* („. . . таа е стара *ораџика*" — К. Ж. I, 230), *фалбаџика* (и *фалбаџивче*, дем.).

16. Се забележуваат и хибриди во кои овој суфикс се проширува и со некои други домашни суфикси. Сп.: *бомбоџилница*, *големџиство*, *содаџилница*.

17. Бројот на хибридите образувани со помош на тур. суфикс *-ли* (*ја*[1])) е значително поограничен. Според заемките од турскиот како *еснафлија*, *ферманлија* (< тур. *esnaflî*, *fermanlî*), се образувани, меѓу другите, и следниве хибриди: *брадалија*, *грделија* и *грделивче* — Галички, 159), *имашлија*, *пушкалија* / „Е виска мои сина / Мои сина *пушкалии* и *ловџии*" — Малешево, Пер. сп. XXXIX, Стоилов), *пустелија* (Галички, 159)[2]).

18. Меѓу поновите хибриди се забележуваат, но пак со извесно пејоративно значење, образувања како: *институтлија*, *факултетлија*, *универзитетлија*.

* * *

19. За разлика од релативно малиот број апелативи, се забележува приличен број етникуми и антропоними изведени од топоними а со помошта на овој суфикс[3]). Така на пример, се среќаваат, по углед на: *вилаетлија*, *иштиплија*, *касабалија*, *москвалија*, *шеирлија* (< тур. *vilayetli*, *kasabalî*, *Iştiplî*, *Moskovalî*, *şehirli*), хибриди како: *гостиварлија*, *магаровалија* / „Во тоа време, се јави еден *магаровалија* во прилепските села да бележува от сипаница" — Цеп. Авт., 119), *дојранлија* (и *дојранлика*).

---

[1]) Четирите турски варијанти (*-li*, *-lî*, *-lu*, *-lü*) на овој суфикс, во македонскиот се унифицирале и се јавуваат само како *-ли*. Интересно е да се одбележи, дека во последно време забележав таква тенденција дури и кај турското население, во разговорниот јазик.

[2]) Се забележува дека овие хибриди имаат иста форма за сите три рода.

[3]) Во турскиот јазик, со овој суфикс се изведуваат зборови што означуваат потекло, место, град, држава или област од која потекнува или во која живее лицето за кое се зборува.

Поради честата употреба на овие и слични етникуми, некои од нив се употребувале како прекари, така на пример: *Вардарија, Варошлија, Дебарлија, Крашовалија, Машкалија, Пенушлија, Рекалија, Чичевалија*. Извесен број од овие хибриди денес се прошириле со македонските суфикси *-ов, -ев, -ски* и се употребуваат како презимиња. Сп.: *Војницалиев, Дебарлиев, Крашовалиев, Пенушлиски, Чичевалиев*, и сл.

* * *

20. По углед на бројните заемки образувани со суфиксот *-лак*[1]), како *везирлак, екимлак, ергенлок, пашалак, шамакарлак, чингеналак* (< тур. *vezirlik, hekimlik, ergenlik, paşalik, tamahkârlîk, çingenelik*), во македонскиот се среќаваат повеќе десетини хибриди образувани со овој турски суфикс. Меѓу почестите се забележуваат следниве :*винарлак* („. . .дошли по гурбетлак, по трговија со *винарлак*" — Тиквеш, 1341), *војниклак* („Кривата вилица го ослободи од *војниклакош*" — Современост, III, 36), *врбалок* (Дебарско), *војвондалак* (Верков. Песни, 316)., *говедарлак* („Затоа Коле велеше покрај *овчарлакош* и *говедарлак* за истата руга" — К. Ж. I, 248), *граѓанштилак* („Да мириса на *граѓанштилак*. — Да мириса на *ѓупштилак*, дополни Велика" — К. Ж. I, 225), *домакинлак* (К. Ж. I, 192), *ѓаволштилак* (СбНУ, XV, 88), *ѓупштилак, егуменлак* (К. Ж. II, 56), *женилок* (Скопје, Х. М. 1341), *калуѓерлак* (СбНУ, VI, 131) *комишлак* (Бегалка, 114), *магарштилак* (Чашуле, Раскази, 45), *мајсшорлак* (К. Ж. I, 210), *овчарлак* (К. Ж. I, 248), *пандурлак* (Цеп. Авт. 115), *расшалок* (Кичевија), *рибарлак* (СбНУ, XII, 191), *сипаничарлак* (Цеп. Авт. 119), *сшопанлак* (Верков. 115), *стројниклок, сфешилак* (Цеп. 3, 22), *човештилак* (Совр. IV, 54).

21. Освен овие хибриди изведени од именски основи, се среќава и приличен број изведен од придавски основи. Така на пример: *богашлак* („Колко за *богашлака*, толко ојште и за. . ."— Верков. 285), *големцилак, грдошилак, гнасошилак, лошошилак* („При се што толку зло беше го нашло, пак от лошотиите не се остаал. От негоиот *лошошильк* беше се опојале. . ." — СбНУ, XII, 114), *поганштилак, просшошилак* („. . .та сметаа за *просшошилак* да свират на гајда " — К. Ж. II, 255), *црнилок* („Женилок пуста мамо, *црнилок*" — Скопје, Х. М. 1341).

22. И во поново време се среќаваат неколку хибриди, како на пример: *асисшеншлак, другарлак,мизерлак, паршизанлак, ректорлак*. Но и овде треба да се одбележи дека често во употреба на овие хибриди се сеќава истата пејоративна нијанса како и кај поновите образувања со *-џи* и *-ли*[2]).

* * *

23. Од придавските турски суфикси во хибридните изведенки најчесто се наоѓа суфиксот *-ли* (*ја*). Според заемките: *акалија, кьјмешлија*,

---

[1]) Во македонските народни говори, четирите варијанти на овој суфикс (*-lik, -luk, -lîk, -lük*) се јавуваат како *-лак, -лок, -лук, -лик* и *-льк*. Во литературниот македонски јазик, меѓутоа, петте варијанти се унифицирале во *-лак*. Истата појава се забележува и во другите балкански јазици, така на пример, во српхрват. се среќава *-лук*, во буг. *-лък*, во алб. *-lěk* и во ром. *-lîk*.

[1]) Во врска со ова cf. заб. стр. 354 бр. 14

кьсметлија, мераклија (< *akîlî, kîymetli, kismetli, meraklî*), во македонските народни говори се среќаваат следните хибриди: *ѓиналија, горчлија, грделија, гугушлија, дождеѓлија* („Пуста незгодна година/. . .Се погоди *дождеѓлија*" — Милад. ,354), *грмежлија, зборлија, ѕвездалија* („Трите сестри, најмалата се стори царица и роди дете *ѕвездалија*" — Цеп. 1, 257), *зглобалија* (скоро редовно како епитет орнанс за сабја), *каменлија* („Да не падне да с отепа / Местото е *каменлија*" — Кичевско, Фол. 2278), *кременлија, крсташли* („Напред пред војску да идеш / *Крсташли* бајрак да носиш" — Куманово, — Фол. 604), *праслија*, и *ореѓлија, офтикалија, песналија* (СбНУ, XI, 19), *срамежлија, столалија, ресалија, песоклија* (Тетово, Х. М. 1305)[1]).

2. *Турско-македонски хибриди*

(тур. основа + мак. афикси)

24. а) *Изведени зборови по пат на префиксација.* — Оваа постапка е особено карактеристична за глаголските хибридни изведенки кај кои се среќава голем број изведени глаголи од турски именски основи со помошта на македонски предлози (понекогаш дури и со два и три предлога) и глаголските суфикси (најчесто *-ува*). Со поширока употреба, меѓу другите, се среќаваат и овие, образувани со предлозите: *до* (*доајдукува, доарчи, докусури*), *за* (*заајљази, заарчи, забашали, забашачи, заборџи, задумани, закопча, заорташи*), *из* (*избербаши, избудали*), *на* (*набастиса, набеќарува, набојадиса, нагрвали се, наергенува се, накалаши, накодоши, налафи, нанишани, напазари, напердаши, натамани, нашимари*), *о-* (*обои, омаскари, осакати, окори*), *по* (*поарџи, подерѓиши, иолафи, помуабети, попишмани*) *пре* (*преесапи, прекаили*), *раз* (*разшени, расиарча, расчатали*), и со повеќе предлози: *испомуабети, изналафи, спобудали се.*

25. Овде би можеле да се опфатат и оние хибриди образувани со македонските партикули за компаратив и суперлатив. Така на пример: *појаваш, покасметлија, поколај, помунасип, попешин, посалам, посерт, поуѓун* и *најколај, најмунасип, најсалам* и др.

26. б) *Изведени зборови по пат на суфиксација.* — Суфиксацијата се среќава скоро редовно кај именките. Бројот на изведени придавки и прилози е многу ограничен (сп.: *ѓутурица, ергенушка* и сл.).

27. Меѓу почестите хибридни именки од машки род, се забележуваат оние што се образувани со суфиксите: *-ар, -ец, -ин.* Сп.: *алвар, афионар, бојар, гајдар, ѓардар, срчар, тутунар, черѓар, чифлигар*; *јабанец, караорманец* („вид ветер" — Малесија), *маалец*; *ајдутин, амалин, бакалин, берберин, везирин, ергенин, забитин, кајмакамин, каурин, касапин.* Последниве, со *-ин, се* употребуваат и без овој суфикс[2]).

---

[1]) Кај извесни примери од овој вид може да се допушти да се работи за форми од ж. род (*дожделија* < *дождеѓиѓ, -ѓа*) кај кои по губењето на интервокалното *ѓ* се јавило ново *ј*.

[2]) Во врска со ова cf. Бл. Конески, Граматика, II, 61.

28. Хибридните именки од женски род се среќаваат најчесто со суфиксите: *-ица*, *-ница* (и проширени), *-овина*, *-ка*, *-арка*. Сп.: *агица*, *ајдучица*, *акчиица*, *ашица*, *аџиица*, *бежица*, *везирица*, *екимица*, *јорганица*, *кадиица*, *чорбаџилница*, *бакалница*, *бакаровина*, *аловина*, *беговина*; *ајдутка*, *амалка*, *анасонка*, *бакалка*, *загарка*, *топка*, *фиданка*, *шамијарка*. Најчесто тоа се нови образувања според именките од машки род.

29. Што се однесува до хибридните изведенки од среден род се забележува дека тие најчесто се јавуваат со суфиксот -ство. Сп.: *абаџиство*, *аџиство*, *бавчанџиство*, *базирганство*. Овде треба да се одбележи дека овие хибриди се среќаваат повеќе во литературниот јазик, додека за народните говори се покарактеристични образувањата со *-лак*[1]).

30. Поретко се среќаваат хибридни изведенки со другите македонски суфикси. Меѓу нив ги забележав следниве: *агинка*, *будалинка*, *будалачка*, *ѓубралка*, *маалуша*, *махалянка*, *нисковина*, *пастрамајка*, *тараненик*, *корачка*, *урделник*, *ќорла*, *ќорло* (последниве два хибрида редовно во пејоративно значење), *алчо*, *дорчо*, *карчо* (секако образувани по аналогија на *белчо*)[2]).

* * *

31. Освен општи именки, по пат на суфиксација образуван е и приличен број топоними и антропоними. Меѓу топонимите (особено се чести називите од микротопонимијата а се среќаваат и хидрографски и орографски називи) паѓаат в очи оние хибриди што се образувани од турски основи и почестите македонски зборообразувачки елементи за географски имиња како *-ица*, *-иште*, *-ово*, *-ино*. За разлика од хибридните апелативи, добар дел од хибридните топоними и антропоними се повеќе резултат на билингвизмот кај исламизираното македонско население, како и кај турското население, отколку резултат на македонските билингви.

32. Меѓу почестите хибридни топоними од овој тип се среќаваат следниве со *-ица*: *Али-Пашица* (Малесија), *Арапица*, *Аџиица*, *Дуралијица* (хидр. — Прилеп), *Бекирица*, *Даутица*, *Дервишица*, *Ѓумишица* (Прилеп), *Емирица*, *Исламица*, *Јакупица*, *Кадиица*, *Камберица* (Прилеп), *Каракашица* (Прилеп), *Караџица*, *Мамудица*, *Металица* (Малесија), *Османица*, *Оџоица* (Прилеп), *Пашица*, *Синаница*, *Џаферица* (Поле Дебарско); *-иште* (обично имиња на месности): *Аниште*, *Бегоиште*, (Полог), *Вакавиште*, *Ѓубриште*, *Мешеишта*, *Џеичиште*; *-ово* (најчесто имиња на села): *Идризово*, *Инџиково*, *Кадрифаково*, *Карашманово*; овде доаѓаат и оние топоними во чијшто состав, како втор елемент, доаѓа зборот

---

[1]) Значењето на овој суфикс, веројатно затоа што меѓу турските заемки се наоѓа најголем број со апстрактна содржина, совпаднало со значењето на македонскиот суфикс *-ство*.

[2]) Овде нема да ги опфатиме бројните хибриди образувани со македонските деминутивни (сп.: *барде*, *торбе*; *лаленце*, *парченце*; *чорбичка*, *бовчичка*) и аугментативни (сп.: *ајдучиште*, *чешмиште*; *алешина*, *башачина*) суфикси, бидејќи се афективно обоени хибриди, образувани со чувствена оценка.

беї: *Амзабеїобо*, *Белимбеїобо*, *Визбеїобо*, *Хаџи Беїобо*; .*-ино*: *Аїино* (Скопско), *Кадино* (ibid.), *Сарамзалино*[1]).

Хибридни топоними изведени со македонските деминутивни суфикси се поретки. Сп.: *Бајраче*, *Бунарче*, *Вакобче*, *Ѓеренче*, *Ѓољче*, *Кориичe* (Полог).

33. За разлика од овие, хибридните антропоними се многу почести. Тие се среќаваат за означување не само исламизираните македонски родови туку и за означување чисто турски и чисто македонски родови. Меѓу почестите хибридни образувања се оние што се образувани од турските лични имиња со помошта на наставките *-обци* (*-ебци*). По овој начин образувани хибриди најчесто означуваат турски родови и родови на поисламените Македонци. Хибридите образувани од апелативи, што инаку се употребуваат како заемки, кои означуваат некоја физичка или психичка особина на даденото лице или род, или пак означуваат занимање или потекло се карактеристични, по мое мислење, за означување македонските родови.

34. Меѓу почестите се среќаваат: *Абрашебци*, *Аїобци*, *Адемобци*, *Ајшобци*, *Анадолци*, *Аскобци*, *Аџиебци*, *Асшарџиебци*, *Балканобци*, *Бекаробци*, *Бојаџиобци*, *Булукобци*, *Демиробци*, *Есмеробци*, *Зорбебци*, *Зулумобци*, *Кадиобци*, *Камбуробци*, *Карадакобци*, *Караѓозобци*, *Кашранџиобци*, *Крмазакобци* (Тиквеш), *Маскаробци*, *Мукаешобиц*, *Мурашобци*, *Пелшекобци*, *Пишманобци*, *Риџалобци*, *Сакалобци*, *Сејменобци*, *Симиџиобци*, *Ташанџиобци*, *Терзиобци*, *Тоџузобци*, *Тоџалобци*, *Тулумобци*, *Ќелешобци*, *Ќосебци*, *Узунобци*, *Фодулобци*, *Чаџканобци*, *Чаушобци*, *Чакаробци*, *Чебребци*, *Чешмеџиебци*, *Чолакобци*, *Џамбазобци*, *Шабанобци*, *Шабобци*, *Шишкобци* и многу други[2]).

35. Многу од овие хибридни имиња на родови, од кои некои отпрвин биле само прекари, денес се употребуваат како презимиња. Тие најчесто завршуваат на формантите: *-об* (*-еб*), *-о*(*б*)*ски*, *-е*(*б*)*ски* *-ски*. Сп.: *Абаџиеб*, *Бојаџиеб*, *Бабчанџиеб*, *Барушчиеб*, *Зорбеб*, *Бакалчеб*, *Орїанџиеб*, *Сашунџиеб*, *Ќосеб*, *Ќуркчиеб*, *Чешмеџиеб*; *Караѓозоб*, *Тоџалоб*, *Ќамилоб*, *Чолакоб*; *Бојаџиски*, *Ќосебски*, *Барушчиски*, *Кафеџиски*, *Мурашоски* и сл.

36. За разлика од овие имиња, кои се среќаваат скоро редовно за означување македонски фамилии, денес се среќаваат ,прилично често, кај исламизираните Македонци и кај муслиманските Цигани презимиња на *-об* (*-еб*) и *-ски*. Сп.: *Асаноб*(*ски*), *Бајрамоб*(*ски*), *Мемедоб*(*ски*), *Синаноб*

---

[1]) Ова се всушност посесивни адјективи изведени од турски лични машки имиња. Кај поголемиот дел топоними, од овој вид, како втор елемент се подразбира *село*, пр.: *Аїино* (*Село*), *Кадино* (*Село*) (и двата во Скопско). Треба да се одбележи дека и во турските називи на овие места, често се испушта вториот елемент (*köy* „село"). Инаку овие топоними, како и најголемиот дел од оние што се изведени од турски лични имиња јасно зборуваат за поседовните односи во времето на турскиот феудализам и се среќаваат многу често.

[2]) Од примерите се гледа дека најголем број е изведен од личните муслимански имиња (пр. *Адемобци*, *Бекаробци*, *Мурашобци*, *Шабанобци*). Меѓу другите примери се забележува дека се наоѓа приличен број образуван од општи зборови што означуваат професија (пр. *Кадиобци*, *Симиџиобци*, *Терзиобци*, *Џамбазобци*), некоја телесна (пр. *Камбуробци*, *Сакалобци*, *Тоџалобци*, *Ќелешобци*) или пак некоја карактерна особина (пр. *Мукаешобци*, *Пишманобци*, *Чаџканобци*) и сл.

(*ски*), *Шабановѓ*(*ски*). Турските фамилни имиња, колку што можев да забележам, остануваат неизведени. Сп.: *Вели*, *Исмаил*, *Јашар*, *Ќамуран*, *Шакир* и др.

37. Не е редок случај некои од овие хибриди да се сретнат и како топоними и тоа за означување помали месности, маали а понекогаш дури и села, доколку отпрвин биле населени исклучиво од дадениот род. Сп.: *Ајваѿовци*, *Алдинци*, *Аџиевци*, *Бајрамовци* (Дебарско), *Екимци*, *Оџевци* и др.

* * *

38. Бројот на хибридни придавки меѓутоа, е прилично ограничен. Ова секако затоа што турската придавка е многу устојчива и претрпува минимални измени. Меѓу малиот број хибридни придавки се забележуваат неколку описни, еднослoжни и двосложни, и тоа проширени со македонските суфикси: *-ав*, *-ен*, *-есѿ*, *-л*(*ив*), *-ов*, Сг.: *абдалесѿ*, *алов* и *ален*, *будалесѿ*, *ѓувезен*, *намќоресѿ*, *немлив*, *кирлив*, *кафеав*, *шенлив*, *шишкав*.

II. *Сложени зборови* (*комӣозиѿа*)

39. Едно од најживите и најчестите средства за збогатувањето на македонската лексика, како во народните говори така и во литературниот јазик, е образувањето на сложени зборови[1]), посебно на именки, придавки и прилози. Оваа околност, како и фактот што меѓу заемките од турскиот јазик се наоѓа приличен број сложени зборови, придонесле меѓу големиот број сложенки што се наоѓаат во македонската лексика да се најдат и такви сложени зборови чијшто еден елемент е од македонско а другиот од турско потекло. Според синтаксичкиот однос на елементите во хибридните сложенки што овде се разгледуваат, се среќаваат како тие што се во напореден однос (во јукстапозиција) така и тие што се во зависен однос (субординација). Што се однесува до степенот на сраснатоста на составните елементи, по однос на графијата, тој е поголем или помал. Елементите во овие хибридни образувања (особено кај именките) се или непосредно сраснати или се пак сврзани со составен вокал. Се забележуваат почесто сложени именки, придавки и прилошки изрази. Хибридни сложенки од другите видови зборови се поретки.

40. Меѓу сложените именки ги забележавме следните неколку примери составени од именка + именка: *алѿанмомче*, *дроб-сарма*, *мевлемрана*, *мајмунчовек*, *масѿӣазар*, *ѿуѿуноберач*; од придавка + именка: *ѓорномаалец*, *долномаалец* (и ж. р. *ѓорномаалка* и *долномаалка*), *арамолебец* и *арамолеӣка* („Коа ти рани такфие *арамолеӣци*, коа ти рани; — Цеп. 2, 238 или „Та зошто ти е ваа *арамолеӣка* шо а држиш овде. . ." — К. Ж. I, 56)[2]), *дрвенӣазар* и *жишниӣазар* (Битола)[3]); од глагол + именка

---

[1]) Бл. Конески, Граматика II, 69.

[2]) Во јазикот на нар. поезија не се ретки и образувања како *ал-кобилче* („Шчо си вјана Најум *ал-кобилче* / *Ал-кобилче* Најум тригодишно" — Фол. 2498, Битолско).

[3]) Во врска со сложенките сf. Видоевски, Божо, За *сложенкиѿе*, МЈ II, бр. 6 (1951), стр. 131—140.

(глаголот е најчесто во императив: *братидулак*, *лижисаанка*; од негација + именка: *нејалан* (како антоним на *невистина*), *некасмет* (секако по аналогија на *несреќа*); од број + именка: *десетокатница* (и сите слични образувања).

41. Сложените хибридни придавки се среќаваат почесто во поетскиот јазик. Така на пример од придавка + придавка: *модроали жолтоали*; од именка + придавка: *пламноали*, *вишноали*; од придавка + именски корен: *шашоок* < тур. *şaşî*, adj. „разрок"[1]). + *ок(о)*. Како сложени придавки можат да се сметаат и сите оние образувани со негацијата *не* како: *некадарен*, *некасметлија недотамен* и други.

42. Меѓу сложените хибридни заменки, со почеста употреба се изделуваат оние што се образувани со турската заемка *хер* (< тур. *her*): *ер дека*, *ер кај*, *еркој*, *ерзашто*, *ершто*, *еркако* (кај Пејчиновиќ особено често: *хер што*, *хер кадеѓодер*, *хер како*); во Охридско: *ершчо ерколку*; во *Кулакиското евангелие ер шо*. Сп.: „Умот и касметот, *еркај* да одеа, од него мислата не ја иставаа..." (Прилеп, СбНУ, X, 135), „...да не береш гајле, *ер дек'* да одиш..." (Верков. 268), „...туку *ерзашто* работа на меника да идиш..." (Верков. 41), „....ој чобани, утри *хер кој* човек да пусна, виа да гу утепити" (Верков. 146), „Другиот беши без кьсмет, *ер што* да фашташи да чини, насат му отиваши работата" Верков. 82)[2]).

43. Меѓу поретките хибриди образувани од други видови зборови доаѓаат: *бајамити*, *ѓоамити*, *коџамити* и *аманте*, *ајдете*, *бујрумте* и слични.

44. Што се однесува до сличните хибриди кај топонимите и антропонимите, може да се констатира дека такви образувања не се многу чести.

45. Меѓу топонимите се забележуваат случаи како *Кавакличука*, кој секако настанал во турска двојазична средина.

46. Меѓу антропонимите пак, се среќаваат најчесто такви хибриди чиишто елементи не се наполно сраснати. Се работи за образувања во кои како прв елемент доаѓа заемка од турскиот. Тоа се најчесто заемките: *аџи*, *дели*, *кел*, *ќор*, *ќучук* (< тур. *hacî*, *deli*, *kel*, *kör*, *küçük*). Вториот елемент пак, е македонско лично име. Сп.: *Аџи-Наков(ц)и*, *Аџи-Златов(ц)и*, *Аџи-Здравев(и)*, *Аџи-Николов(ци)*; *Делијанев*, *Делипетрев(ци)*, *Дели-Митов(ци)*, *Делиџаков(и)*; *Келкоцев*; *Ќормонев(ци)*, *Ќортошев(и)*; *Ќучук-Донев(ци)*, *Ќучук-Јончев(ци)*.

---

[1]) Интересно е да се одбележи дека во Далмација (Блато) е забележан, со исто значење, хидридот *штралоћаб* < итал. (млет.) *stralochio* и хрват. суфикс *-ab* (cf. Vinja, op. cit. стр. 200). како и хибридот *ѓерок* и *ѓерочац* „разрок' < итал. *guercio* „разрок" и хрват. *око* (cf. P. Skok, *Zeitschrft für romanische Philologie* 54,495).

[2]) И во турскиот јазик, *her* се употребува во сложени заменски изрази: *herkes* „секој" *herkim* „било кој", *hernerede* „каде и да е", „насекаде". Не е исклучено да се рабти овде (во мак. хибриди) за изрази добиени по пат на парцијално калкирање, во врска со ова cf. МЈ, XIII—XIV, О. Јашар-Настева, *За македонските калкиџ турскиот јазик*).

* * *

47. Освен овие прави хибридни сложенки, се среќаваат, како што веќе во почетокот нагласивме, и разни споеви, синтагми и изрази составени од два основни збора (од различно етимолошко потекло). Елементите во овие споеви не се сраснати, тие се самостојни. Вакви хибридни споеви се среќаваат почесто кај именките, глаголите и прилозите, а исто така и кај топонимите и антропонимите.

48. Меѓу именките паѓаат в очи оние хибридни образувања што се добиени по пат на парцијалното калкирање[1]). Сп.: *анамска рака, арсланаусти, бел* (*црн*) *џиѓер, џеп трошок, женски пазар, мум ножици* < тур. *hanim eli, aslanağzı, ak* (*kara*) *ciğer, cep harçlîk, karî pazarî, mum makasî.*

49. Освен овие примери, во јазикот на народната поезија, се среќаваат особено често состави од две именки во јукстапозиција. Станува збор за атрибутски состави или адјективни сложенки[2]). За нас е овде важен фактор што едниот елемент е од македонско, а другиот од турско потекло. Од синтаксичка гледна точка, односот на заемката кон домашниот збор е определувачки. Најчесто првата компонента од составот е турска заемка која има функција на детерминант. Редот на елементите во составот е постојан (исто и обликот).

50. Од почестите примери во јазикот на народната поезија, се среќаваат со поширока употреба следните: *бурунџу кошула* („Му облече *бурунџу кошула*" — Милад. 118)[3]), *ѓајтан веѓи* („Милите ти црни очи / Црни очи, *ѓајтан веѓи*" — Беровско — Фол. 1312), *ѓул ѓрадина* (Сказна, 77), *бадем дрво* („Ој изникни ми *бадем дрво*" — Штип, Х. М. 1125), *ибришим појои* („Да си изва'ам свилни пелени / Свилни пелени, *ибришим појој*" — Милад. 361), *катран очи* (Чашуле, Раскази, 16), *сејмен кошула* (П. Мих. 229), *фелдиш ѓребен* (Малешевско, Фол. 2695)[4]).

51. Од стилска гледна точка многу од ваквите хибридни споеви станале постојани стилски средства, клишеи. Треба да се одбележи дека ваквото приближување на два елемента од кои секој ги задржува своите особини, а сепак првиот своето значење го внесува во составот и врши по тој начин атрибутска служба, е особеност на турската синтакса[5]). Според мое мислење овие состави се образувани по углед на, бројните примери преземени од турскиот јазик (сп.: *самур калпак, шам кутија, санџакбеѓ* и безброј други)[6]).

---

[1]) Во врска со ова види го мојот прилог „*За македонските калки од турскиот јазик*, Македонски јазик, XIII—XIV.

[2]) Овој термин го употребува П. Скок (*Прилози проучавању турцизама у српскохрватском језику* во Slavia, Praga, 1937—1938).

[3]) Испаѓањето на *к* во *бурунџу* (< тур. *buruncuk*) укажува исто така дека се работи за сложен израз.

[4]) Овие примери се среќаваат како во јазикот на народната поезија така и во литературниот јазик.

[5]) Во врска со ова cf. Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris, 1920, стр. 744 и Кононов, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Москва—Ленинград, 1956, стр. 148.

[6]) Бл. Конески, (*Граматика*, II, стр. 47) констатира дека прибавување на една именка кон друга не е така редок случај во македонскиот јазик.

52. Меѓу хибридните споеви што изразуваат дејство, се наоѓа цела низа глаголски состави, адекватни на турската глаголска конструкција од именка + глагол, од типот *пие шутун* „пуши" (калкирано од тур. *tütün içmek*). Интересно е да се одбележи дека на ваквите состави, значењето му го дава турскиот збор, а глаголското обележје, македонскиот. Двата збора заедно, од семантичка гледна точка, претставуваат една целост, изразуваат еден поим.

53. Како почести хибриди од овој тип се изделуваат оние што се образувани со глаголите: *стори*, *чини*, *прави*, *дава*, *фрла*, *фаќа*. Така на пример со глаг. *стори*: ~ *азар* „приготви", *ашик се* ~ „вљуби се", ~ *дава* „тужи", ~ *дикат* „внимава", ~ *идаре* „штеди", ~ *инкар* „не признава, утајува", ~ *испат* „сведочи", ~ *кабает* „згреши", ~ *мукает* „внимава", ~ *ниет* „има намера", ~ *пишман* „покае се", ~ *резил* „осрамоти", ~ *сабар* „стрпи се", ~ *теклиф* „понуди"; со глаг. *чини* ~ *гајрет* „охрабрува", ~ *зайт* „забранува", ~ из*мет* „послужува", ~ *кабул* „признава", ~ *лаф* „зборува", ~ *муабет* „разговара", ~ *риџа* „моли", ~ *сеир* „гледа"; со глаг. *прави*: ~ *арџ* „троши", ~ *ќеф* „ужива" ~ *џумбуш* „весели се"; со глаг. *дава*: ~ *изин* „дозволува", ~ *карар* „оценува.", ~ *џевап* „одговара"; со глаг. *фрла*: ~ *имза* „потпишува", ~ *ифтира* „клевета", ~ *кабает* „обвини", ~ *чифтиња* „клоца", ~ *бој* „расте во висина"; со глаг. *фаќа*: ~ инат „инати се", ~ *кусур* „замерува' забележува"; со глаг. *игра*: ~ *комар* „коцка се", ~ *мајтап* „исмевува"; со глаг. *пие*: *пие шутун* „пуши"[1]).

54. Се случува често да се сретне една иста именка (заемка од турскиот) во состави со различни глаголи (пак калкирани од турскиот). Така на пример со именката *абер*: ~ *дава* „известува", ~ *има* „се разбира", ~ *нема* „не знае"; со именката *пари*: ~ *изедува* „проневерува", ~ *расипува* „раситнува" и сл.

55. Покрај овие именски и глаголски хибридни споеви се среќаваат доста често, во народните говори а и во литературниот јазик и прилошки хибридни споеви. Овие хибриди се образувани по углед на бројните адвербијализирани македонски состави образувани од предлог + именка. Најчести се тие образувани со македонските предлози: *на*, *за*, *со*, и турските заемки. Така на пример: *на баш* („Море ти се курдиса *на баш*, не ли те је срамота?" — Кратово), *на башка*, *на бој* „на високо" (куќа, — Тиквеш, 153) *на дизгин* („. . . тики да го разиграм по сокак и дури, да го к'здисам арно и да го пуштам после *на дизѓин*, што да може да бега" — Цеп. 3, 206) *на душеме* „на високо" (куќа — Тиквеш. loc. cit.) *на касла* „нарочно", *на каим* „реми", („Играчката му излегуала *на каим* (от двете страни точно камење)" — Цеп. 3, 187), *на калач. . . . . на калач* „косо, дијагонално", *на карар* „точно", *на каршија* „спроти", *на мајтап*, *на мегдан* („Лагата му излезе *на мегдан*" —

---

[1]) Во врска со ова cf. О. Ј.-Настева, MJ, XIII - XIV—op cit.

Прилеп, СбНУ, XII, 241), *на шака*; *со мукает* „внимателно", *со намуз* „чесно", *со усул* „внимателно"; *забадијаѕа* „залудно", *за мерак*, *за резил*, *за ќеиф* и поретко со некои други предлози: *ѕшубе*, *дохак*, *под ќесим* (Тиквеш, 163).

* * *

56. Слични образувања се среќаваат и во топонимијата. Паѓа в очи особено голем број хибриди образувани со: *а*) турски и *b*) македонски топономастикуми.

57. *а*) Како турски топономастикуми, најчесто се среќаваат турските заемки: *ан*, *аргач*, *баир*, *бунар*, *дере*, *ендек*, *кале*, *корија*, *кула*, *маало*, *мегдан*, *срт*, *џаде*, *чаир*, *чешма* (< тур. *han*, *argaç*, *bayir*, *bunar*, *dere*, *endek*, *kale*, *koru*, *kule*, *mahalle*, *meydan*, *sirt*, *cadde*, *çeşme*,). Така на пример: *Јанче Ан*, *Стари Анои*; *Крст Баир*, *Кремен Баир*; *Долни Бунари*, *Сух Бунар*; *Прстен Дере*, *Појата Дере*; *Голем Ендек*, *Драчевица Андак*, *Скокот Андак*; *Старо Кале*; *Горна Корија*, *Стара Корија* (Полог); *Стара Кула*; *Рулевци Маала*, *Главинци Маала* и многу често *Горно* (*Средно* и *Долно*) *Маало* како и *Ново* (*Старо*) *Маало*; *Горни* (*Долни*) *Мегдан*; *Стари Таш* (тур. *taş* „камен); *Сува Чесма*, *Габар Чешма*, *Брест Чешма*, *Три Чешми*; *Старо* (*Ново*) *Џаде*, *Долно* (*Горно*) *Џаде* (Малесија) и безброј други.

58. *b*) Од македонските топономастикуми во хибридните топоними се среќаваат почесто: *лака*, *колиба*, *поток*, *чука*, *чукар*. Сп.: *Виран Лака*, *Баш Колиба*, *Герен Поток*, *Бегир Чука*, *Ешек Чука*, *Бардак Чукар*,, *Чешме Порој*, *Чаир Трла*, *Орта Брдо* (дури и *Ортабрдска Река* — Штипско).

59. Почести од овие топоними се оние кај кои односот не е јукстапозиција но субординација. Во овие случаи, зависноста меѓу компонентите е изразена со соодветни наставки. За илустрација ќе наведам само неколку такви хибриди: *Агино Село*, *Аскерски Камен*, *Бабин Срт* (Малесија), *Беговu Нивје* (Полог), *Јонузов Рид*, *Еминова Чука*, *Марково Кале*, *Мифтаров Рид*, *Куртлу Чука* (сп. *Кавакличука*), *Кадино Село*, *Стојан Таши* (Т. Велешко), *Факирово Брдо*, *Чаталски Поток*, *Џамималска Река*[2]).

60. Не се ретки ни сложени топоними, образувани со помошта на македонски, и поретко на турски предлози, Сп.: *Пот Баир*, *По Дервен* (МЈ, IX, 54), *На Џаде* (Прилеп). *Под Кули*, *Крај Курија*, *Над Чешма* или *Чука Алте*, Тиквеш (тур. *alt* „под"), и други.

---

[1]) Извесен мал број од нив (пр. *ан*, *аргач*, *кула*, *џаде*) не означува географски поими.

[2]) Топонимите *Куртлу Чука*, *Стојан Таши*, како и *Дивље Потоги*, *Сушица Тарласи*, *Ожовица*, *Тарласи* (с. Средно Коњари — Скопско) секако настанале во турска јазична средина.

В. ХИБРИДИ ДОБИЕНИ ПО ПАТ НА ВКРСТУВАЊЕ И НАРОДНА ЕТИМОЛОГИЈА

I. *Контаминација*[1])

61. За разлика од досега разгледуваните примери, кај кои имавме јукстапозиција на два *цели* збора, овде ќе биде разгледан оној вид хибриди кај кои имаме вкрстување и наполно срастување на *делови* од два одделни збора. Овие хибриди се добиени, значи, како резултат од вкрстување на одделни елементи од турски и македонски зборови. Составените делови на двата алоглотски збора образуваат нов збор. Најчестата причина за образување овие хибриди е симултаната појава на два збора (од различно етимолошко потекло) во свеста на билингвот за една иста претстава (предмет или поим). Истовремената појава на македонскиот и турскиот збор, најчесто се среќава во случаи кога се асоцираат зборови блиски или пак спротивни по значење. Затоа и во поголемиот дел примери што овде се разгледуваат, се работи за контаминација на делови од синоними и антоними.

62. Од материјалот со кој располагам, успеав да ги забележам следниве примери:

беладжа (и **Беладжа**) < *беличко* X ant. *караџа* (тур. *karaca*). Хибридот *белаџа* се употребува за означување „бело домашно животно (овен, пес, коњ)". Зборот е забележан во народните говори а и во јазикот на народната поезија: „У кафало изговори: /Овен Караџа, Караџа,/ И втори овен *Белаџа* / Доведете ми стадото!" (П. Мих. 117).

вртелија < *врти* X ant. *темејлија* (тур. *temelli*) или *јерлија* (тур. *yerli*). Хибридот е забележан во Тиквешко и тоа за означување „лице што не е од местото (како што е тоа случајот со *шемелија* или *јерлија*), лице што не се задржува подолго на едно место, ами се сели": „*Врте-*

---

[40]) Во врска со ова прашање види: H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, стр. 133 и натаму; Kr. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française* 1914, t. I, стр. 467—469; Нироп се задржува повеќе на контаминација на синоними, но и на некои латинско-келтски образувања (стр. 6), латинско-германски (стр. 11) и француско-италијански (стр. 58—59); Bloomfield, Language, стр. 422—426; Jespersen, *Language*, стр. 281. Во врска со некои примери на контаминација во српскохрватскиот, cf. Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin, 1944, каде се дадени следните примери (стр. 33): *ђраголисаши* < *ђаволисаши*, *драгоманш* < *драги камен* X *дијаманш*; потоа М. Будимир, *Из савремене алоглошије*, кој дава неколку примери забележани во Босна, како: *лејлук* < *герм. Löhnung „плаша"* X *шур. ајлук* „плата" и *лабрња* < *ишал. labra X срйхрваш. брња* и П. Скок (во *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 54, стр. 205) кој дава *лаїушчерица* < итал. *lacerta X хрваш. їушчерица*. Во поново време со овие вкрстувања и јазички мешања се занимаваат Томановиќ (op. cit.), кај кого меѓу другите примери на контаминација на домашни елементи, се наоѓа и хибридот *дункле* < *ишал. dunque X* хрват. *дакле*, и В. Виња (op. cit.) кај кого покрај веќе спомнатите примери (*лаїушчерица* и *дункле*) се наоѓаат уште десетина други. За овој вид хибридни образувања во македонскиот јазик досега не е пишувано. Се забелеува дека и во македонскиот, како и во другите јазици, се среќаваат примери (не многубројни) на контаминација на идиоглотски елементи. Таков еден пример е *лилкайа* < *лиљак X кайа* (цитиран во Граматиката на Бл. Конески, II, стр. 70). Се забележува дека во германската лингвистичка наука посебно се изучувани вкрстувања на идиоглотски елементи.

лије сме, многу мачени, никаде ќутукот не ни се знае, данеска овдеја, утре, со здравје, патишта на друзи села ќе ванеме" (Тиквеш, 267).

грижовлија < (*за*)*ıрижен* X syn. *ıајлелија* (тур. *gaileli*). И овој контаминиран хибрид се среќава во народните говори а и во јазикот на народната поезија. Сп.: Та шчо ми си гајлелија / Гајлелија, *ıрижовлија*?" (Берово, Фол. 1298).

достур < *дос̄та* X syn. *дес̄тур* (тур. *destur*). Хибридот се среќава, како и заемката *дес̄тур*, за означување ,,доволно, колку што е потребно". Така на пример: ,,Ози да не се живее кај што има *дос̄тур* мас, сирење, месо. . . ,,(К. Ж.) или". . . ни сол *дос̄тур* не пушчаат" (ibid). Освен овој хибрид, забележан е и хибридот *дос̄турли* (проширен со тур. суфикс -*ли*) : ,,Јадење и пиење *дос̄турли* имал ,,(Цеп. 2, 244). Не е исклучено дека се работи овде и за народна етимологија.

јали < *ја* (тур. *yahut ya*, ,,или") X syn. *или*. Зборот има широка употреба во народните говори, а се среќава и во литературниот јазик. Сп.: ,,Така поминуваат такви : *јали* в апсана *јали* сургун" (Бегалка, 56).

клапавица < *лаӣа* (тур. *lâpa*) X *каӣе*, *каӣавица*. Хибридот *клаӣавица* има главно дијалектална употреба. Со исто значење, во литературниот јазик се употребува зборот *лаӣавица*.

крбла, крбло < *кобла*, *кобел* X syn. *kьrba* (тур. *kîrba*). Зборот има широка употреба и означува ,,сад од дрво (со специјален облик и намена)". Се среќава и топоним *Крбла*.

ловджија < *ловец* X syn. *авџија* (тур. *avcî*). Зборот има широка употреба, не само во народните говори, но и во литературниот јазик.

сребранлија < *сребрен* X syn. *срмајлија* (тур. *sirmali*). Хибридот има поширока употреба во јужните говори. Сп.: ,,До три конца срмалии, лелим џаним / До три игли *сребранлии*!" (Гевг. Фол. 205).

смеарџија < *смеар* X syn. *шеıаџија* (тур. *şakacî*). Зборот се среќава често во разговорниот јазик.

тавтабица < *ӣав̄табиӣа* (тур. *tahtabiti*) X syn. *дрвеница*. Во Битола се слуша и *ӣарӣабица*.

чешмурка (и **Чешмурка**) < *чешма* (тур. *çeşme*) X syn. *шиӣурка*. Хибридот се среќава како апелатив и тоа со значење ,,малечка чешма" и ,,шопурка", а исто така е забележан и како топоним: *Чешмурка*, име на месност (с. Дедино, Радовишко, околија Штипска). До ова вкрстување можело лесно да дојде бидејќи не ретко се среќаваат хидронимите *Чешма*, *Чешмиче* и *Шиӣур*, *Шоӣур*, *Шоӣурка* (Тиквеш, 477), *Шуӣуро* (Прилепско-Битолско — Гл. Ск. Н. Д. 2. XII, 206). Дури забележав дека се среќаваат и сложени хидроними од двата збора, како на пример: *Шиӣур Чешма* (с. Новаци, околија Битолска), *Чуӣур Чесма* (Валандово) како и *Шоӣура Чешма* (Лагово). Од овие називи, како што веќе рековме, можело сосем лесно да се дојде до интересниот хибрид *Чешмурка* односно *чешмурка*.

II. *Народна еӣимолоıија*

63. Освен овие примери добиени по пат на вкрстување, се среќаваат и неколку хибридни образувања добиени со приближување на

турските зборови до домашните, по пат на народна етимологија. Пред да поминеме на нивното разгледување, треба да одбележиме дека бројот на случаи на народна етимологија е сразмерно многу мал. Овој факт изненадува бидејќи бројот на заемките од турскиот јазик е многу голем а народната етимологија е особено честа кај туѓите зборови[1]). Интересно е да се одбележи дека оваа појава е констатирана и во бугарскиот, по однос на заемките од турскиот јазик. Ова би можело да се објасни, според мое мислење, со фактот што турските зборови во македонскиот, впрочем како и во другите балкански јазици, преминувале по директен пат, без посредство и, следователно претрпувале минимални измени. Важен момент е и фактот што најголемиот дел од заемките имал многу распространета употреба. Не треба да се заборави ни тоа дека не е исклучена можност во разните говори да се наоѓа можеби и поголем број зборови од турско потекло, изменети по пат на народната етимологија а дека во запишаните материјали тие не успеале да продрат. Ова е можно бидејќи аспишувачите на народното творештво секако подобро го познавале турскиот јазик и можеле, најверојатно, свесно да ги избегнуваат таквите хибриди.

64. Како покарактеристични ги изделив следните примери:

девет табани „вид пита" < *ѓеве шабани* (тур. *deve tabani* „пита свиткана во вид на табанот од камила", сп. *ѓеве* „камила") доведено во врска со бројот *ѓевеш*. Зборот е забележан кај Цепенков: „Мислеф, шестаф, како да праам, измислиф еден маривет: си напраиф едно ќесе од асе и ми месиа сукано (*ѓевеш шабани*), та и наредиф тевтерите едно од ниф, друго от *ѓевеш шабани* и најзгора. . ." (Цеп. Авт. 143).

е биде „никогаш" < *ебеди* (тур. *ebedi* „никогаш") поврзано со *да* (*не*) *биде*. Овој збор се наоѓа неколку пати забележан во материјалите на Веркович. Сп.: „Ама ти, што ми позна мене и ме раздели од арапката, ету пуштам веќе водата на касабата да тече кату напрет и *е биде* да не съхни" (Верков. 162).

ковенџија (*куѓенџија*) „златар" < *кујунџија* (тур. *kuyumcі*) поврзано со гл. *коѓе*. Сп.: „Бог го убил Петре Бајрадинче! / Зашто беше Петре *куѓенџифче*" (Милад. 290 и 471).

којнак „голем орев (камен или сл.) со што се фрла" (при разни игри) < *ојнак* (тур. *oynak kemiği*). Консонантот *к* во хибридот секако е додаден во врска со зборовите *камен, коска* што означувале предмети со кои се фрлало. Не е исклучено тур. *ојнак* (како и заемките *оин, ојна*) поради својот фонетски облик да се асоцирале и со зборот *којн* (дијал.).

маркуш „вид црево од гума' (се употребува за пресипување течности или за вадење бавчи) < *марпуч* (тур. *marpuç* „вид црево кај наргиле" и „црево за вода") најверојатно доведено во врска со личното име Марко, Маркуш. Хибридот *маркуш* како и заемката *марпуч* (поретко) се среќаваат редовно во употреба.

---

[1]) Во врска со ова cf. Kr. Nyrop (op. cit.), t. I, стр. 470 и t. IV, стр. 326 како и Bloomfield, *Language* стр. 423, каде авторот вели: „Foreign words are especially subject to this kind of adaptation".

менѓуш, менѓуша „обетка" < *менкуш* (тур. *menkuş* „обетка") доведено во врска со *уво, уши*. Зборот се среќава и во народните говори, паралелно со зборот обетка а во јазикот на народната поезија се римува со *уши*: „Така беше лепо промената / Наредена динар до динара / / А на *уши* стребрени *менѓуши* / А на срце пафти позлатени" (Милад. 426)[1]).

ѓозбојаџија „измамник, маѓионичар" < тур. *gözbagîcî*, со исто значење, доведено во врска со заемката *бојаџија* (тур. *boyaci*). Зборот има широка употреба во народните говори и во разговорниот јазик, Сп.: „*Ѓозбојаџија* је, не лажите се!" (Галичник, Р. О.).

ѓозбојаџилак „измамништво, лукавство" и „маѓионичарство" < тур. *gozbagîcîlîk* , со исто значење, доведено во врска со заемката *бојаџилак* (тур. *boyacîlîk*). Како и претходниот збор, и овој се среќава во повеќето народни говори. Сп.:" . . . ѓоа не гљаал: — тука се сопинал от малечки нешча, тука незнаел каде да стапнит, тука пак падинал и друдзи такви *ѓозбајаџилоци* пра'ел" (Охрид, Шап. Нар. Ст. III, 69). Зборот е забележан и во Галичко (Р. О.: *ѓозбојаџилок*).

домазлак „расен добиток што се остава дома за расплод" < < *домазлак* (тур. *damazlîk*) доведено во врска со зборот *дома*. Зборот има редовна употреба. Сп.: „Вук *домазл'к* не чуа" (Посл. 1013).

пексимит „двопек" *пексимит* (тур. *peksimet*), доведено во врска со заемката *симит* (тур. *simit*). Сп.:" / Нѐкогаш војницине кога нѐ можит да до̀бијет о̀бичен леп и ра̀нит со *пѐксимит*" (Галичник, Р. О.).

С. Тавтолошки хибриди[2].

65. Овој тип хибриди претставува една од многу интересните појави[3]) на јазичките мешања и тоа не само од етимолошка но и од семантичка гледна точка. Од етимолошка гледна точка тоа се зборови и споеви составени од алоглотски елементи. Како и во досегашните примери, тие им припаѓаат на македонскиот и турскиот јазик. Турскиот збор

---

[1]) Во врска со овој збор во српскохрватскиот cf. В. Томановиќ (op. cit. Год. Зборник, I, стр. 89, бр. 144).

[2]) Во врска со називот на овој вид јазички мешања, може да се констатира дека се употребуваат повеќе термини. Така на пример во српхрват. се среќава: *двојезична сложеница* (М. Будимир, op. cit.) и *конгломерат* (V. Vinja, op. cit., според Вињa овој термин го предложил Миљорини на III меѓународен лингвистички конгрес). Во бугарскиот се среќава *синонимична двојка* (К. Костов, *Един случај на синонимични двојки в народните песни* во *Български език*, VIII, 1958, кн. 4—5), Зборувајќи за аналогните образувања во српскиот јазик, Н. К. Дмитриев (Доклады Академии Наук СССР, 1928, бр. 2) зборува за *парни сочетания переводного типа.*

[3]) Според М. Будимир, (*О двојезичним сложеницама таутолошког типа*) најпознати примери на двојазични сложенки од овој тип, се забележани во италијанскиот јазик каде што на југ се среќаваат италијанско-грчки хибриди (на пр.: *Lingua Glossa*, топоним на Сицилија), а на север италијанско-германски (на пр.: *Monte Gibello*, топоним). Но, вакви примери се среќаваат во поголем или помал број скоро во сите јазици. Сп.: во англ. *greyhound* (< исл. *greu* „пес" + англ. *hound*" пес), во герм. *Lugenwiese* (< слав. *луг* „ливада" + герм. *Wiese* „ливада"), во швед. *haricotböner* (< франц. *haricot* „грав" + швед. *bönor* „грав"). Примерите се земени од L. Deroy, *L'Emprunt linguistique* Paris, 1956, стр. 228.

с инаку заемка што има широка употреба. Од семантичка гледна точка, тоа се конгломерати составени од два зели збора со исто, или блиско, значење, т. е. од синоними. Што се однесува до начинот и степенот на срасnатоста на двата елемента, можат да се изделат два типа (не строго разграничени) : 1. *Наполно сраснати тавтолошки хибриди* и 2. *Ненаполно сраснати тавтолошки хибриди.* Оваа поделба што на прв поглед ја засега само надворешната страна на алоглотските зборови и споеви, го опфаќа, исто така, и нивниот внатрешен облик.

66. Во првиот случај, плеонастичната употреба на разнојазичните елементи има и семантичка функција бидејќи двата синонима заедно се дополнуваат, едни (првиот, без оглед на неговото етимолошко потекло) е определувач, (*déterminant*), а другиот е определен (*déterminé*) збор. Двата збора заедно образуваат нов збор и означуваат нов предмет и нов поим[1]).

67. Во вториот случај, повторувањето на двата истозначни збора има повеќе стилистичка функција. Со нивната употреба се постигнува поголем стилски ефект.

68. Редот на алоглотските елементи не е строго определен како што е тоа случај во српскохрватскиот, германскиот или во некои други јазици[2]). Ова доаѓа оттаму што во македонскиот јазик на прво место доаѓа придавката.

69. Поголемиот дел од овие хибриди се карактеристични за поетскиот стил на македонскиот јазик.

I. *Наполно сраснати тавтолошки хибриди*

70. Во оваа група најчесто доаѓаат хибриди од типот *Lingua glossa* „јазик + јазик" (< итал. *lingua* „јазик" + гр. *glossa* „јазик"). Во сите случаи се работи за наспоредно ставање на два синонима. Најчесто се тоа хибриди составени од именки или придавки, но се среќаваат и такви што се образувани од два прилога, сврзника или предлога. Меѓу поинтересните примери се изделуваат следните:

алцрвено < тур. *al* „црвено" + *црвено.* Хибридот се среќава не само во јазикот на народната поезија, но и во разговорниот јазик за означување „темно црвена боја".

синомавие < *сино* + тур. *маbи* (*mavi*) „*сино*". Овој тавтолошки хибрид е забележан во Дебарско, и тоа во разговорниот јазик каде што

---

[1]) Исто како што во српхрават.: *пинбор* (< итал. *pin*(*o*) + „бор" хрват. *бор*) означува "спец. вид бор" (Pinus halepensis); *џебиз-орах* (< тур. *ceviz* „орев" + српхрват. *орах*) „спец. вид орев"; *ћаћир-ћаѓа* (< *ћаћир* + *ћаѓа* (< тур. *kâğıt*)) „тенка, спец. артија во која се става тутун и прави цигара" (примери земени од М. Будимир, op. cit.) или *гамбурак* (< итал. *gamboro* „рак" + хрват. *рак*) „спец. вид рак во школка" (В. Вињa, op. cit.)

[2]) Сп. во герм.: *Laposchtasche* (франц. + герм.), *Lugenwiese* (слов. + герм.), во англ.: *greyhound* (исл. + англ.), *peajacket* (холанд. + англ.), во швед.: *haricotbööner* (франц. + швед.). Редовно (освен во романските јазици) туѓиот елемент доаѓа на прво место. Во врска со ова cf. В. Вињa, op. cit., стр. 202.

означува не каква и да било сина боја, туку „виолетна боја, темносина, затворено сина боја", исто онака како што имаат специјално значење тавт. хибриди во хрватскиот (*пинбор*, *џевиз-орах*, *гамбурак*).

главабашија < *глава* + тур. *баш* (*baş*) „*глава*". Хибридот се употребува во значење „главешина„ главатар, главен": „. . . се обрна полицискиот началник кон воените *главабашии*, кои имаа поголема власт. . ." (Современост, сп. IV, 49).

лудоделија < *луд*(*о*) + тур. *дели*(*ја*), (тур. *deli* „*луд*"). За разлика од претходните хибриди, овој се среќава редовно само во народната поезија: „Стојан бекрија *лудоделија*" (Милад. 363). Во врска со компонентата *делија*, интересно е да се одбележи дека таа се среќава редовно како именка со значење „јунак", додека како придавка, во значење „луд", колку што можев да констатирам, не е забележана. Но, не е исклучено во потсвеста на народниот пеач да постоело и ова значење. На ова нè упатува и првата компонента од хибридот, која е исто така придавка а и целиот хибрид, кој по однос на зборот *бекрија* е атрибут.

првосефте < *прво* + тур. *сефте* „*прво*" (нар. *sefte*, лит. *siftah*). Конгломератот се среќава и денес често во разговорниот јазик. Сп.: „Тој си е таков од *првосефте*" (се слуша дури и *опшпрвосефте*). Зборот се употребува во значење „од самиот почеток, сосем од почеток".

убојлепо тур. *hub* (перс.) „*лепо*" + *лепо*. Конгломератот се употребува во значење „многу убаво, многу добро". Овој хибрид имал широка употреба како во јазикот на народната поезија така и во јазикот на народната проза. Сп.: „Откоа го дотребил ѓеризо ѓерифчијата, си зел паричките, си отишол на бања, се измил *убаво-лепо*, се променил во една убаа руба. . ." (Цеп. 2, 217), „. . .јас тебе, ти мене, и така вечераа *убо, лепо*" (Охрид, СбНУ, XIII, 197)[1].

најбаш < *нај* + тур. *баш* (*baş*) „главен, прв". Овој хибрид се употребува со суперлативно значење „главен, прв, најубав, најдобар" и се среќава често во јазикот на народната поезија. Сп.: „А ако ме тој натсфире / Ке му дадам *најбаш* мома Самовила!" (Шап. V—VI, 177), „И си отишла в темни зимници / Извадила *нај-баш* дрехи" (Милад. 266).

бавча-градина < тур. *bahçe* „градина" + *градина*. Хибридот се употребува за означување „бавча со цвеќе", „градина засадена со цвеќиња а не со овошје или зеленчук". Сп.: Три девојки у *бавча-градина*" (Милад.).

куќи-сараи < *куќа* + *сарај* (тур. *saray*) „дворец, палата". Турската заемка во случајов не е апсолутен синоним на зборот *куќа*, но е збор близок по смислата. Хибридот се употребува за означување не „обична куќа", туку „куќа која по големина, убавина и својот раскош прилега на сарај"). Односот меѓу двете именки е споредбен.

сабаф-зора < тур. *сабах* „зора" + зора. Хибридот се наоѓа забележан повеќе пати во значење „ран, утрински". Сп.: „Повејаје подуваје / *Сабаф-зора* ветрови, и!" (Јастребов, 416), „Подувнале *сабозорски* ветрове. . ." (Велес, СбНУ, X, 37). Во српскохрватскиот е забележан

[1]) Сп. на Корчула извик *липабела* < хрват. *липа* + итал. *bella* (cf. V. Vinja, op. cit., стр. 205.

истиот хибрид во значење „време када се са минарета чуіе позив на јутарњу молитву" (Будимир, op. cit.).

туљбен-крпа < тур. *тулбен(т)* + *крпа*. Во турскиот јазик, зборот tülbent означува „тенко, памучно платно од кое се прават крпи (за глава), марами" а понатаму и „марама од такво платно". Хибридот се употребува во последново значење и се среќава често во јазикот на народната поезија: „Та си кладе фес / Си преврза момин мафез / Префрли си *туљбен-криа*. . ." (Милад. 422)[1]).

туѓин јабанец < *туѓин* изв. заемка *јабанец* (тур. *yabancı* „туѓинец") „туѓинец". И овој хибрид се употребува во народното творештво: Не љуби мене, моме, не губи себе / Оти сум тугин, моме, *туѓин јабанец*" (Милад. 456). Од овој пример може да се заклучи дека хибридот не се употребува само во значење на „туѓин по потекло", туку за „човек што постојано живее во туѓина".

ќевои радости (се слуша и *ќевоирадоси*) < тур. *кеф* (*keyif*) „радост, задоволство" *радост*. Во Прилеп, на пример се слуша и денес во разговорниот јазик: „Што стори *ќевоирадоси*", „Леле што беше *ќевои радоси*". Хибридот се употребува редовно во плурал.

коњи атови < *коњ* + тур. *ат* „коњ" (убав коњ за јавање"). Хибридот се среќава (во Прилепско, на пример) за означување не „обичен коњ", туку „убав, расен коњ" (за јавање, а не за работа). Во Дебарско е забележано *коњ атлија*: „Да жнее трава зелена / Да ране *коња атлија*" (П. Мих.) со истото значење. И во јазикот на бугарската народна поезија се среќава истиот хибрид, сп. *коне атове*[2]).

цар-султан < *цар* + *султан* „цар" (тур. *sultan*). Хибридот е забележан во народната поезија. Сп.: „Та порукна гласи викна: "/ — Чуеш ли ме, *цар-султан* Мурат! „(Серско, СбНУ, X, 91) или „Книга пишит *цара султан* Селим" (Милад. 303). Хибридот означува „најголем цар, цар над цареви". И во српската народна поезија се среќава истиот хибрид: *султан-цара*[3]).

цар-везир < *цар* + *везир* (тур. *vezir*). Заемката везир е употребена овде како синоним на зборот *султан* односно на зборот *цар*. Како и претходниот пример, и овој се среќава скоро исклучено во народната поезија. Сп.: „Испрати го дур до цара / Кат го виде *цар-визира* / Тоі си вили отгоори. . ." (Д. Хисарско, СбНУ, VI, 60). Хибридот е употребен во исто значење како и хибридот *цар-султан*.

фазла повеќе < тур. *fazla* „повеќе" + *повеќе*. Овој хибрид е забележан во Галичник но веројатно дека се среќава и во другите говори во значење „отповеќе". Сп.: „. . .на сéкој чóвек по едно јајце шо се дóма и еднó клáвает *фáзла пóвеќе* а тíје шо. . ." (Галичник, 252).

---

[1]) Во бугарскиот (во Копривштица) е забележано *криа махрама* (cf. К. Костов, op. cit. 445).

[2]) ibid. op. cit. loc. cit.

[3]) Во врска со ова cf. Н. К. Дмитриев, *Доклады Академии Наук СССР*, 1928, бр. 2, стр. 20—22, каде авторот, во српскиот јазик бележи, освен овој пример, уште и *мукадем-појас* и *чак далеко*.

бекар неоженет < тур. *бекâр* (*bekar*) „неоженет" + *неоженет*. И овој хибрид е забележан со почеста употреба во јужните говори. Сп.: „Лудо море лудо, *бéкар неожéнаш* / *Бéкар неожéнат* кениса' да грéда" (Костурско, М. Преглед, V, 3).

* * *

71. Тавтолошки хибриди од овој тип се среќаваат, иако во поограничена мера и кај некои други видови зборови. Така на пример кај некои предлози и сврзници. Сп.:

та дури < тур. *ta* „дури" + *дури*. Хибридот се употребува за истакнување на далечина, претежно просторна, а во некои случаи и временска. Сп.: „Грабање стоката и челатта, беше катадневна, *да дури* и досега..." (СбНУ, XII, 81), „Треба да го носам детево *та дури* кај мајка ми" (разг.).

чак дур < тур. *чак* (*çak*) „дури" + *дури* (за совр. тур. јазик çak е архаизам). Овој хибрид има исто значење како и претходниот. Но, додека **та дури** се среќава во широка употреба и денес, **чак дури** има повеќе дијалектална употреба и тоа доста ограничена. Го среќаваме забележан во постарите текстови. Сп.: „...со једно викнување го оживуеше и жив дома си пак стоеше *чак дур* да остарет" (Слово, 66) и во разговорниот: „...го испратив *чак дур* до мостот". Интересно е да се одбележи дека со исто засилувачко значење е забележан хибридот, **дофин** < хрват. *до* + итал. *фин*(*о*) „до" на Корчула[1]).

хем и < тур. *хем* „и" + *и*. Овој хибрид е еден од најчестите. Го среќаваме и во јазикот на народната поезија и во јазикот на народната проза. Сп.: „...клаваат мизенти благи и пијат ракиа, *хем и* вину..." (Верков. 247), „...мори момиченце малечко / И ја си имам белило / Белило *ем и* црвило" (Х. М. 1711). Секако дека на народниот пеач и раскажувач, домашниот сврзник, поради неговиот фонетски состав, не му бил доволно експресивен. Поради ова, т. е. за да се наголеми неговата афективна вредност, се наложила потреба тој да се зајакне. Од примерите се гледа дека турскиот истозначен сврзник има овде засилувачка функција. Неговото значење во хибридот скоро се поклопува со значењето на партикулата *дури* (стихот „Белило *ем и* црвило" според мое мислење, значи исто што и „Белило *дури и* црвило").

ич ништо < тур. *ич* (*hiç*) „ништо" + *ништо*. Оваа плеонастична употреба на две алоглотски негации, се среќава често и тоа во значење „сосем ништо", „апсолутно ништо". Сп.: „...*ич ништо* не му реков, а тој се налути..." (разг.). Заемката *ич* доаѓа често како засилувачки елемент на негацијата во македонскиот. Така на пример се среќаваат хибридите **ич никој, ич ништо, ич нема** (сп.: „...ја не зема од државните ствари *ич ништо* „— Кратово, или „*Ич никој* не дојде" и сл.[2])

---

[1]) Во врска со ова cf. Vinja, op. cit. стр. 205.

[2]) Анализирајќи ја употребата на заемката *ич* во *Кулакискошо евангелие*, авторите констатираат дека таа доаѓа за засилување на негацијата. Во врска со ова cf. André Mazon и André Vaillant, *L'évangéliaire de Kulakia*, Bibl. d'etudes balkaniques, VI,

72. Се случува, се разбира не така често, да се најдат и суфиксални конгломерати, составени од два истозначни суфикса (или наставки). Вакво натрупување на истозначни суфикси се забележува во следните случаи:

тур. наставка за плурал *-lar* (*-ler*) + македонска наставка за плурал **-и**. Ова натрупување се забележува особено често кај заемките од турско потекло, како: *аѓа***лари**, *беѓ***лери**, *јаш***лари**, *паша***лари**. Сп.: „И ду не́гу дру́зи ду труи́ца, / Ду ту̂руи́ца ту́рски *аѓаларѐ*" (Разлошко, Сб. Мин. III, 87), „. . .ем слушајте вамо и вие мезлич-*аалари*, му рекло на мезличот. . ." (Цеп. 3, 104); „Да изаткајам бе́ло пла́тно / Бе́ло платно све́ даро́вно / Да дару́ем сви *беѓлери* "(Куманово, Фол. 970); „Ке ме ранев сал сас месо / Ке јавев *јашларите*); „Што му ве́ле, го́воре / На *пашала̀ре*, куманди́ре" (Гевг., с. Сехово, Фол. 935), „Ца̂рството да ти пре́дадем / Од *пашалари* гла́вите да ти пре́земам" (Скопско, с. Кучевиште, Јужносл. Филолог, XII, 225).

Иста појава забележав и во неколку антропоними и топоними. Така на пример, еден турски род во с. Милетино (Полог) се вика *Аѓа***лари**. Што се однесува до топоними, се среќаваат примери како: *Јаму***ларци**, (Штипско), *Кочи***лари** (Градско, Т. Велешко), *Хаџа***лари** (Скопско — порано Александрово а денес Миладиновци), потоа *Јурум***лери** (Скопско), *Карас***лари** (и *Горно Карас***лари** (Т. Велешко), *Канат***ларци** (Битолско) и други[1]).

тур. дем. суфикс **-џик** (*-cik*) + мак. дем суфикс **-че**. Употреба на овие два суфикса ја забележав во зборот *капи***џиче** „малечко вратниче" (тур. *kapı* „врата", *kapîcîk* „малечка врата" / обично, вратниче што ги спојува комшиските дворови/).

Натрупување на деминутивни суфикси е забележано и во српско-хрватскиот јазик[2]).

Мак. наставка за nomina agentis **-ар** + турска наставка за nomina agentis **-џи(ја)**. Овој морфолошки хибрид се среќава многу често. Сп.: *ѓинар***џија** („По дру́м врват ки́раџии / Кираџии, *ѓинар***џии**" — Штип, Шап. V—VI, 131 или „Оздола идат кирајџии / . . .Кирајџии *ѓинар***џии** / Гино ле. . ." — Кратово, с. Вучинци, Х. М. 2175), *гајд***арџиија** („Од Добру́шево два́јца *гајда́***рџии** / Од Ќу́турец двајца големџии" — Битолско), *клуч***арџија** („Е гиди Иво *кључ***арџија** / Подај ми дивито и калема / И подај ми едно парче книга" — Милад. 298).

73. Од последниве примери може да се заклучи дека суфиксот *-џи(ја)* од турско потекло, бил често поекспресивен од соодветниот македонски суфикс.

Paris, 1938, стр. 132. Во врска со плеонастична употреба на негации во некои јазици, cf. H. Paul, *Prinzipien*, стр. 139.

[1]) За плеонастичната употреба на множински наставки во герм. јазици зборува H. Paul, op. cit., стр. 346—347.

[2]) Вињa (op. cit., стр. 200) бележи *Маријетица* (<*-etta*/итал. дем. суфикс/+ *-ица*/хрват. дем. суфикс/) и *фацулешић* (*-etto*/итал. дем. суфикс/+ *-ић* /хрват. дем. суфикс/).

* * *

74. Посебен вид тавтолошки хибриди претставуваат оние бројни примери што се среќаваат особено често во текстовите од XIX век., кога словенизмите се објаснуваат, односно, преводат со попознатите заемки од турскиот јазик[5]). До оваа појава доаѓа поради сé поголемото ориентирање на балканските (слов.) земји кон другите словенски земји и јазици поради што се форсираат словенизмите за сметка на заемките од турскиот јазик[6]). Како прва етапа на ова истиснување на турските заемки се среќава оваа паралелна употреба на словенскиот и турскиот збор а во втората етапа, турските зборови, во најголем број случаи, отпаѓаат од употреба. Овде имаме интересна појава: турскиот збор служи како посредник за воведување зборови од словенско потекло. Инаку, во другите јазици, природна е обратната појава.

75. Овде ќе се задржиме само на десетина примери кај кои, ми се чини, се работи за глосирање. Сп.: **магбул пријатен** < тур. *magbul* ,,пријатен'' + *иријашен* (Слово, 62), **гордос фодулок** < *iорgосш* + тур. *fodulluk* ,,гордост'' (Кокале, Автобиографија, 304 и Јоаким Крчоски), **слуги и измеќари** < *слуiи* + тур. *hizmetkâr* ,,слуга'' (,,. . . еднй сé сторйле *слуiи и измеќаре*, на дја̀бола . . .'' — Митарства), Следниве примери се ексцерпирани од *Различни иоучишелни насшаbленија*: **знамение нишан** < *знамение* + тур. *nişan* ,,знак, белег'' (стр. 61), **возраст бој** < *возрасш* + тур. *boy* ,,раст, возраст, висина'' (стр. 68), **свидетелство шаитьлк** < *сbиgешелсшbо* + тур. *şahitlik* ,,свидетелство, сведочење'' (стр. 137), **декика минута** < тур. *dekika* ,,минута'' + *минуша* (стр. 38), **нафиле залудо** < тур. *nafile* ,,залудо'' + *залуgо* (стр. 149), **естество човеческое инсан кьсми** < *есшесшbо челеbеческое* + тур. *insan kismi*,,човечки род'' (стр. 118), *рана јара* < *рана* + тур. *yara* ,,рана'' (стр. 63), **житници амбари** < *жишница* + тур. *ambar* ,,житница'' (стр. 144), **време вакьт** < *bреме* + тур. *vakit* ,,време'' (стр. 147), **крин замбак** < *крин* + тур. *zambak* ,,крин'' (стр. 158), **улици сокаци** < *улица* + тур. *sokak* ,,улица'' (стр. 192) и безброј други, како во овој текст така и во другите текстови од тоа време. Не е исклучено во некои примери и да не се работи за обично глосирање туку дека и овде имаме стеснување на значењета, поблиско определување. Како такви примери би можеле да се третираат на пример тавтолошките хибриди: **крин замбак** ,,некој посебен вид на крин'' или **улици сокаци** ,,некои сосем тесни (или безизлезни) улици'' и сл.[7]).

---

[5]) Во врска со ова cf. Бл. Конески, *Грамашика*, I, стр. 55.

[6]) Истата појава се забележува и во бугарскиот јазик, кога во време на Преродбата, заемките од рускиот се објаснуваат со зборови од турско потекло. Во врска со ова cf. К. Мирчев, *За съдбаша на шурцизмише b бълiарски език* (Известия на Института за български език, кн. II, София, 1952, стр. 122).

[7]) Во текстовите од XIX век, особено кај Пејчиновиќ, се забележува не ретко удвојување на синоними од словенско потекло. Во врска со ова редуплицирање пишува Бл. Конески (Кирил Пејчиновиќ, *Слоbо за иразницише*, Предговор, стр. 33).

II. *Ненаполно сраснати тавтолошки хибриди*

76. За разлика од претходните видови тавтолошки хибриди, овде ќе разгледаме таков вид хибридни споеви што се образувани од два сосем одделни збора. Во сите случаи, како и во претходните примери, тоа ќе бидат истозначни и алоглотски елементи, но често изделени со пауза или поврзани со некој сврзник или предлог. Се случува дури да бидат одделени и со некој вметнат збор или интерпелација (доколку се работи за примери од народната поезија). И покрај овие надворешни знаци, двата елемента образуваат една целина. Што се однесува до заемниот однос на елементите, треба да се одбележи дека едниот од нив има засилувачка функција. За разлика од примерите што ги анализиравме во претходниот оддел, овде не се работи за никакво определување и објаснување, но само за едноставно редуплицирање, односно преведење кое служи како стилско средство со кое се постигнува во некои случаи дури и суперлативно значење. Инаку, засилувањето во оваа смисла се постигнува, како и во другите јазици, меѓу другото со повторување на еден ист збор (сп.: *полека полека, бели бели* / раце /) или пак со наспоредна употреба на два синонима (сп.: *вели и говори, свила и коприна*; или во ст. сл. *отъвѣшта глаголѭ*). Сите овие средства за постигнување поголем стилски ефект обилно ги користи македонскиот народен пеач и раскажувач, но за да постигне уште поголема експресивност, вториот синоним тој го бара меѓу бројните заемки од турскиот јазик. По овој начин се добиени скоро сите примери што подолу ќе ги анализираме. Овде треба да се одбележи дека со преведење на домашниот збор, не се добива никаков нов збор. Преведењето, односно редуплицирањето, придонесува само домашниот збор да стане посилен, поекспресивен. Треба да се укаже исто така и на фактот, дека народниот пеач успеал, благодарение на својот јазички усет и поетска смисла, меѓу многубројните заемки од турскиот јазик, да ги избере секогаш оние што најадекватно му одговараат на домашниот збор. Во сите случаи, тоа се неверојатно прецизни и успели преводи. Ова меѓу другото зборува и за нивното добро познавање на турскиот јазик што се гледа особено при нивниот избор на зборови со апстрактна содржина како и за степенот на билингвизмот. Не се ретки ни случаи на рима и алитерација на домашните зборови со тие од турскиот јазик. Редот на алоглотските елементи во спојот не е строго определен, но е постојан.

77. Како поизразити примери ги одбравме следните:

акалиа, умовит < *акалиа* (тур. *akîllî*) „умен" + „*умовит*: „... единојут беши луд ахмак и единојут беши многу *акалиа, умовит*". (Верков. 228)[8]).

бирбаш, веднаш < *бирбаш* (тур. *birbaş*) „веднаш" + веднаш: „На свети Петра му се нажалили и *бирбаш, веднаш* беше отишол на една висока планина ..." (Прик. 129).

---

[8]) Не е исклучено дека и *луд ахмак* образува еден ваков спој, доколку се земе дека *ахмак* е употребено како придавка.

вириште, батачиште < *вириште* + изв. заемка *батачиште* (тур. **батак** „кал, мочвара", *bataklik* „вириште, мочуриште") „Што туку го донесла до ѐдно *вириште, батачиште* и го натерала да . . . „(Прилеп, СбНУ, V, 192).

главни, баш < *главен* + *баш* (тур. *baş*) „главен" : „Што му вѐлит офчар Пéјо: / „Ој ти *глáвни, баш* арамија!" (Битола, Шап. V-VI, 191). Слично образување забележавме и во хибридот *најбаш* (*најбаш мома, најбаш робинчица*, -*cf.* стр.) каде елементите беа наполно сраснати.

зиефет, гозба < *зијафет* (тур. *ziyafet*) „гозба" + *гозба*: „Тогај са чинува един гољам *зиефет, гозба* "(Верков. 247).

касај по касај, парче по парче < *касај* + „парче (тур. parça) „Та ќе те сечат касај по касај / *Касај по касај, парче по парче*" (Охрид, Шап. V—VI). За поголема експресивност, овде народниот пеач ги применува и двете постапки. Тој прво го повторува домашниот збор (сп. *касај по касај*) а потоа целиот израз го преведува, односно повторува со адекватен израз од турско потекло.

потона, батиса < *потона* + батиса „потона" (тур. *batmak* „потонува") : „Кóњо *потьна, батиса* до кóремо, не мóжи да излѐзи. . ." (Верков. 143).

саалам, јако < *са(г)лам* (тур. *sağlam*) „јако" + јако : „Дéтето фатѝ рáботата да га гóни мóшни *саалам, јако* . . ." (Верков. 153).

хујлија, ќутлија < *хујлија* (тур. *huy* „нарав, ќуд", *huylu* „ќутлив") „ќутлив" + ќутлија : „Избрало је коња Карамана / Познал го је *хујлија, ќутлија*" (Милад. 269).

78. Меѓу тавтолошките хибриди споени со сврзник или некој друг службен збор, се среќаваат меѓу другите и овие :

тајфа и дружина < *тајфа* (тур. *tayfa*) „дружина" + *дружина*: „Излезнало турче јаничарче / Собрало е *тајфа и дружина* / Па излезна вав гора зелена" (П. Мих. 214).

бекрија ем пијаница < *бекрија* (тур. *bekri*) „пијаница" + *пијаница* : „Зашто си голем бекрија / *Бекрија ем пијаница*, џанам" (Крушево, Х. М., 1309).

пријатели и достове < *пријатели* + *достове* „пријатели" (тур. *dost* „пријател") : „Нафатил ми млад Јанкула / *Пријатели и достове*" (П. Мих. 148).

скржавштина и тамавќарштина < *скржафштина* + *тамавќарштина* (изв. < тур. *tamahkâr* „скржав" односно *tamahkârlik* „скржавштина") „скржавштина" : „Колку добивал, толку повеќе скржаф се чинел и најпосле от *скржавштината и тамавќарштината* на два дни еднаш леп јадел" (Цеп. 3, 138).

са почудиха и шаштисаха < *се почуди* + *шаштиса* „почуди се" (тур. *şaşirmak* „чуди се") : „Момата кату отиде тамо, фатиха тристата души јунаци марифети да прајат, крал.увите *са почудиха и шаштисаха*" (Верков. 212).

прави муабет и се разговара < полукалката *прави муабет* „разговара се" (тур. *muhabbet etmek*) + разговара се : „Сетне си *праеш муабет и се разгворвет*" (Охрид, СбНУ, XIII, 221).

од туѓина од јабана < *туѓина* + изв. *јабана* „туѓина" (тур. *yabanî* „див", *yabancî* „туѓинец") : „Голем абер јас ти носам / *Од туѓина од јабана*" (Скопје, Х. М. 1881). Сп. хибридот *туѓин јабанец*.

вреден ни кадарен < *вреден* + *кадарен* „вреден" (тур. *kadîr* „вреден, способен") : „Не би *вреден, ни кадарен*" (Милад. 103).

јадови мои гајлиња < *јадови* + *гајлиња* „јадови" (тур. *gaile*) : „Ја да ти кажам јадојте / *Јадојте, мојве гајлина*" (Тетовско, Фол. 2379). Во врска со овој спој е и спојот:

јадови мои дертои < *јадови* + *дертови* „јадови" (тур. *dert*) : „Ја́ да ти ка́жам ја́дојве / *Ја́дове* мо́ј *са де́ртои*" (Тетовско) кој е всушност само една варијанта.

на смеа, на шака < *смеа* + *шака* „смеа" (тур. *şaka*) : „... . као *на смеа, на шака,* као гледам така ми оди работата. . ." (Цеп. 2, 135). Овие два сининома се среќаваат често во исти споеви, сп.: **Сме'ја нема, шака нема** „(Шап. V—VI, 57), ". . . играат **за смеа и за шака**" (Штип, СбНУ, XV, 159).

79. Понекогаш се случува, особено во јазикот на народната поезија, двата синонима да бидат одделени со еден или два збора, (атрибути или интерпелација) а понекогаш дури и со еден стих. Така на пример :

колај . . . лесно < *колај* (тур. *kolay*) „лесно" + *лесно*: „На мајка ти, Севдо, колај бива / *Колај бива*, Севдо, *лесно бива* / Ќе и дадам, Севдо, реш'то круши . . ." (Малешево, 21).

доктурче . . . јекимче < *доктурче* + *јекимче* „докторче" (тур. *hekim* „доктор") : „Само се е́дно на́фана / Тој мла́до, мла́до до́ктурче / / *Мла́до до́ктурче, мла́до јекимче*" (Неготино, Фол. 1558). Се среќава и : „Си́те *до́ктури* дојдо́ха и ти́ја мла́ди *јекими*" (Неготино, ibid.).

дервени . . . клисури < *дервени* „клисури" (тур. *dervent* -нар.) + *клисури* : „Та прошета, и изшета / До седумдесет *дервени* ! И осумдесет *клисури*" (Милад. 265).

веќе . . . гајри < *веќе* + *гајри* (тур. *gayri*) „веќе" : „Тоги он направил џамија, нашел биљбул, и она *вике* го бодела *гајри*" (Верков. 293).

ал . . . црвена < *ал* „црвен" (тур. *al*) + *црвен* : „Отвори се на ас бахчи капии / Натре свети *ал* ружица *црвена*" (Велес, СбНУ, X, 37).

* * *

80. Посебна група претставуваат оние хибридни споеви во кои турскиот збор (редовно сложен) делумно се преведува. Преведениот дел се става наспоредно пред турската заемка и врши функција на детерминант. Бројот на овие хибриди не е многу голем. Меѓу другите, се наоѓаат :

камен бинекташ < *камен* + *бинекташ* (тур. *binektaşi* образ. < *binek* и *taş* „камен") : „Го донесе на *камен бинекташ*" (Дебарско, СбНУ, VI, 54).

црна јаникара < *црна* + *јаникара* (тур. *yanikara* образ. < *yanî* и *kara* „црн, -а, -о"): „*Јаникараша црна* да те удри, синко, прао по срце и да те искомати парче по парче" (Посл. 2599).

каверенги боја < *каверенīи* (тур. *kahve rengi* образув. < *kahve* и *renk*, *-gî* „боја") : „Ја ќе гу мьсту преѓата *каференīи боја*" или „Кьда ќе купеш фанела, гледај да је *каференīи боја*" (Кратово). Овде имаме случај на преводење пак со збор од турско потекло (*renk* и *boya* се синоними во турскиот јазик); *боја* е заемка со многу порашрена употреба отколку зборот *ренк*, *ренī*, кој имал поограничена употреба.

цвеќе кьна чичек < *цвеќе* + *кьна чичек* (тур. *kîna çiçegi* образув. < *kîna* и *çiçeg* „цвеќе") : Хибридот се среќава за означување вид цвеќе (лат. Impatiens), во разговорниот јазик.

коњ дорат и **алат коњ** се хибриди образувани по ист начин (тур. *doru at* образув. < *doru* и *at* „коњ" ; тур. a*l at* образув. < *al* и *at* „коњ"). Во разговорниот јазик поширока употреба имаат зборовите *дораш* и *дорчо* како и *алаш* и *алчо* (или *алашесш коњ*).

81. Од семантичка гледна точка, погледнато денес, турските заемки во горните хибриди, кај повеќето примери, имаат определувачка служба, тие го определуваат и објаснуваат македонскиот збор, го прецизираат (пр. се работи за *камен* „*бинекшаш*", т. е. за „камен кој служи за качување на коњ" а не за „обичен камен" или за *коњ* „*дораш*" (или „*алаш*") а не за „каков било коњ".

82. Освен кај општите именки, слични хибридни образувања забележав и кај неколку топомини (поправо, во сите овие случаи се работи за хидроними). Сп. : *Куридерска Река* и *Река Куру Дере*[9]), *Асмадерски Пошок*, *Кайаншашидерски Пошок*, *Саридерска Река* (сите примери од Штипско) и *Хаџ Дере Пошок* (Т. Велешко).

83. Од примерите се гледа дека и овде имаме делумно преводење на турскиот топоним и неговото додавање пред топонимот. Во сите овие случаи, се преводи топономастикумот а целиот турски топоним се сфаќа како назив. Причина за ова преводење не е, како што тоа беше досега случајот, ни потреба за поголема стилска експресивност (како на пр.: **на смеа, на шака; саалам, јако**) ни потреба за создавање нови зборови со нови, изнијансирани и попрецизни значења (како на пр.: **алцрвено** „темно црвено", **синомавие** „виолетово сино"). Од примерите се гледа дека се работи за првобитно турски топоними (*Куру Дере*, *Асма Дереси*) кои за македонското население биле необични. Знаејќи на што се однесува хидронимот, а познавајќи го и значењето на зборот *дере* (зборот се јавува инаку како општа заемка), топономастикумот се преводи[10]) и почнува да се употребува заедно со целиот назив од турско потекло.

---

[9]) Зборот *дере* се употребува во турскиот јазик за означување „поток", „река" и „дол". Во овие значења зборот се употребува како заемка во македонските говори, а и во нашиве случаи се преводи и со *йошок* и со *река*.

) Вакви преводи се многу честа појава кај топонимите. Сп.: *Monte Helm* на о. Црес (итал. *monte*+слов. *hlŭmŭ*), *Punta Ratak*, на о. Корчула, потоа *Val Draga*, *Fiume Recca*, *Torernte Patocco*, *Lago Iesero* на Истра, кои се секако резултат

84. Меѓу тавтолошките хибриди образувани *а*) од грчки и турски елементи и *b*) од два турски синоними, на македонска јазична почва се среќаваат следниве примери :

а) *грчко-турски тавт. хибриди*:

ареса бендиса < гр. *arésko* „*бендисува*" + *бендисува* (тур. *beğenmek* допаѓа „ареса"): „Удрил је прстен на рька / Да си причеке́ лазарки / Да си *бинди́са аре́са*" (Гевг. М. III, 3), „Море моме, малкаа моме!" / Мошне ми си аресала / *Аресала бендисала*" (Верков. Песни, 54), „Тамо мома *ареса́* и *бендиса́*" (Верков. Песни, 43).

ѓул трендафил < тур. *gül* „трендафил" + гр. *triantafyllon* „ѓул": : „Бу́лчето ми је в цве́тна гради́на / Под *ѓул трендафил* легна́ло" (Делчевско, Фол. 1390), „Ако жена не донесов / *Ѓул трендафил* во одаја. . ." „(Рацин, Песни), „Да си паднам во твој дворој, / Во твој дворој, во ѓул башти, / Да изникнам *ѓултрендафил*" (Парите, 113). Хибридот е забележан и во Галичник каде се употребува за означување не било каков трендафил, туку за означување „мирисен, црвен, некалемен трендафил (ѓул) што цути во мај".

гаразлии пизматари изв. < тур. *garaz* „омраза" + гр. *písma* „омраза", „инат" : „. . . а не се проштават *со гаразлиите со пизматарите*, токо пак со пријателите . . ." (Слово, 67).

чаир ливада < тур. *çayîr* „ливада" + гр. *liváda*. Овој тавт. хибрид се среќава особено често во јазикот на народната поезија : „Да никне трева зелена / Да косет *чаир ливада* „(Верков. Песни, 239), „Та га кара Дринополе / Дринополе чаирито / *Чаирито ливадето*. . ." (Серско, Верков. Песни, 268), „*В' ливадето, ф'чаире*. . ." (Кукушко, Шап. V—VI, 350). Освен во јужните говори, хибридот се среќава и во централните : . . ." паселе *по ливаѓето и по чаирите* . . ." (Прилеп, СбНУ, XI, 82). Овде треба да се одбележи дека во Прилепско, зборот чаир се употребува со нешто издиференцирано значење и означува „неплодно земјиште, со ниска трева за пасење" (обично селски имот).

b) *турско-турски тавт. хибриди*:

азмаци батаци < тур. *azmak* „кално, мочурливо место" + тур. *batak* „кал" (*bataklîk* „вириште, мочуриште) : „Два саати *азмаци батаци* . . ." (СбНУ, XI, 40). Сп. : *вириште, батачиште*, со исто значење.

гајлелија мераклија < тур. *gaileli* „загрижен" + тур. *merakli* „загрижен" : „Зашто си ми гајле́лија / *Гајле́лија, мера́клија*" (Битола, Фол. 2578).

гајлелија кахрлија < тур. *gaileli* „загрижен" и „нажален" + тур. *kahîrlî* „нажален" и „јадосан" : „Шчо́ си ми, ли́бе гајели́ја / *Гајели́ја, кахрли́ја?*" (Штип, Фол. 764).

на неразбирањето на словенските топоними од страна на Италијаните (во врска со ова cf. V. Vinja, op. cit., стр. 204—205 од каде се и земени овие примери), или примерите што ги дава A. Griera, *Topónimos dobles* in Melanges de linguistique offerts à Albert Dauzat, стр. 123—131 примерите се од Каталанска област.

долап мусандра < тур. *dolap* + тур. *musandıra* „вид долап" : „Оста́ј ги сто́мните на зе́мја / Качи се го́ре на ку́ла / Отво́ри *до́лап мусáндра*" (Кавадарско, с. Ваташа, Фол. 1063).

ѓузел убава < тур. *güzel* „убав, -а, -о" + тур. *hub* / перс. / „убав, -а, -о" : „Неве́сто, *ѓузел' 'убава*! / Си́нок сум дошол от Ста́мбол" (Шап. V—VI, 243), „Невесто *ѓузел убава* / Што кротко одиш на во́да" (Мориово, М. Пр. X, 1, 2), „Неве́сто, *ѓузел у́бава* / Ка́де си би́ла че́ра, де́неска" (Штипско, Фол. 528).

по зефк по сефа < тур. *zevk* „задовоство, забава" + тур. *sefa* (нар., лит. *safa*) „задоволство, забава" : "... идат светот *по зефк, по сефа*, а не идат да слушаат слово божјо каде се кажуе" (Слово, 65).

килим сеџаде < тур. *kilim* + тур. *seccade* „вид мал килим (обично служи за молење)" : „Спреми си коња Дорија леле / Нареди *килим сеџаде* леле / На гости кај мајка к'идеме" (Скопско, Х. М. 1900).

85. До овој вид тавтолошки хибриди можело да дојде благадарение на фактот што меѓу заемките од грчкиот и особено од турскиот јазик се наоѓал голем број синоними. И во овие примери, со повторувањето на двата истојазични синонима се постигнува суперлативно значење (сп. **гајлелија, мераклија** „многу загрижен", **азмаци батаци** „големи мочуришта", **ѓузел, убава** „многу убава, преубава, најубава") или пак специјално значење (сп. : **долап мусандра** „посебен вид долап", **килим сеџаде** „посебен вид килим", **ѓул трендафил** „посебен вид трендафил" што цути во мај и сл.). Од семантичка гледна точка, овие примери се аналогни на примерите од типот **синомавие**.

ЗАКЛУЧОК

86. Од анализираниот материјал можат да се извлечат следните заклучоци:

1. Хибридните зборови и споеви образувани од македонски и турски елементи се многу честа појава на македонска јазична територија. Овие хибридни образувања ги создава како македонското така и турското двојазично население. Хибридите што овде ги анализиравме се среќаваат кај апелативи, антропоними и топоними.

2. Меѓу нив се изделуваат три типа: **А. Нетавтолошки хибриди** (изведени по пат на деривација или композиција), *В.* **Хибриди добиени по пат на вкрстување и народна етимологија** и *С.* **Тавтолошки хибриди.** Најбројни се примерите од типот *А.*, а потоа тие од типот *С.* Сите овие хибриди се карактеристични за народните говори и разговорниот јазик, а особено се чести во јазикот на народната поезија.

3. По однос на причините поради кои доаѓало до создавање на овие хибриди, може да се рече дека ги има повеќе. Меѓу другите, тоа е потребата за вклопувањето голем број заемки од турскиот јазик во шемата на македонскиот јазичен систем (сп.: *алваџија, бакалин, бендисува, гајлелија*), потоа потребата за создавање нови зборови со попрецизни и поизнијансирани значења (сп.: **синомавие** „темносина, виолетово сина боја", **првосефте** „сосем од почеток", од самиот почеток")

и стремежот за изнаоѓање нови поефектни, поекспресивни изразни и стилски средства (сп.: **главабашија** „главешина, главатар, најглавен"; **сабаф-зора** „ран, утрински"; **та дури** „многу далеку"). Паѓа в очи многу ограничен број хибриди образувани од потребата да се објасни турскиот збор со домашен еквивалент (инаку, ова е една од главните причини за појавата на тавтолошките хибриди). Такви примери се оние забележани во топонимијата (сп.: *Каиатиаши***дерски Поток,** *Сари***дерска Река**). Како хибриди од овој тип, би можеле да се третираат и оние хибридни образувања што се среќаваат во некои текстови (со религиозна содржина) од XIX век. Само што кај нив имаме, не објаснување на туѓиот, турскиот збор, туку обратна појава. Се објаснуваат зборовите од словенско потекло со попознатите заемки од турскиот јазик. До оваа појава дошло поради засиленото словенско влијание и употреба на зборови (особено на тие со апстрактна содржина) позајмени од црковниот јазик или од некои други словенски јазици. Во тој период од развитокот на македонскиот јазик се јавува паралелна употреба на словенски и турски истозначни зборови. За примерите од типот *В.* што се добиени по пат на вкрстување и народна етимологија, карактеристично е тоа што најголемиот дел од нив се повеќе резултат на психолошки процес.

4. Почвата за нивната појава ја подготвиле многубројните заемки од турскиот јазик и, особено нивната широка распространетост во народните говори. Посебна улога им припаѓа на неколкувековната симбиоза на македонскиот и турскиот јазик и на билингвизмот.

5. Не помала улога, освен овие надворешни моменти, одиграле и некои внатрешни фактори. Имено тоа се некои особености на македонскиот јазик што се во врска со зборообразувањето (како на пример широката примена на деривацијата и композицијата) и збогатувањето на лексиката (по пат на заемање и калкирање). Живата употреба на разни версификациони и стилски средства и фигури со афективна вредност, како на пример удвојување на епитети и плеонастичната употреба на домашни зборови (сп.: *бели и говори*, *свила и коприна*), придонесле исто така за образувањето на хибридите и за нивната честа употреба во јазикот на народното творештво, посебно во јазикот на народната поезија.

6. Од етимолошка гледна точка, тоа се секогаш хибридни образувања од елементи што му припаѓаат на македонскиот односно на турскиот лексички фонд (секогаш од македонско и турско потекло). Мал е бројот на тавтолошки хибриди образувани од грчко-турски и турско-турски лексички и морфолошки елементи.

7. Од граматичка гледна точка, по однос на надворешната страна на хибридите што овде ги анализиравме, може да се констатира дека се среќаваат прави хибридни сложенки (сп. **алтан момче; цептрошок**), но исто така дека се среќаваат и хибридни споеви (сп.: **чатма веѓи; на шака; пие тутун**) и изрази (**пријатели и достове; касај по касај, парче по парче**).

8. Хибридните споеви и тавтолошките изрази можат да бидат разделени или поврзани со некој знак : со пауза (**саалам, јако**), со сврзник (**тајфа и дружина**) или со некој друг збор (сп.: **од тугина од јабана, ал ружица црвена**).

9. Од синтаксичка гледна точка, односот на компонентите во сложенките и споевите најчесто е јукстапозиција. Субординацијата се забележува повеќе во хибридните антропоними и топоними (синтаксичките врски на алоглотските елементи често се изразуваат со копулативни сврзници, предлози и партикули).

10. Што се однесува до стилската страна на овие образувања треба да се истакне дека извесен број хибриди имаат афективен карактер. Со плеонастична употреба на истозначни зборови се постигнува исто така поголема степен на експресивност. Во случајов, кога редуплицираниот збор е од туѓо потекло, ефектот станува уште поголем.

11. Од семантичка гледна точка алоглотските елементи, во тавтолошките хибриди, се главно синоними. Кај примерите од типот *В*. (хибриди добиени по пат на вкрстување и народна етимологија) нема семантички измени. Напротив, кај примерите од типот *С*., се забележуваат измени во значењата (особено кај наполно сраснатите тавт. хибриди) и тоа во правец на потесни, поизнијансирани обележја.

12. По однос на редот на алоглотските елементи кај тавтолошките хибридни сложенки и споеви, констатиравме дека тој не е строго определен, како што е тоа случај на пример во српскохрватскиот или некои други јазици. Но, сепак, може да се рече дека преовладуваат примери во кои на прво место доаѓа турскиот синоним. Турската заемка поради својата често определувачка функција, доаѓа главно на прво место (сп.: **сабаф-зора, фазла- повеќе**). Во случаите кога на прво место доаѓа македонскиот елемент, се забележува дека се работи за покуси хибриди. Паѓа в очи дека првиот збор има помал број слогови од вториот (сп.: **цар-султан, цар-везир, синомавие, куќи-сараи**). Ова доаѓа секако и оттаму што по овој начин хибридот полесно се вклопува во македонскиот акцентски систем (сп. и во македонските образувања иста појава, се употребува *бели црвени* а не *црвени бели*). Инаку редот на алоглотските елементи е постојан во составите (сп.: **алцрвено; бирбаш, веднаш; најбаш**, а не обратен).

13. Што се однесува пак до прашањето за видот на зборовите од кои се образуваат хибридите, констатиравме дека како составни елементи се среќаваат претежно именки и придавки и дека другите видови зборови се јавуваат во помал број. Инаку забележавме и натрупување на истозначни наставки и суфикси.

14. Треба да се одбележи дека секогаш (кај тавтолошките хибриди), турскиот збор наполно му одговара на македонскиот, факт што може да се објасни со многу доброто познавање на двата јазика од страна на непознатите народни пеачи и раскажувачи. Во прилог на оваа констатација доаѓа и фактот што не е редок случај на рима (сп:. *ѓајлелија ѓрижовлија*; *сребранлија, срмалија*; *виришие, башачишие*) и алитерација (сп.: *на смеа на шака*; *од шуѓина од јабана*).

15. Најголемиот дел од трите типа хибриди што овде ги разгледувавме не се среќаваат повеќе во денешниот литературен јазик (освен некои примери од типот А.). Извесен дел од хибридните образувања од типот А. и *B*. се среќаваат само во употреба на народните говори. Поголемиот дел од хибридите од типот *C*. што биле карактеристични за јазикот на народната поезија, од денешна гледна точка, претставуваат архаизми. Тие евентуално можат да се сретнат во оние уметнички творби што се напишани во духот на народната поезија (сп.: „Послушај *ѓори-кории*" — Марковски, В. или „Мојата смрт е *карасмрт*" и „Ако жена не донесов / *Ѓул трендафил* во одаја" — Рацин).

Оливера Јашар-Настева

Olivera Jašar-Nasteva

CROISEMENTS ET MELANGES LEXICOLOGIQUES TURCO-MACEDONIENS

RÉSUMÉ

Dans le présent article on analyse les hybrides composés d'éléments turco-macédoniens, qui sont très fréquents en macédonien. Ces formations sont dues tant à la population macédonienne qu'à la population turque bilingue, et peuvent jouer le rôle d'appelatifs, d'anthroponymes et de toponymes.

L'auteur a constaté trois ordres de composés hybrides turco-macédoniens: *A. Hybrides non tautologiques* (obtenus par la voie de dérivation et de composition), *B. Hybrides obtenus par croisement et etymologie populaire* et C. *Hybrides tautologiques*. Les plus fréquents sont les hybrides ou les formations du type A., ensuite ceux du type C. Toutes ces formations sont caractéristiques des parlers populaires et de la langue de la poésie populaire.

Il y a plusieurs causes auxquelles sont dus les composés hybrides. Entre autres, c'était la nécessité de créer des mots nouveaux au sens plus précis et plus nuancé (cf. *синомавие* „bleu foncé",,, (*от*) *првосефте* „dès le début") et aussi le désir de trouver des effets de style plus expressifs (cf. *најбаш* „le premier", „le principal", *та гури* „très loin", *бекрија ем пијаница* „très grand ivrogne" et au figuré „homme gai et sociable").

On constate un nombre assez restreint d'hybrides composés pour expliquer le terme turc par un terme macédonien (ceci est d'ailleurs une des causes principales de l'apparition des formations tautologiques). La toponymie fournit la plupart des exemples de ce procédé (cf. *Капанташидерски Поток, Саридерска Река*). Comme exemples de ce type d'hybrides peuvent être considérés ceux que l'on rencontre dans certains textes religieux du XIXe siècle. Dans leur cas cependant on n'explique pas le terme turc qui est étranger, mais au contraire c'est le terme d'origine slave qui est expliqué par l'emprunt turc plus connu. Cela est dû au fait que le peuple ne comprenait pas

les emprunts récents faits à la langue d'église et aux autres langues slaves. Quoiqu'il en soit toujours est-il qu'il s'agit là d'emploi parallèle des mots slaves et turcs ayant la même signification.

Les conditions nécessaires à l'apparition des formations tautologiques ont été préparées par les nombreux emprunts turcs très répandus dans les parlers populaires. La symbiose séculaire du macédonien et du turc et le bilinguisme y ont joué un role important.

Outre les facteurs externes, non moindre a été le rôle des facteurs internes, premièrement de certaines particularités de la langue macédonienne relatives à la formation des mots nouveaux (recours très fréquent à la dérivation et à la composition) et à l'enrichissement du lexique (emprunt de mots étrangers et calquage). L'usage très répandu dans les parlers et la poésie populaires des moyens de versification et de style ayant une valeur affective, telle la répétition des épithètes et l'emploi des pléonasmes (cf. *вели и ѓовори, свила и коприна*), a contribué également à la formation des composés hydrides.

En ce qui concerne la forme externe des formations tautologiques analysés, il est à dire qu'il y a de véritables composés hybrides (cf. *алтанмомче, цептрошок*), mais aussi des locutions et des expressions hybrides (*чатмаѓерѓи, на шака, пие тутун; пријателе и достоѓи, парче по парче, касај по касај*).

Les locutions hybrides et les expressions tautologiques peuvent être séparées ou rattachées par un signe: pause (*саалам, јако*), conjonction (*тајфа и дружина*) ou préposition (*од туѓина од јабана*).

Du point de vue de la syntaxe, on peut noter que les éléments des composés hybrides sont en juxtaposition. La subordination est plus marqée chez les anthroponymes et les toponymes hybrides. Les rapports syntaxiques des éléments aloglotes sont souvent traduits par des conjonctions copulatives (*хем* et *и*) ou par un autre mot (préposition ou particules).

Quant à la fonction stylistique des formations tautologiques on constate qu'un certain nombre d'entr'eux ont une valeur affective. Par la répétition des mots ayant la même signification, et surtout quand le mot répété est un mot étranger, on arrive à une expressivité beaucoup plus grande.

Du point de vue sémantique, on note que les éléments aloglotes des hybrides tautologiques sont pour la plurart des synonomes.

L'ordre des éléments aloglotes des hybrides tautologiques n'est pas rigoureux, comme il l'est en serbocroate par exemple. On peut dire néanmoins que l'emprunt turc, à cause de sa fonction déterminative, se place en général avant son synonyme macédonien (cf. *сабаф-зора, фазла повеќе*). Dans les cas où l'élément macédonien se place avant le turc, on constate qu'il s'agit de formations plus courts ou dont le premier élément a un nombre de voyelles inférieur au second (cf. *цар-султан, куќи-сараи*; mentionnons que dans les composés macédoniens il y a *бели црвени* et non pas *црвени бели*). Cela est dû sans doute au fait que de cette manière les hybrides s'insèrent plus facilement au système d'accentuation macédonien. Autrement, l'ordre des éléments aloglotes est constant (cf. *алцрвено* ou *црвосефте* et non pas le contraire).

Quant aux mots dont les hybrides sont composés, on remarque que ce sont surtout des noms et des adjectifs et que les autres catégories de mots y apparaissent moins nombreuses. En outre, il faut mentionner qu'employés indépendamment les éléments turcs qui entrent dans la composition des hybrides des trois types ont leur propre valeur.

Il est à noter que le mot turc faisant partie des composés hybrides correspond toujours au mot macédonien. Cela prouve que les poètes et les conteurs macédoniens inconnus connaissaient à fond les deux langues. A l'appui de cette constatation viennent les nombreuses rimes (cf. *бирбаш, бедназ*) et allitérations (cf. *на смеа на шака*).

La plupart des formations hybrides qu'on a analysé dans cet article ont disparu de la langue littéraire actuelle (sauf un grand nombre d'exemples du type A.). Un bon nombre de composés hybrides ne sont plus en usage que dans les parlers populaires (par. ex. ceux des types A. et B.).

Le plus grand nombre des formations hybrides du type C. qui caractérisaient la langue de la poésie populaire ne sont plus considérés actuellement que comme archaïsmes (on les rencontre éventuellement dans les oeuvres littéraires écrites dans l'esprit de la poésie populaire).

Olivera Jašar Nasteva

Ž. Kolonomos

QUELQUES OBSERVATIONS SUR LES ELEMENTS FRANCAIS DANS LES PARLERS JUDEO-ESPAGNOLS DE BITOLA ET SKOPJE

Les Juifs vivaient déjà en Macédoine avant l'ère chrétienne.[1]) Cependant, c'est après la soumission totale de la Palestine (70 après J—C) que commence une grande immigration des Juifs dans la presqu'île Balkanique. Par suite, au I-er siècle de notre ère, on trouvait déjà des Juifs dans tous les centres importants de l'Empire Romain.[2]) En ce qui concerne plus particulièrement le territoire macédonien, il est intéressant qu'on a trouvé en 1931 dans les fouilles de Stobi, une colonne gravée provenant d'une synagogue, dont le texte démontre que dans cette vielle viele romaine, située à 20 km. de Titov Veles, existait également une colonie juive.[3])

A la fin du XV-e siècle, les communautés juives furent très agrandies aprés les immigrations des Juifs d'Espagne (1942) et de Portugal (1946). L'appel du Sultan Bajazet II adressé aux Juifs, impitoyablement expulsés de leur patrie ibérique, donna suite à leur établissement dans les territoires de l'Empire Ottoman. Deux cent mille Juifs répondirent à cet appel.[4]) Partout où ils s'installèrent ils jouirent d'une grande liberté économique, religieuse et culturelle.[5]) Au commencement, ils vivaient constitués en communautés particulières, déterminées par les provinces ou par les villes de leur provenance. Parfois ils conservaient des synagogues séparées. Ainsi à Salonique il y avait 36 colonies, qui ont longtemps gardé leur individualité.[6]) A Bitola, au commencement, vivaient également séparés les Juifs d'Aragon et du

---

[1]) M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours;* Paris, 1897, p. 20;
K. Baruh, *Jevreji na Balkanu i njihov jezik*, Eseji i članci iz španske književnosti, Sarajevo, 1952.

[2]) M. Franco, *op. cit.* p. 20, 23;
K. Baruh, *op. cit.*

[3]) D-r Petrović J. *Iskopavanje u Stobima* 1931, Starinar knjiga VIII, 1932, p. 22—33;

[4]) M. Franco, *op. cit.* p. 30.

[5]) Tadić J., *Jevreji u Dubrovniku do polovine VVII stoljeća*, Sarajevo, 1937;
M. Franco, *op. cit.* p. 40;
Dr S. Antoljak, *Marc-René Bruère, zaštintik i zagovornik jevrejskih trgovaca u Sarajevu*, „Židov" No — 15, 1938.

[6]) M. Franco, *op. cit.* p. 40.

Portugal.[7]) Mais peu à peu, les diverses communautés commencent à disparaître. L'élément portugais, considérable au premier siècle de l'emigration, est successivement assimilé par la colonie espagnole, numériquement plus forte.[8]) En effet, au XVII-e siècle on ne se servait plus en Orient de la langue portugaise, elle avait entièrement cédé la place à l'espagnol.

Dans les villes macédoniennes, plus particulièrement à Skopje et Bitola, une activité intense se développe parmi les Juifs tant au point de vue économique. qu'au point de vue culturel. Beaucoup d'écrivains, de filosophes, de théologiens juifs du XVI-e siécle sont nés, ont vecu ou ont séjourné à Bitola et Skopje. Ils nous ont laissé de données précieuses sur la civilisation juive et, tout particulièrement, sur l'époque successive à l'expulsion des Juifs d' Espagne et de Portugal.[9])

La vieille culture et la langue espagnoles ont été bien conservées par les Juifs de Macédoine en dépit des difficultés de toute sorte qui ne leur ont été épargnées. N'ayant plus de contacts avec l'Espagne, le renouvellement de la langue était impossible. Les nouveaux termes furent donc empruntés aux langues des peuples avec lesquels les Juifs vivaient. Le vocabulaire judéo-espagnol comportait un nombre considérable des mots d'origine hébraïque provenant, surtout, des pratiques religieuses et de l'influence des écoles juives. Des mots arabes avaient été introduits par la suite des relations étroites qui existaient entre Juifs et Arabes pendant leur séjour en Espagne. Plus tard, les contacts avec d'autres peuples produirent des influences nouvelles. La plus considérable est l'influence du turc, surtout pour certains dialectes. Moindre par leur importance sont les influences exercées par le français, l'italien, le grec et les langues slaves. Beaucoup de Juifs se déplaçaient à cause de leurs occupations, des vexations locales ou à cause de leurs études. C'est pourquoi la tendance à emprunter des mots à d'autres langues allait en augmentant.[10])

En ce qui concerne spécialement la langue française, elle s'était rapidement répandue parmi les Juifs de toutes les provinces turques. Ainsi sur une population évaluée à 300.000 juifs dans l'Empire Ottoman au XIX-e siècle, 100.000 parlaient le francais.[11])

---

[7]) *Evreiski izvori za obštestvenò-ekonomičeskoto razvitie na balkanskite zemi prez VVI vek*, Tom I, Sofija, 1958, p. 507.

[8]) A. Galanté, *Homme et choses: Juifs portugais en Orient*, Constantinople, 1927.

[9]) *Evreiski izvori za obštestveno-ekonomičeskoto razvitie na balkanskite zemi pre VVI vek*, Tom I, Sofija, 1958; contenant des extraits des ouvrages suivants:

Šemuel de Medina, *Šeelot Utešuvot* (Questions et reponses), Salonique, 1594, p. ,58 81, 101, 128, 187, 269;

Josef ben Lev, *Šeelot Utešuvot* (Questions et reponses), Amsterdam, 1726, p. 355;

Šelomo Akoen, *Tešuvot Moaršah* (Réponses de Moaršah) Venise, 1592, p. 378, 386, 397;

Jaakov Tam David ben Yahiya, *Tumat Yešarim* (L'équité des justes) Venise, 1620, p. 453;

Ishak Behar Šemuel Adrabi, *Divre Rivot*, (Procès), Salonique, 1580, p. 481, 482, 488;

Aron ben Josef Sason, *Torat Emet* (Les lois de la verité) Venise, 1626, p. 544, 547;

[10]) D. S. Blondheim, *Les parlers judéo-romans et Vetus Latina*, Romania, L, 541, 581.

[11]) M. Franco, *op. cit.* p. 249.

En Macedoine, surtout à Bitola, à la fin du XIX-e et au commencement du XX-e siècle, les intellectuels juifs étaient exposés à une influence française importante. En 1895 à Bitola, l'Aliance Israélite Universelle fonde une école qui fonctionna jusqu'en 1916. Quant aux autres écoles françaises qui furent créées à Bitola et à Skopje après la I-ère Guerre mondiale, elles furent également très fréquentées par la jeunesse juive.

A Salonique et à Constantinople, les deux plus grands centres de la culture séphardite, s'imprimaient de nombreux ouvrage tant religieux que laïques. Cependant, on désirait de plus en plus recevoir une éducation plus européenne et on tâchait de développer la litetrature en judéo-espagnol. Et c'est tout naturel qu'on eut recours précisément au français, langue universelle. La langue française a par conséquent joué un grand rôle dans la génèse de la littérature judéo-espagnole dans les Balkans. On a traduit en judéo-espagnol plusieurs romans français[12]), comme par exemple „Les Misérables" de Victor Hugo, ainsi que de pièces de théâtre comme „Esther" de Racine[13]). La langue de ces traductions comporte beaucoup de mots français ou francisés et la syntaxe française y est plus fréquente que celle de l'espagnol classique. L'influence du français est sensible surtout dans la langue et le style des journaux, des publications scientifiques et littéraires.[14])

Il est vrai qu'il y avait des intellectuels „puristes" qui aspiraient à parler un judéo-espagnol correct et qui s'efforçaient d'employer le moins possible d'expressions étrangères. Cependant, l'education française, la littérature et les journaux en langue française, publiés à Salonique, ont beaucoup influencé le parler judéo-espagnol surtout parmi les gens instruits de Skopje et de Bitola. On rencontrait souvent des gens qui, tout en parlant le judéo-espagnol, employaient beaucoup d'expressions et toutnures de phrases francisées. Un nombre de mots étaient employés facultativement et, partant, ne peuvent pas être considérés comme partie du vocabulaire judéo-espagnol. Depuis le XIX-e siècle on peut constater l'introduction de la plupart des mots érudits et abstraits d'origine française. Ces mots se sont maintenus jusqu'à nos jours.

Analisant les mots d'origine française qui se sont conservés dans les parlers judéo-espagnols de Skopje et de Bitola, on peut constater ce qui suit:

1°) Un certain nombre de mots étaient employés non suelement par de gens instruits, mais aussi par toute la population juive, comme par exemple: *adrésu* (adresse), *anvilópi* (enveloppe), *artísta* (artiste), *avinír* (avenir), *bank'ér* (banquier), *brudár* (broder), *ditályu* (détail), *divinír* (devenir), *elévu* (élève), *fabrikánti* (fabriquant), *frikantár* (fréquenter), *fundár* (fonder), *gántis* (gants), *guvirnánti* (gouvernante), *ikunumíye* à Bitola et *ikunumíya* à Skopje (économie), *imaginár* (imaginer), *imusyunár* (émotionner), *impurtánsye* à Bitola et *impurtánsya* à Skopje (importance), *žakét* (jaquette), *žéstu* (geste), *žurnál*

---

[12]) C. M. Crews, *Recherches sur le judeo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris, 1935, p. 25.

M. Franco, *op. cit.* p. 269.

[13]) M. Kayselring, *Biblioteca Espanola-Portugueza-Judaica*, Strasbourg, 1890, p. XVIII.

[14]) M. L. Wagner, *Caracteres generales del judeo-espagnol de Oriente*, Madrid, 1930, p. 43.

et *džurnal* (journal), *kalitá* (qualité), *kantitá* et *kantidá* (quantité), *kríze* à Bitola et *kríza* à Skopje (crise), *kunsulár* (consoler), *kuráži* (courage), *lámpe* à Bitola et *lámpa* à' Skopje (lampe), *létre* à Bitola et *létra* à Skopje (lettre), *madám* (madame) *malurózu* (malheureux), *matmazél* (mademoiselle), *okazyón* (occasion), *pantalón* (pantalon), *pakétu* (paquet), *pardón* (pardon) *púdre* à Bitola et *pudra* à Skopje (poudre), *prufitár* (profiter), *repetár* (répéter), *rivultár* (révolter), *satén* (satin), *salón* (salon), *santimétru* (centimètre), *sumpurtár* (supporter), *stasyón* (station), *šiméndifér* (chemin de fer), *šef* (chef), *táblu* (tableau) *tantéle* à Bitola et *tantéla* à Skopje (dentelle), *taráse* à Bitola et *tarása* à Skopje (terrasse), *trisalír* (tressaillir), *vakánses* à Bitola et *vakánsas* à Skopje (vacances), *viyažár* (voyager), *džandár* (gendarme).

2) Voici des mots employés seulement par les intellectuels surtout par ceux qui avaient reçu une éducation française: *absénti* (absent), *actívu* (actif), *aršitektu* (architecte), *asosyasyón* (association), *bútu* (but), *báze* à Bitola et *báza* à Skopje (base), *dekulte* (décolleté), *dilivrar* (délivrer), *diskutár* (discuter), *disinár* (dessiner), *ekskuzár* (excuser), *egzistár* (exister), *egzersár* (exercer), *ékstraordináriyu* (extraordinaire), *elevár* (élever), *evropéyu* (Européen), *ekilíbru* (équilibre), favorizár (favoriser), *fiksár* (fixer), *frapánti* (frappant), *intiližénsye* à Bitola et *intiližénsya* à Skopje (intelligence et les intellectuels), *igzémpyu* (exemple), *infliuénsye* à Bitola et *influénsya* à Skopje (influence), *kumpuzár* (composer), *konstatár* (costater), *kestyón* (question), *komédia* (comédie), *converzasyón* (conversation), *kunsultár* consulter), *monótoníya* (monotonie), *ofisyél* (officiel), *posedár* (posseder), *propozár* (proposer), *refléks* (reflexe), *rapórtu* (rapport), *reprizár* (repriser), *rigritár* (regretter), *rimarkár* (remarquer), *rólyu* (rôle), *sénsyu* (sens), *suetár* (souhaiter), *trasár* (tracer), *vuál* (voile).

On pouvait rencontrer des gens qui s'exprimaient plus facilement en employant des termes français, bien que des expressions analogues en judéo-espagnol aient existé. Toutefois ce jargon francisé n'était pas très répandu dans les parlers de Bitola et de Skopje.

Dans la langue parlée beaucoup de mots français ont subi des changements phonétiques caractéristiques pour la prononciation judéo-espagnol de Bitola et de Skopje, comme par example: *e* prétonique > *i avinir* (avenir), *anvilopi* (enveloppe), ou *o* prétonique > *u brudar* (broder) *kunsular* (consoler), etc.

Actuellement, les parlers judéo-espagnols de Skopje et Bitola sont en train de disparaître, car ceux à qui appartenaient cette langue furent victimes du hitlérisme pendant la deuxième guerre mondiale. Parmi les Juifs originaires de Skopje et de Bitola, il y en a qui parlent encore bien le judeo-espagnol. Mais dans la vie familiale, surtout s'adressant aux enfants, les parlers judéo-espagnols s'emploient rarement. Ainsi il est probable les générations suivantes ne se serviront plus de ces parlers. C'est d'autant plus que les recherches linguistiques concernant ces parlers resteront importantes non seulement pour la science hispaniste, mais aussi pour les études de la civilisation des peuples avec lesquels les Juifs balkaniques ont été en rapports.

Ж. Колономос

ЗА ФРАНЦУСКИТЕ ЕЛЕМЕНТИ ВО ЕВРЕЈСКО-ШПАНСКИТЕ ГОВОРИ ОД БИТОЛА И СКОПЈЕ

РЕЗИМЕ

Во предната статија се дават податоци за формирањето на еверејските заедници на Балканот, посебно во Скопје и Битола, по претерувањето на Евреите од Шпанија и Португалија на крајот на XV век.

Во македонските градови, посебно во Скопје и Битола, еврејските бегалци развиле широка дејност како економска така и културна. Поголем број еврејски писатели, филозофи, и теолози од XVI век се родиле, живееел и делувале токму во Битола и Скопје. Старата шпанска култура и јазик биле запазени од Евреите на Балканот наспроти многубројни тешкотии на кои тие наидуваа во новите краишта. Меѓутоа, со оглед на фактот дека сите контакти со Шпанија биле прекинати, балканските еврејско-шпански говори биле принудени во натамошниот развиток да позајмуват лексички елементи од јазиците на оние народи со кои тие доаѓале во директен или индиректен допир. Најголемо влијание врз еврејско-шпанските говори на Балканот извршиле турскиот јазик, а покрај него и грчкиот, францускиот, италијанскиот и славајнските јазици, макар што тоа влијание било послабо.

Што се однесува до влијанието на францускиот јазик, макар и послабо од влијанието на турскиот, тоа сепак е прилично изразено. Тоа доаѓа особено оттаму што интелигенцијата се школувала главно во француските школи формирани од Alliance Israélite Universelle кои постоеле до 1916 г., како и во приватните школи формирани од Французи (Скопје) или чесни сестри (Битола). По таков начин францускиот јазик успеал да навлезе во широка употреба кај еврејската интелигенција, чиј интерес кон француската култура воопшто доаѓала до израз и преку многубројни преводи од делата на француски пистатели, печатени на еврејско-шпански во Солун, од каде се пренесувале во Битола и Скопје. Освен тоа статиите објавени во еврејско-шпанските списанија и весници обилуваа со француски или пофранцузени зборови. Тоа допринело за внесување многубројни француски зборови во еврејско-шпанските говори воопшто, па и во говорите на Скопје и Битола.

Во нашава статија францускиот фонд од зборови употребувани во последниве говори поделени се во две групи:

1) фонд на зборови кои беа широко прифатени и употребувани во секидневниот говор на еврејското население;

2) фонд на зборови употребувани главно во интелектуалните средини. Поголем дел на француските зборови претрпеле фонетски измени карактеристични за еврејско-шпанските говори од Битола и Скопје, како би се вклопиле во новата јазична средина.

Боīдан Сшебановић

ТИП ДИСКОЛА (МИЗАНТРОПА) У АНТИЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Један од важнијих негативних типова у старој грчкој и римској књижевности био је тип дискола (грчки δύσκολος, латински morosus). На наш језик овај тип се може превести са човекомрзац, особењак, гунђало, мргуд, мрзовољко, незадовољко, намћор.

Његова појава се може констатовати од друге половине V века пре н. е. па све до краја антике. Њега видимо у старој атичкој комедији, у средњој комедији, новој, затим у римској комедији и најзад у покласичном периоду грчке књижевности од II до VI в. н. е.

Овај тип се углавном појављивао под личним именима Тимон и Кнемон, а ређе је био означаван заједничким именом особењак (μονότροπος) и томе слично. Прва варијанта под именом Тимон формирала се по свој прилици према некој постојећој, реалној личности[1]), а друга је више песничка творевина и базира се углавном на личности коју је Менандар створио[2]).

Тип дискола приказивали су, односно додиривали, у старој атичкој комедији Аристофан, Платон[3]) и Фриних (Μονότροπος)[4]), а у средњој комедији Антифан (*Тимон*, *Једнаки*), Мнесимах (*Дискол*), Ефип (*Једнаки*), Анаксила, Офелион, у новој Менандар (*Дискол*, *Браћа*, *Хипо-*

---

[1]) У Перикловo доба отприлике или нешто касније живео је у Атини неки Тимон, син Ехекратидин, из дема Колуга, познат као човекомрзац. Али оно што се прича о њему за један нараштај касније већ није било више прича о историском лицу него песничка фикција (уп. речи Т. Леншауа у *RE*, VI A 2, 1937, стуб. 1299—1301). Ова фикција се доцније мало ослонила и на историску личност Тимона из Флијунта, познатог скептичког филозофа који је живео у првој половини III в. пре н. е.

[2]) По И. М. Тронском (в. његов чланак *Новонайденная комедия Менандра „Угрюмец"* у В. д. историји, 1960, 4, стр. 62, прим. 25) Кнемон води етимологију од κνῆν — грепсти, а његов суфиксни део -μων потсећа на име Тимон.

[3]) По сведочанству Плутархором (в. *Упоредни животи*, Антоније, 70).

[4]) Тип дискола могао се појављивати и у комадима под насловом *Простак*. Такав је био случај и с Ферекратовим комадом Ἄγριοι (Дивљи људи), на што прави алузију Платон у *Протагори* (327):" Ἄγριοί τινες, οἷοίπερ οὕς πέρυσιν Φερεκράτης ὁ ποιητὴς ἐδίδαξεν ἐπὶ Ληναίω. Ἦ σφοδρα ἐν τοῖς τοιούτοις ἀνθρώποις γενόμενος, ὥσπερ οἱ ἐν ἐκείνω τω χορω μισάνθρωποι".

Комаде Ἄγροικος (Простак) су имали Анаксандрид, Анаксила, Антифан, Филемон, Менандар и можда Аугеја. У фрагментима преосталим из тих дела не види се ништа значајније, а код Менандра се говори о простом сељаку.

болимај и другде); код Римљана Плауту се приписује драма Dyscolus, Луције Афраније је имао Aequales. Сем тога црте дискола имају код Плаута Truculentus (Грубијан) и Еуклион, а код Теренција Демеја у *Браћи.* У позно доба римског царства за комедиографима су се повели Лукијан, Алкифрон, Елијан, Либаније и можда аутор драме *Кверол*[5]).

Као што се види, тип дискола развијао се у разним етапама, односно фазама, које ћемо прегледати. Прва фаза обухвата доба старе и средње атичке комедије (етапа пре Менандра), друга фаза доба нове комедије (Менандров допринос), а трећа доба после Менандра (хеленистички и римски период).

Али пре него што пређемо на излагање развитка дискола у појединим фазама, задржаћемо се на једном узгредном питању, питању о односу типа дискола према другим њему сличним типовима. Типу дискола слични су типови гунђала, тврдице, простака, неповерљивог човека и човека незадовољног својом судбином. Па ипак међу њима постоје извесне разлике, по којима се они разграничавају и одвајају.

Да су дискола у односу према типу тврдице и другим типовима углавном јасно разликовали још у античко доба, види се из једног места у Хорикијевој *Айолоїији мима* (XXXII декламација, 8 говор): „. . . τῶν Μενάνρου πεποιημένων προσώπων . . . Κνήμων δὲ δυσκόλους ἐποίησεν εἶναι".

Зато није имао право Ото Рибек кад је тврдио да је Менандров *Дискол* био класичан комад за карактер простака (Agroikos, Abh. Akad. Leipzig, X, 1, 1885, стр. 11). Он није имао право ни кад је тврдио (исто дело, стр. 15) да је Либанијев *Дискол* простак. Рибек је ту поступио пристрасно, pro domo, као што раде многи аутори. Истина њега извињава чињеница што је живео у доба кад се много мање знало о дисколу, него што ми данас знамо[6]).

Велика разлика ни потпуно разграничење ипак нису постојали између типа дискола и типа простака, као ни између типа дискола и типа тврдице, што су већ истакли неки проучаваоци. За доказ овог тврђења може нам послужити чиоеница да је Мнесимахов *Дискол* био и прави тврдица, као што се види из речи Атенејевих (VIII, 359 C): „ὁ δὲ παρὰ Μνησιμάχῳ ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι Δύσκολος φιλάργυρος ὢν σφόδρα πρὸς τὸν ἀσωτευόμενον νεανίσκον φησίν" и из једног очуваног одломка (Кок, II, p. 436, фр. 3). Други доказ је Лукијанов Кнемон (*Разіоbори боїоbа*, 8), који је лакомац, а не дискол[7]).

---

[5]) Клер Прео у чланку *Réflexions sur la Misanthropie au Théâtre* — A propos du *Dyscolos* de Ménandre (Chronique d'Egypte, 1959, стр. 329) каже: „Enfin, dès son entrée en scène le *Querolus* de la comédie gallo-romaine, qui, par ailleurs, n'a guère d'affinité avec le *Dyscolus* de Ménandre, rassemble, en quelques répliques qui doivent esquisser son caractère, trois traits typiques de la comédie qui nous est rendue aujourd'hui".

[6]) Рибеку се, ипак, мора признати заслуга што је констатовао да је главна личност Менандрове драме Δύσκολος била Кнемон и што је он повезао податке о дисколу код Лукијана, Јулијана и Либанија (уп. излагање J. Лановског у чланку *Le Dyscolos deviné et le Dyscolos retrouvé* у *Eos*, 1961, 2, стр. 283, 285 и 292).

[7]) Ту је Лукијан приказао једну нарочиту врсту лакомаца, ловаца наслеђа·

Истина неко би могао приметити да и Алкифрон (III, 7, 3: Σμικρίνης ὁ δύστροπος καὶ δύσκολος) и Јулијан (*Мисопогон*, р. 342 А) називају Смикрина дисколом, што би ишло у прилог тврђењу да између дискола и тврдице нема разлике. Али поменуто место код Хорикија не оставља места сумњи да су се међу њима правиле разлике: „Σμικρίνης δὲ (ἐποίησεν εἶναι) φιλαργύρους ὁ δεδιὼς μή τι τῶν ἔνδον ὁ καπνὸς οἴχοιτο φέρων[8].

Наводећи пример с Мнесимаховим комадом и Лукијановим Кнемоном, Пенолопа Фотијадес овако тумачи ову појаву у свом чланку *Le Type de Misanthrope dans la littérature grecque* (Chronique d'Egypte, 1959, стр. 315): „Mais. . . le titre et le nom du personnage ont été transposés dans des oeuvres mineures, qui ne répondent plus au type idéal et à sa misanthropie foncière. C'est l'avarice, par exemple, qui est mise en valeur, bien qu elle soit une des caractéristiques secondaires du personnage de Ménandre. Ainsi le nom de Cnémon, et le titre de la pièce, ὁ δύσκολος, ou le bourru, qui, tout en étant général, désigne surtout sa particularité la plus frappante, ont été attribués au type de l'avare".

Плаутов Еуклион у *Аулуларији*, као што рекосмо, дискол је само у извесној мери, а претежно је тврдица. Али постоји доста упадљива сличност између Менандровог Кнемона у *Дисколу* и Еуклиона, на коју су још и раније указивали. Ту се поставило питање, које је постало, актуелно нарочито сада када је пронађено Менандрово дело, питање о томе да ли је Кнемон из *Дискола* утицао на стварање Еуклиона. Мада преовлађују негативна мишљења, том проблему могло би се ипак посветити више пажње.

Прелазећи на фазе развитка типа дискола, треба најпре имати у виду да је прво настао Тимон, па безимени особењак (или оба они упоредо), па онда Кнемон. Пада у очи, међутим, да се две главне варијанте типа дискола, Тимон и Кнемон, дуго времена заједно и упоредо провлачиле кроз књижевност. Али, мада међу њима нема неких битних разлика, Тимон је увек означаван као μισάνθρωπος, а Кнемон као δύσκολος.

На лик Тимонов прави се алузија као на већ познати лик код Аристофана (*Птице*, 1549; *Лисистрата*, 808—821), код Фриниха такође (*Монотроп*), а Антифан га приказује као насловно лице. Као таквог га помиње и Алкифрон (III, 34, 1—2) много касније[9].

Најстарију фазу у развоју типа дискола завршава Фринихов Μονότροπος. Овај његов особењак живи попут Тимона, на кога се ту прави алузија. Фр. 18 из тога дела (Кок, I, р. 375) гласи: „Ὄνομα δὲ μοὔστι

---

[8]) Слично је стање и код Плаутовог Еуклиона и Теренцијевог Демеје. Еуклион је углавном тврдица, мада има и неке особине дискола. Демеја је, међутим, исто толико дискол колико и тврдица и простак, али је он мање рађен по угледу на неког дискола код Менандра, како изгледа.

[9]) До књиге Фр. Бертрама *Die Timonlegende* (Heidelberger Diss. 1906), где се дају драгоцени подаци о Тимону, нисам могао доћи, те ћу се послужити препричавањем њене садржине у чланку Волфганга Шмида *Menandros' Dyscolos und Timolegende* (Rhein. Museum, 1959, 2, стр. 157—182).

μονότροπος.... ζῶ δὲ Τίμωνος βίον, ἄγαμον, ὀξύθυμον, ἀπρόσοδον, ἀγέλαστον, ἀδιάλεκτον, ἰδιογνώμονα"; а фр. 19 гласи: „τηλικουτοσὶ γέρων, ἄπαις, ἀγύναικος".

Под истим насловом као што је Фринихов имали су комаде песници средње комедије Анаксила и Офелион. Фр. 20 (Кок. II) од првог аутора не каже нам ништа одређено. Од другог аутора чак ништа није ни очувано, него само тако тврди Свида.

Фринихов *Особењак* је, дакле, био лик неког дискола који се није звао Тимон, али је веома личио на њега. Поједини проучаваоци и међу њима П. Фотијадес (о. с. р. 307) истакли су да је у Фриниховом *Особењаку* тип дискола био већ скициран у V веку истичући да у очуваном фрагменту налазимо све спољне карактеристике Тимонове мизантропије, строгу горчину, мисогинију, штедњу и изолацију.

Ако се може с успехом тврдити да је један од Кнемонових претходника био Фринихов *Особењак*, те се мање може тврдити за Антифановог *Тимона* судећи по фр. 206 код Кока (II, стр. 100), чија два прва стиха гласе: „Долазим пошто сам дао раскошан дар за свадбу, тамјан за обол свим боговима и богињама". Ту се он приказује више као тврдица, али то додуше никако не искључује могућност да је он био и дискол, што је сасвим вероватно због наслова. Изгледа да је ствар такође стајала и с другим делима сличним *Тимону*, разним *Једнаким* и њима сличним.

У средњој комедији је тип дискола доста обрађиван, мада га слабо познајемо због оскудно очуваних фрагмената. Али он ту вероватно није био много развијен, упркос Антифановом наслову *Тимон*. Поред три насловна дела (Антифановог *Тимона*, Анаксилиног и Офелионовог *Особењака*) несумњиво је да се тај тип појављивао у делима Ὅμοιοι код Антифана и Ефипа[10]). Да је у њима једна од двеју личности била дискол, можемо претпоставити на основу речи схолијаста Аристотелове *Етике Никомахове* (IV, 12, 1127 А): „Као што је неки Ὅμοιος, кога комедиографи приказују, одвратан свима, а за кога кажу и да је дискол". Сем тога и Узенер је утврдио (Rhein. Mus. XXVIII, Vergessenes, IV, 405—407) да се у свим комадима под тим називом појављивала браћа, од којих је један дискол[11]).

Истина 15 фр. из Ефиповог комада (Кок, II, р. 258—259) представља дијалог између два лица, вероватно господара и роба, од којих је први тврдица. Ту први поручује другоме да купи јевтине намирнице и при томе их назива у деминутиву, слично Мнесимаховом *Дисколу*.

---

[10]) Постоје бледи подаци да је комад Ὅμοιοι имао и Посејдип, а Ὁμοία Алексид, односно Антидот (уп. Кок. II, фр. 163).

[11]) „Ὅμοιοι kann die Griechische Sprache in freierer Anwendung Leute auch gleicher Lage nennen. . . . Die Rolle des ὅμοιος setzt also jedenfals ein Gegenstück voraus, mit dem sie verglichen wird. . . Wenn der Griegsgram als ein ὅμοιος auf die Bühne gebracht wurde, so musste für einen zweiten gesorgt sein, der jenen erst zum ὅμοιος machte . . . Das Wort ὅμοιος kann sich nicht auf die Gleichartikeit des Charakters hervortreten, sonder nur der aüsseren Verhältnisse, wie z. B. des Alters beziehen . . . man war den Dyscolos nicht anders zu sehen gewohnt denn als Gegenstück".

На крају разговора роб каже господару: „Како си циција (μικρολόγος)", а овај му одговара: „А ти си сувише раскошан". Ни ово ништа на мења ствар кад знамо да и дисколи имају извесне особине тврдица.

Међутим пада у очи једна интересантна чињеница. Код Теофраста, који са својим *Карактерима* стоји на граници између средње и нове атичке комедије, овај тип слабо фигурира. Истина неки Теофрастови типови имају извесне црте дискола. Теофрастов *простак* (IV) „не верује слугама и пријатељима, он закуца на врата и ослушкује"; његов *груби човек* (XV) „не одговара другима на поздрав" (3) и „у стању је да се боговима не моли" (11); а у XVIII карактеру се каже да је „неповерење претпоставка неправде од стране свих".

Стога није тачно тврђење Аделма Баригација (в. његов чл. *Il Dyscolo di Menandro e la commedia della solidarità umana* у часопису Athenaeum, 1959, 1—2, p. 186) да је Теофраст радио свој XVIII карактер (неповерљиви човек) по Менандровом *Дисколу*. То прво није могуће из хронолошких разлога. П. Фотијадес је ближе истини кад каже (о. с. p. 316) да три Теофрастова типа подсећају на понашање Кнемоново у разним моментима у радњи Менандровој: „L'agressivité et la méfiance se retrouvent chez le „rustique", l'aigreur dédaigneuse et l'impiété chez „l'insolent", et la croyance à l'injustisse des autres chez le „méfiant".

Петер Штајнмец у чл. *Менандар и Теофраст* (Rhein. Mus., 1960, 2, p. 185—191) истиче да се у *Дисколу* могу показати извесне паралеле с неким местима у Теофрастовој књижици (стр. 185) и да се „и с другим *Карактерима* може упоредити понашање *Кнемоново*" (стр. 186) и он закључује: „Међутим ове паралеле и сличности нису довољне да се коначно закључи о утицају Теофрастових *Карактера* на Менандра". (стр. 186); Штајнмец паралеле тумачи тиме што оба аутора имају исти поглед на човека, односно да је Теофраст учио Менандра да тако гледа (стр. 187 и 191), а он чак износи и мишљење да је Теофрастов утицај немогућ из разлога хронологије, али ту нема права, јер појава Теофрастових *Карактера* претходи стваралаштву Менандровом.

По мом мишљењу чињеница што Теофраст не даје лик дискола треба протумачити тиме што у његово време тај тип још није био добро развијен; тип дискола у правом смислу створио је тек Менандар, а лик Тимона, ма колико да се он тада често појављивао, био је још рудиментаран, још сразмерно мало развијен.

Трећу етапу (односно другу фазу) представљају аутори нове атичке комедије, Менандар и други, и неки њихови савременици (Неант). Међу њима је најважнији Менандар.

Оно што је тврдио у своје време Ото Рибек (о. с. p. 18), наиме да је прототип Менандровом *Дисколу* био Фринихов *Монотроп* и да су се Елијан, Либаније и други углавном угледали на Менандра, оно што је тада била вероватноћа сада, после проналаска Менандровог комада, сасвим је сигурна чињеница.

Да видимо Кнемонов лик код Менандра у његовим главним цртама. Ово је потребно и стога да бисмо га упоредили с Тимоном какав је био пре и после њега и с њему сличним типовима.

1) Кнемон је нечовек и мргуд (в. стих 5—44, 81—131, 147—178); 2) он завиди Персеју што није морао да сусреће људе и што их је претварао у камен (стих 153—168); 3) он необично воли самоћу („Не може човек нигде да остане сам, чак и ако хоће да се обеси", 168—178.)[12]; 4) Кнемонова ћерка се боји да ће је отац тући, ако је затекне изван куће (203—205); 5) Кнемон ради сам, он нема робове; 6) он хоће да уда ћерку за човека сличног себи (336—337); 7) он се баца грудвама (365—369); 8) он не жели поздрав (512—513)[13]; 9) кувар Сикон у злурадости због Кнемонове несреће вели: „Кад је упао, нека попије бунар, да не би имао да некоме да воде" (639—645); 10) да би разбеснео старца, Сикон хоће да му нешто тражи (896—897); 11) роб Гета тражи разне предмете од повређеног старца и с поругом му износи мане (914—916 и 932—935).

Као што је већ истакло више научника, Менандар је створио свога дискола Кнемона према Фриниховом *Особењаку* и према Тимону. Пенелопа Фотијадес истиче (стр. 310) да је Менандар дао ове нове црте типу мизантропа: гађање грудвама, жељу да скамени људе као Персеј, немарност према боговима и да је он даље развио мисогинију, која је била тек скицирана код Фриниха, као и штедљивост, манију за изолацијом и неповерење према другима.

Међутим као узоре Менандровом Кнемону треба, поред литерарних образаца, имати у виду и сам живот људи с њиховим манама и врлинама[14]. Од књижевних дела највише су му служиле као узор комедије, али доста и логографска и филозофска дела. Један пример из Платонових дела то добро потврђује.

Платон описује мизантропију поводом мисологије у *Федону* (89 Д). Ту Сократ опомиње Федона и још неке да не буду „мисолози" као што чине „мизантропи". Ништа није горе — вели он — него мрзети разлоге. „Одатле настају мисологија и мизантропија. Мизантропија потиче од тога што се некоме сувише поверује без резерве и што се сматра да је сасвим искрен, здрав и веран тај човек, па се мало касније пронађе да је он рђав и неверан и уопште друкчији; и, кад то често неко доживи, и то од оних које би требало да сматра као себи најблискије и као своје најбоље пријатеље, он поново изгуби веру, те мрзи све и сматра да ништа ни од чега није здраво уопште".

Ово место код Платона иде у прилог моме ранијем тврђењу да су један од узора за типове у комедији и код Теофраста била филозофска дела Платонова и Аристотелова. То тврђење сам изразио прво

---

[12]) Овај мотив о вешању је сличан донекле мотиву кад Тимон нуди друге Атињане да се они прво обесе, ако то желе, пре него што он посече своје дрво. Овај мотив наводи Плутарх (*Упоредни животи* — Ант. 70), а он вероватно потиче из неке комедије Аристофанове или Платонове.

[13]) Слично томе и Демеја не одговара на поздрав свога брата Микиона (*Браћа*. 80—81: „M. Salvum te advenire, Demea, gaudemus. D. Eheu opportune: te ipsum quaerito").

[14]) Проблем Менандровог комада, тј. удаја кћери дисколове за богатог Сострата има везе са социјалним и политичким стањем у Атини тога доба. Тада је у њој управљао Деметрије Фалеронски и „Менандар је дао подршку олигархиском уређењу које је увео Деметрије Фалеронски и његовој политици, усмереној на смањење противречности између богатих и сиромашних" (в. Тронски, о. с. р. 71; в. и р. 59)

у својој докторској тези, брањеној 1955 г. а објављениј у Год. зборнику Филозофског факултета у Скопљу 1960/1961 г., и у чланку *Contribution au problème des modèles de quelques caractères de Théophraste* (Жива антика, X, 1—2, 1960, стр. 76).

Како је дискол био приказиван у римској комедији, недовољно смо упућени услед недостатка у подацима, али да је он био доста обрађиван, види се из чињенице што је постојао Плаутов комад *Dyscolus*, што он има свога *Грубијана* (Truculentus), што црте дискола има Еуклион из *Аулуларије*, као и Теренцијев Демеја из *Браће*, што је представник тогате Луције Афраније имао дело *Aequales*, што је Атилије, како тврди Цицерон (*Tusc. disp.* IV, 11) написао комад Μισόγυνος (Женомрзац), а видели смо да је женомрштво једна од црта дискола.

Из Плаутовог *Дискола* очуван је само један стих код Феста и наслов. Стих гласи: „Virgo sum, nondum didici nupta verba dicere". Овај комад критика је стављала међу несигурне Плаутове драме (отуда Псеудо-Плаутов *Дискол*).

Т. Мантеро у расправи *Da Menandro al Dyscolos pseudoplautino* (в. збирку *Menandrea*, Ђенова, 1960, стр. 125—152) бави се питањем овог комада. Он тврди (стр. 126) да је Варон само сигурно утврдио да су неке Плаутове драме аутентичне. Према томе можда је ово дело било одиста Плаутова драма.

Па ипак може се доста поуздано тврдити да Римљани, као и у свему осталом, нису отишли много даље од Грка ни овде. По свој прилици они тај тип нису много развили. То се види и по реминисценцијама код неких римских писаца, где они помињу само грчке узоре. Тако, например, Цицерон каже (*Tusc. disp.* IV, 11): „(Morbus animi), ut in hominum universum genus, quod accepimus de Timone, qui μισάνθρωπος appellatur... ut Timonis, generis humani (odium)"; (*Laelius*, 23, 87): „Si quis ea asperitate est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus". А Сенека вели (*Ad Luc.* ep. 18, 7): „Non est nunc quod existimes me dicere Timoneas cenas et pauperum cellas et quicquid aliud est, per quod luxuria divitiarum taedio ludit". Као што се види, поменути писци само праве алузију на тај постојећи и популарни тип какав је углавном постојао у грчкој комедији[15]).

Неант из Кизика, ретор и историчар око 300 г. пре н. е. (в. *RE*, ступ. 2108—2110, s. v.) такође помиње Тимона (уп. C. Müller, *FHG*, III, 1849): „Схолијаст Аристофанове *Лисистрате*, 808 каже: „Оваі Тимон је био тзв. мизантроп, за кога каже Неант да је пао са дивље крушке, постао хром и, пошто није дао да му приђе лекари, умро од труљења ране. А после његове смрти гроб му је, на путу који води из Пиреја у Зостер и Сунион, био неприступачан, јер га је одасвуд опкољавао море".

---

[15]) Зато нам речи П. Фотијадес (стр. 317) не изгледају убедљиве. Она наиме тврди да се тада појавила контаминација између два типа мизантропа, реалног и идеалног, и Цицерон је, по њој, побркао Тимона с мизантропом по природи.

Помен Неантов односи се на лик Тимона онакав какав је он постојао пре Менандра. Не зна се дали је садржавао неке црте Тимона из средње комедије или само црте Тимона из старе комедије. Лик Тимонов код Неанта настављен је у покласично доба грчке књижевности код Лукијана и Алкифрона и код песника епиграматичара.

Алкифрон такође не доприноси ништа у развијању овог типа. Он узгред додирује Тимона (III, 34, 1—2), који је био богат и филантроп, па онда расуо имање на паразите и хетере, те постао сиромах и мизантроп. Лукијан је, као што ћемо видети ниже, нешто и допринео разрађујући даље овај мотив. Многи песници *Палашинске аншолоīије* још од Калимаха па све до Агатије праве алузије, односно реминисценције на Тимона. Они га приказују у врло негативном и мрском лику, али ни они не дају нешто ново. Агатија (V, 218) прави алузију на Менандрове комедије и ликове у њима, те помиње и дискола међу осталима.

Карактеристику Лукијановог *Тимона* лепо је дала П. Фотијадес (в. стр. 318—319 и 325—326) истичући да је Лукијан старом лику Тимоновом додао неке црте Менандровог Кнемона и да је на тај начин „нагласио његово тврдичење, да би учинио вероватним његову мизантропију". Али Клер Прео у поменутом чланку (стр. 330—331) допушта могућност да црте Лукијановог Тимона потичу не од Менандровог Кнемона него од неког старијег узора, који је служио и Менандру за углед.

Још је Рибек тачно закључио, као што рекох, да је Менандров Кнемон из *Дискола* био узор Кнемону из Елијанових „сељачких писама", којима неки поричу аутентичност. Сада када је пред нама читава Менандрова комедија, види се лепо да је Елијанов Кнемон (13—16 писмо) верна копија Менандровог Кнемона с неким малим разликама. Тај сељак је у исти мах тип дискола, а унеколико и тип простака и тврдице.

И на Елијановом доприносу лику Кнемона задржала се П. Фотијадес (в. стр. 313, 315 и 325—326) истичући да је он изоставио мотив с породицом и љубављу двоје младих, да је он доста изменио лик Калипида и да идеални тип мизантропа код Елијана даје нов прилог киничкој мизантропији у етичком оквиру. Само она претерује кад каже да Елијан изоставља мисогинију, јер се она манифестује и код њега, премда у мањој мери, наиме његов Кнемон мрзи хетеру.

Либаније је обрадио тип дискола у две своје декламације, XXVI и XXVII[16]). Поводом XXVI декламације („Дискол који се оженио брбљивом женом тражи кукуту од сената да се отрује") издавач Либанијев Рихард Ферстер (Тојбнер) износи оправдано мишљење да је Либаније користио не само Менандра него и друге ауторе.

Ова варијанта типа много воли самоћу и тишину (4 погл.); он не подноси брбљивост (10); истовремено је и среброљубац (6, 7); поглавито је непријатељ причања, а пријатељ мира (11, 22, 27, 31, 36). Овај тип,

---

[16]) Он га додирује још на једном месту. Његова XII декламација гласи: „Тимон који се заљубио у Алкибијада проказује себе", где он моли атински сенат да га осуди на смрт.

чије особно име не наводи Либаније, рађен је доста оригинално, премда има црте многих дискола из атичке комедија[17]).

Варијанту дискола из XXVII декламације („Човекомрзац који хоће да лиши наследства свога сина зато што се смејао кад је он пао") Ферстер упоређује и с Тимоном. Али она је много више у вези с Менандровим Кнемоном из *Дискола*. Докази за то су помени трнокопа (3. 25, 27); његов пад подсећа на пад Кнемонов у бунар (6—7, 27); он ради на неплодном земљишту (18); он се нарочито истиче као непријатељ смеха (14, 15, 18). Из тога следи сигуран закључак да је ова Либанијева декламација, односно њен дискол, рађена углавном по Менандровом Кнемону из *Дискола*.

У свом излагању о типу мизантропа у грчкој књижевности П. Фотијадес износи и ове тачне примедбе: да је Либаније у свом првом *дисколу* много смањио агресивност и штедљивост, а у другом занемарио безбожност (в. стр. 325—326) и да је он искористио филозофску асоцијацију киничара и стоичара да би рационализовао мизантропију и делимице је прилагодио скептицизму и кинизму.

Ако бацимо поглед на обраду типа дискола у доба које настаје после цветања грчке комедије, можемо тврдити да се он није много тада развијао у том смислу да је добијао неке нове црте. У поређењу с Тимоном Кнемон се тада ипак више појављивао. Тип човекомрсца под именом Тимон, мада је и тада био популаран, изостаје по рељефности за типом по имену Кнемон.

Тимон можда никад и није био онако исцрпно приказан као што је то случај са Кнемоном. Изгледа да је његов лик само садржавао фолклорне црте о настраном човеку који избегава људско друштво у мери која је сасвим претерана и бесмислена. С њим је вероватно био исти случај као и с тврдицама Смикрином и Еуклионом. Смикрин из Менандрових *Парничара* не изгледа нам тврдица, премда се за њега говорило да се он боји чак и тога да му дим, одлазећи, не однесе нешто из куће. Исто тако и Еуклион, кога је нађени ћуп са златом страховито залудио, није ипак био онолико тврд као што га описује роб Стробил у 4 сцени II чина *Аулуларије*, где је очигледно приказан са претераностима које карактеришу народну лакрдију[18]).

Скопље.

Богдан Стевановић

---

[17]) Интересантно је мишљење Клера Прео, који сматра да је овој Либанијевој декламацији мало био узор Менандар, док XXVII декламација, по њему, увелико зависи од њега (p. 331: „Si la dépandance du Dyscolos répudiant son fils à l'égard du Dyscolos de Ménandre est criante, celle de Dyscolos ayant épousé une bavarde est beaucoup moins étroite").

[18]) Текст овог рада већ је био сложен кад ми је дошао до руку чл. Woldemar-a Görler-a *Кнемон*, објављен у *Hermes-у* (јула 1963), где се третира сличан проблем.

Bogdan Stevanović

LE TYPE DE DYSCOLE DANS LA LITTERATURE ANTIQUE

(RESUME)

Le type de dyscole ou de misanthrope (grec δύσκολος ou μισάνθρωπος, latin *morosus*) est assez remarquable dans la littérature grecque. Son apparition date de la deuxième moitié du Ve siècle avant notre ère et il se développe toujours jusqu'au IVe siècle de notre ère. Ce type était connu sous le nom commun de μονότροπος ou sous les noms propres de Timon ou Cnémon.

Timon tire son origine de quelque personnage réel et historique, et Cnémon, d'après l'avis de l'auteur de l'étude, doit sa naissance probablement au folklore (cf. l'étymologie de Tronsky de κνῆν *gratter* dans son article Новонайденная комедия Менандра „Угрюмец" dans Вестник древней истории, Москва, 1960, 4).

L'auteur met en évidence que le dyscole s'est manifesté dans la comédie attique ancienne chez Aristophane, Platon, Phrynique, Phérécrate ("Αγριοι), qu'il a fait son apparition dans la comédie moyenne chez Antiphane (le *Timon*, "Ομοιοι), Mnésimaque (le *Dyscole*), Ephippe ("Ομοιοι) et dans la comédie nouvelle, principalement chez Ménandre (le *Dyscole*), d'après lequel Plaute aussi a peut-être créé son *Dyscolus*.

L'auteur de l'étude traite le rapport existant entre ce type et les types prochains et semblables, tels que les types de grognon, d'avare, de rustre, de méfiant et de mécontent. Il affirme qu'on a pu différencier clairement le dyscole des autres types (cf. Choricius, *Apologie des mimes*: Κνήμων δὲ δυσκόλους ἐποίησεν εἶναι) bien qu'une grande différence n'existât pas entre eux.

L'auteur de l'étude souligne un fait intéressant, à savoir que dans la comédie grecque on désigna Timon toujours comme misanthrope et Cnémon comme dyscole. Ensuite ili donne une hypothèse que Timon comme type n'a jamais été tout à fait développé ni dans l'ancienne ni dans la moyenne comédies attiques, où il n'est souvent paru qu'ayant une marque rudimentaire et que c'est Ménandre qui a développé et perfectionné ce type sous le nom de Cnémon. Comme preuve, l'auteur cite le fait que ce type ne paraît pas encore dans les *Caractères* de Théophraste, qui se trouve aux confins entre la moyenne et la nouvelle comédie attique.

Puis l'auteur s'arrête sur les caractéristiques principales du misanthrope Cnémon de Ménandre. L'auteur en outre soutient les vues de Pénélope Photiadès, exprimées dans son étude intitulée *Le Type de Misanthrope dans la littérature grecque* (Chronique d'Egypte, Bruxelles, 1959).

En accord avec son opinion, exposée dans sa thèse de doctorat, soutenue en 1955 et publiée en 1960 sous le titre *Sur le type de l'avare dans la littérature antique*, et ensuite soutenue dans son traité *Contribution au problème des modèles de quelques caractères de Théophraste* (Živa antika, X, 1—2, Skopje, 1960) à savoir que non seulement des comédies mais aussi des ouvra-

ges oratoires, ainsi que des dialogues philosophiques de Platon et Aristote ont influencé le développement des *Caractères* de Théophraste, — l'auteur affirme que des esquisses éthologiques chez les philosophes ont contribué aussi à la création des types sociaux chez Ménandre.

Comme exemple, l'auteur de l'étude cite un passage dans le *Phédon* de Platon, qui a pu servir à Ménandre pour la création du type de misanthrope. Voici le passage (89 D): „D'où vient en effet que s'insinue en nous la „misanthropie"? De ce qu'on a mis en quelque'un une robuste confiance, sans s'y connaître; de ce qu'on admet chez l'homme en question une nature entièrement franche, saine, loyale; puis de ce qu'un peu plus tard on en vient à découvrir qu'il est aussi pervers que déloyal, et derechef que c'est un autre homme; quant on est maintes fois passé par cette épreuve, principalement par la faute de ceux qu'on pouvait considérer comme ses plus intimes et ses meilleurs amis, on finit, après tant et tant de froissements, par prendre en haine tout ce qui est homme, par estimer que rien de rien n'y est sain, sans exception" (Traduction de Léon Robin).

En jetant un coup d'oeil sur la représentation du type de misanthrope dans la littérature latine, l'auteur exprime son avis que les Romains, comme presque en toute autre chose, n'ont pas fait, en exemple des Grecs de grands progrès et que certainement ils n'ont pas développé plus loin le type en question.

Cette hypothèse est fondée chez l'auteur sur une base des réminiscences trouvées chez quelques écrivains romains, où ils font mention de leurs modèles grecs — les Timon, par exemple Cicéron (*Tusc. disp.* IV, 11: „(Morbus animi), ut in hominum universum genus, quod accepimus de Timone, qui μισάνθρωπος appellatur. . . ut Timonis, generis humani (odium)"; *Laelius*, 23, 87: „Si quis ea asperitate est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus"), Sénèque (*Ad Luc. epist.* 18, 7: „Non est nunc quod existimes me dicere Timoneas cenas et pauperum cellas et quidquid alium est, per quod luxuria divitiarum taedio ludit") etc.

L'auteur de l'étude s'occupe brièvement aussi du développement du type de misanthrope chez Elien, Alciphron et Libanius en remarquant que les XXVIe et XXVIIe déclamations du dernier auteur dépendent surtout de Cnémon du *Dyscole* de Ménandre. Enfin l'auteur donne comme conclusion que le misanthrope sous le nom de Cnémon était plus développé que sa variante sous le nom de Timon, bien que ce dernier fût plus connu.

L'auteur donc estime que le type nommé Timon n'a pas beaucoup évolué ni à l'époque classique, ni à l'époque postclassique de la littérature grecque, bien que nous le rencontrions aussi chez les épigrammatistes et chez les prossateurs jusqu'au VIe siècle. Une exception unique, et cela jusqu'à un certain point, c'est le *Timon* de Lucien, qui a reçu quelques traits nouveaux.

L'auteur suppose que la figure primordiale de Timon fut formée très tôt, probablement même dans le folklore, avant l'époque littéraire, avec un élément de caricature de quelque chose extravagante et excessive. Mais elle n'était pas développée en détail, car Cnémon du *Dyscole* de Ménandre a entrepris ce rôle.

En qualité de preuve, l'auteur cite un cas analogue dans *l'Arbitrage* (Ἐπιτρέποντες) de Ménandre. Dans cet ouvrage Smicrinès ne nous paraît pas toujours et partout comme un avare imprudent, nous le voyons souvent comme un homme très raisonnable, par exemple dans le procès entre Daos et Syriscos, bien que pour lui on dît qu'il craignît que la fumée, en partant, n'emportât quelque chose de sa maison.

Tel est aussi le cas de l'Euclion de Plaute dans *l'Aululaire*. Ce personnage est dépeint très brutalement comme un avare incurable dans II 4; mais son image est en désaccord avec sa figure dépeinte dans les autres parties de l'ouvrage. Ici nous avons un double cas: d'un côté devant nous est la caricature de quelque chose extravagante et excessive et d'autre part nous voyons l'avare que l'or trouvé a affolé et qui lui fait faire des sottises.

Александар Айосшолов

КОЛОНИЗАЦИЈАТА ВО СОСТАВОТ НА АГРАРНАТА РЕФОРМА ВО СТАРА ЈУГОСЛАВИЈА НА ТЕРИТОРИЈАТА НА НРМ*)

Дисертацијата е поделена на четири дела. Во првата глава од првиот дел „Првите почетоци на колонизацијата во Македонија во составот на националната пропаганда на Србија" се изнесува накусо политичката активност на пропагандите на соседните држави во Македонија а особено на српската пропаганда. Своите аспирации кон Макееонија овие држави ги правдаа со средновековните владеења што секоја од нив повремено ги имала во Македонија. Меѓу средствата на пропагандите, како особено ефикасно се покажало населување на семејства од соседните држави во поголемите центри на Македонија. Прв предлог за населување српски семејства во Скопје дал референтот за српските работи Владимир Кариќ. Тој, во 1889 година, предложил да се испратат во Македонија претставници на попознатите трговски куќи и фабрики од Србија, како и лица од други професии и занаети кои со своите семејства би создале населби во сите поголеми места. Веднаш во 1890 и 1891 година биле испратени учители, занаетчии, лекар и луѓе од други професии кои се покажале многу активни и корисни за српската национална пропаганда. Оттогаш почнува мислата за колонизација на Македонија која ќе се реализира подоцна во поповолни услови. Во преминот на XX век почнала и економска ориентација на Србија преку Македонија кон Егејското Море, особено во Царинската војна со Австроунгарија (1906—1910).

Втората глава од првиот дел, што носи наслов „Припреми за колонизација на Македонија во врска со Уредбата за населување од 20-II-1914 година на Кралството Србија" ја опфаќа првата акција на српските власти за колонизирање на Вардарска Македонија којашто ѝ припаднала на Србија според решенијата на Букурешкиот мир од 1913 година.Според плановите на српските власти било предвидено да се колонизираат во Македонија 12.000 семејства. Првата светска војна го попречила реализирањето на овој план, но мислата за колонизација на Вардарска Македонија останала и понатаму во големосрпските кругови.

Во делот II, глава I се разгледува „Македонското и аграрното прашање во текот на I Светска војна.".

Макаршто и Македонците учествуваат во војната против Австроунгарија, во составот на српската војска и даваат бројни жртви за одбраната на Србија, монархот и владата српска не го изменуваат својот став спрема Македонија, туку на заседанијата на Крф (1917 г.) остануваат при тоа дека Македонија е составен дел на Србија и како таква треба да биде колонизирана.

---

*) Ова е куса содржина на докторската дисертација на Александар Апостолов „Колонизацијата во составот на аграрната реформа во стара Југославија на територијата на НРМ" (страни 392), одбранета на 2 јуни 1962 година на Филозофскиот факултет во Скопје, пред комисијата во состав: ред. проф. Д-р Стеван Јантолек, вонреден проф. Д-р Андрија Лаиновиќ и вонреден проф. Љубен Лапе.

За изработување на оваа докторска дисертација користена е постојната литература, и воглавно необјавени архивски материјали, како и иследувања од теренот.

И аграрното прашање било предмет на дискусиите меѓу претставниците на Југословенскиот одбор и Српската влада на Крф по прашањето на создавање држава на Србите, Хрватите и Словенците. Народното веке на Словенците, Хрватите и Србите што се создало пред завршувањето на војната, издало декларација во која се предвидува аграрна реформа што требало да ги ликвидира големите поседи и затечените аграрни односи.

Во втората глава се третираат затечените аграрно-правни односи и почетоците на аграрната реформа во државата СХС: Поседовната структура и аграрните односи во областите што ја сочинуваат новата држава се најразлични, во зависност од тоа кој го владеел пред војната. Затоа, под влијанието на Октомвриската социјалистичка револуција, отпочнува масовно движење на селаните за земја, особено од областите што пред војната биле во состав на Австроунгарија. По примерот на рускиот селанец и овие селани ги делат меѓусебе големите имоти. Од страв пред аграрна револуција, а и да се ускладат аграрните односи на целата територија на Кралството СХС, на 25 февруари 1919 година се донесени „Претходни одредби за припрема на аграрната реформа". Овие одредби се законска основа за спроведување на аграрната реформа во стара Југославија воопшто, и предвидуваат колонизација на Вардарска Македонија.

Во Претходните одредби се предвидува раскинување на сите феудални односи и забрана да се создаваат нови такви. Големите поседи, првенствено сопствена на Хабзбуршката царска кука, како и на другите соседни непријателски монархиски куќи и на лица што добиле поседи за сторени услуги на овие непријателски монархии, спрема Претходните одредби, овие поседи се експроприрале и за нив не се давало надоместување. Останатите големи поседи со големина од 100 па до 500 хектари и повеќе, во зависност од приликите во крајот каде се наоѓале и бонитетот на земјиштето, потпаѓале под удар на аграрната реформа, но за нив се плакало полно надоместување.

Во пракса се покажало дека дел од Одредбите имаат само декларативен карактер, а на ликвидацијата на аграрната реформа се чекало 12 години (1931). За тоа време, наречено провизориј, се вршат најразлични шпекулации, а особено во Македонија, каде разни шпекуланти-неземјоделци, тргуваат со земјата купена за ефтини пари од Турците што се селат за Турција, и по тој начин се збогатуваат.

Во Претходните одредби, во глава VI, се предвидувала внатрешна колонизација. Преку колонизацијата на Вардарска Македонија требало да се измени етничкиот состав на населението на штета на староседелците.

Во дел III глава I прикажани се субјектите и објектите на колонизацијата, како и целите и органите нејзини. Во неа се истакнува карактерот на колонизацијата, односот на режимите спрема македонскиот народ и улогата што треба да ја одигра колонизацијата при денационализацијата и асимилацијата на македонскиот народ. За субјекти на колонизацијата доаѓале предвид првенствено луѓе доселени од другите краишта на државата и тоа: 1. сиромашни државјани на Југославија кои се занимаваат со земјоделство, 2. доброволци во сите војни скоро за 50 години уназад, 3. државни службеници што се во пограничните појаси, па школи, жандармериски станици, воени гарнизони, агрономи-специјалисти и др. Специјално повластена категорија субјекти биле четниците кои добивале двојно повеќе земја отколку останатите аграрни интересенти. Потоа доаѓаат оптанти и бегалци, а била предвидена и приватна колонизација на која субјекти биле обично неземјоделци кои довеле со себе наемна работна рака за обработување на земјата.

Месното население исто така било предвидено како субјект на колонизацијата, но иако бројот на малоимотните семејства е особено голем, малубројни се примери на нивно оземјување. Инаку во статистичките извештаи на аграрните влсти фигурираат илјади семејства што „добиле" замја, но всушност тие ја „добиле" својата замја што веќе ја имале наследено од предедо или ја имале по пат на купување, но немале определен документ за сопственост, што е разбирливо кога се има предвид каква била турската администрација пред тоа.

Како објекти на колонизацијата се определени:

1. слободна државна земја,
2. општински и селски утрини,
3. пусти и засекогаш напуштени земји и
4. одметнички имоти.

Глава II ги истакнува средствата и целите на колонизацијата. Првостепени цели на колонизацијата се денационализација и асимилација на македонскиот народ. Овие цели јавно се истакнуваат од најмеродавните места за сето време дури се изведувала колонизацијата. Со помошта на инфилтрирани семејства во Македонија од другите краишта на државата требало да се измени етничкиот состав во корист на немакедонски елементи. Кога кон ова ќе се придодадат и чиновничките семејства во државната администрација, во војската, во просветата, како и оние што се доселени во градовите како трговци и занаетчии, сите тие фактори требало да дејствуваат за постигање на горните цели. Во таа смисла е воведен српскохрватскиот јазик и како званичен и како наставен, а печатената реч е исклучиво на тој јазик. Топонимите се изменуваат, а и имињата на новородени деца се даваат пак во духот на горната замисла.

Покрај овие цели, не мала важност имаат и стратегиските цели.

Економските цели со колонизацијата на Вардарска Македонија се на заден план.

Глава III носи наслов „Органи на колонизацијата и ликвидација на аграрната реформа". Во оваа глава се прикажани законските инструменти и, организационата структура на оперативата што ја спроведувала аграрната реформа и колонизацијата.

Постапката при ограничување земја за целите на колонизацијата и техничката страна на расподелба земјата на аграрните интересенти е предмет на глава IV, дел III од дисертацијата.

При ограничувањето и доделувањето земја на колонизацијата се вршат најразлични уцени, своеволија и шпекулации од страна на аграрните власти и претставничките органи.

Во оваа глава се прикажани развојните етапи и резултатите на колонизацијата. Така, од 1919 па скоро до крајот на 1940 година на територијата на Вардарска Македонија се создадени 280 колонии со 4.167 семејства. Според проектите на аграрните власти било предвидено да се населат 50.000 семејства, но со почетокот на Втората светска војна се запре колонизацијата.

Позитивните резултати на аграрната реформа се огледаат во тоа што се ликвидирани чивчиските и воопшто феудалните односи во новата држава. Така, од 501 чифлик, колку што се затечени по I светска војна во Македонија, 318 се откупени од државата за сметка на чифчиите и колонистите, а другите се ликвидирани по пат на слободно купо-продавање.

Во оваа глава се прикажани и односите меѓу колонистите и месното население. Сосема е разбирливо дека при повеќе случаи овие односи не биле коректни. Ова произлегувало оттаму што властите ги фаворизирале колонистите со тоа што им доделувале и до трипати повеќе земја и подобра по квалитет одошто на месните интересенти и што еден дел од колонистите биле спроводници на режимите на стара Југославија. Но не се ретки и примери на роднински врски меѓу месното население и колонистите, како и примери на добрососедски односи, што особено се манифестирало од страна на Македонците при испраќањето на колонистите кои биле прогерани од окупаторските власти по априлската катастрофа.

Во глава V „Тешкотии и пречки на колонизацијата" прикажани се неповолните услови за колонистите во новата средина, како што биле: неплодно земјиште, сушни области, како и лоши климатски услови за колонистите кои особено страдале од маларија.

Друг вид тешкотии биле комитските акции, особено источно од реката Вардар и по неговата долина, што биле насочени против колонистите.

Како врвна точка на тешкотиите и пречките биле интересите на легалните партии кои шпекулирале со аграрната реформа и колонизацијата, особено пред и во време на изборите за власта, уценувајќи ги подеднакво и колонистите и месното население.

Инаку, од страна на македонскиот селанец, се јавиле и разни форми на отпор против колонизацијата, што се исто така изнесени во оваа глава.

Делот IV од дисертацијата се состои само од една глава која носи наслов: „Ставот на Комунистичката партија на Југославија спрема колонизацијата на Македонија".

Ставот на КПЈ сосема се разликува од ставот на другите партии по ова прашање. Овој став на КПЈ е сосема доследен како во стара Југославија, така во времето на НОБ, па и по ослободувањето на земјата.

КПЈ се јавува како протагонист на правото за самоопределување на југословенските народи, а против колонизацијата и методите што таа ги спроведува во Македонија.

По ослободувањето, новата народна власт изврши ревизија на колонизацијата во стара Југославија и се покажа дека нешто помалку од 2/3 од земјата била неправилно доделена на колонистите и тоа или како узурпирана од месното население или била доделена на луѓе што биле во служба на противнародните режими, или на лица што сами не ја обработувале туку ја давале под наем на месните селани.

По тој начин се исправени неправдите што со таквата колонизација му се сторени на македонскиот народ.

На крајот на дисертацијата се наоѓаат 5 прилога кои содржат статистички податоци и карти на распоредот на колониите.

Alexsandre Apostolov

LA COLONISATION DANS LE CADRE DE LA REFORME AGRAIRE DE L'ANXCIENNE YOUGOSLAVIE SUR LE TERRITORIE DE LA R. P. DE MACÉDOINE

La thèse de Alexandre Apostolov, sous le titre ci—dessus soutenue à la Faculté de Philosophie de Skopje, le 2 juin 1962, devant le jury composé de D-r Stevan Jantolek, D-r Andreja Lainović et prof. Ljuben Lapé, est divisée en quatre parties et neuf chapitres. Le premier chapitre est intitulé: Les premières entreprises de la colonisation en Macédoine dans la composition de la propagande nationale de la Serbie, La première proposition de transplanter de la Serbie à Skopje des gens de differents professions fut donnée par Vladimir Karić en 1889. Déjà en 1890 et 1891 sont envoyées à Skopje les premieres familles. Avec le dévoloppement économique de la Serbie, au commencement du XX siècle, on voit surgir aussi des entreprises en Macédoine, tandis que pendant la guerre douanière (1906 — 1911), la plus grande partie du commerce de transit de la Serbie s'effectue à travers la Macédoine. Dans le chapitre II sont traités les préparatifs de le colonisation de la Macédoine, concernant l'édit du peuplement du 20-II-1914, c'est —à—dire, après la guerre balcanique, lorsque la Macédoine du Vardar est annexée au Royaume Serbe. La Première Guerre Mondaile a embarrassé ces prèparatifs. Dans la II partir. chapitre I, portant le titre: La question nationale et agraire en Macédoine dependant la Première Guerre Mondial, est exposé la conduite du Gouvernement royal serbe qui traité la Macédoine comme une partie de la Serbie. Dans le chapitre II est donné une revue des relations agrariennes sur le territoire du nouvel Etat — Royaume des Serbes, Kroates et Slovènes et le début de la reforme agraire et la colonisation sur la base des édits préliminaires concernant la reforme du 25 II-1919. D'après ces édits préliminaires on prevoit la suspension de toutes les espèces de relations féodales et le partage des grands biens de terre. En même temps on commence la colonisation de la Macédoine avec les familes de toutes les regions de l' Etat. Dans le chapitre I de la III partie sont donnés les sujets et les objets ainsi que les organs de la colonisation. Ici on met en vue le carctère de la colonisation, la conduite des autorités envers la question nationale de Macédoine et le rôle que doit jouer la colonisation en appliquant la dénationalisation et l'assimilation du peuple macédonien.

Les familles colonisées jouisent des privilèges en comparaison avec les gens du pays en recevant des terres deux, même trois fois plus grandes et plus fertiles. La denationalisation et l'assimilation du peupl macédonien étaient publiquement manifestées par les autorités comme but suprême de la colonisation. La colonisation avait aussi des but stratégique, tandis que les buts économiques étaient sur le deuxième plan. Dans le chapitre IV de la III partie sont exposés les étapes de développement et les resultats de la colonisation. Or jusqu'à la fin de 1940 ont été crées en Macédoine du Vàrdar 280 colonies avec 4167 familles. La colonisation ne prendra pas fin à cause de la capitulation de l'ancienne Yougoslavie. Ici sont donnés aussi les résultats positifs de la colonisation en général, avec la liquidation des „tchifliks" et le developpement pe l'agriculture dans certains ßiens des colonistes. De même sont donnés les relations entre les colonistes et les gens du pays. Dans le chapitre V sont donnés les difficultés et les obstacles que les colonistes éprouvaient à cause des terrains inconvenables, des influences climatiques, des actes des „comitadjis', des interêts de partis, ainsi que des différentes formes de résistence de la part du peuple macédonien.

Dan la partie IV est exposé la conduite du Parti communiste de Yougoslavie envers la colonisation lors de son application, pendant la Guerre de Libération, de même qu'en Yougoslavie contemporaine. Cette conduite avait ses bases sur les principes de l'égalité de tous les peuples yougoslaves, et en même temps était contre une colonisation pareille, effetuée par l'ancien régime. Cette même conduite a été; appliquée dans les premières années de l'existence de la Nouvelle Yougoslavie, lorsque environ les deux tiers des actes des possession étaient suspendus et la terre de nouveau distribuée aux cultivateurs Macédoniens.

Olivera Jašar-Nasteva

LES ELEMENTS LEXICOLOGIQUES TURCS DANS LE MACEDONIEN*)

Les rapports mutuels de deux langues et les influences qu'elles exercent l'une sur l'autre sont souvent l'objet des études linguistiques comparées. La Péninsule balkanique est une des régions linguistiques particulièrement intéressantes pour les enquêtes et les études de cette nature. et les linguistes y ont toujours de quoi satisfaire à leur curiosité professionnelle. C'est que dans la région englobée entre le Danube et la Méditerranée habitent plusieurs nations ayant chacune sa propre langue appartenant souvent aux divers groupes linguistiques. Cependant tout différents que soient les peuples balkaniques et les langues qu'ils emploient, ils ont au cours de leur évolution vécu en contacts très intimes grâce auxquels il s'est constitué un fond culturel et psychologique commun. Ils ont, ou ont eu, une même manière de vivre et de penser, leurs coutumes et leur folklore offrent des caractères presque identiques. Quant à leurs langues, quoique d'origine et de structure souvent diverses, elles ont développé un nombre important de traits communs, de sorte qu'on a pu même parler d'une „philologie balkanique" ou d'une „linguistique balkanique".

Parmi les traits communs que présentent les langues balkaniques, il est à distinguer un grand nombre de mots d'emprunt turcs, qui y ont pénétré grâce à la longue domination de l'Empire ottoman et au prestige dont jouissait la langue turque parmi les populations qui habitent les Balkans. Tenant compte de la contribution importante du turc dans l'évolution des langues balkaniques, plusieurs linguistes ont parlé de la nécessité urgente de noter et d'étudier les turcismes et la place qu'ils tiennent dans chacune de ces langues. Cependant, il est à dire que malgré des appels réitérés on a relativement peu écrit sur le probléme de l'influence que le turc a exercée sur les langues balkaniques, quoique cette influence, de par son intensité, soit plus importante que celle du grec, par exemple, ou de la latinité balkanique et des autres supstrats, dont on a relativement beaucoup plus écrit. C'est là la raison pour laquelle nous nous sommes mis à étudier dans notre thèse la part que le turc a eu dans l'évolution d'une des langues balkaniques, savoir le macédonien.

L'étude des rapports du turc et du macédonien est en réalité une chose à la fois difficile et complexe, vu que ces deux langues ont coexisté sur le territoire macédonien pendant plus de cinq siècles. La conséquence de cette coexistence séculaire était la pénétration de nombreux éléments turcs dans le macédonien. Cela est dû au fait que le turc était la langue de l'administration et de la civilisation. Ces éléments, on ne les trouvent pas seulement dans le vocabulaire macédonien,mais aussi dans la phraséologie et même dans la structure phonétique et morphologique du macédonien.

D'après les problèmes que nous avons étudiés, nous avons divisé notre thèse en plusieurs parties. Nous avons commencé par une *Introduction* qui occupe les premières seize pages de notre thèse. Suivent ensuite: I partie — *Aperçu général des emprunts turcs* (pp. 17—58), II partie — *Emprunts lexicaux* (pp. 60—226), III partie — *Calques linguisti-*

---

*) Il s'agit ici d'un résumé de la thèse de doctorat intitulée *Turski leksički elementi vo makedonskiot jazik*, soutenue le 14 juin 1962 à la Faculté de Philosophie de Skopje devant le jury composé des professeurs Blaže Koneski, D-r Haralampie Polenaković et Metodija Sokolovski.

ques (pp. 228—304), IV partie — *Croisements turco-macédoniens* (pp. 306—328), V partie — — *Adaptation phonétique des emprunts turc et influence du turc sur le système phonétique macédonien* (pp. 330—385), VI partie — *Adaptation morphologique des emprunts turcs et influence du turc sur le système morphologique macédonien* (pp. 384—457) et *Conclusion* (pp. 459—463). Le tout se termine par un *Index des emprunts turcs* (pp. 465—519).

* * *

Dans la première partie de notre thèse (*Aperçu général des emprunts turcs*), nous avons étudié le processus de pénétration des mots turcs dans le macédonien. Nous avons pu constaté que les facteurs les plus importants pour la diffusion des mots turcs étaient l'armée, l'administration et la population turques, ainsi que la population macédonienne indigène qui occupait des postes dans l'administration turque ou celle qui a embrassé l'islamisme. Mais la part la plus importante pour la diffusion des turcismes incombe sans doute aux milieux artisanaux et commerciaux turcs qui avaient déployé une activité très importante dans les villes macédoniennes. Etant en contacts quotidiens avec les artisans et les commerçants turcs, les Macédoniens ont souvent dû apprendre leur langue et plusieurs d'entr'eux devinrent bilingues. Ce fait a été d'une importance capitale qui explique la quantité des emprunts turcs dans le macédoien.

Les centres d'irradiation des turcismes étaient les villes, car c'est là que la population turque était la plus nombreuse et le bilinguisme le plus répandu. La preuve en est que les emprunts turcs relatifs à l'agriculture et à l'élevage sont extrêmement réduits.

Quoiqu'il en soit toujours est-il que les turcismes ont pénétré dans tous les domaines culturels et matériels. On les rencontre même dans des textes religieux ou leur nombre ne laisse pas de surprendre. On empruntait, sans aucun choix, des termes indispensables et des termes qui existaient déjà en macédonien. Ainsi à côté d'*običaj* on trouve le mot d'emprunt *adet*, à côté de *žitnica* — *ambar*, à côté de *žrtva* — *kurban*.

Puisant dans les sources les plus anciennes qui se trouvaient à notre disposition, nous avons pu constaté que les emprunts turcs ont commencé à pénétrer dans les parlers macédoniens populaires aussitôt après l'arrivée des Turcs dans les Balkans, soit à la fin du XIVe et au début du XVe siècle. Les premiers mots turcs (très souvent d'origine arabe ou perse) pénétrés dans le macédonien sont: *amir*, *beg*, *mahala*, *musromanski*, *čauš*, que l'on trouve dans les documents datant du XVe siècle. Par la suite leur nombre augmentait de plus en plus pour atteindre le point culminant dans la langue du XIX-e siècle.

A la fin du XIX-e et au début du XX-e siècle on constate un processus inverse. Les mots turcs qui jusque là entraient en masse, cessent à cette époque de pénétrer dans le macédonien et leur nombre commence même à baisser. Cela est dû sans doute au fait que cette époque est marquée par un intérêt croissant pour les peuples et les langues slaves, de même que par l'affaiblissement et la chute de l 'Empire ottoman.

A l'époque plus récente, l'évolution de la langue macédonienne et surtout la création de la langue littéraire après la II guerre mondiale ont été décisives quant au sort des emprunts turcs, dont le nombre est maintenant de beaucoup réduit.

Malgré le processus de substitution des mots slaves aux emprunts turcs, le macédonien a cependant conservé une bonne partie des turcismes, qui représentent encore la masse la plus importante de tous les emprunts étrangers se trouvant dans le fond lexical macédonien. De plus, la plupart des mots turcs que le macédonien a conservés s'y sont intégrés à un point tel qu'aujourd' hui on ne s'aperçoit même pas que ce sont des mots d'emprunts.

Dans la deuxième partie de notre thèse, que nous avons consacrée aux emprunts lexicologiques, sont examinés la plupart des mots turcs. La majorité de ces mots sont communs à toutes les langues balkaniques et appartiennent au vocabulaire technique. Ils servent à désigner des objets d'usage quotidien. Tels sont, p. ex., les mots relatifs à l'habitat et à l'ameublement (*долап*, *оџак*, *пенџере*, *перде*, *таван*, *килим*), aux vêtements (*басма*, *чорапи*, *шал*, *шамија*), aux ustensiles (*капак*, *тенџере*, *филџан*, *чинија*, *шише*, *тава*), au lit (*душек*, *јорган*, *чаршав*), aux produits d'alimentation (*јогурт*, *кафе*, *кајмак*, *чорба*), etc. D'autres sont relatifs à la flore (*зумбул*, *јасмин*, *јоргован*, *кајсија*) et à la faune (*мајмун*, *билбил*, *тавтабита*). On constate même des emprunts turcs dans la terminologie relative

au corps (*бубреі, бушi, џигер*), dans celle des rapports de parenté (*балдаза, баџанак*), et surtout dans la terminologie concernant les métiers et les produits artisanaux (*алаш̄, дуќан, занаеш, алка, бурма, чивија*).

Outre les noms, on a emprunté aussi des adjectifs (*абраш, бајаш, ш̄азе*) et des verbes (*бендисува, кандисува, ујдисува*). Il est à noter que le nombre d'emprunts de ces catégories de mots est moins important que celui des noms.

Le macédonien a emprunté également un grand nombre de mots appartenant aux autres catégories: adverbes (plus de 80) (*анџак, бадијаба, ѓоа, еш̄шен, карши, баш, диш̄*), conjonctions (*ама, ем, ге. . . ге*) etc.

Du point de vue sémantique, on constate que le macédonien a emprunté les mots turcs non seulement dans leur sens primaire, mais aussi au figuré. Mais il y a également des mots polysémiques dont le macédonien n'a retenu qu'un seul sens, le plus souvent le sens primaire.

Quant à l'origine des emprunts turcs, il est à dire qu' ils sont de provenance diverse. La plupart d'entr'eux sont d'origine turque arabe ou perse. Les autres sont d'origine grecque, latine, hongroise, française et italienne.

Dans la troisième partie nous avons étudié les calques faits sur des modèles turcs. Ils sont lexicologiques ou phraséologiques, complets ou partiels. Nous avons examiné environ 400 calques.

Mentionnons que les calques sont d'une date plus récente que les emprunts lexicologiques ,ce qui s'explique par le fait que pour calquer il est nécessaire que le bilinguisme soit très répandu. La plupart des calques sont d'origine populaire, tandis, que les calques savants sont plus réduits.

Quant aux mots que l'on calque, on remarque qu'il y en a de toutes les catégories (surtout des noms et des verbes). Nous avons constaté que les calques phraséologiques sont plus nombreux que les calques lexicologiques.

Dans la quatrième partie de notre thèse, nous avons étudié les croisements et les mélanges linguistiques des éléments turcs et macédoniens et nous avons pu constater trois ordres de croisement: 1° Mots composés hybrides (*везирин, факулшешлија*), 2° Mots composés obtenus par contamination ou étymologie populaire *клашавица* < turc *lapa* x mac. *каре, kapavica*) et 3° Mots composés hybrides tautologiques (*главабашија, синормавие, алирвено*).

La cinquième partie est consacrée à l'adaptation phonétique des emprunts turcs et à l'influence que ceux-ci ont exercé sur le système phonétique macédonien. On peut observer que certains emprunts turcs ont modifié leur forme phonétique. Cette modification est due à la difference existant entre les systèmes phonétiques des deux langues. Ainsi aux voyelles turques (*ê, ö, ü*), absentes du système phonétique macédonien, on a substitué les voyelles macédoniennes les plus proches (*a, o, e, u, y*). Quant aux consonnes, ce sont *h, f, r, c, y, l* (*l'*) qui ont le plus souvent subi des changements phonétiques. Ces changements, ainsi que d'autres, ont presque détruit en macédonien l'harmonie vocalique des mots turcs.

L'influence des emprunts turcs sur le système phonétique macédonien est sensible surtout dans l'introduction en macédonien des phonèmes nouveaux (*џ* et *ф*) et la distribution des voyelles et des consonnes (on constate surtout l'emploi plus fréquent de la voyelle *a* et des consonnes *л', ф, х, ќ, ѓ*). A cette influence est due également la restitution des sons *л,' х,* dans les mots de certains parlers macédoniens.

Dans la sixième partie de notre thèse, nous avons pu constatér que les mots turcs s'adaptent aussi au système morphologique macédonien. Ce sont les noms et les verbes qui subissent le plus souvent ces changements, tandis que les adjectifs et les mots invariables conservent leur forme turque. D'autre part, on remarque que les emprunts turcs ont quelquefois exercé une influence sur le système morphologique macédonien. Ainsi le macédonien a emprunté au turc plusieurs éléments morphologiques dont les plus nombreux sont les suffixes (*џи, -ли, -лак*). L'influence turque est présente également dans la formation des mots composés macédoniens et dans la différenciation de l'emploi du passé composé et de l'aoriste (*шој дошол* et *ш̄ој дојде*).

Dans la *Conclusion*, nous exposons sommairement les résultats de nos recherches qui font ressortir l'importance du turc dans l'évolution du macédonien. Nous faisons remarquer que l'influence du turc et ses conséquences sont beaucoup plus profondes qu'on ne l'imaginait jusqu'ici marquant non seulement le vocabulaire, mais aussi la structure phonétique et grammaticale du macédonien.

Оливера Јашар-Настева

ТУРСКИТЕ ЛЕКСИЧКИ ЕЛЕМЕНТИ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Во својата докторска дисертација авторот врз анализа на исцрпен јазичен материјал ексцерпиран од писмените паметници и од богатото народно творештво, покажува дека турскиот јазик, како јазик со несомнен престиж во балканската многујазична средина, навлегол со многубројните свои елементи (фонетски, морфолошки, синтаксички) во македонскиот јазик и одиграл значајна улога во неговиот историски развој, како впрочем и во развојот на другите балкански јазици.

Обемниот материјал е опфатен во шест оддели. Во првиот дел *Општ преглед на турските заемки во македонскиот јазик*, авторот ги анализира факторите што го условиле силното турско влијание врз македонскиот, првите контакти со Турците и турскиот јазик, појавата на првите турски заемки во писмениот јазик, етапите на процесот на ширењето на заемките, центрите од кои тие се шират, нивната географска распространетост и професионална припадност, нивното етимолошко потекло, нивната природа и судбина во македонскиот јазик.

Во вториот дел *Лексички заемки* опфатен е најголемиот број на турските зборови и е поделен на повеќе групи и подгрупи според културните сфери на кои им припаѓаат. Освен етимолошки и семантички објаснувања во овој дел на работата се укажува и на употребата на заемките (во дијалектите и писмениот јазик). Во врска со овој дел е и *Индексот*, поместен на крајот од тезата, во кој се изделуваат архаичните зборови од оние што се среќаваат и денес во жива употреба.

Во третиот дел *Лингвистички калки* се разгледува посебен вид заемки кои се состојат во наполно или делумно калкирање на турски зборови, синтагми, изрази и реченички конструкции. И овде, големиот број на лексички и фразеолошки калки што се резултат на билингвизмот кај македонското и турското население, укажува на многу силното и длабокото влијание на турскиот јазик врз македонскиот.

Четвртиот дел *Турско-македонски јазички вкрстувања и мешања* опфаќа извесни поретки но затоа не помалку интересни лингвистички појави што се состојат во мешање, вкрстување и контаминација на елементи од македонскиот и турскиот јазик.

Фонетската и морфолошката адаптација на турските заемки во македонската јазична средина како и влијанието на заемките врз фонетскиот и морфолошкиот систем на македонскиот јазик се анализирани во петтиот и шестиот дел: *Фонетска адаптација на турските зборови и турското влијание врз македонскиот фонетски систем* и *Морфолошката адаптација на турските зборови и турското морфолошко влијание врз македонскиот јазик.*

Александар Апостолов

ПРЕГЛЕД НА ПРИЛОЗИТЕ

Објавени во „ГОДИШЕН ЗБОРНИК" на Филозофскиот факултет на Универзитетот — Скопје од книга 1 (1948) до заклучно книга 15 (1963).

Петнаесет години од „Годишен зборник"

УВОД

Филозофскиот факултет во Скопје е основан во учебната 1946—47 година. Во 1948 година почна да изглеува неговиот орган „Годишен зборник" на Филозофскиот факултет на Универзитетот — Скопје. Зборникот излегува еднаш годишно. До 1956 година излегуваше без прекин, а за 1957, 1958 и 1959 година излезе двоброј — книга 10—11. Но, затоа пак, во 1962 година излегоа броевите 13 и 14, со што се воспостави континуитетната рамнотежа меѓу годините на издавањето и броевите што излегуваат по ред.

До 1958 година во составот на Филозофскиот факултет беа два оддела: Историско-филолошки и Природно-математички (за Природно-математичкиот оддел излегуваа посебни броеви на Годишен зборник). Во 1958 година Природно-математичкиот оддел прерасна во Природно-математички факултет и се оддели од Филозофскиот факултет.

Со 1962 година се навршува 15 години од излегувањето на „Годишен зборник" (1948—1962), а во 1963 излезе од печат книга 15 од Зборникот. По тој случај сметаме дека е потребно и корисно да ја одбележиме оваа годишница, особено кога се има предвид дека „Зборникот" е орган на прв факултет во СРМ и воопшто како таков во историјата на македонскиот народ.

На страниците на овој Зборник поместени се прилози од научните дисциплини што се предаваат на Факултетов и од нивната содржина и квалитет може да се види еволуирањето на науките предавани во наставно-научниот процес. Посебно пак, низ прилозите, печатени на македонски литературен јазик, како и оние што се однесуваат на него, може да се следи и неговиот прогрес за овој релативно кус период.

Нашиот Преглед има за цел да го доближи „Годишен зборник" на научните работници, како и на оние што се интересираат за културниот врвеж и достигањата во нашите највисоки наставно-научни институции. Посебна пак намена има приложениот список на институции, во нашата земја и во странство, на кои им се праќа „Годишен зборник" од службите за размена при одделните катедри на Факултетов во замена за списанија и литература, без која не може да се замисли следењето на развојот на науката кај нас и во светот и користење нејзините резултати во секојдневните предавања и научна работа на нашите наставници.

Од приложениот список се гледа колкав е интересот за „Годишен зборник", кај нас и надвор од нашата земја, и, дека тој, иако релативно млад се здоби со афирмација преку научните прилози што се напечатени на неговите страници. Побарувачката за „Годишен зборник" станува се поголема и би било корисно службата за размена да се прошири и на оние катедри од Факултетов што сеуште немаат заведено таква.

СПИСОК НА ПРИЛОЗИ ВО „ГОДИШЕН ЗБОРНИК" ПО АЗБУЧЕН РЕД НА АВТОРИТЕ

1. АНДОНОВСКИ-ПОЛЈАНСКИ Г. Христо: Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мирцштегските реформи, книга 8., 1955, страна 5—58. — Неколку австриски документи за стопанската ситуација во Македонија непосредно пред Илинденското востание, книга 10—11, 1959, страна 75—79. — Името на Скопје во англиските извори и литература, кн. 14, 1962, страна 115—123. Основите на трговските врски помеѓу Риека и Турција во втората половина на XIX век, книга 15, 1963 страна 133—182.

2. АНТОЉАК Стјепан: Хрвати у Карантанији, кн. 9, 1956, страна 15—37 (латиница). — Белина „Даровница" Хваранима је фалзификат, кн. 9, 1956, страна 39—66 (латиница). — Прилог проучавању трговачких веза између Дубровника и Скопја у 15. и 16. стољећу, кн. 10—11, 1959, страна 57—73 (латиница). — Како је дошло до имена „Скопје" кн. 12, 1960, страна 75—87 — Два извјештаја посланика Дубровачке републике у Русији о буни Пугачова, кн. 13, 1962, страна 103—108 (латиница). — „Султан Јахја" у Македонији, кн. 13, 1962, страна 109—166 (латиница). — Miscellanea croatica et Macedonica, кн. 14, 1962, страна 89—101 (латиница).

3. АПОСТОЛОВ Александар: Вардарска Македонија од Првата светска војна до изборите за Конституантата — 28 ноември 1920, кн. 13, 1962, страна 27 — 88. Обид за колонизација на Македонија во условите на националните пропаганди на соседните држави, книга 15, 1963, страна 187 — 198. — Колонизацијата во составот на аграрната реформа во стара Југославија на територијата на НРМ, книга 15, 1963 страна 403 — 406 (резиме од докторска дизертација). — Преглед на прилозите објавени во „Годишен зборник" на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје од книга I (1948) до книга XV (1963), книга 15, 1963, страна 413—422.

4. ВЕЉКОВИЋ М. Бранко: Душан Рајичић, живот и педагошко дело, кн. 12, 1960, страна 213—218. (Резиме од докторска дизертација)

5. ВУК-ПАВЛОВИЋ Павао: Мисаони пут J. J. Rousseaua, кн. 10—11, 1959, страна 147—181 (latinica). — Културна свијест, знање и образованост, (латиница) кн. 12, 1960, страна 151 — 165 (латиница). — Вреднота у свијету, кн. 13, 1962, страна 91—100 (латиница). — Философије и свјетови, кн. 14, 1962, страна 5 — 26 (латиница). Умјетност и музејска естетика, книга 15, 1963, страна 5—40 (латиница).

6. ЈОСИФОВСКА Борка: Една римска гробница од Рокомија, кн. 12, 1960, страна 197—212. Извештај за заштитното ископување на една халштатска гробница од селото Живојно, книга 15, 1963, страна 287—309.

7. ЈОСИФОВСКИ Јонче: Филозофијата на историјата на Хегел ,кн. 13, 1962, страна 167—220. — Разбирања и недоразбирања за формалната логика, кн. 14, 1962, страна 53—86.

8. КАТАРЏИЕВ Иван: Серскиот санџак од крајот на XVIII век до 1897 година — општествено политички и културен преглед, кн. 12, 1960, страна 227—230. (Резиме од докторска дизертација).

9. КОНЕСКИ Блаже: Загубата на интервокалното В во западномакедонските говори, кн. 1, 1948, страна 111—128. — Прилепскиот говор, книга, 2, 1949, страна 245—301. — Два прилога кон историјата на македонскиот јазик, кн. 2, 1949, страна 303—313. — Една одломка од XIII век — споменик од Охридската школа, книга 3, 1950, страна 1—15.

10. КОЦО Димче: Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон" и раскопката при „Имарет" во Охрид, кн. 1, 1948, страна 129—184. — Црквата св. Софија во Охрид, кн. 2, 1949, страна 341—358. — Наколните жилишта во Охридското Езеро крај Струга и средновековните споменици во Струга и Струшко, кн. 4, 1951, страна 1 — 26. — Околу датирањето на црквата Константин и Елена во Охрид, кн. 7, 1954, страна 187 — 203.

11. ЛАПЕ Љубен: Разловечкото востание во 1876 година, книга 3, 1950, страна 1—30. — Снабдувањето на охридските револуционери со оружје до Илинденското востание, кн. 4, 1951, страна 1—28. — Неколку нови документи за 1903 година. кн. 6, 1953, страна 236—310.

12. МАРКОВ Борис: Именската наставка — арија во јужнословенските јазици, кн. 13, 1962, страна 239—247. — Изразувањето на поимите velle и quaerere, кн. 14. страна 279—293.

13. МИЋИЋ Загорка: Историја филозофије као наука, кн. 8, 1955, страна 59—84. — Идејно теоријско јединство наука и филозофија, кн. 14, 1962, страна 29—50.

14. НАСТЕВ Божидар: Sainte Beuve contre Stendhal, кн.14, 1962, страна 295—301.

15. ОРГАНЏИЕВА Цвета: Нови материјали за Стефан И. Верковиќ, кн. 9, 1956, страна 1—13. — Прилог кон проучувањето на врските на Вук Караџиќ со бугарските преродбеници, кн. 10—11, 1959, страна 99—106.

16. ПЕТРЕ д-р Фране: Зачетек боја за реалистично смер в хрватски књижевности, книга 1, 1948, страна 19—54 (латиница).

17. ПЕТРОВ Константин: Аквендуктот крај Скопје и проблемот на неговото датирање, кн. 13, 1962, страна 5—23. — Декоративна пластика во Македонија во XI и XII век, книга 14, 1962, страна 125—183. Декоративна пластика на спомениците од XIV век во Македонија, книга 15, 1963, страна 199—282.

18. ПЕТРУШЕВСКИ Д. д-р Михаил: Дефиницијата на трагедијата кај Аристотела и катарсата, книга 1, 1948, страна 1—17. — Уште еднаш за Аристотеловата дефиниција на трагедијата и катарсата, книга 7, 1954, страна 79—110.

19. ПОЛЕНАКОВИЌ д-р Харалампије: Нови податоци за Кирила Пејчиновика, книга 1, 1948, страна 55—70. — За библиотеката на Џинот, кн. 4, 1951, страна 1—28. — Прилози за запознавањето на Кирила Пејчиновиќа, книга 5, 1952, страна 1—12. Против кој владика е уперена песната на Андреја Петкович „Глас од далека земља", книга 6, 1953, стр. 76 — 84. — Три прилога за запознавањето на браќа Миладиновци, кн. 6, 1953, страна 87—104. — Четири прилога кон проучувањето зборникот од народни умотворби на К. А. Шапкарев, книга 6, 1953, страна 105—186. — Чија е песната „Гъркъ и Българинъ" книга 7, 1954, страна 41—51. — За посветата на Ј. Ј. Штросмајер во зборникот од народни песни на Миладиновци, кн. 7, 1954, страна 53—60. — Биографски прилог за запознавањето на Џинот, кн. 7, 1954, страна 61—68. — Две збирки од афоризми на Џинот, кн. 7, 1954, страна 69—78. — Браќата Миладиновци и Васил Д. Чолаков, книга 14, 1962, страна 205—238. — Панајот К. Гиноски (1841—1886), книга 14, 1962, страна 239—277. К. А. Шапкарев за своите учебници, книга 15, 1963, страна 317—322. — Рускиот јазички елемент кај македонскиот поет Константин Миладинов, книга 15, 1963, страна 323 — 334. — Неколку необјавени писма од Јордан Џинот, книга 15, 1963, страна 337—347.

20. РАДОВИЋ Ж.: О научном открићу, книга 4, 1951, страна 1—24. — Поглед на главне моменте у развитку логике, книга 5, 1952, страна 1—27.

21. РУСИЋ Бранислав: Бакаловићев рад иконостаса у Рачи, книга 2, 1949, страна 315—339. — Питање Закамена, книга 3, 1950, страна 1—22. — Сашције у Македонији, кн. 3, 1950, страна 1—12. — Малесија, книга 6, 1953, страна 1—64. — Поље дебарско, книга 7, 1954, страна 123—186. — Никулич, книга 8, 1955, страна 115—131.

22. СПАСОВ Александар: Рајко Жинзифов, живот и книжевна дејност, кн. 12, 1960, страна 221—225. (Резиме од докторска дизертација).

23. СТЕВАНОВИЋ М. Богдан: О периодизацији старе грчке књижевности, книга 8, 1955, страна 105—112. — Предуслови за појаву типа тврдице у античкој књижевности, книга 10—11, 1959, страна 1—47. — Хејдон и Хремет личности из грчке комедије, книга 10—11, 1959, страна 47—54. — Развој типа тврдице у античкој књижевности, книга 12, 1960, страна 89—136. — За Апијаново место међу античким историчарима, книга 14, 1962, страна 103—113. Тип дискола (мизантропа) у античкој књижевности, книга 15, 1963, страна 391—400.

24. ТОМАНОВИЋ д-р Васо: Мешање речи и народна етимологија, књига 1, 1948, страна 71—92. — Мешање језичких творевина, књига 2, 1949, страна 177—243. Acc. pl. ličnih zamenica prvog i drugog lica: ni vi (ny, vy), књига 3, 1950, страна 1—15. — Израз лица и изговор гласова, књига 3, 1950, страна 1—32. — О експресивној вредности ликвида и назала, књига 8, 1955, страна 85—103. — О значењима презента, књига 10—11, 1959, страна 183—192. — Из експресивне фонетике, књига 12, 1960, страна 167—191. — О значењима императива, књига 13, 1962, страна 223—235. — О значењима речи романског порекла у говорима Боке Которске, књига 14, 1962, страна 187—202. *sph̥s-roʻ, спорь наспор, спориш, књига 15, 1963 страна 311 — 314.

25. ТОМОСКИ Томо: Исправки и дополненија на некои карти од средновековната историја на Македонија, книга 7. 1954, страна 111—122. Еден изгубен документ за австриската војна во Македонија 1689 година, книга 15, 1963, страна 121 — 132.

26. ТРИФУНОСКИ Јован: Села кои сега не постоат во Полог, книга 2, 1949, страна 153—176. — За торбешите во поречието на Маркова река, книга 4, 1951, страна 1—12. — За средновековните села на манастирот Св. Андреја кај Треска, книга 4, 1951, страна 1—16. — Македонски родови во Полог со потекло од Албанија, книга 5, 1952, страна 1—15. — Податоци за потеклото и миграциите на поедини албански родови во северозападна Македонија, книга 5, 1952, страна 1—22. — За турското население во полошките села, книга 6, 1953, страна 65—75. — Албанското население во селата од Скопско Поле, книга 7, 1954, страна 5—20. — Горња Пчиња, книга, 7, 1954, страна 21—30. — Средњевековна жупа Иногошта, книга 7, 1954, страна 31—40.

27. ШАРЧЕВИЋ А(бдулах): Слободно дјело човјека као бит истине у филозофији, књига 9, 1956, страна 67—123 (латиница). — Отуђење човјека и његов завичај, књига 12, 1960, страна 1—75 (латиница).

28. ШЕШИЋ В. Богдан: Антихуманизам Кантове етике чисте моралности, књига 3, 1950, страна 1—16. — Основни ставови марксистичког учења о пореклу и развоју уметности, књига 3, 1950, страна 1—35. — Уметничко стваралаштво и уметничко дело, књига 5, 1952, страна 1 — 64 (латиница). — О односима супротности и противречности, књига 6, 1953, страна 187—236 (латиница).

29. ШОПТРАЈАНОВ д-р Ѓорѓи: Франсуа Рабле и Етјен Табуро, книга 1, 1948, страна 93—109. — Библиотеката на Јордан Хаџи Константинов Џинот-придонес кон проучувањето на културната преродба во Македонија, книга 2, 1949, страна 3—151. — Некои појасненија за библиотеката на Џинот, книга 4, 1951, страна 1—32.

30. ШУЊИЋ Мира: Доживљавање поезије, књига 10—11, 1959, страна 107—144 (латиница). — Пјесничка техника Edith Sitwell у фасади и буколичким комедијама, књига 12, 1960, страна 141—150 (латиница). — Глазба као пјеснички појам и илустрација, књига 14, 1962, страна 303—325 (латиница). — Ben Jonson и обликовање ругобе, књига 14, 1962, страна 329—344 (латиница).

31. МИЉОВСКА Деса: Економски основи друштвене структуре македонских градова у другој половини XIX века, књига 15, 1963, страна 51—115.

32. ЛАИНОВИЋ Андрија: Архивски материјал за историју наших народа у Шатијону на Сени, књига 15, 1963 стр. 41—49.

33. НАСТЕВА-ЈАШАР Оливера: Турско-македонски лексички вкрстувања и мешања, книга 15, 1963, страна 349 — 382. — Турски лексички елементи во македонскиот јазик, книга 15, 1963 страна 409—412. (Резиме од докторска дизертација).

34. КОЛОНОМОС Жамила: Quelques observations sur les éléments français dans les parlers judoe-espagnols de Bitola et Skopje, книга 15, 1963, страна 385—389,

ПРЕГЛЕД

на прилози, број на соработници и печатени страни во „Годишен зборник" од бр. 1—15.

книга	број на прилози	број на соработници	број на страни
I(1948)	7	7	182
II(1949)	7	6	358
III(1950)	8	5	178
IV(1951)	7	6	332
V(1952)	5	5	280
VI(1953)	7	5	310
VII(1954)	11	6	203
VIII(1955)	5	5	131
IX(1956)	4	3	125
X—XI(1959)	8	7	194
XII(1960)	10	10	231
XIII(1962)	8	7	249
XIV(1962)	14	12	346
XV(1963)	18	14	422
Вкупно:	119	98	3541

ПОСЕБНИ ИЗДАНИЈА

На Редакцијата на Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот — Скопје.

Број 1. Анастас Таховски, Грчки зборови во македонскиот народен говор, Скопје, 1951, страни 55.

Број 2. Петар Лисичар, Црна Коркира, Скопје, 1951, страни 144.

Број 3. Јован Трифуновски: Поречието на Кадина Река, Скопје, 1952, стр. 112.

Број 4. Бранислав Русић, Жупа дебарска, Скопље, 1957, стр. 129.

Број 5. Бранислав Русић, Немушти језик, Скопље, 1954, стр. 135.

Број 7. Јован Трифуновски, Слив Маркове Реке, Скопје, 1958, стр. 203.

Број 8. Д. Коцо, Петар Миљковиќ, Манастир, Скопје, 1958, стр. 127 и 43 фотографии-репродукции.

МАТЕРИЈАЛИ

1. Григор Прличев: Сердарот; редакција: К. Ќамилов, Скопје, 1952, страни 23 и 17 прилози.

2. Х. Поленаковиќ, Кореспонденцијата на Јордан Хаџи Константинов-Џинот со Друштвото српске словесности, Скопје, 1955, стр. 67.

Забелешка: Поради техничка грешка број 6 е пропуштен, а наместо него требало да дојде бр. 7, додека на место број 7 требало да дојде број 8. Всушност досега се отпечатени седум посебни изданија.

СПИСОК НА УСТАНОВИТЕ НА КОИ ИМ СЕ ИСПРАЌА ГОДИШЕН ЗБОРНИК И ПОСЕБНИ ИЗДАНИЈА КАКО РАЗМЕНА ЗА НИВНИ ПУБЛИКАЦИИ

ЈУГОСЛАВИЈА

Белград: Српска Академија Наука
Археолошки институт
Институт друштвених наука
Византолошки институт
Институт за српски језик
Војни музеј ЈНА
Историјски архив
Државни архив СФРЈ
Историјско-филолошки факултет
Историјско друштво СРС
Историјски институт
Музеј града Београда
Музеј примењене уметности
Народни музеј
Савезни институт за заштиту споменика културе
Централна библиотека Српске Академије Наука
Завод за раднички покрет Србије

Битола: Научно друштво
Околиски историски архив

Дубровник: Хисторијски институт Југословенске Академије знаности и умјетности

Загреб: Професор д-р Грга Новак
Државни архив у Загребу
Друштво хисторичара умјетности СРХ
Хисторијски институт Југословенске Академије знаности и умјетности
Повјесно друштво Хрватске
Завод за славенску филологију
Југословенска Академија знаности и умјетности
Семинар за повјест народа Југославије
Филозофски факултет-Одсјек за повјест

Задар: Хисторијски архив
Југословенска Академија знаности и умјетности-Институт у Задру
Филозофски факултет
Научна библиотека

Котор: Поморски музеј

Лесковац: Савез синдиката — Среско веће
Љубљана: Словенска Академија знаности ин умјетности

Згодовинско друштво за Словенијо
Историјски семинар Филозофске факултете
Народни музеј
Семинар за археологијо-Универза в Љубљани
Институт за словенско филологијо

Нови Сад: Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе АП Војводине
Матица српска
Филозофски факултет

Приштина: Музеј Косова и Метохије
Обласни комитет СКС за Косово и Метохију-Историска комисија

Ријека: Хисторијски архив у Ријеци

Сарајево: Архив и Друштво архивиста Босне и Херцеговине
Земаљски музеј
Историјско друштво Босне и Херцеговине
Филозофски факултет
Научно друштво СР Б и Х
Оријентални институт

Скопје: Археолошки музеј
Природно-математички факултет-Географски институт
Правни факултет
Дражавен архив на СРМ
Економски факултет
Економски институт
Етнолошки музеј
Завод за заштита на културните паметници и природните реткости на СРМ
Институт за национална историја на Македонија
Матица на иселениците од Македонија
Народен музеј на град Скопје
Здружение на економистите и здружение на правниците на СР Македонија
Технички факултет
Институт за македонски јазик

Сплит: Археолошки музеј
Хисторијски архив у Сплиту

Титоград: Историјски институт СР Црне Горе

Штип: Народен музеј

AVSTRIJA

Graz: Vorstand des Kunsthistorischen Institutes der Universität
Steiermärkische Landesbibliothek am Joanneum
Seminar für slavische Philologie

Wien: Oestereichische Akademie der Wissenschaften-Historisches Institut
Institut für Osteuropäische Geschichte und Südostforschungen der Universität

ALBANIJA

Tirana: Universitet shtetëror i Tiranës

ANGLIJA

Birmingham: The University of Birmingham
Glasgow: V. Holttum, University
London: University of London
Cambridge University
Oxford: Taylors Institution
Department of printed books

BELGIJA

Bruxelles: Fondation Byzantine
Société des Bolandistes

BUGARIJA

София: Българска академия на науките-Инстиıут за български язик
Историско-филологически факултет
Българска академия на науките-Институт за българска история
Духовна академия „Св. Климент Охридски"
Българска академия на науките-Централна библиотека

GERMANSKA DEMOKRATSKA REPUBLIKA

Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin
Halle-Wittenberg: Martin-Luther-Universität
Leipzig: Sachsische Akademie der Wissenschaften

GRCIJA

Thessaloniki: Société d'études macédoniennes Centre d'études balkaniques

DANSKA

Gobenhavn Institut danois des échanges

ITALIJA

Napoli: Istituto di filologija
Roma: Università degli studi di Romana
Accademia nazionale dei zincei
Pontificio istituto orientale
Trieste: Università degli studii di Trieste

NORVEŠKA

Bergen: Universiteteslei biblioteket
Oslo: Universitets biblioteket

POLSKA

Bialystok: Muzeum w Bialymstoku
Lodz: Biblioteka Uniwersytecka
Instytut Historii Kultury Materialnej
Akademii Nauk, Zaklad Arheologii Polski w Lodzı
Krakow: Zaklad Jezykoznawstwa Uniwersytetu Jagi ellonskiego
Katedra Filologii slowanskiej Universytetu Jagiellonskiego
Studium Slowianskie

Olsztyn: Muzeum Mazurskie w Olsztynie
Poznan: Poznanskie Towarzystwo Przyjaciof Nauk. Instytut historyczny U. A. M.
Rocznik dziejow spolIznych i gospodarezych
Warszawa: Katedra Filologii slowianskiej Uniwersytetu Warszawskigo Biblioteka Uniwersytetu Warsawskiego
Studium Jezyka i Kultury Polskiej dla Cudzoziemcow-Uniwersytet Warszawski
Pracownia Filologii Zachodnioslowianskiej
Przeglad historyczny
Panstwowe Muzeum Archeologiazne

ROMANIJA

Bucuresti: Asociatia Slavistilor din Republica populara Romina

SOJUZNA REPUBLIKA GERMANIJA

Berlin: Freie Universität Berlin
Bad Godesberg: Deutsche Forschungesgemeinschaft
Göttingen: Slavisches Seminar der Universität
Akademie der Wissenschaften
Hamburg: Slavisches Seminar der Universität
München: Forschunsinstitut

SOEDINETI AMERIČKI DRŽAVI

Los Angeles: University of California
Cambridge: Harvard collegi library-USD
Chicago: From C. Historical Institute
New York: Columbia University
Wachington: Exchange and Gift Division

SOJUZ NA SOCIJALISTIČKI SOVETSKI REPUBLIKI

Великие Луки: Педагогический институт
Москва: Научная библиотека им. М. Горкого
Академия наук СССР
Институт археологии
Фундамеитальная библиотека общесвених наук-Академия наук СССР
Ленинград: Научная библиотека
Фрунзе: Филологический Факултет Университета-Фрунзу

TURCIJA

Ankara: Türk Tarih kurumu

UNGARIJA

Budapest: Magyar tudomanyos Akadémia
Universitatis Scientiarium Institute d'histoire d'Europe Orientale

FRANCIJA

Paris: Bibliotheque de l'université de Paris
La Société des professeurs d'histoire et de géographie
L'institut français d'études byzantines
L'institut d'études slaves

ČEHOSLOVAČKA

Bratislava: Slovenska akademia viedi a umeni-Ustredna knižnic Filozofickà fakulta Univerzity J. A. Komenského
Brno: Filozofickà fakulta
Praha: Knihovna Slovanského Ustavu ČSAV
Universitni knihovna
Knihovna seminara pro slovanskom filologii
Československa Akademie ved Orientálni Ustav
Československa Akademie ved Slovansky Ustav
Československa Akademie ved historicky Ustav
Československa Akademie ved historicky Ustav

ŠVAJCARIJA

Génévé: Société d'histoire et d'archeologie
Bern: Bibliotheque centrale fédérale
Lausane: Bibliotheque cantonale et universitaire

ŠVEDSKA

Göteborg: Göteborgs Kungl
Lund: Universitetsbiblioteket